

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
ДИСКУРСИ І ПРАКТИКИ**

Київ – 2015

ББК 60.5

С 79

С 79 Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. –

Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. – 420 с.

Stepanenko V. P. Civil Society: Discourses and Practices. – Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2015. – 420 p.

ISBN 978-966-02-7714-4

У монографії здійснено системне соціологічне дослідження громадянського суспільства як історичного та сучасного дискурсів, а також його практик у контексті трансформаційних процесів в Україні. Багатоскладовий феномен громадянського суспільства аналізується у теоретико-методологічному, історико-соціологічному та емпірично-прикладному аспектах. З використанням отриманих концептуальних узагальнень, а також емпіричних даних соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України проаналізовані особливості становлення та інституціоналізації і окреслені перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні.

Адресована науковцям, викладачам, студентам, представникам неурядових організацій, громадським активістам, державним службовцям і політикам.

In the monograph it is undertaken the systematic sociological study of a civil society as historical and modern discourses, and also its practices in the context of social transformation in Ukraine. The multifaceted phenomenon of a civil society is examined in theoretical, methodological and historical sociological as well as in empirical and practical-oriented aspects. The peculiarities of establishing and institutionalization of civil society in Ukraine are analyzed on the ground of conceptual generalization and on the basis of the data of annual nation-wide public opinion surveys initiated by the Institute of Sociology, National Academy of sciences of Ukraine.

The book is addressed to scholars, students, representatives of NGOs, public activists, state officials, and politicians.

ББК 60.5

Рецензенти:

О. Г. Стегній, доктор соціологічних наук

О. Д. Куценко, доктор соціологічних наук

О. С. Резнік, доктор соціологічних наук

*Рекомендовано Вченою радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 6 від 15 вересня 2015 р.)*

В оформленні обкладинки використано роботу художника Мохо (Мохо)
«Стоїмо об'єднані»

ISBN 978-966-02-7714-4

© В. П. Степаненко, 2015

© Інститут соціології НАН України, 2015

Зміст

| | |
|-------------|---|
| Вступ | 5 |
|-------------|---|

| | |
|--|-----------|
| Розділ 1. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПОНЯТТЄВО-КОНЦЕПТУАЛЬНА МАПА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ДОСЛІДЖЕННЯ | 15 |
| 1.1. Громадянське суспільство: структуризація топосу | 17 |
| 1.2. Цивільність як нормативна ознака громадянського (цивільного) суспільства | 22 |
| 1.3. Історичність і контекстуальність поняття громадянського суспільства | 32 |
| 1.4. Соціологічна концепція громадянського суспільства: орієнтири дослідження | 40 |

| | |
|---|-----------|
| Розділ 2. ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОЛЕГОМЕНИ | 49 |
| 2.1. Історичний зміст і соціокультурна генеза ідеї громадянського суспільства | 49 |
| 2.2. Громадянський етос: античні першовитоки | 53 |
| 2.3. Громадянське суспільство в дискурсі англо-шотландського просвітництва | 57 |
| 2.4. А. де Токвіль: громадянське суспільство як “мистецтво об’єднань” | 71 |
| 2.5. Bürgerliche Gesellschaft у соціальній філософії Гегеля та Маркса | 80 |
| 2.6. Держава, гегемонія та громадянське суспільство в неомарксистській концепції А. Грамші | 89 |

| | |
|--|------------|
| Розділ 3. СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО- СОЦІОЛОГІЧНІ ДИСКУРСИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА | 101 |
| 3.1. Історико-нормативна концепція публічності Ю. Габермаса | 105 |

| | |
|--|-----|
| 3.2. Неотоквіліанська концепція Р. Патнема: громадянська активність та інституційна ефективність урядів | 114 |
| 3.3. Соціальний капітал у дискурсі громадянського суспільства | 124 |
| 3.4. Дискурсивний етос цивільності в соціологічній концепції громадянського суспільства Д. Александера | 146 |
| 3.5. Громадянська нація як етнокультурний вимір громадянського суспільства | 159 |
| 3.6. Громадянське суспільство в контексті глобалізації: концептуалізації, стратегії та перспективи розвитку | 191 |

| | |
|--|------------|
| Розділ 4. СТАНОВЛЕННЯ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (1991–2015 роки) | 226 |
| 4.1. Громадянське суспільство як ідеологічна легітимація та інституціональний фактор східноєвропейських посткомуністичних трансформацій | 227 |
| 4.2. Становлення громадянського суспільства в незалежній Україні: вихідні позиції та тенденції розвитку в період 1991–2004 років | 242 |
| 4.3. Громадські організації як структура громадянського суспільства | 256 |
| 4.4. “Помаранчева революція” 2004 року: досвід незавершеної суспільної модернізації | 284 |
| 4.5. Проблеми інституціоналізації громадянського суспільства у постпомаранчевій Україні | 311 |
| 4.6. Контроль за владою – інституціональна ознака громадянського суспільства | 324 |
| 4.7. Громадянське суспільство як фактор деінституціоналізації пострадянського соціального порядку в “революції гідності” 2013–2014 років | 341 |
| 4.8. Громадянське суспільство між війною і політикою: нові виклики та перспективи постмайданного періоду | 366 |
| Висновки | 385 |
| Література | 396 |

Вступ

Розвиток демократії, запровадження ефективної ринкової економіки, утвердження принципів верховенства права і формування громадянського суспільства є офіційно проголошеними орієнтирами суспільно-політичних трансформацій в Україні та інших посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи від початку 1990-х років. Однак, коли представницька демократія є принаймні вже формально усталеною практикою та суспільно значущою цінністю у вітчизняному суспільно-політичному житті, то громадянське суспільство передовсім як норми цивільності суспільних відносин у різних сферах громадського життя, практики добровільної самоорганізації та активного громадянства все ще перебуває на шляху свого формування та становлення в країні [Колодій, 2002]. Ці складні процеси “все ще формування”, що прискорились у періоди двох потужних вибухів суспільно-політичної активності громадян у 2004–2005 та 2013–2014 роках, позначаються поняттям інституціоналізації. Останнє у широкому соціологічному контексті слід розуміти не лише як становлення системи організаційних утворень, а й як продукування смислів і структурування дій, що визначають сталі соціальні патерни та моделі поведінки через формальні й неформальні практики, дискурси, конвенційні системи уявлень, цінностей та ідей, які сприймаються як норми організаційних утворень [Панина, 2008: с. 64].

Дійсно, масові протестні рухи двох українських революційних Майданів ще не означають рутинізацію та домінування цивільних цінностей громадської самоорганізації у “спокійні” періоди суспільної життєдіяльності, контроль суспільства над владою не набуває

системного інституціоналізованого характеру і розчиняється у звичних інституціонально-бюрократичних регуляціях. Революційна активність та “бажання змін” все ще не реалізується у ефективну практику прийняття рішень, спрямованих на ці зміни, а вживання та розуміння багатозначного поняття “громадянське суспільство” різними суб’єктами вітчизняного політичного процесу є й досі часто декларативним або вузькоприкладним. Однак активне пошукання ідеологічних закликів і посилення щодо громадянського суспільства, особливо з початку 2000-х років, бурхливі вибухи політичної громадської активності у періоди “помаранчевої революції” 2004–2005 років та Євромайдану 2013–2014 років, підриг тривалого еволюційно-консервативного перебігу посткомуністичної трансформації українського суспільства, анексія Криму і “гібридні” війна та мир на Донбасі актуалізують широку проблематику основ та принципів суспільної життєдіяльності, взаємин суспільства та влади і характеру соціальних комунікацій, що визначають суспільний уклад у багатьох аспектах його трансформації. Значна і важлива складова цієї проблематики окреслюється сучасними дебатами та концептуалізаціями громадянського суспільства.

У сучасній соціальній науці та теоретичних, зокрема соціологічних, дискурсах громадянського суспільства отримують відображення такі трансформаційні процеси глобалізованого світу, як масові протестні рухи від Європи й Америки до Північної Африки і Південної Азії, глобальні міграційні процеси, вимоги соціальної, політичної та соціокультурної справедливості, боротьба за права і свободи різних соціальних груп та меншин. Відбувається активне формування нових глобальних солідарностей, для яких в епоху глобальних цифрових мереж державні кордони не є перепорою. Україна не є ізольованою від цих глобальних соціетальних процесів. До того ж внутрішня складна соціально-політична трансформація занурює країну в новий драматичний контекст виживання та невизначених перспектив подальшого її існування в її офіційно визнаних кордонах. Ці нові суспільно-політичні й соціокультурні виклики актуалізують потребу дослідження та переосмислення як теоретичних, так і політико-прикладних аспектів проблематики громадянського суспільства і питань його інституціоналізації в країні, потребують певного коригування щодо розуміння сутності та концептуальних засад цього феномену.

Попри зростання активного дослідницького інтересу до громадянського суспільства як у світовій, так і у вітчизняній соціальній

науці*, ця проблематика приречена на свою подальшу актуальність. Адже групова соціальна самоорганізація поза межами державних інституцій і регуляцій є відкритим і ніколи не завершеним процесом та творчою суспільною практикою навіть у сталих демократіях, а в країнах, що переживають складну трансформацію, — й поготів. Тим паче, що “громадянське суспільство” як ідеологічний дискурс, суспільно-політична практика і соціетальна нормативно-регулююча та культурно-символічна сфера є все ще відносно новим феноменом посткомуністичної соціальної реальності. Одним із пояснень цього є те, що громадянське суспільство в його усталеній соціальній семантиці — це історично, передовсім західна, культурно-політична та теоретична традиція, пов’язана у політичному та соціально-структурному контекстах з поняттями прав і свобод вільного громадянина, включаючи право на добровільні асоціації та об’єднання, концепцією рівності громадян перед законом та правом приватної власності. Ця традиція, сягаючи першовитоками часів античності, розвивається у просвітницьких ідеях Ж.-Ж. Русо, Ш. Монтеск’є, Д. Лока, шотландської моральної філософії XVIII сторіччя (Ф. Хатчесон, Д. Г’юм, А.Сміт, А.Фергюсон) і далі від А. Токвіля до А. Грамші, Ю.Габермаса, Н. Еліаса, Е. Гелнера, Д. Кіна, А. Арато, Р. Патнема, Д. Д. Александера та інших сучасних дослідників.

Але саме досвід поставторитарних і посткомуністичних трансформацій кінця XX сторіччя актуалізував уже в сучасну добу проблематику громадянського суспільства у глобальному вимірі і, зокрема, для Східної Європи та України. В осмисленні процесів тектонічних політичних зрушень останнього періоду XX — початку XXI сторіччя традиційно “історичний” для Заходу термін “громадянське суспільство” став, за влучним зауваженням бри-

* Проблематика громадянського суспільства вже доволі активно розробляється у вітчизняному суспільствознавстві, особливо починаючи з періоду набуття Україною державної незалежності й процесами суспільної демократизації. Грунтовні дослідження з цієї проблематики покладено роботами таких вітчизняних дослідників, як А. Колодій, С. Рябов, А. Карась, М. Михальченко, М. Рябчук, А. Єрмоленко, А. Барков, Г. Шедрова, І. Пасько, Ю. Загородній, О. Стегній, О. Резнік та ін. Здебільшого у цих працях аналізуються соціально-філософські аспекти та політологічна проблематика формування громадянського суспільства. Водночас, на нашу думку, працям, за рідкісним винятком (роботи О. Стегнії [2001] та О. Резніка [2003; 2011]), ще й досі бракує саме соціологічних концептуалізацій громадянського суспільства, зокрема системного соціологічного аналізу його дискурсів та соціальних практик.

танського соціолога К. Кумара, знову “корисним” [Kumar, 1993]. Отже, як і саме поняття, так і цінності та практики громадянського суспільства набули нової історичної актуальності з розвитком фундаментальних політичних, соціальних та культурних трансформацій у східній, тоді ще комуністичній, Європі з середини 1980 – початку 1990-х років. Водночас актуалізація ідей і суспільно-політичних практик громадянського суспільства проявлялась по-різному в своїх особливих інтерпретаціях та реалізаціях у країнах колишнього єдиного соціалістичного табору. З огляду вже певної історичної дистанції від початку “оксамитових” східноєвропейських революцій і посткомуністичних трансформацій дослідники можуть констатувати цілком відмінні риси й ступені емансипації самоорганізованого суспільства від тотального державно-владного й політичного контролю – тієї первинної ідеї та наряду суспільної трансформації, що найчастіше асоціювалась з гаслом відродження громадянського суспільства у Східній Європі.

За час, що минув після східноєвропейських антитоталітарних революцій кінця 1980-х років, концептуалізація громадянського суспільства, а також його реальні прояви і маніфестації як у глобальному масштабі, так і в окремих регіонах і країнах, набули нових актуальностей, окреслили нові складні виміри та смисли. Останні, зокрема, у перспективі досвіду драматичної суспільної трансформації в Україні вже не вкладаються у спрощену ідеологію громадянського суспільства, висловлену в гаслі революційних романтиків та інтелектуалів періоду зародження східноєвропейської демократичної хвилі – “громадяни проти держави” [Arato, 1981; Navel et al., Keane, 1985].

Виникла **проблемна ситуація**, що її можна визначити як суперечність поміж наявним ступенем концептуалізації громадянського суспільства, особливо у вітчизняній соціальній науці, і новими проявами та маніфестаціями реальних практик добровільної самоорганізованої активності. Зокрема, у сучасному глобальному контексті практики громадянського суспільства занурені у нові умови та можливості сучасних цифрових технологій і комунікацій, які були відсутні або принаймні не розвинені ще тридцять років тому, у період східноєвропейських національно-демократичних революцій, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності його колишніх республік. Сучасна доступність і масовість цифрового мобільного зв'язку, масові соціальні Інтернет-мережі, такі як Twitter та Facebook, стали потужним глобальним

засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадських мобілізацій і самоорганізованих акцій на всіх континентах, включаючи Східну Європу і Україну зокрема. Іншою обставиною сучасного контексту розвитку громадянського суспільства є актуалізація не лише масового протестного активізму, а передовсім проблематики цивільності у різних її вимірах, цінностей толерантності, справедливості та доброчесності, тобто тих семантичних смислів, які містились і в історичній концепції громадянського суспільства, але не були сповна актуалізовані, особливо у посткомуністичному контексті. Сучасний дискурс громадянського суспільства розвивається, поєднуючись із дискурсом доброчесного, справедливого суспільства (*good society*) [Alexander, 2000a]. У цих обставинах особливо актуалізується соціальна мета та спрямованість громадських самоорганізованих ініціатив та рухів, їх сутнісна орієнтація на концепцію суспільного блага. Сучасний дискурс також долає схематичне і спрощене уявлення про громадянське суспільство як лише діяльність мережі неурядових організацій (НУО) та асоціацій. Самоорганізований громадський активізм, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані з критеріями належності чи формального членства громадян у НУО.

Проблемна ситуація досліджень, зокрема соціологічних, громадянського суспільства є особливо показовою і для вітчизняного контексту. Складний і тривалий досвід української суспільно-політичної трансформації, два потужних вибухи громадської протестної активності у періоди 2004–2005 та 2013–2014 років, вражаюче піднесення і розвиток волонтерства, доброчинності та солідарності у період збройного конфлікту на Донбасі – всі ці процеси суспільної самоорганізації потребують не лише осмислення, а й реконцептуалізацій смислів громадянського суспільства та коригування його вітчизняного дискурсу. Наприклад, традиційна методологічна диспозиція щодо посткомуністичних режимів про сильну державу та слабке громадянське суспільство [Howard, 2000] є вже принаймні доволі спрощеною та схематичною у випадку з Україною. Потреба досліджень, відповідей і концептуалізацій щодо цих та інших проблемних питань фокусують увагу соціолога на культурно-інституціональну релятивність, семантичну чутливість та історичність підходу до будь-якого громадянського суспільства, зокрема пострадянського українського.

У цій перспективі неминує постає проблема не лише термінологічного, а й соціокультурного контексту, в якому формується

та розвивається громадянське суспільство. Власне, яке “громадянське суспільство” мається на увазі й що буде предметом цього дослідження – розвинуте діюче громадянське суспільство західних демократій чи таке, що продовжує формуватись в Україні? В якому сенсі вживатиметься саме поняття “громадянське суспільство” – як теоретичний та ідеологічний дискурс, соціальна практика самоорганізованої активності чи суспільно-нормативний ідеал? Яка сфера проявів громадянського суспільства оцінюється (відносини із державою чи рештою суспільства, повсякденні практики та цінності соціальних відносин, культурно-символічна сфера його проявів, ефективність контролю за владою, ступінь розвиненості інфраструктур сфери публічності, розвиток соціального капіталу тощо)?

З огляду на багатозначність терміна та самого феномену соціальної реальності у теоретико-методологічних координатах соціологічного підходу, який застосовуватиметься у цьому дослідженні, громадянське суспільство розглядатиметься як комплексний соціальний феномен у його трьох взаємопов’язаних смислах: 1) теоретичні дискурси та концептуально-нормативні моделі громадянського суспільства, які у класичному вигляді були сформовані в річищі західної історичної та теоретичної, зокрема соціологічної, традиції, 2) сучасні ідеологічні дискурси громадянського суспільства, тобто його політико-ідеологічні інтерпретації та 3) соціальні практики громадянського суспільства й особливості етосу суспільної життєдіяльності, які характеризуються самоорганізацією та цивільністю. Я маю намір проаналізувати ці три взаємопов’язані виміри громадянського суспільства – теоретичні та ідеологічні дискурси, культурно-символічну сферу його проявів і суспільно-політичні практики як предмети соціологічного дослідження. Власне, саме *соціологічний* підхід до проблематики громадянського суспільства, який поєднує теоретично дискурсивну історичність і соціально практичну конкретику, у певному сенсі не лише відновлює сутність та традицію розуміння цього багатоскладового феномену, а й заповнює певну прогалину його системного соціологічного дослідження у вітчизняній літературі. У частині дослідження соціальної практики особливий акцент буде зроблено на проблемах інституціоналізації громадянського суспільства в Україні. Отже, **метою монографії** є системна соціологічна концептуалізація дискурсів і практик громадянського суспільства у дисциплінарних межах соціологічного підходу та

аплікація цих концептуальних конструктів до оцінки та аналізу реального стану інституціоналізації громадянського суспільства в Україні.

Визначена мета зумовила необхідність розв'язання низки таких дослідницьких **завдань**: 1) систематизувати й окреслити історичний та сучасний соціологічно теоретичний дискурси громадянського суспільства; 2) узагальнити зміст поняття громадянського суспільства у історико-соціологічному конструюванні його концепту; 3) дослідити генезу та трансформацію смислів соціологічної концепції громадянського суспільства від його класичних до сучасних постмодерних концептуалізацій; 4) виявити евристичний потенціал соціологічної концепції громадянського суспільства у дослідженні процесів трансформації українського суспільства; 5) дослідити реальний стан і політичні та соціокультурні особливості інституціоналізації відносин, принципів і практик громадянського суспільства в Україні; 6) окреслити перспективи розвитку та стратегії формування громадянського суспільства, зокрема соціальних практик громадянської активності, самоорганізації та солідарності.

Таким чином, *об'єктом дослідження* є розмаїття дискурсів (історичних, соціологічно теоретичних, ідеологічних тлумачень) громадянського суспільства та його соціальних практик. А *предметом дослідження* виступають особливості соціологічної концептуалізації функціонування та інституціоналізації громадянського суспільства.

Зазначені наукова проблема, мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження зумовили особливості композиції монографії, її логіку та структуру. У **першому розділі** окреслені основні соціологічні концептуальні орієнтири та методологічні підходи щодо громадянського суспільства, систематизовані його основні концептуальні смисли та структурно-просторові значення. У **другому розділі** проаналізована історична генеза соціологічної концептуалізації громадянського суспільства від класичних інтерпретацій до сучасних теоретизувань. Зроблена також спроба простежити зміни його актуальних історичних значень та водночас окреслити стале смислове ядро дискурсу громадянського (цивільного) суспільства, його, так би мовити, ідеальний тип. Останній зберігає актуальність свого смислового поля у подальшому розвитку дискурсу в його різних соціокультурних варіаціях і слугує ціннісно-нормативним орієнтиром у практиках громадянського суспільства

в різних суспільно-політичних контекстах, зокрема у посткомуністичному. **Третій розділ** присвячено дослідженню сучасних теоретичних дискурсів громадянського суспільства, зокрема, таких актуальних для осмислення проблематики стану та перспектив розвитку громадянського суспільства в Україні, як концепція соціального капіталу, теоретичні концептуалізації взаємин між громадянським суспільством і громадянською нацією та проблематика глобального громадянського суспільства. Зроблена також спроба аплікації цих концепцій на сучасний досвід посткомуністичної трансформації, становлення та інституціоналізації громадянського суспільства і формування модерної громадянської нації в Україні. Нарешті, заключний **четвертий розділ** дослідження представляє соціологічний аналіз і концептуалізацію проблематики становлення, інституціоналізації та перспектив розвитку громадянського суспільства в новітній історії України. Ця проблематика аналізується у перспективі окреслення особливостей вітчизняної пострадянської суспільної трансформації як незавершеної модернізаційної революції у порівнянні з досвідом європейських посткомуністичних країн. Під кутом соціологічного підходу та в концептуальних вимірах громадянського суспільства проаналізовано історичні етапи розвитку громадянського суспільства у період від середини 1980-х років до теперішнього часу, а також досвід двох спроб суспільної модернізації в Україні у періоди масової громадянської активності у 2004–2005 роках (“помаранчева революція”) та 2013–2014 роках (“революція гідності”). У **висновках** роботи представлено основні її результати та висновки.

Методологічними засадами монографічного дослідження є принципи соціологічного реалізму, історизму та системності. Згідно з цими принципами громадянське суспільство системно досліджено як варіативність дискурсів, включаючи теоретичний соціологічний дискурс, відповідні інститути та реальна соціальна практика. Проаналізовані історико-соціологічні факти і джерела, дібрані з огляду на проблемно-теоретичну значущість. Зокрема, такими фактами стали теоретичні соціологічні концептуалізації та проблематизації громадянського суспільства, досліджені в їх історичній генезі, праці провідних соціальних теоретиків і соціологів минулого та сучасності. Концептуальні аспекти становлення та інституціоналізації громадянського суспільства, зокрема в Україні, досліджено на основі аналізу історичної та сучасної соціальної практики суспільств, що трансформуються. Емпіричною

базою верифікації концепту інституціоналізації громадянського суспільства в Україні стали масиви соціологічних даних, зокрема результати опитувань Інституту соціології НАН України “Українське суспільство” та Омнібус.

Монографія є узагальненим результатом авторських напрацювань, отриманих під час участі автора у виконанні:

1) планових тем відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України: а) “Соціологічні теорії суспільної трансформації” (2000–2003) [Степаненко, 2000а, б, с, d, e; 2002а, б, с, e, f; 2003с, d, f], [Степаненко, Танчер, 2004]; б) “Соціологічне знання та влада: діалог теорії та політичної практики” (2004–2006) [Степаненко, 2004а, б, с, d та ін.; 2005а, б, с, d та ін.; 2006а, б, с, d та ін.], [Stepanenko, 2005, 2006]; в) “Сучасна соціологічна теорія на тлі глобалізаційних викликів” (2006–2008) [Степаненко, 2007а, б; 2008;], [Степаненко, Бурлачук, 2011]; г) “Соціологічні концептуалізації суспільства в осмисленні модернізаційних процесів” (2012–2013) [Степаненко, 2012, 2013]; д) “Соціальний порядок у сучасному українському суспільстві: модернізація, самоорганізація та легітимація” (2014–2016) [Степаненко, 2014а, б]; [Stepanenko 2014, 2015];

2) науково-дослідницької та експертної роботи, зокрема участі у підготовці Державної концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 р. (2011–2012 рр.) та виконанні міжінститутської дослідницької теми НАН України “Громадянське суспільство: взаємини влади і громадянина” (керівник дослідницької групи Інституту соціології – д. с. н. О. Г. Стегній) (2012–2013 рр.) [Степаненко 2013а, 2014а].

Результати та висновки цього монографічного дослідження можуть бути застосовані у державній політиці, під час формування стратегій і напрямів діяльності недержавних громадських та волонтерських організацій, у науці та освіті. Зокрема, інформація, оприлюднена у монографії, може бути врахована та використана: 1) у законодавчому та управлінському забезпеченні діяльності недержавних громадських і волонтерських організацій (при ухваленні відповідних законодавчих ініціатив, постанов та рішень); 2) у практичній роботі громадських активістів і громадських організацій у виробленні й коригуванні напрямів, пріоритетів та стратегій їх діяльності; 3) у науково-дослідницькій та освітній сферах, зокрема у діяльності державних і недержавних інституцій відповідного спрямування (експертно-аналітичні та освітні

центри, центри досліджень суспільних проблем, взаємодії влади та суспільства, досліджень громадської думки). Отже, монографія адресована широкому колу споживачів наукової інформації, серед яких – органи державної влади України та місцевого самоврядування, представники громадських недержавних організацій, громадські лідери й активісти, експерти та дослідники науково-аналітичних інституцій, викладачі, аспіранти та студенти вищих навчальних освітніх закладів, зокрема зі спеціалізаціями у соціології, політичних науках та державному управлінні.

Презентоване дослідження не претендує на повне й остаточне заповнення прогалін і все ще браку знання щодо всіх особливостей сучасного розвитку, тенденцій та інституціоналізації громадянського суспільства у глобальному контексті і в Україні зокрема. Адже і сам його предмет – це постійна суспільна практика та її осмислення, що ніколи не є завершеними у будь-якому суспільному контексті, а в країнах, що переживають складну трансформацію, – і поготів. Це дослідження – радше спроба системної соціологічної концептуалізації дискурсів і практик громадянського суспільства – наукова проблематика, що ще докладно та системно не розроблялась у вітчизняній соціологічній науці. Відтак, авторський підхід, судження та висновки також не є безперечними, вони радше позначають нові перспективи та евристичні можливості теоретичних та емпіричних досліджень тематики, що є, на переконання автора, конче актуальною та важливою у нашому суспільстві.

Розділ 1

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПОНЯТТЄВО-КОНЦЕПТУАЛЬНА МАПА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Громадянське (цивільне) суспільство – багатозначне і багато-складове поняття. У сучасних умовах ми говоримо про розвинене громадянське суспільство там і тоді, де і коли люди здатні об'єднуватись для результативного захисту своїх прав і в солідарному обстоюванні своїх інтересів, коли громадяни цінують свої свободи та захищають справедливість, сприймають свою рівність перед законом і є відповідальними за себе, свої родини і країну, коли добровільні неурядові організації є ефективними у допомозі знедоленим та хворим і захисті довкілля, коли медіа вільно критикують уряди й уряди дослухаються до цієї критики, коли в країні є наявними й ефективно функціонують реальні механізми контролю виборців за владою, коли громадяни поважають один одного, толерантно сприймають іншість та соціокультурні відмінності і разом протистоять проявам ксенофобії, дискримінації та насильства. Така семантична багатозначність поняття “громадянське суспільство” є результатом його тривалого історичного розвитку, також відповідних соціальних практик та інститутів, основні сучасні смисли і функції яких формувались та актуалізувались у різних своїх аспектах з історичної доби Просвітництва в європейських культурах.

Багатовимірність (або “багатошаровість” [Pérez-Díaz, 2014]) поняття “громадянське суспільство” породжує і проблему склад-

ності його дослідження. Справді, громадянське суспільство належить до тих невлених соціальних феноменів, реальність яких простіше спостерігається через їх відсутність або нестачу. Простіше діагностувати та констатувати брак або слабкий розвиток громадянського суспільства в соціальних середовищах, де домінують або переважають безправ'я, беззаконня, корупція, патерналізм, соціальна атомізація та аномія, ксенофобія, різні форми дискримінації та насильство. Однак, на відміну від існуючої скептичної позиції щодо перспектив досліджень громадянського суспільства, почасти саме через невизначеність поняття [Терборн, 2003; Капустин, 2009], я поділяю позицію дослідників, які вважають, що сама складність і багатозначність поняття не є приводом у відмові йому у евристичному потенціалі. До того ж і сама соціальна реальність, яку відображає поняття “громадянське суспільство”, є складною, багатовимірною та такою, що динамічно змінюється. Скептики і критики досліджень громадянського суспільства, по-перше, як правило, не обтяжують себе питаннями щодо історичних причин і факторів, які стоять за багатозначністю та складністю цього поняття, і, по-друге, не беруть до уваги саму природу сучасного суспільства, ознакою якого з історичних часів Модерну стає накопичення структурної та функціональної складності, відкритості та невизначеності суспільних процесів, які не піддаються кількісним вимірам за окремими критеріями. До того ж, коли керуватися такою логікою, то слід визнати, що більшість понять суспільно-гуманітарного тезаурусу є тією чи іншою мірою невизначеними або розпливчастими (“демократія”, “держава”, “суспільство”, “народ”, “право”, “справедливість”, “суспільне благо” тощо). Більше того, всі поняття, як показав ще Платон, та й сама мова, є завжди певною ідеалізацією, яка ніколи не збіжна точно із образами фактологічної реальності.

Значною мірою така нормативна ідеалізація не лише присутня, а й є однією із важливих характеристик поняття “громадянське суспільство”, навіть з причини того, що, як буде показано далі, громадянське суспільство — історичне та контекстуальне поняття і різні його аспекти та характеристики можуть актуалізовуватись у різні історичні періоди та в різних суспільних контекстах порізному. Спробуємо, тим не менш, окреслити сутність і основні типологічні характеристики нормативного громадянського суспільства як способу організації суспільної життєдіяльності та відкритого, ніколи не завершеного суспільного проекту. Останній потре-

бує постійних громадських зусиль щодо свого функціонування та відтворення, навіть у країнах з історично усталеними демократичними традиціями. Втім, концептуалізація громадянського суспільства як нормативно ідеальної конструкції є важливим методологічним кроком щодо з'ясування його сутності та універсальних родових рис.

1.1. Громадянське суспільство: структуризація топосу

Смисловий топос громадянського (цивільного) суспільства формувався історично і набував своїх основних сучасних значень у добу Нового часу. У цьому сенсі “громадянське суспільство” – модерна історична концепція і водночас проект модернізації суспільного життя. Основні значення цього концепту акумулювались як певне теоретичне відображення складних суспільних трансформацій у Європі, пов’язаних насамперед зі становленням буржуазних суспільних відносин і капіталізму як економічного укладу, розпадом традиційних станових належностей та ієрархій і ерозією феодально-родових структур. Цехові, ремісницькі та торгові союзи, самоуправління європейських міст, університетські автономії – це перші історичні “острівці” громадянського суспільства, які утворюються у Європі ще в період пізнього феодалізму. Те, що було спільним принципом життєдіяльності цих перших організаційних моделей громадянського суспільства, – це певні “вольності,” автономне, відділене від волі сюзерена чи короля функціонування таких союзів та громад на засадах власної самоорганізації.

Власне, цей принцип сфери *суспільної самодіяльної життєдіяльності, відокремленої від державної влади*, стає основною характеристикою структуризації топосу громадянського суспільства. Ця характеристика у різних варіаціях міститься й у переважній більшості сучасних визначень та концептуалізацій громадянського суспільства [Bryant, 1995; Gellner, 1996; Кин, 2001]. Розділення держави та громадянського суспільства або, точніше (оскільки таке розділення все ж не є механічно жорстким), визнання його автономною, незалежною (принаймні відносно) від держави сферою громадської добровільної, самодіяльної та самоорганізованої діяльності, веде і до іншого типового уявлення про громадянське суспільство, а саме: як ансамбль чи мережу різних недержавних

(НДО), або неурядових (НУО), організацій. Неурядові організації різних сфер на напрямів діяльності – асоціації, клуби, союзи тощо, які створені добровільно самими громадянами для захисту своїх прав чи реалізації своїх інтересів, вважаються основним структурно-організаційним інститутом громадянського суспільства. Однак, як свідчить сучасна суспільна практика, показник кількості НУО та членства громадян у них – це радше традиційно зручний емпіричний індикатор різних вимірів та оцінок стану розвитку громадянського суспільства. Втім, індикатор цей – доволі умовний і ненадійний у сучасних обставинах і, особливо з різних причин (які будуть проаналізовані у наступних розділах), у посткомуністичному контексті.

Оскільки самодіяльні громадянські ініціативи добровільних об'єднань та асоціацій не ставлять за мету здобуття економічного прибутку і є неприбутковим видом діяльності для своїх членів (принаймні у типово нормативних уявленнях про громадянське суспільство), то до позначення автономності сфери громадянського суспільства від держави – з одного боку, та її відокремлення від приватної економічно підприємницької активності (сектору приватної економіки) – з другого, застосовується також термін “третій сектор”. Останній є доволі поширеним у технологічних підручниках і довідниках фінансово-донорських організацій для громадських активістів. Утім, термін “третій сектор” є синонімічним для поняття громадянського суспільства лише у його вузькому, організаційно-інституціональному аспекті.

Відокремлене від держави громадянське суспільство як мережа добровільних самоорганізованих асоціацій громадян, які реалізують свої права чи інтереси поза межами окремих родин і домогосподарств, уже за таким визначенням діють у *публічній сфері*, нехай навіть не у сфері інструментальної політики. Відтак, наприклад, особисте чи родинне життя і сама родина як соціальний інститут не є конвенційними сферами громадянського суспільства. Хоча соціальні проблеми родини (наприклад, проблема насильства у сім'ї, питання виховання дітей, скажімо, у неповних сім'ях, догляд за хворими, немічними та самотніми людьми похилого віку тощо) можуть і часто стають у центрі уваги громадських організацій, є важливим напрямом їх діяльності, а отже, і сферою інтересу та впливу громадянського суспільства.

З огляду на критерії добровільної та спонтанної громадянської активності такі організації, як політичні партії, які, як правило,

вмонтовані у механізми політичної (державної) влади (чи боротьби за неї) у будь-якому суспільстві, не включаються в організаційні інститути громадянського суспільства у більшості його конвенційних визначень. Одначе у контексті таких своїх принципів, як *інституціональний та ідеологічний плюралізм і протидія монополії на політичну владу та істину* [Gellner, 1996: р. 3–4] — принципів, які актуалізувались у сучасних значеннях громадянського суспільства, воно є потужним актором, який або протидіє політичній монополії (однієї партії) на владу, або запобігає монополізації влади. Втім, поняття плюралізму в соціологічній концепції громадянського суспільства долає його обмежене і вузьке інструментальне розуміння як лише політико-ідеологічного поняття. Останній ще й досі стало асоціюється у посткомуністичному контексті з ідеєю політичної багатопартійності. В інституціональному контексті громадянського суспільства плюралізм позначає не лише різноманіття і можливість співіснування різних політичних поглядів та партійно-ідеологічних орієнтацій, а й передусім багатовимірність індивідуальних і групових способів життєдіяльності, культурних стилів та маніфестацій [Степаненко, 2006е]. Точкою відліку тут є вільна індивідуальна особа-громадянин (“модулярна особа”, за виразом Гелнера [Gellner, 1996: р. 97]), його свободи, права та обов’язки щодо суспільства і держави. Такий підхід до поняття плюралізму продовжує класичну ліберальну традицію, яка на відміну від комунітаристської традиції у трактуванні взаємовідносин особа — суспільство надає перевагу правам особи та громадянина.

Отже, у демократичному суспільстві громадянське суспільство має відношення не до партій, а радше — до політичних, культурних та інституціональних умов їх функціонування. Подібним є структурне позиціонування топосу громадянського суспільства і до профспілок як соціальних інституцій. Тією мірою як профспілки є частиною великої корпоративної машини сучасного бізнесу з усіма наслідками “профспілкового босизму” та властивостями бюрократично корпоративних організацій, характеризованих М. Вебером, Р. Міхельсом та іншими дослідниками, а в комуністичних умовах — і частиною державного апарату, вони навряд чи можуть розглядатись як організаційні інституції громадянського суспільства. У тих же політичних обставинах, коли широкий профспілковий рух, створений “знизу”, виступає як протидія монополії на політичну владу та істину, як це було в історичному досвіді польської “Солідар-

ності”, він цілком справедливо вважається характерним проявом самоорганізації громадянського суспільства.

Американський дослідник Г. Віарда намагається позначити цю колізію поміж державно-адміністративним корпоративізмом і громадянським суспільством у терміні “система громадянського суспільства, що контролюється державою” [Wiarda, 2003: p. 15]. Подібний оксюморон з погляду уявлень про громадянське суспільство є, тим не менш, доволі показовим прикладом, по-перше, привабливості і водночас конвенційності нормативної концепції громадянського суспільства, особливо у проблематиці його складних реальних відносин із державою та підприємницькою активністю (бізнесом), і, по-друге, виразом намагань контролю держави, особливо автократичної, а також корпорацій різного роду та спрямування за сферою суспільної самоорганізації. Подібні тенденції проявляються у різних своїх аспектах та в різних країнах, особливо в тих, де політичні режими ще далекі від усталених демократичних норм, а добровільна солідарна самоорганізація громадян не має своїх міцних традицій. Ці тенденції фіксуються, зокрема, у численних акронімах псевдо- (квазі-) “громадських” організацій, таких як QANGO (від англ. “квазіавтономні недержавні організації”), GONGO (від англ. “недержавні організації, організовані державою”), MANGO (від англ. “недержавні організації, пов’язані з мафією”), MONGO (від англ. “недержавні організації, організовані мафією” або в іншій інтерпретації – “моя власна недержавна організація”), FINGO (від англ. “фінансово орієнтовані недержавні організації”), DONGO (від англ. “недержавні організації, організовані донорами”), BONGO (від англ. “недержавні організації, організовані бізнесом”), BINGO (від англ. “недержавні організації, орієнтовані на інтереси бізнесу”) та в інших позначеннях [International Encyclopedia of Civil Society, 2010: p. 779] для неавтентичних для нормативного громадянського суспільства утворень. Тією чи іншою мірою подібні деформації організаційних структур характерні й для багатьох посткомуністичних громадянських суспільств, зокрема українського [Степаненко, 2004а: с. 198–212].

Отже, відокремлення інституціональних структур громадянського суспільства від держави та від сектору підприємницької активності, їх відносна автономність – це лише загальний організаційно інституціональний критерій, який, коли розглянутий лише формально, розширює значення громадянського суспільства до будь-яких недержавних утворень, які не ставлять за мету своєї

діяльності економічний прибуток. Утім, такий формальний критерій, зокрема щодо наявності організаційних структур громадянського суспільства у будь-якій країні, ще не свідчить про його розвиненість, дієвість, а також про ціннісну складову та спрямованість діяльності недержавних або неурядових організацій. Американська дослідниця Шері Берман, аналізуючи досвід суспільних процесів Веймарської Німеччини 1930-х років, переконливо показала, що існування широкої мережі громадських об'єднань, груп і клубів за інтересами у Німеччині того часу не лише не завадило приходу нацистів до влади, а й певною мірою було використано ними для доволі ефективної націонал-соціалістської соціалізації широких верств німецького населення того часу [Berman, 1997]. Приклад Веймарської Німеччини особливо показовий, адже йдеться не про політично й ідеологічно орієнтовані громадські організації, якими, наприклад, були в СРСР піонерська, комсомольська та інші формально недержавні організації, а про мережі добровільних об'єднань, часто далеких від політики. За формальними ознаками і мафіозно корпоративні угруповання, ку-клукс-клан або *Аль-Каїда* (що в перекладі з арабської означає “мережа”) є також недержавними організаціями.

Але чи можуть подібні організаційні утворення бути віднесені до структур громадянського суспільства? Очевидно, ні. Громадянське суспільство характеризується своєю особливою ціннісною природою, і відповідно – діяльність недержавних добровільних громадських об'єднань визначається ціннісними критеріями, нормами та принципами їх функціонування. Далі я докладніше розгорну цю тезу, а тут ще зазначу, що проблеми інституціоналізації громадянського суспільства та соціальної спрямованості діяльності недержавних організацій особливо актуалізувались у сучасних умовах. Дослідники, наприклад, зазначають, що в країнах так званої третьої хвилі демократизації, зокрема в Африці, швидке поширення та зростання кількості формальних груп громадянського суспільства упродовж 1990-х років було не так результатом збільшення політичної ваги громадянського суспільства на цих теренах, як радше наслідком дуже прагматичного висновку, що західні донори розподіляють свої ресурси переважно через мережі недержавних організацій [Englehart, 2011: р. 338]. Історична диспозиція з досвіду східноєвропейських революцій кінця 1980-х про те, що громадянські суспільства є гармонійними, визвольними, часто спонтанними вільними об'єднаннями, які обстоюють свободу

громадян проти деспотичної держави, також не завжди підтверджується у різних суспільно-політичних обставинах, зокрема для суспільств, які перебувають у стані громадянських конфліктів та насильства. У подібних ситуаціях, як, наприклад, у Сомалі, не держава є занадто сильною, а суспільство все ще є занадто слабким, а радше навпаки: автономні групи, часто озброєні або уникають контролю держави, або маніпулюють державним апаратом проти своїх ворогів. Стратегія “зміцнення громадянського суспільства” (проти держави) за таких обставин може обертатись на підтримку нецивільних акторів, які здатні на насильство проти інших.

Таким чином, окрім інституціонально просторового виміру, громадянське (цивільне) суспільство характеризується своєю особливою ціннісною природою, системою норм та ціннісних регуляцій, що у найширшому значенні окреслюються концепцією *цивільності*.

1.2. Цивільність як нормативна ознака громадянського (цивільного) суспільства

Цивільність – термін, поняття, концепція, які ще не поширені у вітчизняному гуманітарному дискурсі, зокрема соціологічному. Хоча атрибутивне використання цього поняття, наприклад, у концепції цивільної культури (*civic culture*) Г. Альмонда та С.Верби [Almond and Verba, 1963] є вже усталеною класикою політичної соціології. Водночас, на мою думку, цивільність – це не лише важливе поняття соціального, зокрема соціологічного, аналізу, дотичне (але не тотожне) термінам “цивілізація” та “цивілізованість,” а й ключовий контекст, який становить родову основу (і надає смислу) таких класичних і вже доволі поширених у вітчизняних соціальних студіях концепцій, як “громадянське суспільство” (*civil society*) і “громадянська нація” (*civic nation*).

Забуття або ігнорування контексту цивільності як смислової та історико-генеалогічної основи концепції громадянського суспільства як цивільного може призводити і до певних смислових деформацій її адекватного розуміння у вітчизняному дискурсі. Втім, це не виключає існування різних культурно-національних традицій, моделей та інтерпретацій смислів та практик конкретних громадянських суспільств (українського, німецького, американського, китайського тощо). Справді, запитання “*що робить суспільство громадянським?*” передбачає (і орієнтує на) дещо інший контекст

відповіді на відміну від запитання “*що робить суспільство цивільним (добрим, толерантним, справедливим)?*”

Певним поясненням таких смислових розходжень є культурна семантика та історичне походження концепції “громадянське суспільство” в різних культурних та мовно-смислових контекстах. Адже в чи не найдавніших історичних європейських – греко-римській і англо-шотландській – традиціях свого вжитку і розуміння поняття “громадянське суспільство” є похідним від давньоримського *cives/civitas* та англomовних *civil/civility*. Родові поняття у цьому розумінні – *civil* (цивільний) та *civility* (цивільність). І хоча до кінця XVIII сторіччя у англійських та шотландських авторів поняття “цивільність” та “цивілізованість” були взаємозамінними [Byrant, 1995: p. 142], саме значення терміна “цивільність” як взаємоповага і взаємне визнання у відносинах індивідів було визначальним у історичному дискурсі *civil society*, принаймні починаючи з традиції англо-шотландських соціальних філософів Дж. Лока, А. Фергюсона та А. Сміта.

Усталений український (а також і російський) переклад концепції *civil society* як “громадянське суспільство” (“гражданское общество”) втрачає це принципове змістовне навантаження англomовних термінів *civil/civility*. Видається, що більш адекватним перекладом цієї концепції було б поняття “цивільне суспільство.” Поряд з тим маємо усталене поняття “громадянське суспільство”, що актуалізує інші значення, пов’язані з громадянською залученістю та активністю. Таким чином, в українському і російському перекладі втрачається важлива і принципова діалектика англomовного поняття *civil society*. Чи впливають (і коли так, то яким чином) наслідки такої семантичної інтерпретації концепції “громадянське суспільство” на розуміння його сутності та практик, і більш широко – на соціальну практику посткомуністичних трансформацій – питання дискусійне та відкрите [Степаненко, 2000a: с. 10]. Але те, що вітчизняний дискурс, а також практики громадянського суспільства тяжіють до домінування смислів громадянської активності над смислами взаємовизнання та взаємоповаги, є фактом.

Змістовні ознаки цивільності виявляються у характеристиках чи оцінках людських вчинків та соціальної поведінки. І подібно до самої концепції громадянського суспільства зміст і розуміння цивільності краще сприймаються через її антонім/антипод. У характеристиках критиків вад сучасного суспільства та в медіа поняття “цивільність” вживається як бажана соціальна норма чи свого роду

спасіння від численних соціальних деформацій сучасного плюралістичного суспільства, таких як насильство, жорстокість, грубість, неповага до інших – усього того, що ми часто називаємо “нецивільним” (“нецивілізованим”). У цьому сенсі найпростіше повсякденне сприйняття соціальної норми (цивільності) асоціюється насамперед із ввічливістю та доброзичливістю у повсякденному спілкуванні.

Втім, це – доволі вузьке значення поняття. У західному гуманітарному дискурсі зміст поняття цивільності є набагато ширшим від лише ввічливості та добрих манер людської поведінки. І в сучасному теоретичному дискурсі цивільність асоціюється із толерантністю, відсутністю будь-якої дискримінації та суспільною розсудливістю (*public reasonableness*) [White, 2006: р. 446]. Зокрема, на думку канадської дослідниці Мелані Вайт, “цивільність – це набір практик, що включають досвід самообмеження та турботу про інших. Вона (цивільність. – В. С.) виражена як форма поведінки на засадах розумності та принципу, що дає змогу справедливо та благорозумно обговорювати відмінності у громадянському суспільстві” [White, 2006: р. 46]. Сучасні соціальні дослідники у своїх визначеннях окреслюють подібні характеристики. Так, Б. Барбер зазначає, що цивільність сприяє “обопільній емпатії та взаємоповазі”, оскільки вона покладається на розумність розв’язання конфліктів суспільного життя [Barber, 1999]. Думку про те, що цивільність функціонує як соціальне “мастило” задля полегшення вимог різних соціальних відмінностей, висловлює соціальний філософ М. Уолцер [Walzer, 1974: р. 602]. Для іншого відомого соціального теоретика – В. Кимлічки цивільність – інтегральна складова принципів недискримінації, що вимагає від громадян ставитись один до одного як до рівних [Kymlicka, 2001: р. 298–300]. Усі ці визначення цивільності у ширшому соціальному контексті поєднує її розуміння як фундаментальної ознаки громадянської соціальної компетентності (соціабільності). Остання забезпечує усвідомлення необхідності індивідуальних самообмежень, прийняття і розуміння інтересів інших та сприйняття мирних толерантних обговорень відмінностей у раціональному діалозі. Американський теоретик Едвард Шілз, розглядаючи цивільність комплексно як вірування, чесноту і ставлення [Shills, 1997], вважає, що саме цивільність як етос громадянського суспільства характеризує і його політику, яка полягає у дбанні про інтереси всього суспільства та турботі про спільне благо [Shills, 1997: р. 1]. Саме цивільність, на думку

Шілза, допомагає членам суспільства (і відповідно характеризує їх цивільними) вивищуватись над соціально класовими, професійними, етнічними та іншими своїми належностями у ситуаціях конфлікту та діяти у інтересах громадянського суспільства [Shills, 1997: р. 1]. Іншими словами, цивільність уможливує існування сучасних складних плюралістичних суспільств без внутрішніх війн і насильства як способу вирішення протиріч та конфліктів.

Поняття цивільності має давню й складну історію. У західній філософській традиції воно бере початок від соціального укладу та способу саморегулювання політичних громад грецьких античних міст, а пізніше – від суспільно-правових ознак Римської республіки (*cives, civitas*). Ті соціальні якості та відносини, які забезпечили успіх цих політичних громад, часто характеризуються як цивільні чесноти (*civic virtues*). Варто зауважити, що вже у модерну добу Алексіс де Токвіль визначав особливий етос американського громадського життя як “звички серця” та “цивільну релігію” (*civil religion*) – традиція, яка й досі активно розвивається в сучасних американських неотоквіліанських інтерпретаціях від Р. Белаха до Р. Патнема. В епоху європейського Просвітництва модерна політична перспектива регуляції добродесної поведінки та взаємин громадян отримала розвиток у концепції “цивільного суспільства” (*civil society*), де цивільність як поняття та практика міжлюдських взаємин ствердилась як інклюзивна альтернатива домодерним поняттям аристократичної честі (гонору) чи християнського милосердя (*caritas*). З цієї історичної перспективи цивільність і цивільна поведінка – це продукт та наслідок соціального розвитку європейського суспільства, зокрема історичної трансформації його соціальної структури від домодерної, елітарно-ієрархічної до модерної, егалітарно-демократичної.

Докладному дослідженню цієї історичної трансформації присвячена, зокрема, фундаментальна класична праця Норберта Еліаса “Про процес цивілізації”, яка вперше опублікована у 1939 році німецькою мовою у Швейцарії*. Еліас досліджує еволюцію цивілізаційного

* Двотомна і найвідоміша праця Еліаса “Über den Prozess der Zivilisation”, що вперше була опублікована німецькою мовою у 1939 р. і пізніше – у англomовному перекладі, тривалий час залишалась майже не поміченою і лише з 1961 р. з новим перевиданням та перекладами до цієї роботи став проявлятися і зростати активний інтерес сучасних соціальних дослідників. У російському перекладі ця праця Н. Еліаса була опублікована лише у 2001 році [Элиас, 2001а].

процесу та інституціоналізації цивільності у соціальній та політичній сфері Європи, починаючи від раннього середньовіччя, як трансформацію та складну взаємодію практик індивідуальних самообмежень і самоконтролю, з одного боку, та розвиток складних соціальних диференціацій, інституціоналізацію та монополізацію насильства (державою) — з другого. Варто наголосити, що для Еліаса історичний розвиток і ускладнення суспільних диференціацій західного суспільства є не менш важливим інституційним фактором цивілізаційного процесу, аніж становлення монополізації контролю за насильством з боку державної влади. Спрощені інтерпретації його концепції часто ігнорують цю складну взаємодію, звертаючи увагу лише на цей останній фактор. Але в нашому контексті важлива саме багатозначність цієї концепції, адже цивілізаційний процес і цивільність як його історичний продукт вже і в інтерпретації Н. Еліаса є соціокультурною та індивідуально-психологічною відповіддю на ускладнення соціальних взаємодій, диференціацій та відмінностей. Остання теза особливо актуальна для розуміння цивільності як суспільних правил та норм, що історично розвивались.

На думку Еліаса, починаючи з пізнього середньовіччя та раннього Відродження, у Європі у сфері міжособистісних взаємин відбувався потужний зсув до формування незалежного від інших і автономного, так би мовити, “вбудованого” (інтерналізованого) контролю особи над собою, індивідуального самоконтролю. Позначився перехід від зовнішнього примусу до індивідуального самопримусу. Це призводить до того, що безліч соціальних імпульсів відбувається менш спонтанно, механізми контролю починають діяти немовби самі по собі, автоматично [Еліас, 2001a]. Еліас убачає якісні зміни цього історичного розвитку особистісних структур (соціопсихічного *habitus** індивіда) та в цілому — суспільного психогенезу у тому, що “раціональне мислення” або “моральна совість” міцно вкорінюються поміж чуттєвими імпульсами та “мускулатурою”, не даючи останнім прямо чи безпосередньо перейти у дію поза дозволом цих нових механізмів самоконтролю [Еліас, 2001b: с. 39]. Люди стають “цивілізованішими”.

Еліас у конкретних історичних деталях досліджує цей процес, а також розвиток самого поняття *civilité* — поняття, яке стало

*Варто зауважити, що Еліас задовго до П. Бурдьє вживає у своїй роботі поняття *habitus* як комплекс соціогенетичних та психогенетичних структур особистості.

значущим для західного світу як етап становлення специфічного характеру звичаїв європейського суспільства. Виникнення поняття *civilité* у Франції XIV сторіччя не лише означало вишукані манери та культивовані смаки аристократії, а й уже також позначало рух від абсолютистського режиму, вихід за межі вузького кола вищих класів та здолання жорстких міжкласових дистанцій. У цьому сенсі характерним прикладом популяризації поняття *civilité* у тому характерному значенні, яке починає сприймати широке суспільство, стає праця Еразма Ротердамського “*De civilitate morum puerilium*”, що виходить друком латиною у 1530 році. Невеличка книжка Еразма, хоча й була формально адресована дитині з аристократичної родини і була написана з метою виховання, набула величезної популярності в Європі, витримала безліч перевидань, було здійснено багато перекладів цієї роботи та унаслідувань її ідей у творах інших авторів. Адже в цій праці просто і дотепно йдеться про дуже важливе – ввічливі манери та гідну поведінку людини в суспільстві. Те, що цей поведінковий код до XVIII сторіччя у Європі перестав вже бути привілеєм лише обраних і небагатьох, є також свідченням розвитку та утвердження цивілізаційного психогенезу. З XV–XVI сторіччя поняття “цивільність” знайшло свої аналоги та вкорінилось у більшості основних європейських мов – французьке *civilité*, англійське *civility*, італійське *civiltà* і згодом німецьке *Zivilität* (останнє, втім, не набуло особливої вживаності в німецькій мові на відміну від терміна *Kultur*).

Численні, здавалося б, дрібні побутові правила поведінки та спілкування, які описує Еразм як цивільні на початку XVI сторіччя, поступово, принаймні для людини вже початку XX сторіччя, видаються само собою зрозумілими. Проте ці правила не були такими очевидними ще три століття тому. Як справедливо зауважує Еліас, “коли ми подивимось уважніше, то виявимо, що за книгою Еразма стоїть цілий світ, спосіб життя, який звичайно у чомусь вже близький до нашого, але в чомусь ще дуже далекий” [Еліас, 2001а: с. 113]. Наприклад, ось як Еразм описує правила цивільної поведінки за столом того часу, правила, які ми тепер вважаємо елементарними і як би само собою зрозумілими: “Деякі, варто їм сісти за стіл, починають хапати їжу рукою прямо з блюда. Так роблять вовки чи росомахи. Не хапай їжу з блюда, що принесене, першим. Не нишпори по всьому блюду, але бери той шматок, що першим потрапив тобі. Ритися рукою у спільному блюді – ознака нестриманості, а пересувати блюдо, аби тобі дістався кращий шматок, також не надто пристойно” [цит. за Еліас, 2001а: с. 115].

Важливість і актуальність концепції Н. Еліаса для розуміння поняття цивільності полягає у тому, що він досліджує процес історичного розвитку особистісних структур цивілізаційного психогенезу у тісному поєднанні і як певну реакцію на структурні та функціональні зміни самого суспільства (соціогенез), зростання його складності та індивідуальної взаємозалежності членів суспільства. Отже, поняття цивільності, як і цивільного (громадянського) суспільства, є історичними смислами зі своїм власним розвитком та трансформацією значень. На думку Мелані Вайт [White, 2006] та інших сучасних дослідників, актуалізація концепції цивільності для сучасного постмодерного суспільства якраз і підкреслює його сутнісне значення, досліджене Еліасом, а саме, потребу цивільної реакції суспільства на нові складні виклики щодо толерантності, визнання відмінностей, насильство, агресію та інші суспільні деформації. Така перспектива актуалізації цивільності у контексті громадянського суспільства передбачає і нові інтерпретаційні можливості й самої концепції громадянського суспільства в сучасних умовах, його розуміння як також і передовсім цивільного суспільства.

Щоб наочно продемонструвати цю тезу про важливість та актуальність цивільного етосу як виміру розвитку громадянського (цивільного) суспільства, подам його умовну “3-D”-вимірну схему (рис. 1.2.1), де вектор A означатиме, наприклад, громадянську активність, вектор B – просторовий фактор відкритості та публічності діяльності громадянського суспільства, а вектор C – вимір цивільності соціальних відносин.

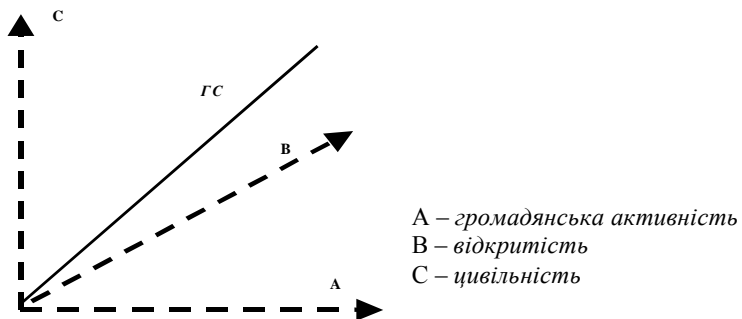


Рисунок 1.2.1. “3-D”-вимірна схема громадянського суспільства

Нормативне розвинене громадянське суспільство (на схемі – *ГС*) розвивається у просторовому напрямі у площині поміж трьома векторами і характеризується їх пропорційною синергією. Не може, наприклад, сповна інституціоналізоване громадянське суспільство бути розвиненим лише у напрямі вектора громадянської активності (*A*), яка до того ж може мати нецивільний, насильницький або антисоціальний характер, а діяльність об'єднань громадян є таємною і непублічною (*B*). Також навряд чи можна охарактеризувати розвиненим громадянським суспільством суспільний стан, де нормативні орієнтири цивільності не підкріплені громадською активністю щодо їх підтримання або обстоювання їх у разі порушень чи деформацій з погляду цих нормативних орієнтирів.

Таким чином, цивільність, цінності та принципи, з якими вона асоціюється (толерантність, визнання та повага до іншості, здатність до пошуку консенсусу, інституціональний плюралізм), є сутнісним смисловим наповненням концепту громадянського (цивільного) суспільства, яке у такому розумінні долає формальні межі свого структурно-інституціонального топосу. Коли громадянське суспільство відокремлене від держави, то цивільність як універсальний комплекс цінностей є змістовним ціннісно-інституціональним фреймом цивільної держави, яка не лише декларує права та свободи громадян законодавчо, а й забезпечує їх реалізацію відповідними інституціональними механізмами. Якщо економічна ринкова діяльність сама по собі не входить у конвенційно просторову сферу громадянського суспільства, то цивільність є умовою функціонування цивільної ринкової економіки та цивільних ринкових відносин, а не “дикого” капіталізму, значна частка якого до того ж перебуває у податковій “тіні”. Цивільність (чи її брак) є також визначальною ознакою і для типу та якості соціальних взаємовідносин між людьми, включаючи їх ритуальні повсякденні інтеракції. Визнання та актуалізація цивільності як невід'ємної ціннісної складової громадянського суспільства, основою його етосу робить можливим і певну реконцептуалізацію дискурсу громадянського суспільства, особливо у тих соціокультурних та політичних обставинах, коли “громадянське суспільство” зводиться лише до формально організаційних структур або, наприклад, здебільшого орієнтоване на політичний активізм.

Однак цивільність у контексті громадянського суспільства – це не лише етико-нормативна складова. Вона пов'язана також із іншою, не менш важливою інституціональною характеристикою

громадянського суспільства, а саме – формально правовими (контрактними) відносинами членів суспільства та їх рівністю перед законом, те, що в сучасному політичному дискурсі популяризоване як *верховенство права*. Цей зв'язок зумовлюється тим, що в умовах інституціонального плюралізму цивільність не слід ототожнювати з будь-якою методологічною чи суспільно-політичною тотальністю. У перспективі плюралістичного розуміння громадянського суспільства злагода і солідарність можливі, але не як механічне та декларативне поєднання особистих воľ та інтересів (зразки таких практик ще й досі актуальні у посткомуністичних політиках адміністративного “формування” громадянського суспільства). Це радше свідомий вибір громадян, які усвідомлюють свої права та інтереси і добровільно об'єднуються для їх реалізації чи захисту. Таким чином, цивільність характеризує взаємодію уособлених, автономних (але не ізольованих) індивідів історичного модерного і сучасного постмодерного багатоскладових суспільств. Вона позначає культурну норму, у межах якої толерантно співіснує розмаїття способів життя, діяльності та об'єднань громадян, зумовлює плюралістичне світосприйняття, толерантне ставлення до соціокультурних відмінностей і передбачає дотримання пристойності та ввічливості у відносинах з іншими (співгромадянами, співвітчизниками, колегами, сусідами і т. д.).

Ернст Гелнер підкреслює “холодність” концепції цивільності у тому розумінні, що вона не передбачає і не вимагає від нас уподобань, симпатій чи любові до людей, з якими ми маємо цивільні стосунки. У цьому відношенні “холодність” цивільності є контрастом щодо “теплоти” комунального, релігійного чи національного ентузіазму. Тим самим цивільність і громадянське суспільство, засноване на його принципі, суперечать політично організованим спробам будь-якої тотальної єдності, у якій розчинялася б автономна особа-громадянин. Цивільність відносин громадянського суспільства історично оформлювалась у законах права. І термін “верховенство права”, який часто й досі відіграє роль лише ідеологічного штампу в деяких посткомуністичних суспільствах, зокрема в Україні, набуває статусу повсякденної тривіальної реальності в актуальному громадянському суспільстві.

Однак, яким чином громадянське суспільство все ж таки зберігає ефективний зв'язок поміж своїми членами? На думку Гелнера, саме завдяки індивідуальній свободі громадян. У громадянському суспільстві взаємини поміж людьми побудовані скоріше на принци-

пі договору-контракту, аніж статусу: “люди поважають договори, навіть коли вони не пов’язані з ритуалізованим статусом чи груповим членством” [Gellner, 1996: р. 100]. Індивідуальна свобода, пов’язана із правовою незалежністю громадян, та повсякденна система суспільних договорів (між окремими індивідами та суспільством і державою) дають відповідь на два парадокси існування громадянського суспільства, а саме: 1) як можливий сталий гнучкий суспільний зв’язок поміж індивідами – власне те, що робить суспільство суспільством і 2) як можливі суспільні інституції та асоціації (що є політичними противажелями державі) без їх зазіхання на індивідуальну свободу.

Дійсно, секуляризоване громадянське суспільство не є громадою віруючих, чи то релігійних, чи то ідеологічних. Таке суспільство не тримається завдяки вірі чи політичній ідеології, що поділялись би всіма членами суспільства. Одначе суспільний зв’язок цивільності все ж неможливий без слідування та відтворення основних цінностей та норм людської поведінки, таких насамперед, як довіра, норми взаємності, взаємопідтримка, солідарність, визнання та повага один до одного тощо. Комплекс проблем взаємозалежності поміж основними громадянськими чеснотами та дієвістю громадянського суспільства аналізується, зокрема, багатьма сучасними соціальними дослідниками в руслі концепції *соціального капіталу* (яку буде розглянуто у розділі 3 цієї роботи).

Соціальні інтеракції сучасного суспільства характеризуються також функціонуванням та інституалізацією таких модерних установок, як прагматизм, здатність до співіснування відмінностей та толерантність, принцип “живи сам і дай жити іншим” (*live-and-let-live*), компроміс без втрати гідності, принцип “справедливої гри” і віддання пошани та боргу іншим. Ці базові цінності людського співіснування, які тією чи іншою мірою культивуються в контекстах різних культур та громад і становлять основу навіть багатьох традиційних комунальних культур, є важливими і для сталого громадянського суспільства. Ну думку британського дослідника К. Бріанта [Bryant, 1995], саме ці цінності дають змогу віднаходити компроміс поміж прибічниками особливих або групових інтересів у межах спільного соціального простору. Спільне сприйняття і слідування базовим нормам людського співіснування громадянами у безлічі повсякденних інтеракцій громадянського суспільства якраз і створює основу його цивільного етосу. Аморальне або деморалізоване суспільство, очевидно, не може бути ані цивільним, ані процвітаючим.

Таким чином, ідеальне нормативне громадянське (цивільне) суспільство характеризується своїми універсальними цінностями, система яких асоціюється із багатоскладовою концепцією цивільності. Універсальними є і наріжні принципи громадянського суспільства, такі як інституціональний плюралізм, публічність, сприйняття відмінностей та повага до прав особистості (того, що в англійській мовній традиції позначається поняттям *privacy*). Водночас тією мірою, як і саме поняття цивільності є історичним, історичним і контекстуальним є і поняття та дискурс громадянського (цивільного) суспільства, яке характеризується своїми конкретно-історичними моделями, історичними актуалізаціями і соціокультурними та національними особливостями інституціоналізації.

1.3. Історичність і контекстуальність поняття громадянського суспільства

В історико-соціологічних розділах цієї роботи я поділяю методологічний підхід німецьких дослідників, авторів фундаментальної праці “Словник основних історичних понять”, зокрема “діахронний” принцип [Козеллек, 2014: с. 35] аналізу історичних понять. Згідно з цим принципом історично дискурсивний аналіз розвитку поняття – це передовсім виокремлення його історичних контекстів і дослідження трансформації соціального досвіду та структурних змін, що відповідали історичним смисловим значенням поняття. Власне, дослідження смислових трансформацій суспільних топосів і дискурсів у історичному часі та виявлення їх послідовності чи розривів із інституціональними структурами – одне із ключових завдань історичної соціології. Адже, як справедливо зазначають вітчизняні дослідники Н. Костенко і С. Макеєв, “авторитет і репутація історичного часу забезпечені матеріалізацією у вигляді інституціональних структур, яка відбулась в ході еволюції народів” [Костенко, Макеєв, 2008: с. 28]. Як буде показано далі в аналізі історичного дискурсу громадянського суспільства, наприклад, його значення як суспільства, відокремленого від держави – це шлях повільної і часто непримітної трансформації тривалістю цілої історичної епохи, трансформації не лише смислового поля цього поняття, а й європейської суспільної практики та соціального досвіду від часів античності до XVII–XVIII сторіч. Особливою інтригою позначаються дослідження посткомуністичних смисло-

вих трансформацій, занурених у постмодерний контекст прискороного історичного часу зі своїми особливими алгоритмами гібридного соціального конструювання (догматизація, наслідування, імітація).

Втім, завдання дослідника у здійсненні історичної реконструкції розвитку поняття — це не лише інтерпретувати трансформації його значень, а й фіксувати моменти його можливих смислових незмінностей, сталості, окреслювати свого роду смислові константи поняття. На слухну думку Р. Козелека, саме в таких невідповідностях смислів, розходженнях, які виникають поміж старими значеннями понять, пов'язаними з історичними реаліями, що зникли (чи зникають) та новими їх смисловими наповненнями, і з'являється можливість для дослідника звернути увагу на ці смислові константи, яким, однак, вже не відповідає реальна дійсність або ж за цими смислами побачити дійсність, значення якої може залишатись неусвідомленим [Козеллек, 2014: с. 35]. Останнє зауваження є особливо методологічно цінним щодо “громадянського суспільства”. Адже, наприклад, такі смисли ще античного поняття *societas civilis*, як громадський *ethos* та чесноти, або концепція цивільності (*civility*), що була центральною для дискурсу шотландського Просвітництва XVIII сторіччя, зберігають свою “константну” значущість, хоча, можливо, й не сповна актуалізовані в сучасних звучаннях та значеннях поняття громадянського суспільства, особливо у його посткомуністичному контексті та відповідному дискурсі [Степаненко, 2000а].

Які ж соціокультурні та історично структурні фактори впливають на трансформацію смислів суспільно-політичних понять, зокрема поняття “громадянське суспільство”? Рейнхарт Козелек виокремлює чотири таких взаємопов'язаних фактори, дієвість яких особливо позначається, починаючи з історичного досвіду структурування смислового простору Нового часу, а саме: демократизація, темпоралізація, можливість ідеологізування та політизація [Козеллек, 2014: с. 27–31]. Демократизація в контексті історичного розвитку поняття означає те, що з історичним суспільним розвитком сфера вжитку суспільно-політичних понять розширюється — як у сенсі долання станових меж щодо їх вжитку, так і у сенсі розширення їх семантичного поля. Розвиток освіти та освіченості не лише для обраних і небагатьох, технологічні інновації в друкарстві та збільшення форм та накладів масових друкваних видань, популяризація медіа та розвиток культури публічного

спілкування історично сприяли цим процесам демократизації. Яскравим прикладом фактору демократизації історичного розвитку поняття «громадянське суспільство» є його відродження та активне термінологічне використання у період східноєвропейських антитоталітарних революцій кінця 1980-х років. *Темпоралізація* в контексті історичної трансформації смислів понять означає, за Козелеком, процес категоріальних смислових наповнень, які пов'язують поняття із їх часовою структурованістю або, іншими словами, – їх актуальністю (чи актуалізацією їх смислів) тут і зараз. Скажімо, античний термін “республіка” трансформується від родового поняття для всіх форм представницької влади у історично партійний термін, який претендує на єдину репрезентацію легітимності влади нарівні із “демократією”. У Новий час також активно набувають поширення поняття, які й самі позначають рефлексії щодо історичності та темпоральності – “розвиток” (безкінечний), “прогрес”, “історія загальна” (як одночасно об'єкт і суб'єкт), “революція” тощо.

Іншим важливим фактором, який структурує смисловий простір Нового часу, є, за Р. Козелеком, *можливість ідеологізування* в інтерпретації значень суспільних понять. Ця можливість позначає історичний досвід Модерну, який характеризується “втратою “очевидних” класифікацій соціальних фактів та їх позначень” [Козеллек, 2014: с. 30]. Тому зростає ступінь абстрактності багатьох понять, які вже не встигають за змінами подій чи еволюцією суспільних структур, а відтак – вимушені абстрагуватись від цих численних змін. Зростає кількість вжитку збірних понять родової однини для позначення множини: замість конкретних “історій” – “загальна історія”, замість успіхів та досягнень в окремих сферах – “прогрес”, замість “свобод” як суспільно-станових привілеїв – одна, спільна для всіх “свобода”. Остання для своєї конкретизації вже вимагає окремих атрибутивних визначень (“соціальна”, “економічна”, “політична” тощо)*.

Як зазначає Р. Козелек, такі можливості ідеологізування понять пов'язані із структурно історичними змінами, коли “люди все більше віддаляються від безпосередніх життєвих середовищ, яким була

* Власне, і саме поняття “ідеологія” у своєму сучасному значенні, історично сформованому у Новий час, у період Французької революції 1789 року, має вже не досить багато спільного із грецько античними значеннями етимологічних понять *δέα* та *λογία* або, скажімо, вжитком та розумінням *δέα* Платоном.

притаманна відносна сталість” [Козеллек, 2014: с. 30]. Водночас — підвищення рівня абстрактності понять, нехай навіть за рахунок їх ідеологізації, надає, на його думку, “нові горизонти можливого досвіду” [Козеллек, 2014: с. 30]. Дійсно, подібні широко інтерпретовані або новостворені збірні поняття, загальні та багатозначні, відкривають можливості для їх різного використання або використання їх по-різному, іноді навіть з цілком протилежним смыслом, різними суспільними акторами, суб’єктами з відмінними класовими належностями та інтересами. У сучасному українському контексті яскравим прикладом цього є, зокрема, ситуативне і навіть маніпулятивне використання поняття “громадянське суспільство” різними суб’єктами суспільно-політичного процесу з іноді протилежними ідеологічними позиціями та класовими інтересами у посткомуністичному дискурсі [Степаненко, 2000а].

Нарешті, *політизація* суспільних понять — це четвертий структурний фактор трансформації та розширення їх значень, фактор, який, як і попередні взаємопов’язані з ним, став проявлятися та посилювати свій ефект з історичної доби Модерну. Процеси промислових революцій та суспільних трансформацій, плюралізація та політична партизація суспільного життя, які супроводжували історичний розвиток модерної Європи, стимулювали появу та вжиток неологізмів і різних тактик управління мовою, зокрема появу “слів-гасел”. Власне, сама мова стає потужним фактором історичного формування європейських держав-націй та їх політик національної уніфікації та стандартизації. Поняття, які висловлюють та позначають проекти майбутнього (розвитку), управління, контролю та влади, дедалі активніше залучаються до сфери політичного планування і в саму мову як засіб символічного (П. Бурдьє) і цілком реального політичного панування. Як зазначає Р. Козеллек, “відношення поняття до того, хто його розуміє, перевертається, зміщується на користь мовних засобів, які покликані випереджати свій час та виглядати інструментами творення майбутнього” [Козеллек, 2014: с. 31]. Політизація проявляється і в тому, що однакові поняття по-різному інтерпретуються, вживаються та використовуються у різних політичних режимах — як приклад, маргіналізація (чи навіть негативна конотація) таких понять, як “нація”, “приватна власність” чи “громадянське суспільство” у радянському офіційному дискурсі.

Соціологічний підхід до поняття та дискурсу громадянського суспільства, окрім історичності, підкреслює також його соціально

контекстуальний характер. У цьому сенсі громадянське суспільство завжди вкорінене у певний соціокультурний, політичний, національний та інші контексти. Це – цілком конкретний спосіб організації солідарної життєдіяльності, практик та певного дискурсивно нормативного порядку зі своїми особливостями інституціоналізації та розвитку. Подібний алгоритм соціологізації підходу до “реальних” громадянських суспільств та проблем їх інституціоналізації пропонує Джефрі Александер [Alexander, 1998]. На його думку, соціологічний підхід до громадянського суспільства означає сприйняття його як “сфери солідарності” (*solidarity sphere*) [Alexander, 1998: р. 7], визнання відносної автономності від держави та інших суспільних сфер [Alexander, 1998: р. 12] і розмежування поміж цивільною та нецивільною сферами [Alexander, 2001a: р. 15, 21–25] (підхід Дж. Александера до громадянського суспільства буде розглянуто докладніше у розділі 3).

Визнання соціокультурної контекстуальності громадянського суспільства (як його практик, так і дискурсів) пов’язане із доволі широким спектром питань щодо громадянських і негромадянських, західних і незахідних громадянських суспільств, можливостей інституціоналізації громадянського суспільства на іншій відмінній (і якою мірою) від західної соціокультурної традиції. У сучасній літературі доволі активно дебатуються шанси та перспективи громадянського суспільства в незахідних та постколоніальних культурах (Північна Африка, Близький Схід, Азія, Китай). Проблемність інституціоналізації громадянського суспільства в його класичних нормативних орієнтирах у цих соціокультурних середовищах, на думку багатьох дослідників, і пов’язана із відмінністю їх культурних традицій та практик, які характеризуються “дефіцитом цивільності” [Mbembe, 2001]. Показовим у цьому сенсі є аналіз Е. Гелнером особливостей ісламського традиційного суспільства у його зрівнянні із західним модерним суспільством. Цей аналіз у деяких своїх аспектах є також корисним і для розуміння посткомуністичного контексту [Степаненко, 2006е]. Зокрема, на прикладі традиційного ісламського суспільства Гелнер показує, що оскільки специфікою його життєдіяльності є божественний закон (*Uma*), то судження щодо правителів та влади в такому суспільстві формуються не за принципами світського закону, а здебільшого за їх відповідністю релігійним нормам святого закону. Звідси, будь-які характеристики внутрішньої організації суспільства та політичної влади (як правило, авторитарної) і поширена клієнтелістсько-

патрональна структура сприймаються як питання несуттєві, що залишаються поза межами основної ролі та функцій влади, підзвітної у запровадженні релігійних правил лише Богові. У такій культурі формальні інституціональні регуляції мають доволі невелике практичне значення порівняно з неформальними зв'язками взаємної довіри, заснованої на минулих особистих послугах та на взаємообміні захисту “згори” та лояльності “знизу” [Gellner, 1994: р. 44–50]. Відтак реалістичнішою стратегією інституціоналізації норм і практик громадянського суспільства у таких традиційних соціокультурних середовищах з авторитарними формами правління, зокрема на арабському Близькому Сході, є, на думку Ф. Волпі, не спроба демократизацій політичних режимів у цьому регіоні, а радше – “трансформація у соціетальній перспективі” та “мікрополітичні процеси, які залучають різні артикуляції цивільності у суспільні відносини” [Volpi, 2011: р. 801].

Українське посткомуністичне суспільство також має власні контекстуальні соціокультурні особливості, які впливають як на сприйняття поняття громадянського суспільства, його розуміння, так і на процеси інституціоналізації його цінностей та практик. Я докладно розгляну ці особливості в розділі 4, тут же зазначу, що одна із методологічних позицій мого підходу полягає у тому, що ступінь розвитку громадянського суспільства певною мірою залежить від ступеня сприйняття та адекватного розуміння цього соціального феномену у науково-теоретичному та політико-ідеологічному дискурсах, від суспільної актуальності його цінностей і практик, а також від ступеня та адекватності їх втіленості в етичних і символічно-культурних формах та структурах життєдіяльності певного соціуму. І навпаки, розвиненість цінностей і відносин цивільності й самоорганізованих культурно-політичних практик формує дискурс громадянського суспільства та його адекватне розуміння як принципово незавершеного соціального проекту суспільної життєдіяльності, яка є добровільною та самоорганізованою. Остання, аби бути сталою, повинна у свою чергу репродукувати традиційні, коригувати деформовані та виробляти нові автентичні громадсько-солідаристські культурно-символічні смисли і норми – те, що в давньогрецькій культурній традиції з часів Аристотеля іменувалось як *emot* (*éthos*) і в нашому контексті може бути перекладено як “звичаї” (російською – *нравы*, англійською – *mores*) цивільності (*civility*).

Важливими методологічними орієнтирами щодо соціологічного дослідження сучасного українського громадянського суспільства є, на мою думку, його *секуляризація* та *націоналізація* – суспільно-політичні, а також – дослідницькі алгоритми, що певною мірою нейтралізують згадані вище політизацію, фетишизацію, телеологізацію та інші деформуючі впливи на його дискурс та практики у конкретному суспільному контексті. Завдання *секуляризації* зумовлює необхідність трансформації громадянського суспільства від революційного гасла та політичної міфології у культуру та практики повсякденної цивільності. Секуляризація передбачає *деполітизацію* і *деміфологізацію* цього нормативного ідеалу, тобто сприйняття громадянського суспільства не як політичної ідеології або кінцевої мети або як проекту, який можна “розбудувати” *згори* або *збоку*, а радше як принципово незавершеного розвитку щодо якісного стану цивільності у всіх сферах суспільної життєдіяльності (економіці, політиці, соціальних відносинах, приватній сфері, культурі тощо). Цей процес зумовлює також усвідомлення необхідного зв’язку громадянського суспільства як способу суспільної життєдіяльності з функціонуванням:

- у економіці цивілізованих (як антипода напівкримінальних, “тіньових”) ринкових відносин,
- у соціально-структурних вимірах – наявної чисельної та соціально впливової страти середнього класу,
- у державній політиці – реальне утвердження верховенства права,
- а на рівні громадської політики – із конституюванням автономної та самодостатньої публічної сфери суспільної критики, обговорень і добровільних, самоорганізованих громадянських інтеракцій та дій.

Розуміння контекстуальності громадянського суспільства, зокрема в Україні, передбачає також *націоналізацію* цього проекту суспільної модернізації, тобто розвиток внутрішніх національних процесів соціальної цивільної самоорганізації та врахування національно-культурних особливостей становлення та інституціоналізації громадянського суспільства – іншими словами, опору на внутрішню соціальну динаміку суспільно самоорганізаційних процесів. Експерти не без підстав застерігають, що “глобальне мислення та активність тією мірою, якою вони ґрунтуються на переконанні щодо існування універсальних/глобальних (значною мірою “західних”) рішень конкретних місцевих проблем, може сприяти руйнуванню національних та місцевих підходів та ініціатив” [Halperin, Laher,

2003]. Ця пересторога є дійсно актуальною щодо оптимізації стратегій зовнішнього впливу міжнародних громадських організацій щодо розв'язання конкретних проблем, захисту громадянських прав і лобювання громадських ініціатив у окремих країнах. Покладання великих надій місцевими громадськими активістами на допомогу міжнародних громадських організацій у розв'язанні проблем національної або місцевої політики може сприяти “демобілізації” національних або місцевих громадських зусиль та принаймні у непрямий спосіб сповільнювати або деформувати розвиток національного громадянського суспільства. Одначе у країнах і ситуаціях, де місцева громадська ініціатива отримала власний імпульс та має широку суспільну підтримку, міжнародна підтримка та солідарність лише сприятимуть її успіху.

Отже, фактор зовнішнього політичного впливу не може компенсувати саморозвиток національного громадянського суспільства. Особливістю його розвитку в Україні є трансформація його практик від “агенцій впливу” (почасти стимульованого підтримкою глобального громадянського суспільства) до політики широкої громадянської участі, до секуляризації та націоналізації цього суспільно-нормативного ідеалу, а також до реального утвердження практик верховенства права. Саме така трансформація здатна подолати розрив поміж наявними суперечливими формами пострадянської соціальності та поки що здебільшого формальними аналогами напівпрофесійного “громадянського суспільства”. Цей розрив є одним із важливих пояснень певної ізольованості організаційних структур та інститутів існуючого “громадянського суспільства” від переважної решти суспільства “негромадянського”.

Таким чином, соціологічний підхід до громадянського суспільства як до дискурсу і соціальної практики поєднує артикуляцію історичності та контекстуальності конкретного громадянського суспільства з визнанням спільних родових універсальних або типово нормативних характеристик, які визначають громадянське суспільство – з визнанням, запозичуючи Веберівську термінологію, його “ідеального типу”. В історико-соціологічному підході історичність і контекстуальність радше доповнюють та конкретизують прояви цих універсальних характеристик та принципів громадянського суспільства. Підсумовуючи, окреслюю основні принципи цього підходу і запропоную визначення громадянського суспільства у його системному соціологічному розумінні.

1.4. Соціологічна концепція громадянського суспільства: орієнтири дослідження

Отже, що ж таке громадянське суспільство? У сучасній літературі існує безліч його визначень, які підкреслюють різні аспекти розуміння цієї концепції — теоретичний, політико-ідеологічний, структурний, ціннісно-культурний, глобальний тощо. Громадянське суспільство як концепція, нормативний ідеал, культура цивільності, практики добровільної самоорганізованої активності громадян та чесноти відповідального громадянства є відкритим суспільним проектом, історичні етапи розвитку та особливі культурно-політичні контексти втілення якого актуалізують різні значення та тлумачення цього поняття. Зміна акцентів в інтерпретаціях та розумінні громадянського суспільства найвиразніше проявляється в історичному та теоретичному розвитку цієї концепції, а також у різних історичних та національних контекстах її соціально-практичних проявів [Степаненко 2000а, 2006е].

В узагальненому та доволі широкому формулюванні, яке синтезує важливі аспекти багатьох його визначень і розуміння сутності, визначу громадянське (цивільне) суспільство як *багатоскладовий дискурс, історичну концепцію, а також практику суспільно солідарного життя, яка реалізується у публічній сфері громадських інтеракцій та комунікацій, поза державно-адміністративних, ринкових та родинно-приватних відносин і репрезентована мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою та цивільною*. Як було зауважено вище, відокремлення громадянського суспільства від інших суспільних сфер не є жорстким і стосується радше його ідеально типологічної концепції. Адже на практиці розвинене громадянське суспільство взаємодіє з усіма сферами суспільних відносин, а цивільність є ціннісно-нормативним та правовим контекстом функціонування легальної, узгодженої із законодавством ринкової економіки, суб'єкти якої сплачують податки, діяльності підзвітної громадянам влади, незалежного суду, верховенства права та інших інституціональних реалізацій цивільності у сучасному демократичному суспільстві.

У своєму структурно-просторовому соціальному вимірі громадянське суспільство — це сфера добровільної, волонтерської колективної активності, що формуються у взаємодії інститутів та акторів, групових та індивідуальних суспільних ініціатив і ґрунтуються на спільних інтересах, цілях та цінностях. Основними організаційними структурами громадянського суспільства, як зазначалось,

є недержавні (неурядові) організації (НДО/НУО), благодійні організації та фонди, самоорганізовані громадські об'єднання, рухи* та ініціативи, спрямовані на розв'язання конкретних соціальних, економічних, культурних чи екологічних проблем, різні групи самопомоги, громадські суспільно-політичні ініціативи та коаліції, правозахисні організації, які визначаються в англomовній традиції як “сторожові собаки суспільства” (*watch dogs*). З розвитком нових засобів масової комунікації та мережевих горизонтальних співтовариств до сучасного постмодерного громадянського суспільства можуть бути віднесені і Інтернет-групи, громадські активісти-блогери та віртуальні самоорганізовані співтовариства цивільного спрямування.

Соціально-структурною основою громадянського суспільства у його історичному формуванні були автономні, вільні та самодостатні громадяни, які усвідомлюють свої громадянські права та обов'язки і здатні їх захищати та обстоювати. У різні історичні періоди формування громадянського суспільства це були вільні громадяни античних демократій, “третій” (соціальний) стан (*tiers état*) та молода буржуазія Нового часу, середній клас багатьох сучасних суспільств. Важлива роль незалежного самодостатнього середнього класу у формуванні демократії** та громадянського суспільства часто визнавалась і наголошувалась у соціальній теорії — від Аристотеля до Г. Моски, С. М. Липсета, Л. Даймонда та інших сучасних дослідників. Утім, це окрема тема, варта спеціального ґрунтовного дослідження. Тут же варто наголосити, що в сучасних маніфестаціях громадянського суспільства від Східної Європи до Латинської Америки та Південної Азії саме середній клас, дрібна і середня буржуазія, студентство та інтелігенція були основними соціальними рушіями демократичної модернізації своїх суспільств. У посткомуністичних, зокрема українських, реаліях середній клас, принаймні у культурно-політичному значенні цього поняття, — це самодостатні та відповідальні громадяни, які усвідомлюють свої громадянські права та обов'язки, здатні їх захищати і відпові-

* Системний аналіз суспільних рухів, зокрема екологічного, як складової громадянського суспільства та його практик здійснено в дослідженні вітчизняного соціолога О. Стегнія [Стегній, 2001].

** Цей висновок є все ж таки теоретичною генералізацією з усіма обмеженостями останньої. Історичний досвід свідчить, що в окремих випадках, суспільствах та історичних обставинах середній клас і дрібна буржуазія можуть бути електоральною базою і авторитарних або навіть фашистських режимів (Німеччина у період 1930-х років та інші приклади).

дально голосують на виборах згідно зі своїми переконаннями, не продаючи у будь-який спосіб свої голоси.

Отже, у своєму системному розумінні громадянське суспільство – це комплексний соціальний феномен, який може розглядатись принаймні у трьох взаємопов'язаних значеннях: 1) теоретичні дискурси та історичні концептуально нормативні моделі громадянського суспільства, які в канонічному вигляді були сформовані в руслі західної теоретичної, зокрема соціологічної, традиції, 2) різноманітність ідеологічних дискурсів, тобто політико-ідеологічні способи інтерпретації теоретичних концептуалізацій та 3) соціальні практики й етос суспільної життєдіяльності, які регулюються цінностями та нормами цивільності. У цьому дослідженні буде проаналізовано ці взаємопов'язані інкарнації громадянського суспільства, зокрема його теоретичні та ідеологічні дискурси і його суспільно-політичні практики.

На моє переконання, саме соціологічний (на відміну від політологічного, політико-правового чи філософського) підхід, на реалізацію якого орієнтується це дослідження, поєднує у собі евристичні можливості історико дискурсивного аналізу та вивчення конкретних суспільних практик громадянського (цивільного) суспільства. Наприклад, з позицій соціологічного реалізму та суспільно контекстуальної конкретики недостатньо констатувати загальну тезу про “слабкість посткомуністичного громадянського суспільства” [Ховард, 2009]. Натомість необхідно обґрунтувати такі реальні проблеми становлення та інституціоналізації громадянського суспільства, як неповна відповідність суспільним очікуванням практичних ефектів його діяльності, проблеми довіри та представництва в практиці громадських організацій інтересів та потреб широкого “негромадянського” суспільства, а також часто неадекватність і суперечливість розуміння цінностей та практик громадянського суспільства в різних формах посткомуністичного дискурсу. Отже, соціологічний підхід до громадянського суспільства не лише відновлює сутність, реконструює традицію та досліджує сучасні актуалізації цього феномену, а й заповнює певну прогалину його системного розуміння, зокрема у вітчизняній соціальній науці. І оскільки в частині дослідження соціальних практик громадянського суспільства особливий акцент буде зроблено на проблемах його інституціоналізації та розвитку в посткомуністичних країнах, зокрема в Україні, саме соціологічні методи забезпечують необхідний емпіричний та фактологічний матеріал для такого дослідження.

Варто також зауважити, що історично та методологічно соціологічне позитивне соціальне знання було основною теоретичною рефлексією історичної суспільної модернізації, демократизації та раціоналізації. Програма соціологічного позитивізму супроводжувала і була невід’ємною складовою історичного процесу суспільної трансформації та становлення громадянського (цивільного) суспільства, самодостатнього та відокремленого від держави, суспільства, яке розвивається за своїми власними поцейбічними законами, а не є проявом трансцендентного духу чи абсолюту. На думку американського соціолога Альвіна Гоулднера, саме дослідження сфери публічного життя, медіативних соціальних структур та асоціацій громадян є одним із найважливіших предметів соціології [Gouldner, 1980]. Гоулднер нагадує, що центральною темою робіт А. Сен-Сімона, О. Конта, А. де Токвіля, Е. Дюркгайма, Ф. Тьоніса, Г. Зимеля і Т. Парсонса є пошук серединного шляху поміж “необмеженим індивідуалізмом” та “атомізацією конкурентного ринкового суспільства”, з одного боку, та “існуванням у середовищі державного панування” – з другого [Gouldner, 1980: p. 364]. Цей теоретик також не без підстав наголошував, що у світлі посилення всемогутності держави в різних соціальних системах, інтерес сучасної соціології до “інфраструктури публічної сфери (public sphere)” має визвольний потенціал [Gouldner, 1980: p. 371].

У сучасних обставинах, особливо у країнах, які подібно до України переживають складну соціетальну трансформацію, суспільна роль і соціальні демократизаційні функції соціології зростають та актуалізуються [Степаненко, 2015с]. Варто зазначити, що історичне становлення професійної об’єктивної соціології було особливо складним у радянському комуністичному суспільстві та доволі драматичним і в незалежній Україні саме з огляду на конфлікт поміж демократизаційним потенціалом соціологічного знання та суспільно-політичним контекстом його розвитку, включаючи постійні намагання влади щодо політичного та ідеологічного контролю над цією наукою [Степаненко, 2009d]*. Адже роль соціального (зокрема соціологічного) знання в умовах суспільства, що трансформується, є подвійною: воно сприяє соціальній емансипації, демократизується та демократизує. Водночас соціальне знання

* Докладний аналіз історичного суспільно-політичного та ідеологічного контекстів розвитку української соціології представлено в статті: Степаненко В., Рибшун О. Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 23–46 [Степаненко, 2009d].

у владному використанні — і численні приклади псевдосоціологічних замовних опитувань, особливо у виборчі періоди, свідчать про це — часто слугує як ефективний засіб соціального контролю та маніпуляцій громадською думкою. В такій ситуації особливо підвищується соціальна та моральна відповідальність соціологів як професійних експертів, які виробляють та розповсюджують соціальне знання — старовинний ідеал сполучення знання та громадянської доброчесності стає для вітчизняної соціології вимогою часу. За таких обставин вислів того ж А. Гоулднера про соціологів як “партизанів” [Gouldner, 1968] суспільних інтересів не видається перебільшенням чи епатажем. Адже соціологія як об’єктивне експертне соціальне знання, продукуючи теоретичну форму суспільної саморефлексії, стверджує та розширює інституціональне поле та режим публічності, яка необхідна для функціонування громадянського суспільства, та забезпечує зворотний зв’язок між суспільством та владою, виконуючи тим самим медіативні функції, які також притаманні інститутам громадянського суспільства. А відтак йдеться і про особливу суспільну відповідальність професійних соціологів. Підкреслюючи це, вітчизняна дослідниця І. Бекешкіна, зокрема, зазначає, що професійна соціологічна спільнота сама стає частиною громадянського суспільства в разі відповідності певним критеріям, а саме: “усвідомлення соціологами своїх особливих професійних інтересів і готовність обстоювати ці інтереси у суспільстві; самоорганізація у певні структури; саморегуляція відносин усередині самої спільноти” [Бекешкіна, 2005: с. 189]. Отже, соціологічний підхід реалізує також і функцію певної саморефлексії самого громадянського суспільства. У цьому відношенні варто згадати, що саме соціологічна професійна експертиза під час екзит-полу президентських виборів 2004 року виявила фальшування офіційного підрахунку голосів виборців, що дало поштовх “помаранчевій революції”. Власне, починаючи від здобуття державної незалежності країною у 1991 році, вітчизняна соціологічна спільнота як експертна частина громадянського суспільства своїми професійними дослідженнями об’єктивно сприяє демократичним перетворенням у країні, утвердженню її суверенітету та боротьбі за територіальну цілісність.

Визнаючи громадянське суспільство принципово незавершеним, нормативно ідеальним соціетальним соціальним порядком, варто зауважити, що наслідком такого визнання є теза (а також і фактологічна реальність), що жодне сучасне суспільство не є завершеною реалізацією ідеально нормативного громадянського суспільства, навіть з огляду на визначення нормативної ідеальності. У цьому

сенсі, інтерпретуючи громадянське суспільство і як проект суспільної модернізації, можна провести паралель і погодитись із думкою вітчизняного дослідника П.Кутуєва, який стверджує, що “жодне суспільство – навіть те, яке однозначно потрапляє до категорії модерних та розвинених – не може претендувати на повне втілення усіх вимірів модерну” [Кутуєв, 2004: с.44]. Водночас необхідно зазначити і певну відмінність соціокультурних та суспільно-політичних завдань громадянського суспільства (суспільної модернізації) у різних культурних контекстах. Для статей демократій – це проблема *відтворення* етосу цивільності та соціального капіталу із кожною новою генерацією. Що ж до таких країн, як Україна йдеться здебільшого про проблеми інституціоналізації громадянського суспільства, вкорінення його норм, морально-ціннісних регуляцій та стандартів цивільності в усіх сферах суспільної життєдіяльності – у державному керівництві, бізнесі та безпосередньо у “третьому секторі”. Відмінність цих соціально-політичних і культурних завдань почасти пояснює також різні культурні акценти та дискурсивні інтерпретації громадянського суспільства від усе ще революційного активізму та домінантної логіки протистояння державі груп, що претендують на репрезентацію суспільних інтересів, у посткомуністичному контексті до тем громадської солідарності, соціального капіталу, підтримки етосу та відтворення вже означених базових цивільних цінностей у розвиненому громадянському суспільстві та дієвій демократії.

Соціологічний підхід до реальних громадянських суспільств, і зокрема перспективи розвитку вітчизняного громадянського суспільства, саме і наголошує на важливості врахування культурних та інституціональних факторів. Подібно до того як макроекономічна парадигма Вашингтонського консенсусу як стандартизованого рецепту неоліберальних економічних реформ та “модернізаційного пакета”^{*} в перехідних економіках вразлива для критики з огляду її нечутливості щодо культурно-інституціональних відмінностей різних країн, дедалі більше справедливої критики (і самокритики) викликає схематичний пакет “формування громадянського суспільства” міжнародними донорськими організаціями в країнах із різними культурними особливостями. Націоналізація проекту громадянського суспільства і пошук оптимальних моделей поєднання специфічних національних інтересів з універсальними

* Докладний критичний аналіз концепцій розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі представлено у праці вітчизняного соціолога П.Кутуєва [Кутуєв, 2004].

демократичними ідеалами — це єдиний оптимальний шлях формування ефективного поля громадянської політики в різних країнах, зокрема в Україні.

Трансформація парадигми агенцій впливу до формування практики та політики громадянської участі в діяльності українських НУО пов'язана також із реалізацією стратегічного соціально-політичного завдання щодо розблокування та демонтажу деформованої суспільної системи, в якій системна корупція є чи не головною інституціональною перешкодою розвитку легальних ринкових відносин та громадянського суспільства. Це зумовлює утвердження норм верховенства права, розвиток практик і культури контрактних взаємин між людьми та інститутами — суб'єктами суспільно-економічних та політичних відносин.

Отже, методологічні орієнтири соціологічного підходу та позиція соціологічного реалізму щодо громадянського суспільства не тотожні ні з інструментально-політичним, ні з ідеологічно-пропагандистським розумінням цієї сфери соціальної реальності [Степаненко, 2000а]. У соціологічній інтерпретації громадянське суспільство — це комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен, який включає наявність та розвиненість:

— *соціальних інститутів* (незалежні медіа; інституціоналізована громадська думка; дієвість принципу верховенства права, реалізованого у рівності громадян перед законом та в реальному доступі громадян до правової справедливості; діючі механізми зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, включаючи громадські ради при органах виконавчої влади, парламентські комісії, громадські аудиторсько-контрольні комісії; громадські правозахисні організації);

— *громадянської культури*, суспільних норм, цінностей і чеснот цивільності (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, суспільна відповідальність, патріотизм, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога);

— *соціальних практик* (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська участь у добровільних суспільних, часто не формалізованих або навіть “віртуальних”, як-от інтернет-співтовариства цивільного спрямування; громадянська компетентність і поінформованість, зокрема знання місцевих і загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; лобіювання суспільно значущих ініціатив, правові регу-

ляції діяльності груп інтересів та груп тиску, а також навички практик лобювання суспільно значущих ініціатив).

Водночас варто визнати, що дослідницька спрямованість у вітчизняних студіях громадянського суспільства переважно спрямована саме на вектор громадської активності. Причиною цього, на мою думку, є згадувані посткомуністичні семантичні особливості сприйняття та розуміння концепції громадянського суспільства. Частковим поясненням пострадянських концептуальних деформацій концепції, а також певною мірою і практик вітчизняного громадянського суспільства можуть бути також наслідки некритичного експорту цієї ідеї та прояви універсальних тенденцій “американізації” дискурсу про громадянське суспільство з характерним акцентом саме на організаційно-інституціональному аспекті та, наприклад, зростанні кількості недержавних організацій на відміну, скажімо, від європейської комунікативної та соціально-солідарної моделі [Howell, Pearce, 2001].

Необхідно зауважити, що у вітчизняних інтерпретаційних дискурсах (та й практиках) громадянського суспільства значення його *ціннісно-регулятивного* виміру також усе ще недооцінюється. Принаймні питання громадянських чеснот і морального етосу, за Е. Фромом, соціально-психологічного здоров'я спільноти (а не лише легально-правового підґрунтя її життєдіяльності), а також якості соціальних зв'язків майже відсутні в українському політичному дискурсі громадянського суспільства. А відтак у контексті такого деморалізованого розуміння цілком можливими та вірогідними видаються неадекватні або деформовані уявлення про громадянське суспільство, як-от напівкриміналізовані неформальні групи, які можуть прикривати свою діяльність, що не сумісна із нормами цивільності. Більше того, вітчизняний суспільний досвід доводив, що “недержавна організація” із “міцних організованих хлопців” може виявитись навіть більш ефективною, наприклад, у підтримці локального порядку, аніж навіть офіційні правоохоронні органи.

Видається, що говорити про етично-ціннісні регуляції у контексті вітчизняного, доволі цинічного та прагматичного, політикуму є або старомодністю, або проявами дивацтва. Чи є це проекцією домінуючої позаетичної політичної практики, чи впливом все ще нецивільної економіки зі своїми правилами гри, що, безумовно, формують також природу влади та часто “бізнес-проектну” специфіку українського “третього сектору”, чи знову ж таки це є проявом вихолощеного розуміння природи громадянського суспільства та соціального капіталу? В українському варіанті прояви цих тенденцій можна спостерігати в системній корупції та клієн-

телізмі, вільній інтерпретації законів, поширеній практиці доволі масового ухиляння від податків, у вивозі капіталів за кордон, у зразках масової поведінки “вільних вершників”, не обтяжених думками про абстрактне суспільне благо. Водночас такі фундаментальні, хоча й нераціональні речі, як громадянський етос, громадянські чесноти та цінності, що мають нормативно-регулятивне значення громадянської релігії або “звичок серця” у розумінні традиції А. де Токвіля та його послідовників [Bellah, 1986], є принципово важливими для дієвого громадянського суспільства. У цьому сенсі характерним є і сучасний дослідницький інтерес до іншого спорідненого щодо такого розуміння громадянського (цивільного) суспільства концепту, а саме “хорошого суспільства” (*good society*). У своїх нормативних характеристиках громадянське (цивільне) суспільства і є принципово одним із аспектів більш універсального та загального дискурсу хорошого суспільства [Alexander, 2000, 2001]. Тоді як останній у різних своїх інтерпретаціях поєднує всі нормативні якості бажаного суспільства через спроби гармонізації таких універсальних дихотомій, як права та благо, свобода та благо, індивідуальні та суспільні права та блага [Федотова, 2005].

Тема теоретичної концептуалізації проблематики громадянського суспільства вже доволі активно розробляється у вітчизняному суспільствознавстві, особливо починаючи з періоду набуття Україною державної незалежності й процесами суспільної демократизації. Грунтовні дослідження з цієї проблематики покладено роботами таких вітчизняних дослідників, як А. Колодій, С. Рябов, М. Михальченко, М. Рябчук, В. Барков, Г. Щедрова, І. Пасько, Ю. Загородній, О. Резнік та ін. Однак дослідження громадянського суспільства загалом, і особливо його нової проблематики у глобальному постмодерному світі та посткомуністичних суспільствах, і Україні зокрема, все ще на часі, адже громадянське суспільство – принципово незавершений соціокультурний та суспільний, а відтак і концептуально-теоретичний, проект. У цій роботі я намагатимусь окреслити і досліджувати *соціологічну* проблематику громадянського суспільства на відміну від уже достатньо артикульованих у зарубіжній і вітчизняній літературі філософських, політичних, правових тощо його аспектів. Іншими словами, інтерпретувати класичне Зимелеве питання “*як можливе суспільство?*” через питання “*як можливе добре (цивільне, солідарне, громадянське) суспільство і, зокрема, в посткомуністичних обставинах?*”. І розпочну пошук відповіді на це питання з аналізу історичного дискурсу громадянського суспільства.

Розділ 2

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОЛЕГОМЕНИ

2.1. Історичний зміст і соціокультурна генеза ідеї громадянського суспільства

Поняття “громадянське суспільство” є одним із поширених і часто вживаних термінів політики посткомуністичної доби. Водночас, мабуть, жоден інший термін із посткомуністичного термінологічного тезаурусу не викликає стільки дебатів і суперечок, не має стільки різних тлумачень та інтерпретацій, як громадянське суспільство.

У посткомуністичних реаліях переважаюча політико-ідеологічна практика вживання поняття “громадянське суспільство” і його сучасний дискурсивний обіг найчастіше оминають питання значення та історичної генези цієї концепції. Відтак вживання самого терміна різними суб’єктами суспільно-політичного процесу в Україні та й у багатьох інших пострадянських суспільствах є здебільшого “висмикнутим” із історико-теоретичного контексту. Доволі часто громадянське суспільство тлумачиться як характерний історично сформований спосіб соціальної організації та життєдіяльності суспільств, які асоціюються в посткомуністичній масовій свідомості та навіть і у відповідних теоретичних дискурсах [Муханова, 1999] із соціокультурною моделлю “Заходу” на протипагу

“решті світу”. Логіка цієї, як на перший погляд простої, але частково об’єктивної, диспозиції така: громадянське суспільство – це те, що є у *них* і чого поки що немає (або не вистачає) у *нас*. Далі в цій роботі, зокрема при розгляді проблем інституціоналізації громадянського суспільства в Україні, я повертатимусь до актуальної теми традицій та особливостей розвитку громадянського суспільства у різних соціокультурних контекстах. Кінцеве питання тут: чи можливий розвиток громадянського суспільства в інших, відмінних від західної соціокультурних традицій і контекстах? І коли так, то які соціокультурні алгоритми, зокрема, українського розвитку є сприятливими для цього, а які, навпаки, стають на перепоні? Продовжуючи – чи є громадянське суспільство універсальним соціальним проектом чи, можливо, варто говорити про *громадянські суспільства*, як відмінні (і якою мірою відмінні) соціокультурні моделі не лише у різних цивілізаційних вимірах, але навіть у межах начебто єдиного західного модерного культурного континууму?

Очевидно, значною мірою відповіді на ці питання залежатимуть від того, яка соціальна семантика вкладається у поняття “громадянське суспільство” і що власне розуміється під цією концепцією. Виникає також класична теоретична проблема взаємозв’язку соціального феномену та його назви, поняття, концептуалізації – те, що у теоретичній соціології відомо як одна з варіацій теореми Томаса, а саме: чи існує соціальне явище, коли воно не позначене у мові та поняттях? Отже, якою мірою в незахідних контекстах розвивалось “громадянське суспільство”, зокрема, у таких своїх елементарних формах, як норми суспільної взаємності, поняття толерантності та гідності у взаємостосунках та поведінці членів суспільства, правила суспільного буття, ввічливість та соціальний такт, громадські та суспільні чесноти (нормативні уявлення про *добре* і *погане*) і чи не є усвідомлення цього результатом вторинної концептуалізації модерної теорії на домодерну соціальну практику?

Українська культурно-історична спадщина, як переконливо засвідчують вітчизняні дослідники [Колодій, 2002: с. 45–50], має власні соціально-культурні надбання суспільної самоорганізації та співпраці в традиціях повсякденного толерантного співіснування багатьох народів та громад на території України, в історичних традиціях магдебурзького права у самоврядуванні міст і громад західної та центральної України, історичних напрацювань місцевої демократії та досвіду самоорганізації людей у громади на місцево-

му рівні. Можна говорити про елементи демократичного самоврядування українського суспільства, скажімо, за доби козаччини. Але чи можемо характеризувати ці елементи як сталі історичні традиції громадянського суспільства в Україні подібні до історично-культурного контексту та результату, які формувались у західних європейських націях та традиціях? Очевидно, що ні, принаймні щодо сталості цих традицій. Адже Україна тривалий історичний час була позбавлена необхідної передумови розвитку національного громадянського суспільства, а саме власної державності.

Історичний розвиток національних демократичних традицій в Україні не був сталим, адже був фактично перерваним у період радянської соціально-політичної реорганізації та жорсткого централізованого адміністрування соціального життя, включаючи навіть базову сферу низових соціальних інтеракцій. Реорганізація ця деформувала базові елементи суспільної самоорганізації, соціальних відносин і тонкі механізми соціалізації особистості, зокрема, у сферах соціальних інтеракцій, взаємовідносин суспільства та особистості, суспільства та влади. Наслідки цієї деформованої соціальності [Stepanenko, 2006] є доволі сталими і досі проявляються у таких особливостях вітчизняної політичної культури, як патерналізм, клієнтелізм, стійкість корупційних і неформально-кланових відносин (кумівство, місництво). У ширшому соціокультурному контексті йшлося також про деформованість сфери приватності особистості (того, що в англійській традиції позначається як *privacy*) на противагу домінуючій колективістській та одержавленій публічності.

Водночас навіть у радянські часи були наявними прояви протогоромадянського суспільства, які були розчинені у практиках повсякденної неполітичної життєдіяльності та спілкуванні людей, у їх зустрічах у клубах за дійсними, тобто не нав'язаними (формально чи адміністративно) спільними інтересами (від любительських хорів і гуртків самодіяльності до клубів філателістів та любителів домашніх тварин), у неформальних, “несистемних” об'єднаннях (від бардівських фестивалів та конкурсів самодіяльної пісні до “тусовок” та угруповань першої хвилі неформальних об'єднань середини 1980-х). Альтернативні офіційним, “кухонні” обговорення поточної політики радянської доби переростали і в самоорганізовані осередки відкритої політичної опозиції (радянські дисиденти), виникла культура *самвидаву*. Це були вже маніфестації радянського тоді ще напівзаконного (“катакомбного”) грома-

дянського суспільства. В українському суспільстві в період його радянської доби діяльність антикомуністичних дисидентських груп поєднувалась із історичними традиціями національно-визвольної боротьби за державну незалежність країни [Русначенко, 1998]. Отже, як буде показано далі на прикладі дослідження українського громадянського суспільства, вихідні культурно-історичні умови країн не лише зумовлюють специфіку їх подальшого розвитку, а й мають важливе значення для розуміння особливостей розвитку конкретного громадянського суспільства.

Реконструюючи історичну генезу походження та розвитку модерної концепції громадянського суспільства, будь-який дослідник неминує звертається до його культурно-історичних коренів. Само-рефлексії західного модерного суспільства, репрезентовані, зокрема, у просвітництві та дискурсі “природних прав” XVII–XVIII сторіч (Ж.-Ж. Русо, Ш.-Л. Монтескьє, Д. Лок, Ф. Хатчесон, А. Фергюсон та ін.), формували й дискурс громадянського, цивільного (у його історичній семантиці – цивілізованого) суспільства. Українські історичні традиції, які містять європейський цивілізаційний алгоритм, також зумовлюють сприятливий соціокультурний контекст для плідних концептуальних рецепцій громадянського суспільства та конструкторних соціальних практик щодо інституціоналізації його нормативних засад та принципів. Тому, очевидно, не варто лякатись західного походження ідей та принципів громадянського суспільства як таких, що, буцімто, непридатні для свого визрівання на українському соціальному ґрунті. Тим паче йдеться не про сліпе копіювання західного соціально-історичного досвіду, що до того ж і неможливе через історико-культурні особливості розвитку кожного суспільства. Більше того, історичні траєкторії розвитку різних суспільств не є лінійними, а навпаки, бувають доволі складними та суперечливими. Як свідчить досвід сучасної Греції з її корупційною неефективною державною організацією та незавершеною трансформацією до стабільної демократії від часів повалення диктатури “чорних полковників” у 1974 році, давні історичні традиції можуть бути лише сприятливою умовою, але не гарантією розвитку сучасної демократії та ефективного громадянського суспільства. Отже, справа у творчому засвоєнні та використанні особливостей світового цивілізаційно-демократичного надбання, коли суспільство та влада в Україні справді прагнуть демократичних реформ та “європейського вибору” країни.

Певною методологічною проблемою в історико-соціологічному аналізі розвитку концепції громадянського суспільства є вибір та

виокремлення тих історичних етапів, традицій та теоретичних підходів, які мають відношення до обраної теми. Через значну аналітико-теоретичну розбіжність і варіативність інтерпретацій самого поняття громадянського суспільства, різність його тлумачень у різних парадигмах — від ліберальної до комунітаристської та неомарксистської — можливі різні методологічні стратегії та акценти такого аналізу. Зокрема, можна позначити дві методологічні лінії дослідження історичних витоків концепції громадянського суспільства. Перша лінія орієнтується на історичний аналіз громадянського суспільства як певної суспільної практики. Прикладом такого аналізу може слугувати дослідження історико-структурних перетворень у сфері публічності, здійснений Ю. Габермасом [Габермас, 2000]. Друга лінія, якої я здебільшого дотримуватимусь у цьому аналізі, фокусує увагу на історичній генезі дискурсу та трансформації нормативної концептуальної моделі громадянського суспільства, у соціологічному сенсі — генезі його “ідеального типу”. Звісно, це не означає, що, концентруючись на аналізі розвитку концепції, дослідник залишатиме осторонь зв’язок поміж розвитком ідеї та трансформацією соціальної реальності, що їй відповідає. У контексті цього аналізу важливо виділити ті теоретичні, соціокультурні та соціальні алгоритми, які визначали формування нормативної концепції та соціальної моделі громадянського суспільства.

2.2. Громадянський етос: античні першовитоки

Я поділяю позицію дослідників [Kumar, 1993; Bryant, 1995; Пасько, 1999 та ін.], які вбачають перші паростки громадянського суспільства як соціокультурного феномену вже у зразках суспільної організації античної демократії. Однак варто зазначити, що у контексті античної традиції громадянське суспільство, звичайно, не варто розуміти як синонім модерного типу суспільної самоорганізованої життєдіяльності, що здійснюється в публічному просторі поміж домогосподарством та державою, поза сферою ринку. В такому усталеному значенні громадянське суспільство набуває своїх визначальних ознак саме за часів становлення та розвитку буржуазних відносин наприкінці XVII — початку XVIII сторіч. Йдеться як про якісно відмінні наслідки суспільної соціокультурної динаміки щодо поняття цивільності, так і про тривалу історичну еволюцію значення самого терміна “громадянське суспільство”.

У давній європейській традиції, що бере початок від періоду грецької античної демократії, ідея “громадянського суспільства” означала спільність вільних і рівних людей, об’єднаних під однією політичною (державною) владою – прямий переклад давньогрецького терміна політикі κοινώνία (Аристотель) та подібного латинського *societas civilis* (М. Т. Цицерон). Як вважає німецький дослідник Манфред Рідель, саме терміна політикі κοινώνία (політична спільнота), який вживає Аристотель на початку свого трактату “Політика”, мав вирішальне значення для європейського теоретичного дискурсу від античності до Нової доби [Рідель, 2014a]. Адаже через це поняття стала можливою подальша екстраполяція самого принципу взаємодії рівних громадян від конкретного державного утворення (афінського полісу) на будь-яку наступну політичну систему.

Варто також зазначити, що багатозначний термін κοινώνία вживався Аристотелем рівною мірою щодо всіх соцієтальних об’єднань та зв’язків у рамках полісу – як природно-родинного характеру та повсякденного спілкування громадян, так і до таких, що стверджуються на основі довільно-договірних принципів і спільних релігійних, військових, господарських та інших цілей. Однак все розмаїття спільнот та спільностей (κοινώνία), як і вони самі, мало сенс лише у контексті полісу як спільноти-держави. Як зазначає М. Рідель, “всі ці κοινώνία, об’єднані правом та дружбою, не утворювали самостійної, вільної зони дії у просторі поміж індивідом і полісом; вони не отримали і власного, тільки їм властивого, незалежного від полісу поняття” [Рідель, 2014b: с. 226]. Отже, розмаїті об’єднання, спільноти та спільності давньогрецької демократії та їх відповідні понятійні аналоги і репрезентували перші історичні форми “громадянського суспільства.”

М. Т. Цицерон уперше переклав на латину Аристотелеве поняття політикі κοινώνία як *societas civilis*, при цьому збереглися різні варіанти перекладу – *civilis* і *politicus*, які були синонімічними у давньоримському вжитку. Однак саме цей античний латинський аналог *societas civilis* від Цицерона і далі через Фому Аквінського став основним родовим термінологічним поняттям громадянського суспільства (в англійській версії – *civil society*) у європейській та американській історичних традиціях. У цьому розумінні витоки західної цивілізації, модерної політичної культури та громадянського суспільства дійсно беруть свій початок з часів та традицій античності. А Гобс, Лок, Монтескьє та інші мислителі Нової доби “стоять на плечах” Платона, Цицерона і Аристотеля.

Зокрема, філософсько-політичні твори останнього мали особливий вплив на Монтеस्क'є, який, на авторитетну думку Раймона Арона, першу частину своєї “Про дух законів” написав “з книгою Аристотеля [“Політика” – В. С.] під рукою” [Арон, 1993: с. 37].

Антична традиція сформувала дві основні взаємопов’язані передумови модерного значення громадянського суспільства. Це, по-перше, історично унікальна форма громадської життєдіяльності та, якби сьогодні сказали, політичного режиму прямої демократії – старогрецький поліс, і, по-друге, традиція громадянської доброчесності, яка культивувалась у суспільній життєдіяльності “міста – громади – держави” та була репрезентована в античній політичній філософії та етиці, зокрема в Аристотелевій етиці.

Старогрецький поліс був спільнотою вільних громадян і незалежним політичним утворенням, територія якого обмежувалась містом та сільськогосподарськими окраїнами. Не вдаючись у деталі опису та характеристик економічного й суспільно-державного устрою античного полісу, підкреслимо його важливу для нашого контексту сутність як певного типу цивільної громади та суспільної самоорганізації. Вітчизняні дослідники Ігор та Ярослав Паськи, зокрема, зазначають, “для старожитньої ментальності поліс уявлявся передусім як певний гурт, або належним чином організована спільнота людей” [Пасько, 1999: с. 8]. Володіння землею, яке було можливим лише для громадянина полісу і тим самим підтверджувало його громадянський статус, забезпечувало громадянам, за умови вправного ведення господарства, певний рівень економічної незалежності. Звідси, формується майже ідеальний тип громадянина часів античності. Це – в одній особі вправний господар, відважний воїн, який захищає кордони своєї вітчизни, та державний муж, який разом із іншими громадянами вирішує спільні державні справи на періодичних Народних зборах (*еклесіях*) [Маринович, Кошеленко, 1996: с. 12, 19]. У давньогрецьких містах-полісах еклесії відбувались на центральній площі міста – *агорі*, яка також слугувала місцем для торгівлі.

Така практика історично унікальної прямої демократії вимагала особливих якостей відповідального та сумлінного громадянина і тим самим сприяла формуванню громадянських чеснот, що були необхідні для самоорганізованої життєдіяльності полісу. На думку сучасного американського теоретика А. Селігмена, старогрецький поліс та антична політична філософія заклали неперевершені ідеальні зразки громадянської доброчесності і в цьому сенсі

вся подальша традиція громадянського етосу є немовби “зверненою назад” до цих античних зразків [Селигмен, 2002: с. 121–122]. Ця традиція намагається повернутись до визначення людини як громадянина, або, як сказав би Аристотель, “політичної істоти”, *telos* якої слід шукати у сфері політичної діяльності. Водночас А. Селигмен вважає, що антична “тоталізація людини як громадянина” мала небагато спільного з модерною традицією громадянського суспільства принаймні у тих її формах, які були репрезентовані в соціальній філософії шотландських моралістів XVIII сторіччя [Селигмен, 2002: с. 122].

До того ж не варто ідеалізувати античну демократію та її протогромадянське суспільство. Як і будь-яка історична форма демократії, вона мала свої обмеженості. Античне розуміння демократії та відповідної політичної самоорганізації поєднувало соціальні класифікації як щодо громадянського статусу особи, а відповідно – його (саме *його*) права участі у вирішенні суспільних справ, так і щодо виключення із громадського життя жінок, рабів та *метеків* (чужоземців та рабів, відпущених на волю)*. Тобто статус вільного громадянина в античному, зокрема афінському, полісі був доволі суттєво обмеженим соціально-структурними ексклюзіями. Навіть у період розквіту афінської демократії правами участі у народних зборах користувалися щонайбільше 40–50 тис. громадян, тоді як у Афінах налічувалось 340–350 тис. мешканців [Основи демократії, 2002: с. 23]. Втім, навіть і серед цієї порівняно невеликої групи правомочних громадян збори відвідувала лише меншість, а бідняки не мали на них серйозного впливу [Основи демократії, 2002: с. 23].

Однак саме антична демократична традиція, трансформована також в історичний досвід Римської республіки, надбанням якої була усталена система правових норм і регуляцій суспільної життєдіяльності (римське право), стала історичним лоном розвитку основ західної демократії та громадянського суспільства. Навіть базовий лексикон цієї традиції (*сенат, право вето, форум, трибун* тощо) отримує відображення у сучасній демократичній практиці різних країн.

* Провідний американський соціолог Д. Александер характеризує античну демократичну традицію як чи не перший приклад дуалістичної, внутрішньо суперечливої структури практики та дискурсу будь-якого громадянського суспільства [Alexander, 2001; Степаненко, 2006g].

Тривалий період європейського середньовіччя також не є історичним припиненням розвитку громадянського суспільства. Хоча можна стверджувати, що за цієї історичної доби в Європі цей розвиток не синхронізувався з наявними формами державного (монархічного) та місцевого (феодального) правління, а радше відбувався поза межами ієрархічно-державного адміністрування. Релігійні об'єднання, європейські міські громади із їх тривалою боротьбою проти свавілля феодалів, становлення традицій університетської автономії та самоврядування та інші острівці збереження та розвитку соціальної емансипації та самоорганізації у середньовічній Європі готували історичний соціокультурний ґрунт формування нових суспільних практик та відносин.

У результаті тривалих історичних трансформацій на місце “героїчного” античного суспільства приходять більш “прозаїчне”, буржуазне, перші паростки якого починають розвиватись у Європі (зокрема, в італійських торгових містах-державках) вже в XIV сторіччі. А коли “героїчні” чесноти вимагають для свого прояву певного типу соціальну структуру та суспільну організацію, яка втрачена назавжди – “то яке відношення ці добродієвності мають до нас?” [Макинтайр, 2000: с. 173], – запитує авторитетний сучасний дослідник А. Макінтайр, підкреслюючи історичну особливість розвитку моральних традицій суспільної життєдіяльності.

Втім, у цьому відношенні можна лише частково погодитись з А. Макінтайром. Дискурс англо-шотландського просвітництва XVIII сторіччя дійсно має вже мало спільного із традиціями античного полісу та ідеями античної філософії. Водночас саме значення морально-етичного виміру в суспільній повсякденності та практиках громадянського суспільства в обох традиціях є тим містком між епохами, який історично підготував та розвинув соціокультурну ідею громадянського суспільства, закладену за часів античності.

2.3. Громадянське суспільство в дискурсі англо-шотландського просвітництва

Коли антична демократія лише започаткувала традиції демократичної культури та громадянського етосу як передумов розвитку принципів життєдіяльності громадянського суспільства та його дискурсу, то подальший історичний розвиток ідей модерного громадянського суспільства в його вже артикульованих концептуальних формах відбувається в епоху формування та становлення

буржуазних відносин кінця XVII – початку XVIII сторіч у Шотландії, Англії та в континентальній Європі.

Соціокультурна динаміка розвитку капіталізму та модернізації з такими їх проявами, як комерціалізація землі, праці та капіталу, розвиток ринкових відносин, епоха революцій в Англії та Європі, а також згодом – успішна політична боротьба північноамериканських колоній за незалежність привели до кризи як існуючого феодального ладу, так і пануючої ідеологічної парадигми його підтримки. Принципи ідеологічної легітимації абсолютистської влади та суспільного устрою, що базувались на визнанні зовнішніх щодо суспільства матриць соціального порядку, таких як божественний авторитет, монархія та сакралізація традиційного укладу, почали руйнуватись під тиском соціокультурних наслідків європейської модернізації кінця XVII сторіччя, таких як секуляризація, соціокультурна емансипація та індивідуалізація. Формується тип автономного або, за виразом Е. Гелнера, “модулярного” (*modular*) [Gellner, 1996: p. 97] індивіда, більш незалежного від родових, соціально ієрархічних, цехових тощо зв’язків. Як зазначає А. Селігмен, “на початку XVIII сторіччя люди, аби пояснити існування суспільного порядку, дедалі більше стали придивлятись до того, як суспільство функціонує саме по собі” [Seligman, 1993: p. 140].

Саме цей погляд на суспільство, що функціонує “саме по собі”, через свої власні причини та закони почав асоціюватись із модерною концепцією громадянського суспільства. Утвердженню цієї ідеї передував тривалий і послідовний розвиток європейської соціально-теоретичної думки та її переорієнтація на пошук іманентно внутрішніх, а не зовнішньо трансцендентних, причин та закономірностей соціального устрою та розвитку. У європейській філософській традиції XVII–XVIII сторіч, репрезентованій Т. Гобсом, Д. Локом, Д. Г’юмом, Ж.-Ж. Русо, ідея громадянського суспільства була елементом суспільного договору як основи організації політичного суспільства та запобіжника первісного “природного” стану “війни всіх проти всіх”. Як справедливо зазначають Ігор та Ярослав Паськи, концепцію природного права і похідну від неї доктрину суспільного договору слід визнати теоретичним підґрунтям усіх новочасних концепцій громадянського суспільства” [Пасько, 1999: с. 61].

Нові акценти європейського суспільно-теоретичного дискурсу певною мірою репрезентували історичний розвиток і нової соціаль-

ної структури, у центрі якої постав автономний індивід зі своїми економічними інтересами. Це були представники нового класу власників-підприємців, господарі мануфактур, комерсанти, городяни, залучені у різні промисли та виробництва, люди “вільних професій” та перші інтелектуали. Які ж соціально реальні, практичні та поцейбічні фактори могли б об’єднувати цих людей зі своїми інтересами в єдину спільноту? Модерна ідея громадянського суспільства у певному сенсі й була відповіддю на це питання. Е. Гелнер пов’язує дієвість цієї нової конструкції соціальної організації (як і самої соціально емансипаторської функції громадянського суспільства) з історичною можливістю для “модулярних індивідів” будувати свої взаємовідносини, передусім економічні, не на основі ритуально-статусних принципів, а на основі контракту [Gellner, 1996: р. 100]. Натомість А. Селігмен, акцентуючи увагу на морально-легітимній функції нової ідеї XVIII сторіччя, вбачає її важливість в ідеологічній пропозиції нової історично необхідної моделі солідарності та спільноти, яка була б вільною від примордіальних атрибутів [Селігмен, 2002: с. 136].

Ці послання-характеристики модерної концепції громадянського суспільства були особливо виразними та артикульованими у англо-шотландській традиції соціальної думки XVII–XVIII сторіч з такими її представниками, як Ф. Хатчесон, А. Фергюсон, Д. Мілар, А. Сміт, а також почасти Д. Г’юм. У певному сенсі предтечею цієї традиції був також англійський філософ-просвітник Джон Лок (1632–1704). Філософсько-політичні ідеї Лока заклали світоглядний та теоретичний фундамент лібералізму як політичного напрямку та теоретичної традиції політичної філософії. У своїй політичній філософії Лок, як “перехідна” історична постать, поєднав традицію індивідуальних природних прав з ліберальним прочитанням Х. Гротіуса та інших політичних та релігійних мислителів середньовіччя.

Особливо важливим у нашому розгляді є головний філософсько-політичний твір Лока “Два трактати про державне правління”. У другому трактаті Лок розглядає *громадянське суспільство* як синонім суспільства *політичного*, яке, однак, ще не відділяється від держави: цей розподіл з’являється лише наприкінці XVIII сторіччя. Громадянське суспільство, за Локом, — це добровільне політичне об’єднання людей, які вирішили залишити свій природний стан і склали єдиний народ, “одне політичне тіло” під владою єдиного верховного правління [Локк, 1998: с. 312]. Цей процес

пов'язаний із добровільною відмовою людей від частини своїх природних прав на користь існування громадянського суспільства. Відтак мета громадянського суспільства, за Локом, – уникання та відшкодування “тих незручностей природного стану, які неминуче виникають від того, що кожна людина є суддею у власній справі” [Локк, 1998: с. 312], а також для забезпечення зручного, благополучного та мирного сумісного життя людей, які б користувались своєю власністю та були б у більшій безпеці, ніж будь-хто, хто не є членом цього суспільства [Локк, 1998: с. 317]. Таким чином, у концепції Лока громадянське суспільство, яке визначається за протилежністю щодо природного стану, передбачає соціальні умови функціонування законів, судів та ефективної влади, а також наявності спільноти індивідів, які здатні до самодисципліни і формують свою поведінку та вчинки згідно з цими законами.

Коли немає ніяких гарантій щодо існування такого соціального стану, то принаймні мають бути наявними його певні соціальні передумови. За Локом, такими є: 1) система громадського представництва в політичному устрої держави, 2) захищені права власності та 3) толерантність щодо різних віросповідань (хоча Лок ще не йшов далі у цьому відношенні до толерантності щодо атеїзму та свободи слова).

Громадянське суспільство долає не лише небезпечну непередбачуваність “природного стану” існування та життєдіяльності соціуму, а й ефективно протистоїть деспотизму та абсолютній монархії, яка, на думку англійського філософа, “насправді несумісна з громадянським суспільством, а відтак, взагалі не може бути формою громадянського правління” [Локк, 1998: с. 312]. Необхідність конституційного обмеження влади законом та громадянським суспільством, яку декларував та обстоював Лок, була надалі історично розвинута у таких передумовах демократичного устрою, як розподіл влад та принцип “балансів та противаг” демократичного правління. Політична влада має не патріархальне походження, вона, згідно з Локом, встановлюється людьми заради їх захисту, влада здійснюється відповідно до віри та підтримується негласним договором між правителями та суспільством. Але цей договір може бути скасовано, коли влада проявляє некомпетентність або тоді, що Лок вважав ймовірним, порушує (“переступає через”) закони віри.

Оскільки політичне правління може бути в руках людей, яким неможливо довіряти, то у громадянського суспільства завжди

залишається право на супротив – природний засіб стримування абсолютистських та деспотичних зазіхань. Лок робить доволі революційний висновок для свого часу – формулює принцип *верховенства права*, що є характерним для діючого громадянського суспільства та ефективної демократії. Наступна його теза є й досі актуальною для будь-якого суспільства, що вважає себе демократичним та громадянським: “Ні для однієї особи, яка перебуває в громадянському суспільстві, не може бути винятку із законів цього суспільства” [Локк, 1998: с. 316].

Ідеї політичної філософії Лока зробили вагомий внесок у ідеологічну легітимізацію боротьби британських американських колоній за незалежність та їх конституції після незалежності. Втім, як бачимо, багато положень англійського філософа, зокрема принцип верховенства права, є й нині актуальними для багатьох сучасних напівформальних демократій та громадянських суспільств, що лише формуються.

У своєму баченні громадянського суспільства Лок не давав відповідь на питання щодо конкретних соціальних моделей взаємодії влади та громадянського суспільства, а також функціонування суспільного устрою, завдяки яким суспільство підтримувалося б та відтворювалось. Хоча ним запропонована й обґрунтована первинна низка принципів лібералізму як ідеологічної та світоглядної системи. Більше того, сам проект громадянської гармонії, за Локом, не передбачає повної свободи індивідів, навіть тоді, коли ця свобода не виходить за межі існуючих законів. Громадянське суспільство в такій інтерпретації – це радше форма цивілізованого соціального буття згідно з християнськими заповідями. Саме релігійні цінності та чесноти, що поділяються індивідами, наповнюють змістом та метою суспільне співіснування людей і, в остаточному підсумку, освячують це співіснування як *суспільство*.

Більш конкретизовану порівняно з Локовою відповідь на питання, що ж робить співіснування індивідів громадянським суспільством (як певною системою спільних етичних цінностей і норм) було запропоновано у дискурсі моральної філософії шотландського просвітництва XVIII сторіччя. Такі її представники, як Френсіс Хатчесон, Адам Фергюсон і Адам Сміт актуалізували нові аспекти проблематики громадянського суспільства. На відміну від соціально-політичних інтерпретацій Лока шотландські просвітники вбачали сутність громадянського суспільства не лише у правлінні, яке обмежене правовою конституцією. Останнє – це лише необхідна

умова гарантій громадянських прав та прав власності, а також рівності громадян перед законом. У дискурсі шотландського просвітництва ідея громадянського суспільства певною мірою зосередила основні проблемні питання соціетального розвитку суспільства під час модернізаційних змін, а саме – взаємовідносини між індивідуальним і соціальним, приватним і публічним, егоїзмом та альтруїзмом, поміж життям, що керується розумом, та таким, що підкоряється пристрастям. Не буде перебільшенням стверджувати, що ці питання згодом сформували чи не основне проблемне поле соціологічної концепції громадянського суспільства.

Власне, головна робота Адама Фергюсона “*Напис історії громадянського суспільства*” (“*An Essay on the History of Civil Society*”), яка побачила світ у 1767 році й лише за життя автора витримала сім перевидань, легітимізувала сам термін “громадянське суспільство” (*civil society*) та чи не вперше окреслила історико-соціологічний підхід до цієї проблематики [Фергюсон, 2000]. Водночас дискурс громадянського суспільства, який був актуалізований у традиції шотландського просвітництва, чіткіше позначив і предметне поле соціології як нової науки про суспільство. Остання намагається з часів свого становлення в теоретичних побудовах Е. Дюркгайма, М. Вебера, Ф. Тьоніса, Г. Зимеля та інших теоретиків аж до сучасності через дослідження наявних форм соціальності знайти серединну лінію поміж егоїстичним індивідуалізмом, з одного боку, та “органічною” домодерною спільнотою (або в сучасніших версіях – “тоталітарним колективізмом”) – з другого. Реферуючи до цієї теми, сучасний американський теоретик Д. Александер також убачає “центральну важливість” ідеалу “універсалістської солідарності” в концепціях “суспільства” Дюркгайма, “фратенізації” Вебера та “соціетальної спільноти” Парсонса [Alexander, 2001].

Теоретичному пошуку й обґрунтуванню цієї “серединної лінії” шотландськими мислителями передувало їх усвідомлення соціокультурних обставин розвитку капіталізму XVIII сторіччя. Останні характеризувались зростаючою динамікою розпаду звичаєвих (“органічних”) форм соціальності, трансформацією традиційної морально-ціннісної системи та утвердженням центральної фігури цих змін – автономного індивіда, що має власні прагматичні інтереси. “Фергюсон помічає сильну тенденцію зрушень від честі до інтересу в сучасних йому європейських націях” [Gellner, 1996: p. 71], – зауважує Е. Гелнер, коментуючи творчість однієї із центральних постатей шотландського просвітництва. Ідеал при-

ватного – це та нова культурна домінанта, на основі якої формувались нові моделі соціальних взаємин як у самому суспільстві раннього капіталізму, так і в нормативно-теоретичних рефлексіях щодо нього. На думку А. Селігмена, саме ідея приватності (*privacy*) на відміну від публічного характеру тієї ж античної традиції була покладена теоретиками Нової доби в основу розвитку нової модерної моделі громадянства та громадянського суспільства [Селігмен, 2002: с. 124]. До цього я б додав ще одну принципову і взаємопов'язану з першою ідею, яка від часів шотландського просвітництва стала характеризувати модерну традицію громадянського суспільства, а саме – ідею цивільності (*civility*).

Точкою відліку рефлексії шотландських просвітителів щодо нової соціокультурної ситуації стало класичне соціологічне питання: як можливе моральне добродієсне суспільство, що складається з індивідів, які ставлять перед собою досягнення власних інтересів? Соціальна відокремленість людей та їх особисті індивідуальні інтереси, які формуються в ринковому середовищі, створюють, на думку А. Фергюсона, реальну загрозу громадянським чеснотам, оскільки існує загроза того, що люди у домаганні своїх інтересів дедалі частіше забуватимуть про державні та громадські справи. Наслідком цього стану речей є природна ескалація ролі держави в підтриманні безпеки та порядку, що у свою чергу може навіть призвести до загрози деспотизму. Таким чином, нова соціокультурна ситуація комерційного буржуазного суспільства створювала принаймні три взаємопов'язаних виклики, а саме: 1) зростання суперечностей поміж новим індивідуалізмом та звичаєвими громадськими домодерними формами соціального буття; 2) підвищену потребу у контролі державної влади з боку суспільства та 3) необхідність формування та соціокультурного забезпечення нових форм солідарності та громадських цінностей. Ці проблеми і до нашого часу формують основне поле культурної та концептуальної напруженості сучасних, уже постмодерних суспільств. Але вже у XVIII сторіччі шотландські теоретики нового комерційного суспільства розуміли, що адекватні відповіді щодо розв'язання цих проблем не можуть бути знайдені у річищі лише традиційного християнського дискурсу морально-етичної громади. Потрібні були інші, а саме – мирські аргументи та пояснення можливості добродієсного суспільства у нових культурних та економічних обставинах.

Відповіді на питання щодо підтримування формування нових практик соціальності в економічних та культурних обставинах

модерного суспільства були начебто на поверхні. Не “війна всіх проти всіх” (Т. Гобс), а об’єднання людей, яке відповідає універсальному принципу самозбереження – саме це, на переконання А. Фергюсона, універсальна характеристика людської сутності та природний стан будь-якого суспільства від первинного, варварського (*rude*) до цивілізованого, комерційного [Фергюсон, 2000: с. 51–56]. “Людина народжується в суспільстві й залишається в ньому” [Фергюсон, 2000: с. 52], – цитує він свого улюбленого філософа Ш. Монтескьє, визнаючи, що навряд чи можна щось додати до цієї істини. На думку Фергюсона, у комерційному суспільстві нові солідарності та можливості нових форм соціальності створюються та підтримуються завдяки взаємозалежності індивідів, що вступають у комерційно-торгові відносини один з одним. Адже розвиток суспільного розподілу праці в модерному комерційному суспільстві зумовлює передусім економічну взаємозалежність індивідів різних фахів і спеціалізацій одне від одного і до того ж викликають потребу розвитку суспільних інститутів, які розвиваються в процесі цивілізації. Дієвість цих інститутів підтримується суспільним визнанням системи ефективного права та суду, які є механізмами підтримання справедливості та вирішення спірних питань поміж індивідами.

А. Фергюсон характеризує самоорганізовану взаємодію індивідів модерного комерційного суспільства, яка діє за принципом “незримі руки” (хрестоматійна метафора його славетного сучасника та однодумця Адама Сміта щодо ринкових відносин), як оптимальну соціальну синергетику, що звільняється у своєму суспільному результаті від вад суб’єктивних впливів та примусів. Шотландський теоретик зазначає з цього приводу: “Фактично люди, маючи в суспільстві різні цілі та дотримуючись різних поглядів, забезпечують широкий розподіл влади та волю випадку, отримують громадянський устрій, що є більш сприятливим для людської природи, аніж той, до якого здатна дійти людська мудрість” [Фергюсон, 2000: с. 336].

Однаке, і тут теоретики шотландського просвітництва роблять принциповий наголос, гармонійне функціонування навіть комерційного суспільства та взаємозв’язок індивідів неможливі лише на основі відносин корисності та раціонального самоінтересу. Цю позицію можна висловити й у такий спосіб: функціонування комерційного суспільства також створює сферу приватних дружніх стосунків індивідів, пов’язану з проявами почуттів, симпатії, приязні тощо. На відміну від критиків комерціалізації суспільства,

які вбачали переважно його деструктивний ефект щодо соціальних стосунків людей, шотландські просвітники схильні були підкреслювати добровільність та свободу вибору для індивідів у підтриманні дружніх взаємостосунків, оскільки останні були у певному сенсі вже позбавлені мотивів соціальної залежності та економічної потреби, характерних для домодерних суспільств.

Саме комерційні відносини дають змогу, за логікою ідеологів шотландського просвітництва, відокремити торговельні відносини від особистих взаємостосунків індивідів і у певному сенсі обґрунтувати та довести існування єдиної моральної основи (або, якби ми сьогодні сказали, морально-регулятивної ціннісної системи) етичних дій та поведінки індивідів. Такою основою соціальності для шотландських мислителів стала ідея моральних почуттів та природної симпатії, яка дає змогу поодиноким індивідам поважати одне одного та взаємодіяти. У моральному дискурсі шотландського просвітництва універсальна схильність людства до доброзичливості як фундаментальна даність людської природи забезпечує взаємність, співчуття, симпатію, а відтак — основу взаємодії людей, яка не зумовлена лише розрахунком або чистим обміном. Адам Фергюсон у одній із найважливіших частин свого нарису історії громадянського суспільства, яка називається “Про моральне почуття”, розгортає цю ідею у спосіб, що нагадує за структурою логіки, точністю та послідовністю викладених аргументів доведення чи не найактуальнішої соціальної теореми: “Коли правильно, що люди об’єднуються інстинктивно і що русійними пружинами їх поведінки в суспільстві є добрі та дружні почуття; коли правильно, що ще до знайомства та встановлення певних взаємовідносин люди як такі є один для одного об’єктами особливої уваги та певної поваги; і коли люди, у яких все благополучно, з байдужістю сприймаються тими, хто їх оточує, але тоді, коли у них трапляються негаразди, вони починають викликати у оточуючих почуття співчуття ... то всі ці багатоманітні прояви дружнього ставлення здатні, як нам видається, слугувати достатньою основою моральних понять та наших уявлень про право, що поширюється через людяність та доброзичливість на всіх інших людей” [Фергюсон, 2000: с. 75].

Подібну лінію природних моральних основ людського співтовариства продовжує та розвиває у своїх творах Адам Сміт, більше відомий широкому загалу (почасти завдяки марксовим коментарям та критиці) як класик політичної економії, аніж просвітник та моральний філософ. Більше того, теоретичний внесок А. Сміта у дискурс моральної філософії є часто недооціненим, водночас у

своїх дослідженнях природи моралі шотландський теоретик передре ряду суттєвих положень метафізики моралі І. Канта [Апресян, 2005: с. 104]. У своїй праці “*Теорія моральних почуттів*” Сміт стверджує, що соціальною основою людського існування та всіх видів діяльності, у тому числі економічної, є потреба у визнанні та повазі з боку інших індивідів. Первинним актом такого доброзичливого визнання є людські взаємини співучасті, співчуття та симпатії. Цілком у дусі кантівського морального імперативу Сміт убачає соціальну основу морального почуття у рефлексивній здатності людини уявляти себе на місці іншої людини. І коли людина відчуває взаємність доброзичливого ставлення чи симпатії з боку іншої людини, це дає їй додаткове відчуття соціального схвалення та визнання [Сміт, 1997: с. 35–36]. Втім, симпатія до оточуючих є відчуттям суб’єктивним і не може бути нічим обов’язком. Сміт так окреслює це співвідношення соціально прийнятного та бажаного: “Хоча проста відсутність доброзичливості один до одного серед рівних людей не заслуговує на покарання, тим не менше це відчуття, коли воно долає звичайні межі (*формальної ввічливості*). — В. С.), є гідним, видається, дійсної нагороди” [Сміт, 1997: с. 97].

На думку шотландського мислителя, суспільство в процесі свого розвитку формує спільні моральні оцінки та уявлення про справедливе і несправедливе, пристойне та непристойне та діяння, які достойні суспільного схвалення чи морального осуду. Не зовнішній примус чи марнославлення індивіда, а природне суспільне схвалення та вдячність (без жодного спонування до неї) є, за Смітом, природною нагородою за добродійні вчинки та обстоювання справедливості. “Добродійність завжди буває добровільна; вона ні в якому разі не може бути вимушеною” [Сміт, 1997: с. 94], — актуально зазначає він.

Отже, для Сміта соціальна взаємодія та економічна діяльність індивідів (а в підсумку і “багатство націй”) мають своїми засадами позаекономічні мотиви людської симпатії та визнання*. В інтер-

* Стверджуючи прямо пропорційний зв’язок між рівнем розвитку солідарності та громадянського суспільства, з одного боку, і рівнем і характером економічного розвитку суспільства — з другого, сучасний англійський дослідник Р. Роуз вживає поняття “негромадянської” (*uncivil*) економіки щодо більшості пострадянських країн [Rose, 1992: р. 7]. Під кутом зору актуалізованої у такий спосіб концепції А. Сміта “негромадянське” посткомуністичне суспільство, що характеризується певним розпадом (або радше — деформацією) соціальних зв’язків, може бути не лише похідною напівкримінальної “негромадянської” економіки, а й її причиною.

претаціях сучасних коментаторів ідей шотландського просвітника міжособистісна симпатія слугує в суспільстві своєрідним соціальним “мастилом” і дає змогу формування деінституціалізованого морального порядку, вільного від авторитарних підпірок, якими зазвичай слугували релігійні, економічні чи політичні інститути [Silver, 1997: p. 52].

Таким чином, за логікою шотландських просвітників, модерні, комерційні суспільства уможливили інший спосіб людських об'єднань та асоціацій порівняно з не цілком “добровільними” кровнородинними стосунками або вимушеними патронально-клієнтелістськими відносинами залежності. Як зазначає американський дослідник Алан Сілвер, у торгово-комерційних суспільствах незнайомі люди (*strangers*) вже не видаються один одному небезпечними чужинцями, навпаки, у такому суспільстві вже взаємодіють “автентично індиферентні співгромадяни” (*authentically indifferent co-citizens*) — у тому сенсі індиферентності, яка дає змогу укладати контракт одне з одним і з будь-ким” [Silver, 1990: p. 1482–1483]. Існування та взаємодія таких “індиферентних незнайомців” створює умови для формування нового морального порядку. Соціально солідарна дія останнього подібна до дії класичної Смітової “незримі руки” в економічних ринкових відносинах. Але на відміну від ринкових відносин громадянське суспільство передбачає і відтворює поле моральної сфери та солідарності, які, як вважали теоретики шотландського просвітництва, не можуть бути лише наслідками відносин обміну та торгівлі, а виникають із самої природи людських взаємин.

Саме у такому поєднанні реалістичності економічних аргументів індивідуальних інтеракцій і трансцендентної моральності їх основи та відтворення проявляється унікальність дискурсу громадянського суспільства в моральній філософії шотландського просвітництва. І модерне суспільство, таким чином, це не лише соціальний та економічний порядок, а й певний моральний устрій. Важливою характерною особливістю цього устрою і нових форм солідарності є те, що вони формуються і визначаються не інститутами та традиціями, а похідною від безлічі взаємних інтеракцій людей поміж собою. Аби бути ефективними, такі інтеракції повинні бути дійсно засновані на, так би мовити, “презумпції ввічливої доброзичливості” до будь-якого незнайомця. Як зазначалось, доброзичливість стосовно інших, однак, не передбачає того, що індивіди повинні неодмінно симпатизувати, любити одне одного або навіть дружити.

Більше того, характеризуючи загалом прогресивні процеси розподілу праці та соціальної диференціації для європейського суспільства, А. Фергюсон як талановитий та чесний соціолог свого часу таки відзначає небезпеку для громадянського суспільства в розриві існуючих у традиційному суспільстві людських зв'язків, розпаді чи зникненні невеликих громад та в зміні тих традиційних видів діяльності, в яких “так щасливо присутні почуття та розум” [Селигмен, 2002: с. 124]. Цілком у дусі логіки свого соціологічного підходу до громадянського суспільства А. Фергюсон убачає головну загрозу для послаблення суспільств і виникнення найактуальнішої і для сучасних соціальних організацій проблеми корупції у погіршенні “манер нації”, “яке може відбуватись від порушення умов, що є необхідними для виникнення та розвитку талантів, або внаслідок зміни громадської думки щодо того, чим є честь та щастя людини” [Фергюсон, 2000: с. 337]. Деформація звичних моральних устоїв призводить до того, що індивід починає ставитись до суспільства виключно з погляду можливостей особистого просування та здобуття власної користі. А суспільна корупція має своїми наслідками як поширення найгірших людських пристрастей (жадібність, брехливість, жорстокість та зневага до інших), так і формування різних форм суспільного та політичного рабства, продажності та готовності на відмову щодо своїх прав [Фергюсон, 2000: с. 338].

Які ж характеристики суспільної організації, за логікою шотландських просвітників, можуть зберегти, або радше “амортизувати”, негативні наслідки для суспільства під час змін, які несе суспільна трансформація? Відповідь на це питання наближає до чи не найважливішої характеристики модерного суспільства, що її чи не вперше актуалізували шотландські просвітники. Йдеться про цивільність (англ. — *civility*, франц. — *civilité*) — цивілізоване ставлення до інших та повага до *іншості* взагалі як принципова та характерна риса нового громадянського суспільства. Цивільність (а також похідні прикметники — “цивільний”, “цивілізований”) є центральним інтегральним концептом у дискурсі шотландського просвітництва XVIII сторіччя. Як справедливо зазначає ізраїльська дослідниця Ф. Оз-Зальцбергер, концепція цивільності, поєднуючи два підходи шотландських мислителів до модерного суспільства, а саме політекономію та теорію соціального єднання (*social cohesion*), виконувала дві ролі — юридичну роль пояснення витоків, а відтак і легітимності політичного уряду, а також роль

етичного обґрунтування діяльності нового *homo economicus* [Oz-Salzberger, 2002: р. 64]. У першій своїй ролі поняття цивільності ґрунтувалось на сталій юридичній ідіомі, пов'язаній із захистом прав індивіда на життя та власність (звідси — *цивільне*, тобто громадянське, право, що регулює відносини у громадянському суспільстві). Другий аспект соціальної семантики поняття цивільності у дискурсі шотландського просвітництва позначає ввічливість як культурну манеру поведінки та ставлення до інших, а також освіту та культивування розуму та відчуттів за допомогою мистецтв та письменства [Oz-Salzberger, 2002: р. 64].

Для А. Фергюсона, Ф. Хатчесона, Д. Мілара, А. Сміта та інших представників шотландського просвітництва громадянське суспільство є цивілізованим, “витонченим” суспільством, що саме цим і відрізняє його від дикого чи варварського суспільства. У певному сенсі цивільність не лише ознака громадянського суспільства (починаючи з дискурсу шотландської моральної філософії), не лише соціокультурна диспозиція людської поведінки, а й набула характеристика соціокультурної динаміки західного світу. Німецький соціолог Норберт Еліас у своєму ґрунтовному аналізі цивілізаційного процесу так характеризує історико-культурну семантику та генезу поняття цивільності в контексті західної культури: “Поняття ‘*civilité*’ стало значущим для західного світу в той час, коли були зруйновані і лицарське суспільство, і єдність католицької церкви. Воно було втіленням того суспільства, яке як стадія, як етап становлення специфічного характеру західних звичаїв, або ‘цивілізації’, було не менш важливим, ніж феодальне суспільство. Саме поняття ‘*civilité*’ є виразом та символом суспільної формації, що охоплювала різні національності та, подібно церкві, використовувала одну спільну мову — спочатку італійську, а далі все більше французьку” [Елиас, 2001: с. 111].

Н. Еліас показує генезу поняття цивільності через розвиток, поширення і трансформацію манер ввічливості та етикету від характерних ознак ритуальної поведінки монархічних та аристократичних кіл середньовіччя — того, що іменувалось куртуазністю (*courtoisie*) — до ввічливих манер поведінки міського буржуазного середовища, які дедалі більше набували універсального значення для середнього класу та народних мас. Характерною ознакою культурної універсалізації понять цивільності як хороших манер і ввічливості (*politesse*) є те, що в епоху становлення буржуазних відносин у Європі весь цей понятійний комплекс дедалі більше

отожднюється із загальнолюдським контекстом (*humanity*) [Елиас, 2001: с. 171].

Як зазначалось, важливість концепції цивільності у її історичній трансформації особливо актуалізується і стає одним із принципових смислових значень і в сучасних дискурсах громадянського суспільства. Тут же підкреслю, що в дискурсі шотландського просвітництва цивільність є, за влучною метафорою сучасних дослідників, “холодною концепцією” [Bryant, 1993; Gellner, 1996], тобто таким ставленням, яке не вимагає від індивідів любити одне одного. Таке спокійно ввічливе ставлення до інших є відмінним від “теплоти” традиційного общинного, релігійного чи національного ентузіазму, але водночас воно робить можливим рівні відносини взаємоповаги незнайомих індивідів – ввічливість, взаємне визнання, толерантність та доброзичливість, які необхідні для функціонування нормального громадянського суспільства.

Історична соціологічна траєкторія розвитку дискурсу цивільності, артикульованого у шотландській моральній філософії, отримала своє теоретичне продовження в деяких новітніх соціологічних підходах, зокрема у творчості канадського соціолога І. Гофмана. Саме Гофман у підходах своєї “драматургічної соціології” зробив предметом докладного аналізу “мікрофізику” повсякденних соціальних інтеракцій, метою яких є підтримка та відтворення нормативного соціального порядку громадянського суспільства завдяки таким повсякденним базовим правилам (*ground rules*) та технікам цивілізованого людського спілкування, як взаємне визнання у ритуалах ввічливості, “тактовна неухвага” (*tactful inattention*), правила етикету та поведінки [Степаненко, 2015b]. Соціологія “прикладних людських взаємин” Гофмана (*applied human relations* – його термін) на відміну від численних інструментальних посібників “ефективних комунікацій” виходить з того ж принципу, що обґрунтовується і в шотландській моральній філософії XVII–XVIII сторіччя, а саме, що будь-яке визначення (або “проекування”) ситуації суспільної інтеракції самими учасниками має чітко окреслений моральний характер [Goffman, 1990: р. 24]. А в обґрунтуванні своєї тези про принцип моральної взаємності у соціальній інтеракції Гофман прямо посилається на аргументи “*Теорії моральних почуттів*” Адама Сміта [Goffman, 1972: р. 116]. У найбільш виразному та концентрованому вигляді цей принцип цивільності людських стосунків Гофман формулює так: “Суспільство є організованим за принципом, згідно з яким кожний індивід, якому при-

таманні певні соціальні характеристики, має моральне право очікувати, що інші індивіди оцінять його і будуть сприймати відповідним чином” [Goffman, 1990: р. 24]. Таке взаємне моральне самопроекування, за Гофманом, і формує повсякденний цивільний порядок суспільства.

Деякі теоретики взагалі ототожнюють поняття цивільності з громадянським суспільством. “Громадянське суспільство є суспільством цивільності у ставленні членів цього суспільства один до одного” [Shils, 1995: р. 322], – пише Едвард Шілз. Це цілком справедливо, але не лише цивільність є ознакою громадянського суспільства. Здатність громадян до самоорганізації, співпраці та об’єднання є не менш важливими ознаками дієвого громадянського суспільства. Ці аспекти особливо виразно артикулюються у дискурсі американського громадянського суспільства, починаючи від А. де Токвіля.

2.4. А. де Токвіль: громадянське суспільство як “містецтво об’єднань”

Творчий спадок Алексіса де Токвіля (1805–1859) є не менш важливим для сучасної соціологічної науки, аніж ідеї О. Конта, Е. Дюркгайма, М. Вебера та інших визнаних класиків соціологічної науки. Віддаючи їм належне, варто все ж зазначити, що коли йдеться про політичну соціологію та соціологічні компаративні дослідження, саме творчість Токвіля стоїть біля витоків цих галузей соціологічного знання [Степаненко, 2015a]. Творчий спадок Токвіля, зокрема його фундаментальне дослідження “*Демократія в Америці*”, також продовжує і розвиває історичну традицію соціологічної концептуалізації громадянського суспільства. Токвілів аналіз досвіду американської демократичної революції поєднує в собі теоретичні узагальнення концепції громадянського суспільства та вивчення його конкретної історичної моделі та практик, що були реалізовані у США.

Аристократичне походження Токвіля та його належність до французької культурно-інтелектуальної традиції зумовили той унікальний соціокультурний ефект “іншого ока”, який у поєднанні з аналітичною об’єктивністю теоретика-спостерігача так цінується в соціологічних та антропологічних дослідженнях інших культур і сприяє точності характеристик та глибині аналізу. “*Демократія в Америці*”, написана молодим автором у період 1835–1840 років

після його подорожі до Америки, донині залишається одним із найкращих досліджень американської демократії, громадянського суспільства та громадянської релігії. Ця робота, в якій французький дослідник чи не вперше серед соціологів звернув увагу на особливі соціетальні та соціокультурні чинники формування американського суспільства та демократії*, по праву набула статусу класики для ліберальної та неоконсервативної політично-інтелектуальної традиції, а також стала джерелом творчого натхнення для сучасних неотоквіліанських інтерпретацій [Beyond Tocqueville, 2001] у галузі політичної соціології, зокрема щодо тем громадянської релігії та соціального капіталу.

Вбачається ще одна обставина й особливий авторський мотив, які сприяли глибині та гостроті токівлевих досліджень американського суспільства. Йдеться про історичний і соціокультурний контекст порівняння суспільних досвідів двох демократичних революцій того часу: революції 1789 року та подальших суспільних катаклізмів від Робесп'єра до Наполеона, монархічної реставрації, спроби встановлення тиранії Карлом X і далі до нової революції 1830 року у рідній Токвілю Франції, з одного боку, та послідовної демократичної революції в умовах майже ідеально-типового історичного експерименту формування буржуазного суспільства та республіки у США – з другого. Американську та французьку революції, що відбувалися майже в один час наприкінці XVIII сторіччя, можна охарактеризувати як два типи ставлення до традиції. На думку американських неоконсервативних теоретиків 1970–1980 років (І. Крістол, Р. Нейзбіт та ін.), американська революція була радше буржуазно консервативною. Французька ж історична революційна практика, згідно з цією логікою, навпаки, більше асоціюється із радикальним розривом із традицією. Варто зазначити,

* Інтригуючим фактом є те, що подорож до Америки в 1904 році справила величезне враження також і на Макса Вебера, який на той час завершував свою працю “Протестантська етика і дух капіталізму.” Природно, що Вебера особливо цікавили роль релігії та організація діяльності протестантських груп в американському суспільстві, що певним чином формували групу (“сектантську”) основу американської соціальної життєдіяльності. Принцип самоорганізації американських протестантських громад асоціювався для Вебера з унікально успішним доданням артикульованого у німецькій соціологічній традиції завдяки Ф. Тьонісу традиційного напруження між домодерним (*Gemeinschaft*) і модерним (*Gesellschaft*) принципом соціальних об'єднань [див.: Kim, 2000].

що специфічне поняття “консервативної революції” на тлі активного відродження ідей А. де Токвіля формували теоретико-ідеологічне підґрунтя нової “неоконсервативної хвилі” та культурно-ідеологічного руху “повернення до витоків” у період 1970–1980-х років у США [Степаненко, 1992].

Для Токвіля ж ці спостереження за різними соціальними досвідами (французьким та американським) були безпосередніми, у реальному історичному часі, “тут і тепер.” Важливе питання, що його бентежить, таке: чи можливе успішне співіснування демократії як недосконалої влади більшості зі свободою індивіда та політичним лібералізмом? І Токвіль у своєму дослідженні американського досвіду доходить до позитивної відповіді щодо такої можливості. Він пояснює це не лише унікальними історичними обставинами розвитку американської демократії, а й такими специфічними характеристиками суспільного укладу, нових традицій і цінностей молодого країни, що у подальшому почали стало асоціюватись із діючими елементами громадянського суспільства та демократичної політичної культури.

Токвіль об’єктивно вбачає недоліки суспільного устрою Америки та певні небезпеки у можливих трансформаціях народовладдя у “тиранію більшості”, а також потенційних антисоціальних деформацій “масового суспільства”, які стали особливо актуальними для філософської та соціологічної критики ХХ сторіччя (Х. Ортега-і-Гассет, Франкфуртська школа, Г. Аренд, Д. Рісмен та ін.). “Токвіль – аж ніяк не довірливий прихильник американського суспільства”, – справедливо зазначає Р. Арон [Арон, 2004: с. 250]. Однак досвід життєдіяльності молодого демократичної країни надихає Токвіля як теоретика і соціолога. На основі своїх вражень, спостережень та аналізу він конструює ідеально-нормативний тип громадянського демократичного суспільства. Серед численних описів його типологічних ідеалізацій є, зокрема, і такий: “...Я достатньо уявляю собі таке суспільство, в якому кожний, хто ставиться до закону як до своєї особистої справи, любив би його та підкорювався б йому без проблем; де влада уряду, що не обожнюється, сприймалася б із повагою земної необхідності; де любов до глави держави була не пристрастю, а розумним, спокійним почуттям. Коли кожна людина має права та впевнена в невід’ємності цих прав, між усіма класами суспільства може встановитись мужня довіра та свого роду взаємна прихильність, що не має зовсім

нічого спільного ані з почуттям гордині, ані з низькопоклонством. Усвідомлюючи свої справжні інтереси, народ зрозумів би, що для насолоди тими благами, які надає суспільство, йому необхідно прийняти ті обов'язки, що покладаються на нього. Вільна асоціація громадян у цьому випадку могла б відігравати роль могутніх вельмож, захищаючи державу і від небезпеки тиранії, і від загрози вседозволеності” [Токвіль, 1992: с. 31].

У цьому уривку відзначу два характерних моменти. Це, по-перше, вже знайома від шотландських просвітників тема “інстинктивної доброзичливості” у взаєминах між індивідами, у Токвіля — “взаємної прихильності.” Необхідні передумови такої прихильності — усвідомлення індивідами невід’ємності своїх прав індивідів. Утім, як буде показано далі, навіть цього, за Токвілем, недостатньо. І по-друге, одна із сутнісних ознак концепції громадянського суспільства характеризується Токвілем як “народовладдя”, “самоврядування громад” або — “вільна асоціація громадян”. У контексті цієї роботи я звертатиму увагу на ці та інші ключові моменти токвілевого дослідження, які, на мою думку, конституують класичне розуміння громадянського суспільства як теоретико-нормативної концепції та практичної моделі суспільної життєдіяльності.

Токвіль, аналізуючи американський суспільний досвід, зокрема досвід перших колоній у Новій Англії, відзначає самоорганізовані початки американської демократії, а також первинну роль і місце громади у формуванні федеральної республіки. На відміну від Європи, де політичне життя більшості країн починалось “згори офіційної піраміди” і далі поступово поширювалось на всі інші ланки суспільства, американський суспільний проект починався “знизу”, саме з громади, яка “була утворена раніше, ніж округ; округ з’явився до появи штату, а штат — раніше, аніж вся конфедерація” [Токвіль, 1992: с. 51]. Громада в американській історії набула значення першооснови суспільного та політичного життя, яка фактично підготувала політичне оформлення незалежної республіки. “Саме в громаді, — пише Токвіль, — сила вільних народів,” — і продовжує: “Громадські інститути відіграють для встановлення незалежності ту ж роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народу шлях до свободи і вчать його користуватись цією свободою... Без громадських інститутів нація може сформувати вільний уряд, однак справжнього духу свободи вона так і не набуде” [Токвіль, 1992: с. 65].

Історичний розвиток американської “низової” демократії або демократії “коренів трави” (*grass-roots democracy*) сприяв формуванню особливої політичної системи США, де реалізувався принцип народного суверенітету та контролю виборної влади з боку громадських інститутів. Водночас вирішальна політична роль громад щодо формування американської держави сприяла автономізації американського громадського життя у політичній структурі США. Таким чином, громадянське суспільство історично було і продовжує бути впливовим гравцем на американській політичній сцені.

У своєму аналітичному дослідженні Токвіль уже чітко розділяє поняття держави чи частіше уряду (*government*) та громадянського життя (*civil life*). Держава чи уряд включає повноважні зібрання, міністерства, суди, поліцію та збройні сили. Громадянське життя належить до публічного життя (*public life*), тобто до життя громадян поза межами домогосподарства. Громадянське життя в Америці, за Токвілем, характерне саме поширеністю асоціацій людей, які об’єднуються разом для досягнення спільних цілей. Відзначаючи американську масову пристрасть до утворення добровільних об’єднань (у сучасному варіанті – недержавних або неурядових організацій), Токвіль пише: “Американці різного віку, становища та нахилів безперестанно об’єднуються у різні союзи. Це не тільки об’єднання комерційного чи виробничого характеру, в котрих беруть участь усі без винятку, а й тисяча інших різновидів: релігійно-моральні товариства, об’єднання серйозні та створені заради забави, загальнодоступні та закриті, багатолюдні та такі, де лише декілька осіб. Американці об’єднуються в комітети для того, аби організувати свята, засновувати школи, будувати готелі, їдальні, церковні будівлі, розповсюджувати книги, посилати місіонерів на інший край світу. Так вони зводять лікарні, тюрми, школи. Чи йдеться, нарешті, про те, щоб проливати світло на істину чи про те, як виховувати почуття, спираючись на великі приклади, вони об’єднуються в асоціації” [Токвіль, 1992: с. 378].

Таким чином, громадянські асоціації створюються для реалізації приватних економічних, комерційних та виробничих інтересів. Значення ж політичних асоціацій Токвіль убачає у тому, що вони, надаючи уроки в створенні об’єднань, виступають свого роду вільними школами демократії. Громадяни на власному досвіді вчаться формулювати власну позицію і обмінюватись поглядами, організувати та захищати свої громадянські права і постійно контролювати уряд. Роль незалежних засобів масової інформації (таких

як газети, а в наш час — телебачення, радіо та Інтернет) у вільному розповсюдженні новин і поглядів є найважливішою. Ці положення Токвіля, пов'язані саме із формами практичної залученості громадян до публічної політики, безперечно, є вельми актуальними й у сучасних умовах розвитку громадянського суспільства в Центральній та Східній Європі, і особливо в Україні.

Справжнє соціологічне новаторство А. де Токвіля виявилось також у його дослідженнях духовної сфери, традицій та цінностей американського суспільства. Останні слугують, за спостереженнями Токвіля, ефективною противагою американському прагматизму та матеріалізму, і, таким чином, цей баланс пояснює парадокс життєдіяльності цього суспільства. Цінності, за переконливими висновками дослідника, важливіші для успішної демократії та міцного громадянського суспільства, аніж закони або природні умови країни. Можна стверджувати, що своїми розвідками у цій сфері Токвіль започаткував вивчення в соціології таких специфічних і складно раціоналізованих феноменів, як традиції, політична культура та соціальний капітал суспільства. Токвіля-соціолога інтригує питання: чому саме США досягли найбільш значного успіху в демократичній суспільній трансформації порівняно, скажімо, з Європою, з сусідніми іспанськими колоніями в Південній Америці, а також із Мексикою, яка перебуває в подібних сприятливих природних умовах та майже повністю адаптувала законодавство США?* Ці обставини та розбіжності в результатах суспільного досвіду наводять на думку, розмірковує далі Токвіль, що, окрім природних умов і законів, існує якийсь інший фактор, який пояснює успіх демократичного правління в Америці. Токвіль характеризує цей фактор як комплекс навичок, практик, світогляду та вірувань — того, що він називає “звичаями” (*mores*)**.

* Актуальність цих історичних питань від А. де Токвіля, а також і від М. Вебера підтверджують і сучасні дебати про роль цінностей і культури як факторів успішності модернізації та прогресу суспільств та країн [див.: Культура имеет значение, 2002; Стапаненко, 2003а; Инглхарт, Вельцель, 2011; Гришак, 2014; Пасхавер, 2014 та ін.].

** Відомий американський соціолог Р. Беллах майже 150 років потому досліджував трансформацію американських традиційних звичаїв, цінностей та громадянської релігії з часів А. де Токвіля, підкреслюючи їх значення для американської культури і влучно характеризує їх у душі Токвілевих підходів “звичками серця” (*habits of the heart*) [Bellah, 1986].

На підтвердження свого висновку французький соціолог указує на доволі суттєву міжрегіональну відмінність щодо ефективності реалізації демократичного правління між сходом Америки – Новою Англією, яка була історично першим регіоном заселень протестантських англо-саксонських громад та американським заходом. Останній, за часів Токвіля, значно поступався сходу за рівнем розвитку релігійних і демократичних традицій. Саме взаємодоповнення духу свободи та релігії сформували, за Токвілем, той унікальний духовний синтез, що послуговував своєрідною масовою ідеологічною легітимацією американського демократичного досвіду та цінностей, надавши їм трансцендентного значення громадянської релігії (*civil religion*). Наслідком такого унікального поєднання практичності та трансцендентності є, за Токвілем, своєрідність духовного досвіду американців і культурна специфіка Америки як “країни, де найменше вивчають приписи Декарта, але найкраще їм слідує” [Токвіль, 1992: с. 319].

Американська модель і філософія громадянського суспільства, таким чином, втілюється, за Токвілем, насамперед у практичному досвіді суспільної самоорганізації громад, здатності громадян до численних об’єднань, а також через особливе символічно-регулятивне значення цінностей, які формують “дух нації”, – термінологічний образ, запозичений Токвілем у авторитетного попередника та співвітчизника Монтеск’є. Токвіль доводить: елементи цього досвіду мають універсальне демократичне значення, а їх дослідження уможливило підходи французького соціолога до нормативно-ідеальної концепції громадянського суспільства та демократичного правління. Відзначаючи значний вплив Монтеск’є, зокрема ідей та підходів його праці “Про дух законів”, на творчість А. де Токвіля, Реймон Арон характеризує останнього “соціологом у стилі Монтеск’є” [Арон, 2004: с. 249].

Теоретичний спадок А. де Токвіля й досі перебуває у центрі сучасних академічних дебатів про сутність і роль громадянського суспільства у демократичному правлінні. Ці дебати особливо пожвавились у зв’язку з активним обговоренням неотоквіліанських підходів та концепцій сучасного американського дослідника Роберта Патнема, зокрема через популяризацію ним концепції “соціального капіталу.” Неотоквіліанська традиція, незважаючи на відмінність її інтерпретації багатьма сучасними послідовниками Токвіля, зберігає спільний методологічний підхід. Останній характеризується переконанням її прибічників у тому, що основа успішної демокра-

тії полягає у соціетальних і культурних факторах розвитку суспільства. Водночас, як відмічає американська дослідниця Шері Берман, представники цього напрямку поділяють і спільні слабкі місця такого підходу, зокрема те, що громадянське суспільство може також послаблювати, а не посилювати демократичний режим. Адже неотоквіліанська традиція, цінуючи здатність громадян до об'єднань як соціальну самоцінність, майже не розрізняє позитивні та можливі негативні наслідки дієвого асоціативного суспільного життя, а тому прибічники цієї школи “не здатні передбачати або брати до уваги ті ситуації, коли діяльність громадянського суспільства має своїм наслідком суспільно небезпечні зразки індивідуальної поведінки та соціальної взаємодії” [Berman, 2001: р. 35].

Берман, аналізуючи досвід суспільних процесів Веймарської Німеччини 1930-х років, також переконливо показала, що існування широкої мережі громадських об'єднань, груп і клубів за інтересами в Німеччині того часу не лише не завадило приходу до влади Гітлера та встановленню нацистського режиму в країні, а й певною мірою було використано нацистами для політичної націонал-соціалістської соціалізації широких верств німецького населення того часу [Berman, 1997]. Різні види мафіозно-кримінальних угруповань, радикальні неофашистські, расистські або нацистські об'єднання (ку-клукс-клан, скінхеди тощо), ба навіть *Аль-Каїда* за своїми формальними ознаками є неурядовими організаціями. Однак дискурс так званого “поганого громадянського суспільства” (*bad civil society*) [Chambers, Kopstein, 2001] має і власну суттєву теоретико-методологічну обмеженість. Адже він доволі схематично зводить громадянське суспільство лише до його організаційних структур, зокрема неурядових організацій та об'єднань громадян. Утім, навіть формальна наявність таких структур у будь-якій країні ще не свідчить про розвиненість або дієвість практик та відносин громадянського суспільства (далі ці аргументи будуть докладніше розгорнуті на прикладі аналізу українського громадянського суспільства).

Підсумовуючи, варто наголосити, що значущість теоретичного внеску Токвіля, зокрема його концептуалізацій громадянського суспільства, важко переоцінити для сучасної України та вітчизняної соціологічної науки. Насамперед це пов'язано з потребою осмислення та теоретико-методологічних інтерпретацій складних процесів соціально-політичної трансформації та демократизації українського суспільства, або, за Токвілевою термінологією, особли-

востей зміни давнього порядку новим демократичним. Зокрема, актуальним є підхід Токвіля до демократизації суспільств, у яких за умов авторитарного режиму склалася стійка політична традиція надмірно централізованого державного управління. Такі суспільства, на його думку, потребують повільної лібералізації, поступового реформування усіх елементів політичної системи і головне – ресоціалізації громадян до нових демократичних цінностей. Як зазначалось, важливим інститутом демократичної соціалізації громадян, практики народовладдя і водночас – запобіжником щодо ризиків владного деспотизму Токвіль вважав розвинене громадянське суспільство. Основними структурними елементами останнього є мережі громадських асоціацій та об'єднань, що є добровільними та самоорганізованими і через які громадяни можуть не лише реалізувати свої інтереси, а й контролювати державну владу. Власне, Токвіль чи не вперше окреслив та обґрунтував головну соціальну функцію громадянського суспільства в умовах державотворення, суспільної трансформації та модернізації. Його методологічні положення є особливо актуальними для формування активних відповідальних громадських практик в Україні та інших суспільствах, що формують свої держави-нації та трансформуються від старого авторитарного соціально-політичного укладу до нового, демократичного [Степаненко, 2015a]. Методологічно актуальними залишаються і Токвіліві спостереження щодо ролі регіональних відмінностей суспільств. За Токвілем, вельми важливим є врахування та розуміння традицій, звичаїв і релігійних уподобань громадян у різних регіонах (на прикладі США – Нової Англії та заходу країни). Складність української політичної трансформації у її регіональних суспільно-ціннісних відмінностях цілком підтверджує цей висновок.

Утім, дослідження трансформації історичного дискурсу громадянського суспільства зумовлює й розгляд інших, відмінних від Токвілевої, концептуалізацій, зокрема німецької філософської, культурної та політичної традиції. Ця традиція, представлена у історичних концептуалізаціях теми громадянського суспільства Гегелем та Марксом, є важливою для подальшого аналізу, адже сформувала нові інтерпретативні можливості, хоча й утворила певні ризики щодо ідеологізації цього концепту. Зокрема, теоретичне посередництво марксизму і його інтерпретацій доволі актуальне для розуміння особливостей дискурсу та практик посткомуністичного громадянського суспільства.

2.5. Bürgerliche Gesellschaft у соціальній філософії Гегеля та Маркса

Аналіз проблематики громадянського суспільства в німецькій філософській традиції, яка стало асоціюється, зокрема, з творчою спадщиною Г. В. Ф. Гегеля та інтерпретацією цієї теми К. Марксом, є доволі складним дослідницьким завданням. І не лише тому, що німецька філософська традиція привносить у дискурс громадянського суспільства відмінну від шотландської просвітницької традиції соціальну семантику та певні, характерні саме для цього культурного контексту, наголоси*. Для історика соціальних ідей дослідження адаптації та інтерпретації не лише концепції, а й особливостей історичних практик громадянського суспільства, зокрема в Британії та Німеччині, є приводом для актуалізації взаємозв'язку між концепціями та соціальною реальністю. І хоча процеси капіталістичної модернізації та супутне їм формування нових солідарностей і соціального життя в Європі XVIII сторіччя були вельми подібними у своїх характерних проявах у цих двох країнах – зокрема, розвиток клубів та асоціацій, здебільшого історично “імпорттованих” у Німеччину з Британії через Гамбург та їх подальше поширення по всій Німеччині або активний розвиток друкованої періодики, розрахованої на різні групи читачів, – зберігались і певні національно-культурні особливості розвитку цих країн. Як зазначають сучасні дослідники, однією із таких особливостей у перспективі практики громадянського суспільства було те, що “Німеччина слідувала британському розвитку, але повільніше та не все з нього сприймаючи” [Trentmann, 2003: р. 14]. Скористаючись аналогією селективного наслідування не лише щодо соціаль-

* Німецькі витоки теоретичних концептуалізацій громадянського суспільства історично і вже хрестоматійно обмежуються творчістю Г. В. Ф. Гегеля та К. Маркса. Втім, не менш важливою є теоретична спадщина І. Канта і окреслений ним зв'язок “космополітичного” проекту Просвітництва з ідеями цивільності та (глобального) громадянського суспільства [Schmidt, 1998]. Ці питання виходять за межі концептуального дизайну цього дослідження, метою якого є передовсім соціологічні концептуалізації, хоча, безперечно, важливе визначення І. Кантом прогресу та значення Просвітництва як усунення перешкод щодо “публічного використання розуму” отримує сучасні актуалізації у дискурсі публічності (Ю. Габермас) та глобального громадянського суспільства, які будуть проаналізовані далі.

ної практики, а й соціальних ідей. Прикладом останнього є адаптація і розвиток ідеї та концепції громадянського суспільства на німецькому ґрунті, зокрема в філософії Гегеля та Маркса.

Гегель був чи не першим філософом континентальної Європи, який сприйняв та по-своєму інтерпретував концепцію громадянського суспільства. Остання стала відомою німецькому читачеві через переклади німецькою праць Фергюсона та Сміта. Однак, можливо, вже на цьому етапі перших перекладів та подальшого сприйняття в Німеччині ідей шотландських просвітників виявилися певні особливості процесу їх інтерпретації. На думку Ф. Оз-Зальцбергер, Фергюсонове розуміння громадянського суспільства та його республіканська позиція залишились такими, що майже не піддалися адекватному перекладу німецькою в численних виданнях цієї та інших праць шотландського просвітника в Німеччині [Oz-Salzberger, 2002: p. 78]. Дійсно, навіть “громадянське суспільство”, перекладене на німецький лад як *bürgerliche Gesellschaft*, втратило щось важливе зі своєї англомовної семантики з її особливим наголосом на активності та автономності індивіда-громадянина (*citizen*, не *Bürger*) в суспільстві та в державі. Серед особливостей сприйняття концепції громадянського суспільства в німецькому контексті був також непритаманний для шотландських просвітників, і зокрема для Фергюсона, новий акцент на телеологічному сприйнятті перспектив розвитку нового суспільства, який начебто веде до стану чудового майбутнього (свого роду “нової Аркадії”) і певна маргіналізація ідеї громадянської доброзичливості та участі [Oz-Salzberger, 2002: p. 78]. Це, вочевидь, не зовсім відповідало трактуванню громадянського суспільства як відкритого модерного культурно-історичного проекту цивільності в історичній шотландській традиції. Саме ці та деякі інші семантичні відмінності, на думку Ф. Оз-Зальцбергер, дали підстави для Гегеля вбачати недоліки класичної шотландської концепції в її начебто нерозрізненні між державою та громадянським суспільством [Oz-Salzberger, 2002: p. 78]. Не буду далі заглиблюватись у тонкощі семантичного аналізу щодо причин особливостей сприйняття ідеї громадянського суспільства в німецькій інтелектуальній традиції. Очевидно, що справа тут не лише у відмінностях історичних і соціокультурних контекстів двох країн, а й у трансформації самого дискурсу громадянського суспільства. Натомість краще звернуся до соціально-філософських інтерпретацій громадянського суспільства у німецькій традиції, аби показати їх відмінності від шотландської концептуальної традиції.

Філософська інтерпретація громадянського суспільства Гегелем та Марксом дійсно відрізняється від тієї концептуальної лінії, що розвивається в філософії шотландського просвітництва. Цю теоретичну традицію британський соціолог Крістофер Бріант позначає як витоки саме *соціологічної* концепції громадянського суспільства [Bryant, 1995: p. 142]. У рамках цієї традиції, на яку орієнтуються і мої концептуальні пріоритети [Степаненко, 2000a], поняття “громадянське суспільство” означає *систему соціальних відносин, які розгортаються в публічному просторі поміж домогосподарством (і сферою приватного) та державою, поза межами ринку*. В цих відносинах громадяни можуть об’єднуватись для задоволення своїх особливих інтересів у рамках закону, гарантованого державою. Таке розуміння громадянського суспільства стверджує передовсім його самоорганізований характер, відкидає тотальну залежність громадян від держави і тлумачить громадянське суспільство як самодостатню сутність, яка не може бути зведена до суто економічних відносин. У такому розумінні поняття громадянського суспільства, на відміну від Гегелевої та Марксової концепції, сприймається як постійна, а не як перехідна сутність (у Гегеля — до ідеальної держави, у Маркса — до ідеального суспільного стану).

Інший аргумент щодо відмінності соціально-філософського підходу Гегеля та Маркса від підходу шотландського просвітництва щодо громадянського суспільства висувають теоретики, які розглядають громадянське суспільство як передовсім морально-етичну суспільну конструкцію [Seligman, 1993; Селигмен, 2002; Walzer, 1995a]. Зокрема, американський соціолог Адам Селігмен, стверджуючи, що “з Гегелем та Марксом дійсна традиція громадянського суспільства фактично завершується” [Seligman, 1993, p. 151], зазначає: “Нам відомо, що в остаточному підсумку ідея громадянського суспільства отримала опору в уявленні про автономного, морального та діяльного індивіда, такого собі стовпа соціального устрою. Гегель і Маркс відкидали подібний висновок, але тим самим вони відкинули й ідею громадянського суспільства як морального ідеалу і, кожний по-своєму, вийшли за його межі” [Селигмен, 2002: с. 138].

Зазначаючи своєрідність звучання соціально-філософської традиції Гегеля — Маркса в підходах щодо громадянського суспільства, все ж не варто ігнорувати, принижувати або ж вилучати її із широкого спектра різноманітних теоретико-ідеологічних інтерпретацій громадянського суспільства. Існує декілька аргументів значу-

шості дискурсу громадянського суспільства, актуалізованого у гегелівсько-марксистській традиції.

По-перше, гегелівські підходи, підхоплені й розвинені К. Марксом і модернізовані А. Грамші, поклали початок постмарксистському дискурсу громадянського суспільства. Саме останній став основою відродження самого поняття “громадянське суспільство” східноєвропейськими інтелектуалами, а також латино-американськими неомарксистами в контексті соціальних трансформацій у Східній Європі та Латинській Америці [Арато, Коген, 1996: с. 25].

По-друге, концептуалізація громадянського суспільства в німецькій інтелектуальній традиції, яка в ХІХ сторіччі досягає своєї кульмінації в системах Гегеля та Маркса, актуалізує проблематику його складних взаємовідносин із державою. Російська дослідниця Зоя Голенкова зазначає з цього приводу, що “Гегель намагається примирити лібералізм та ідею про універсальну державу, стверджуючи, що держава — це не радикальна негация суспільства, що перебуває в стані безперервної війни всіх проти всіх (Гобс), та не інструмент його вдосконалення з метою його трансформації (Лок), а новий момент, що охороняє незалежність громадянського суспільства” [Голенкова, 1997: с. 27]. Наразі не важливо, що з часів Гегеля в системі Маркса і особливо в підходах Грамші зміст відносин “держави — громадянське суспільство” змінився майже на протилежний: у концепції А. Грамші, як буде показано далі, громадянське суспільство вже розуміється як визвольний щодо бюрократичної та деспотичної держави проект. Тут важлива саме актуалізація диспозиції “громадянське суспільство — держава” в гегелівській філософії. Вирішення дилем щодо соціально-політичної оптимізації цієї диспозиції набуло своєї особливої значущості напередодні та під час східноєвропейських революцій. У ході цих революцій, і особливо після їх успішного завершення, наявно окреслилась трансформація ставлення громадянського суспільства до держави: від стратегії “обертання спиною до держави” (висловленої, зокрема, угорським дисидентом Д. Конрадом у його “*Антиполітиці*” та у відомому збірнику памфлетів чеських дисидентів на чолі з В. Гавелом “*Громадяни проти держави*” [Havel, 1985]), через неприйняття та боротьбу з авторитарною державою під гаслами альтернативного до держави громадянського суспільства до поступового усвідомлення того, що громадянське суспільство потребує держави як своєї необхідної передумови. Але й будь-яка держава у свою чергу не існуватиме тривалий час, коли вона відчужена від громадянського суспільства [Walzer, 1995b: p. 21].

І, нарешті, по-третє, метафізичні інтерпретації Гегелем взаємовідносин родини, громадянського суспільства та держави дійсно мають свій особливий сенс у лоні німецької культурної та інтелектуальної традиції, сформованої під впливом романтизму XVII–XVIII сторіч. Коли для шотландських просвітників ідея громадянського суспільства стійко асоціювалась із урбаністичним плюралістичним середовищем і публічним простором, що активно формувались під час капіталістичної трансформації, а також із приватною (часто комерційною) активністю індивідів поза межами своїх домогосподарств та державних інституцій, традиція німецького романтизму цього часу формувала інший суспільний ідеал, антитезу ринковому суспільству. Це була ідея “*Volk*-суспільства”, невеличкої місцевої громади, життя якої регулюється історичними місцевими традиціями, авторитетами та цінностями. Членами такого самодостатнього суспільства є природно селяни та дрібні ремісники, аніж учасники великого мануфактурного виробництва. Безперечно, такий суспільний ідеал вже був певною реакцією німецької романтичної традиції на прояви індивідуалізму, раціоналізму та капіталістичної комерційної та підприємницької активності, що почали розвиватись у Німеччині XVIII сторіччя*.

Очевидно, правильно те, що гегелівська інтерпретація громадянського суспільства, для позначення якого філософ використовує термін *bürgerliche Gesellschaft* (дослівно – *бюргерське, буржуазне суспільство*), не лише семантично розходить з значенням цього феномену в англо-шотландському просвітництві (*цивільне суспільство*), а й несе на собі відбиток впливу романтичної німецької культурної традиції. Вплив цей міг би бути охарактеризований як пошук культурної досконалості та суспільно-нормативного абсолюту, характерний як для романтиків, так і для філософської системи Гегеля в цілому. Певною мірою відкритим є питання взаємовпливу національно-культурних особливостей із патріархально-бюргерським соціальним укладом (*ancien régime*) Німеччини XVII–XVIII сторіч. Принагідно згадаймо міркування К. Маркса про те, що німці на відміну від французів пережили свою револю-

* Можна з великою мірою вірогідності констатувати, що саме це соціокультурне напруження німецького історичного розвитку пізніше отримало вираз у концептуальному розподілі Ф. Тьоніса поміж двома ідеальними типами соціальності, відомими в соціологічній традиції як *Gemeinschaft* і *Gesellschaft* – *спільнота* і *суспільство*.

цію в філософії: “Німеччина супроводжувала розвиток сучасних народів лише абстрактною діяльністю мислення” [Маркс, 1978а: с. 424]. Далеке від досконалості, обмежене людськими інтересами та відносинами *bürgerliche Gesellschaft* – це, звичайно, не омріяне романтиками “*Volk*-суспільство”. Своєрідною компенсацією недосконалого *bürgerliche Gesellschaft* у гегелівській філософській системі виступає *державна*, в якій і втілюється, за Гегелем, абсолютна свобода.

І тут окреслюється ще одна відмінність поміж ідеєю громадянського суспільства в англо-шотландському просвітництві та його “державо-центристською” інтерпретацією у Гегеля. Коли перша ідея завдяки її принципам самодостатності та самоцінності громадянського суспільства підготувала ідеологічний ґрунт для американської революції, в ході якої демократичне самоврядування громад дало поштовх утворенню суверенної федеральної держави, то для гегелівської рефлексії саме сильна конституційна і правова держава (зокрема, конституційна монархія як її найдосконаліша для філософа політична модель) виступала принциповим важелем модерної трансформації напівфеодальних-напівбуржуазних відносин сучасної їйому Пруссії. Саме тому в Гегеля розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як своєї основи. У ланцюжку “державна – родина – громадянське суспільство” саме держава, за Гегелем, “хода Бога в світі”, є метафізичною першопричиною. “Тому в дійсності, – підкреслює Гегель, – *державна* взагалі є *перше*, в лоні якого родина розвивається в громадянське суспільство, і сама ідея держави розпадається на ці два моменти...” [Гегель, 1990: с. 278].

Громадянське суспільство у Гегеля – комплекс соціальних взаємин індивідів, який охоплює опосередковану трудовими відносинами систему індивідуальних і суспільних потреб, яка у свою чергу базується на приватній власності та загальній формальній рівності цих індивідів. Такі суспільно-державні інститути в системі громадянського суспільства, як поліція і корпорації допомагають, за Гегелем, гармонізувати випадковості та суперечливості індивідуальних потреб та інтересів [Гегель, 1990: с. 233]. Не важко помітити, що таке комплексне трактування Гегелем громадянського суспільства фактично відображає основні соціально-економічні характеристики сучасного їйому буржуазного суспільства. Водночас безперечною заслугою Гегеля є бачення історичного характеру громадянського суспільства як особливого типу соціальної

організації, якого не було ані за часів античності, ані в період середньовіччя. Особливістю цього типу соціальності був розвиток капіталістичних ринкових відносин і буржуазного раціонально-прагматичного типу взаємин поміж автономними у своїх інтересах та прагненнях індивідами.

У пошуках суспільної гармонії у взаємовідносинах цих автономних індивідів Гегель зазначає: “У громадянському суспільстві кожна людина для себе є метою, все решта для неї — ніщо”, — але ж, продовжуючи далі, Гегель додає дещо досить важливе: “Однак без взаємовідносин з іншими вона не може досягнути своїх цілей у повному їх обсязі: ці інші є тому засоби для цілей особливого” [Гегель, 1990: с. 228]. Тут лунають досить типові для попередників і сучасників Гегеля мотиви рефлексій щодо діалектики індивідуального та суспільного в буржуазному суспільстві. Але на відміну від історичного “наївно-емпатійного” романтизму шотландських просвітників в оцінках Гегеля вже домінують “холодні” мотиви права з референцією щодо кантівських моральних антиномій. А Селігмен влучно зазначає з цього приводу: “Те, що Гегель намагається зробити в “Філософії права”, — це не лише спроба піти далі за доктрину природного права шотландських просвітників, а й подолати антиномії Канта і разом з ними відмінність поміж суспільним правом та індивідуальною мораллю, на якій (відмінності. — В. С.) і ґрунтується кантівська система. Гегель намагається здійснити це через встановлення теоретичної конструкції, яка, визнаючи відмінність поміж окремими та загальними інтересами, тим не менш об’єднує їх у системі права, яке робить дійсною сферу свободи” [Seligman, 1993: p. 152].

Послідовна критика гегелівської соціальної філософії, зокрема концепції громадянського суспільства, була здійснена К. Марксом на етапі його ранньої творчості. Хоча остання, як відомо, і формувалась під безпосереднім впливом філософії Гегеля. Саме через некритично-догматичне сприйняття марксистських інтерпретацій *bürgerliche Gesellschaft* було сформоване та на тривалий час стійко закріпилась негативна ідеологічна конотація концепції громадянського суспільства в радянській ідеології та офіційній соціальній науці. При цьому критики цієї концепції, яка буцімто ще й досі ідеологічно непридатна для пострадянських реалій, забувають (або свідомо ігнорують) принаймні три обставини. Перше, це автоматичне сприйняття та вживання Марксом гегелівського тлумачення громадянського суспільства — *bürgerliche Gesellschaft* як одного із

синонімів буржуазного суспільства взагалі. Хоча така семантика, як зазначалось вище, різниться від концепції громадянського суспільства в англо-шотландській традиції. Друге, Маркс активно критикує не стільки саму концепцію громадянського суспільства, скільки ту, ще напівфеодальну соціально-анахронічну німецьку дійсність (*ancien régime*), від якої відштовхується Гегель у пошуках свого *Абсолюту*. Достатньо переглянути Марксову “Критику гегелівської філософії права”, особливо її вступ, аби зрозуміти суттєву відмінність, яку проводить Маркс поміж німецьким повільно хворобливим шляхом буржуазної модернізації, сучасними йому німецькими порядками (що були “нижче рівня історії” [Маркс, 1978а: с. 416]) та рештою європейського світу, зокрема Англією та Францією. І, нарешті, третє і головне, неадекватність догматичного сприйняття марксизму і, зокрема, марксистської критики гегеліанських концептуалізацій громадянського суспільства, доводиться тим фактом, що з тих же марксистських джерел, інтерпретованих, однак, у інший спосіб, розвинувся цілий, альтернативний радянському, напрям постмарксистського дискурсу, в якому проблематика громадянського суспільства посідає своє чільне місце.

Які ж нові важливі акценти порівняно з гегелівським тлумаченням вніс у розуміння громадянського суспільства К. Маркс? Одним із таких центральних акцентів була Марксова ревізія гегелівської інтерпретації взаємовідносин “держави – громадянське суспільство”, яке, як зазначалось, є характерною особливістю усього гегелівсько-марксистського дискурсу громадянського суспільства.

Послідовна лінія Маркса на матеріалізацію “пантеїстичного містицизму” Гегеля в цьому відношенні проявляється в тому, що Маркс перевертає з ніг на голову гегелівську схему “від держави до громадянського суспільства”, вважаючи, що “в дійсності родина та громадянське суспільство складають передумови держави, саме вони є насправді діяльними...” [Маркс, 1978а: с. 224]. Для Маркса, як і для Гегеля, *bürgerliche Gesellschaft* – результат історичного розвитку людського суспільства та розпаду феодальної соціальної організації, у межах якої такі елементи громадянського життя, як власність, родина і спосіб виробництва “були піднесені на висоту державного життя у формі сеньйоріальної влади, соціальних станів та корпорацій” [Маркс, 1978b: с. 403]. Прогресивний характер буржуазної революції, за Марксом, проявився в тому, що вона розбила старі соціальні стани та привілеї і сформу-

вала спільноту хоча й егоїстичних, але незалежних індивідів – громадян держави як формально рівних юридичних осіб. Ця революція розклала громадянське суспільство (по суті, ранньобуржуазне суспільство як його синонім для Маркса) на його прості складові – на індивідів, з одного боку, та матеріальні та духовні елементи існування цих індивідів, їх громадянський стан – з другого [Маркс, 1978b: с. 404].

В обстоюванні пріоритетності громадянського суспільства Маркс виступає як послідовний матеріаліст. Сфера громадянського суспільства, яка значною мірою автоматично перенесена до ранніх його творів із гегелівських текстів (зокрема з “Філософії права”), на зрілому етапі творчості К. Маркса змінюється на більш вживану ним надалі концепцію економічних відносин індивідів та соціальних класів. Власне, це той самий “економічний базис”, який, у Марксовій теоретичній архітектоніці, є визначальним щодо “надбудови”, включаючи державу. Насправді ж, як засвідчив соціальний досвід ХХ сторіччя, взаємовідносини між державою та громадянським суспільством не такі однозначні, як вбачалося Марксу. Йдеться, зокрема, про теоретичне осмислення новітніх соціальних трансформацій та демократизації в Східній Європі та Латинській Америці. У цих історичних умовах саме держава як політичний інститут є, за виразом Хуана Лінца та Альфреда Степана, тим “пререквізитом”, в юридичних межах якого лише й можливе формування громадянського суспільства [Linz, Stepan, 1996: р. 17]. Надалі на прикладі складного процесу посткомуністичних соціальних трансформацій цей блок питань буде розглянутий докладніше. Тут же зауважу, що Марксова критика гегелівської концепції полягала не лише в “матеріалізації” сфери громадянського суспільства щодо держави. Більше того, важливіші аспекти підходу Маркса до громадянського суспільства, які, власне, і визначили новий соціально-емансипаторський ефект постмарксистського дискурсу, полягають у чіткій артикуляції роздільності між громадянським суспільством та політичною державою. Таку роздільність проводить і Гегель, але в дусі своєї діалектики також позначає громадянське суспільство як іншу сторону держави, “зовнішню державу”, “державу нужди та розсудливості” [Гегель, 1990: с. 228]. Натомість Маркс уже говорить про громадянське суспільство та державу як “дві ворогуючі армії” [Маркс, 1978a: с. 276], про розкол між політичною державою та громадянським суспільством [Маркс, 1978b: с. 391] – метафоричний пафос та мотиви,

якими послуговувались східноєвропейські інтелектуали у формуванні ідеологічної легітимізації політичної боротьби проти авторитарних режимів. Важливий крок до трансформації ідей Маркса в цьому відношенні в контексті розвитку теоретичного дискурсу громадянського суспільства здійснив італійський марксист Антоніо Грамші.

2.6. Держава, гегемонія та громадянське суспільство в неомарксистській концепції А. Грамші

Творчість та інтелектуальна спадщина Антоніо Грамші (1891–1937) має особливе значення для розвитку соціологічної концепції громадянського суспільства [Степаненко, 2013b]. Стиль концептуалізацій Грамші, його особлива увага до сфери громадянського суспільства та важливої ролі останнього у соціальній трансформації повертають цей концепт до руслу історичної модерної традиції. Водночас засадові марксистські положення теоретизацій Грамші, його спроби соціологізації та гуманізації марксизму зумовили особливу привабливість ідей італійського теоретика для нових соціальних рухів й ідеологій під гаслами громадянського суспільства у Європі та, особливо, у Латинській Америці.

Творча і політична еволюція А. Грамші від позицій правого марксизму–ленінізму початку 1920-х років до оригінальних неомарксистських теоретичних інтерпретацій кінця 1920 – початку 1930-х років певним чином пояснює суперечливість сприйняття постаті та ідей італійського теоретика в канонічній марксистській традиції. Хоча “Тюремні зошити”, основна теоретична робота італійського теоретика, з часу їх публікацій в Італії після Другої світової війни були згодом (хоча і фрагментарно) перекладені російською мовою, в офіційному радянському ідеологічному дискурсі А. Грамші довго залишався доволі маргінальним теоретиком. Водночас у західній марксистській традиції його ідеї завжди викликали значний резонанс і досі сприймаються як джерело творчого натхнення для багатьох європейських і американських інтелектуалів лівої політичної орієнтації в їх підходах до структур влади та суспільства, аналізі стратегій культурно-ідеологічної гегемонії, ролі еліт у сучасному буржуазному суспільстві та в інших аспектах, що відображені у різнобічній теоретичній спадщині італійського марксиста.

Привабливість ідей Грамші на Заході, очевидно, зумовлена самим контекстом їх походження і політичного застосування, а також доволі плідними його спробами легітимізувати марксизм як невід'ємну складову західної соціальної думки. Канадська дослідниця Сьюзан Голдінг вважає, зокрема, що Грамші у своїй творчості розробив теоретичну основу того соціального та політичного порядку, який вона характеризує як “постліберальну демократію” [Golding, 1992]. Практичним прикладом політичного застосування ідей італійського теоретика в річищі європейського марксизму і, очевидно, однією із причин ідеологічного замовчування Грамші в радянських нормативних марксистсько-ленінських курсах був, наприклад, величезний вплив його ідей на ідеологію та політику альтернативного радянському, так званого єврокомунізму. Югославські експерименти поєднання соціалізму з ринковою економікою періоду 1970–1980-х років, а також певною мірою ідеологія польської профспілкової “Солідарності” ґрунтувались на ідеях робітничого самоуправління та фабричних самоорганізованих комітетів, що були артикульовані у ранній період творчості італійського марксиста [Schechter, 1991].

Різнобічні концептуальні підходи Грамші не викладені у цілком систематизованому вигляді. Це радше численні нотатки, рефлексії та есе з різних питань суспільного розвитку, теорії культури, історії, педагогіки, які були опубліковані під час його роботи в марксистській газеті “*Новий порядок*” (*L'Ordine Nuovo*) та в його “*Тюремних зошитах*”. Такий “нотатковий” стиль Грамші створює додаткові складності для систематизації та узагальнення його ідей, які повинні тим не менш оцінюватись у системних взаємозв'язках його підходу, а не як окремі, фрагментарні цитати з його численних робіт та рукописів. У цьому сенсі теоретична спадщина італійського марксиста і тепер є відкритою для інтерпретацій, репрезентацій і різнобічних оцінок щодо проблем сьогодення та критеріїв вибору питань, що хвилюють сучасних дослідників, зокрема і вітчизняних [Шульга, 2012; Степаненко, 2013b]. У рамках цього дослідження я сфокусую увагу на одній з центральних тем у різнобічному комплексі теоретичної спадщини Грамші, а саме – його концепції громадянського суспільства.

Засадовим пунктом міркувань Грамші про громадянське суспільство є класичні марксистські диспозиції “держава – суспільство” та “базис – надбудова.” Починаючи цілком у дусі гегелівсько-

марксистської концепції, Грамші чітко розрізняє державу (або також за його термінологією – *політичне суспільство*) та *громадянське суспільство*. Однак в концепції Грамші на відміну від Марксової громадянське суспільство є радше структурним елементом надбудови, аніж базису. Таке структурне розташування громадянського суспільства й зумовлює, за Грамші, його відносну незалежність, культурну стабільність і формує, на відміну від канонічно марксистської інтерпретації, його доволі автономну позаекономічну природу. Отже, для Грамші “громадянське суспільство” та “політичне суспільство” (або “держава”) – це дві найбільші інтегральні складові надбудови суспільної архітекτονіки [Грамші, 1991: с. 332, 336]. Італійський теоретик у своїх “Тюремних зошитах” визначає громадянське суспільство як “ансамбль соціальних організмів, які зазвичай позначаються як “приватні” [Грамші, 1991: с. 332]. Згідно з іншими помітками Грамші громадянське суспільство – це сукупність соціальних практик та інститутів, які не є безпосередньо складовою державного апарату, судових або репресивних інституцій (таких як поліція чи армія). Профспілки та інші недержавні організації, церква та релігійні громади, а також політичні партії, коли останні не є частиною державного механізму, – це найхарактерніші, за Грамші, інститути громадянського суспільства. Водночас було б спрощенням трактувати теоретичну перспективу Грамші щодо взаємин громадянського суспільства та держави у такий спосіб, що буцімто громадянське суспільство протистоїть державі або є “ворожим” структурним елементом щодо неї. За Грамші, зв’язок між двома соціальними інституціями – державою та громадянським суспільством – є більш складним і тонким, з постійними і системними взаємопроникненнями цих двох інституцій і сфер соціальної реальності. Варто зазначити при цьому, що для Грамші вихідною емпірикою таких концептуалізацій була, звичайно, західна буржуазна модель держави та громадянського суспільства. Американський теоретик Джозеф Батіджіг навіть інтерпретує це бачення Грамші у такий спосіб, що для італійського теоретика “громадянське суспільство є фактично найбільш енергійним і одночасно гнучким (*resilient*) опорним елементом держави, навіть при тому, що найочевиднішим аспектом прояву держави є насамперед політичне суспільство, з яким [деякі коментатори Грамші. – В. С.] також помилково її отожднюють” [Buttigieg, 1995: p. 4].

У своїй характеристиці складних взаємовідносин і взаємодії держави та громадянського суспільства Грамші застосовує свій чи не найоригінальніший теоретичний конструкт – концепцію *гегемонії*. Власне, теоретичний аналіз громадянського суспільства Грамші напряму пов'язаний з цією концепцією, адже вона, на його думку, розкриває механізми й модуляції відносин влади у буржуазній державі. На відміну від класичної марксистсько-ленінської традиції італійський теоретик розуміє “гегемонію” не як владний механізм примусу чи придушення, а радше як ситуацію суспільної згоди, яка не є, тим не менш, спонтанним наслідком “вільного вибору” різних політичних і соціальних груп інтересів, як це може видаватись в ідеальному уявленні. За Грамші, така суспільна згода формується (навіть “виробляється”) через складну взаємодію посередницьких інституцій та владних механізмів. До того ж влада нерівномірно розподілена у суспільстві й різні його актори та гравці мають різні можливості та ресурси суспільних впливів. Сучасний французький соціолог П. Бурдьє сказав би, реферуючи до цієї теми, що суспільні актори мають різні політичні, символічні та культурні капітали.

Аби краще зрозуміти логіку італійського теоретика щодо гегемонії як системи взаємин влади у диспозиції “держава – громадянське суспільство”, варто позначити історичну перспективу її трансформації, яку окреслює Грамші. На його думку, історичним наслідком суттєвих трансформацій у соціальній структурі європейських держав і посилення політичних позицій буржуазії з кінця XIX сторіччя стала активна політика цього класу щодо адаптації численних інститутів громадянського суспільства до потреб вже, по суті, буржуазних економіки та держави. У цьому процесі трансформується також роль держави, яку, за Грамші, знову ж таки слід розуміти у широкому значенні, а саме – не лише як традиційне в марксизмі політичне знаряддя та інституціональну агенцію панівного класу, створені з метою збереження його особливих класових інтересів, а й як поле презентації та реалізації ширших суспільних інтересів. Звідси, політична гегемонія панівного класу більш звично вже проявляється (і є, за Грамші, ефективнішою) не у відкритому насильстві чи його жорсткому політичному домінуванні над рештою суспільства, а радше у реалізації своєї гегемонії через формування та пошуки міжкласової згоди (за сучасною конфліктологічною термінологією – консенсусу) в суспільстві.

Такі історичні зміни щодо маскування чи пом'якшення домінування характеризують трансформацію моделі політичної влади класу від традиційної репресивно-силової до нової, заснованої на здатності панівного класу підняти над своїми власними економічно-корпоративними інтересами та поєднати під своїм політичним лідерством багатоманітність суспільних інтересів та вимог. Таким чином, буржуазна держава не стільки контролює громадянське суспільство, скільки використовує його як соціальну матрицю репрезентацій різних груп та інтересів. Соціальна роль політичних акторів та інтелектуальної еліти у цій складній суспільній взаємодії домінацій і репрезентацій полягає у тому, щоб бути ефективними суспільними посередниками поміж державою і громадянським суспільством у формуванні ефективної політики культурно-етичної та політичної “консенсусної” гегемонії.

У душі марксистської традиції, особливо тієї, що була войовничо модернізована в ленінізмі, подібний підхід виглядає начебто знайомою схемою, за умови коли в ролі політичного гегемона розуміється пролетаріат. Саме останній, згідно з канонічною марксистсько-ленінською доктриною, є в майбутньому комуністичному суспільстві представником та виразником інтересів усіх інших соціальних груп. Проблемність і “незручність” концептуальних побудов Грамші для доктринального марксизму полягає, однак, у тому, що італійський теоретик має на увазі й розмірковує в своїх текстах саме про буржуазне суспільство та про історичну трансформацію буржуазної держави в її культурно-політичних стратегіях гегемонії, зокрема, через адаптацію репрезентативної та консенсусної ролі громадянського суспільства у його взаємовідносинах з державою. Історичність марксистського політичного аналізу Грамші й полягає в підкресленні, так би мовити, корисності запозичення адаптивних стратегій культурно-етичної та політичної владної гегемонії через контроль над громадянським суспільством для майбутньої соціалістичної революції, у перспективу якої Грамші як марксист таки вірив. Звідси, роль громадянського суспільства у формуванні революційних стратегій (“війні позицій” – за термінологією італійського теоретика) є, за Грамші, дійсно вирішальною для зміни наявних конфігурацій владних гегемоній у суспільстві.

Однак саме послідовність аналізу щодо нової трансформаційної диспозиції поміж державою, панівним класом і громадянським

суспільством у концепції гегемонії приводить італійського марксиста до іншого важливого висновку, а саме – про відмінність історичних моделей розвитку різних суспільств Європи та Сходу, зокрема Росії. Саме тому, що на Заході відбулося активне взаємопроникнення і системна взаємодія держави та громадянського суспільства, марксистська концепція перманентної революції як “лобової атаки” на капітал, за Грамші, втратила для Західної Європи своє будь-яке значення вже в історичних умовах початку ХХ сторіччя. На історично доведену та виправдану думку теоретика, “політична концепція так званої “перманентної революції”... – це формула, яка належить до того історичного періоду, коли не існували великі політичні партії та масові профспілки, а суспільство у багатьох відношеннях перебувало, так би мовити, в стані рідини” [цит. за Martin, 1998: р. 67]. Уже в сучасному для Грамші буржуазному суспільстві зростаюча взаємодія держави та громадянського суспільства, або в іншій його інтерпретації – вдала та ефективна боротьба буржуазної держави за гегемонію у сфері громадянського суспільства – призвели до виникнення своєрідного захисного ефекту для держави “адаптованим” нею громадянським суспільством.

Саме така адаптація громадянського суспільства державою в Європі кінця ХІХ – початку ХХ століть надала історичні можливості панівному буржуазному класу зменшити та пом’якшити відкриті форми насильства, які є характерними проявами будь-якого політичного суспільства. Очевидно, саме у цьому важливому спостереженні італійського марксиста про “амортизаційний ефект” наявного і доволі розвиненого громадянського суспільства в Західній Європі порівняно з Росією криється пояснення того, чому пролетарська революція як крайня форма насильства одного класу над іншим стала можливою в 1917 році саме в цій країні, а не в Західній Європі. Грамші зазначає в “Тюремних зошитах” таке: “На Сході держава була всім, а громадянське суспільство – в зародковому та аморфному стані; на Заході відбулася справжня взаємодія держави та громадянського суспільства, і коли держава захиталася, міцна структура громадянського суспільства одразу проявилася”, – і далі, застосовуючи військові метафори, італійський теоретик продовжує: “Держава була лише переднім краєм оборони, за яким стояла міцна система фортець та окопів, більш чи менш численна від одної країни до іншої” [The Gramsci reader,

2000: р. 229]. Важливу тему національних особливостей розвитку держави та громадянського суспільства (а також характер їх взаємовідносин) буде продовжено далі у розділі 3, зокрема на прикладах східноєвропейських посткомуністичних трансформацій. Тут же зазначимо, що навіть у цій інтерпретації Грамші виглядає більш реалістичним та гнучким аналітиком, аніж канони догматичного марксизму, до того ж модернізовані свого часу теоріями світових перманентних революцій.

Більше того, у своєму аналізі особливостей історичного розвитку буржуазного суспільства Грамші зазначає, що ефективна та вдала боротьба буржуазної держави за гегемонію над громадянським суспільством призводять до симбіозу держави та громадянського суспільства, їх взаємного балансу в так званій інтегральній або “етичній” концепції держави італійського теоретика. Грамші визнає походження цієї концепції від соціально-філософських ідей Гегеля. Але розуміння держави і громадянського суспільства у Грамші і Гегеля різне. Коли у останнього, як зазначалось, економічна сфера включається до громадянського суспільства, то італійський теоретик розглядає громадянське суспільство як окрему від економічних відносин інституціональну сферу, яка складається з добровільних організацій та соціальних інституцій. За Грамші, панівний клас не лише підтримує і виправдовує свою політичну домінацію, а й досягає “активної згоди” на таку домінацію з боку громадянського суспільства. Своєрідними агенціями впливу, або основним “апаратом”, інституціональної структури держави у ствердженні соціальної згоди в суспільстві виступають освітня система та право – ідея, яка доволі плідно згодом розроблялась у соціальній думці кінця ХХ сторіччя такими теоретиками, як П. Бурдьє, І. Ілліч та М. Фуко*.

Маючи на увазі приклади італійського історичного розвитку, Грамші наголошує також, що ефективно політичне панування

* Зокрема, П. Бурдьє і Ж.-К. Пасерон характеризують освітню систему суспільства як агенцію символічної влади (разом з родиною, організацією, армією, засобами масової комунікації, церквою тощо), ідеологічна функція якої полягає у відтворенні соціальних і класових структур через репродукцію символічної соціальної позиції та капіталу (габітусу або “інкорпорованих структур”, за термінологією П. Бурдьє) в інтересах домінуючих груп і класів [Bourdieu, Passeron, 1990]. Втім, підходи щодо школи як інституту соціального відтворення та освітньої системи як “фабрики суспільства” можуть бути знайдені вже в соціології Дюркгайма.

правлячого класу можливе за реалізації двох складових – політичного панування і насильства, з одного боку, та інтелектуального й морального лідерства – з другого. Важлива тема діалектики політичного панування і морально-інтелектуального лідерства, а також особливого значення моральної та освіченої національної еліти є однією із центральних для італійського соціально-філософського дискурсу, починаючи, мабуть, з Макіавеллі. Не обходить цю тему, як бачимо, і Грамші. У руслі його міркувань апарат інституціональної структури держави у формуванні політики домінації є неефективним за відсутності вирішального чинника – національної еліти та інтелектуалів. Проблема морально-інтелектуального лідерства є вельми актуальною та важливою не лише для італійського, а й, без сумніву, будь-якого національного розвитку, у тому числі й сучасного українського. Тому варто докладніше відтворити логіку аргументів італійського марксиста щодо взаємовідносин держави, громадянського суспільства та інтелектуалів.

Як зазначалось, у розумінні Грамші саме інтелектуали та національна еліта є активними посередниками між інститутами держави та громадянського суспільства. Згідно з італійським теоретиком деякі особливості історичного розвитку національних держав, зокрема Італії, зумовлені саме характером взаємодії в трикутнику “державна – громадянське суспільство – інтелектуали”. Історичною проблемою розвитку сильної держави в Італії була, на думку Грамші, неефективність буржуазного класу та інтелектуалів у формуванні єдиної політичної нації. Італійська історія характеризується ним як процес “пасивної революції”, тобто безперервними реформами політичної системи “згори” у процесі об’єднання країни без активного залучення мас до сфери політики. Свідома політика виключення мас зі сфери політичного характеризувала, на думку Грамші, буржуазно-ліберальний період розвитку країни та досягла свого логічного розвитку в політичній кризі держави за доби фашистської диктатури.

Одним із пояснень таких особливостей “пасивної революції” італійський теоретик вважає історично “космополітичний” характер італійської інтелектуальної еліти. Люди, яких відповідно до особливостей їх суспільної діяльності можливо було визначити як інтелектуалів від часів Римської імперії до XVIII сторіччя, на думку Грамші, “виконували безнаціональну універсальну функцію (чи то в інтересах церкви, чи імперії), допомагали організовувати

інші національні держави як технічні фахівці або спеціалісти, пропонували “виконавчі функції” всій Європі, але не сконцентрувались як національна категорія, як спеціалізована група національних класів” [цит. за Martin, 1998: р. 48]. У теоретичній перспективі, пропонованій Грамші, італійська історія характеризувалась багатьма яскравими і значними постатями, які залишили свій слід в історії релігії, науки, промисловості, комерції та в інших сферах, але інтелектуальний внесок багатьох цих діячів пішов на користь розвитку інших націй і рідко формувався навколо особливого італійського поняття національної ідентичності. Типовим прикладом такого космополітичного, італійського за походженням, інтелектуала Грамші вважав Колумба. Водночас Макіавеллі видавався італійському теоретику одним із небагатьох інтелектуалів-італійців, які намагались надати буржуазному соціальному розвитку особливої національної перспективи. У дусі цих та інших міркувань Грамші щодо ролі національної еліти в суспільному розвитку країн видаються особливо актуальними українські паралелі та історичні аналогії.

Проектуючи аналіз Грамші в його концепції щодо ролі інтелектуальної еліти в соціальній трансформації суспільства, сучасний дослідник може знайти також відголоски і перетини цих ідей 1930-х років із сучасними проблемами моральної легітимації влади та еліт у постмодерних обставинах кризи авторитетів. Деякі положення концептуалізацій Грамші видаються у цьому сенсі також доволі актуальними. Зокрема, поєднання в концепції інтелектуалів італійського теоретика двох соціальних смислів і функцій – етико-просвітницької та політичної. На думку Грамші, справжні інтелектуали органічно поєднують у своїй діяльності не лише представницькі функції корпоративних і політичних інтересів своїх класів. Вони також репрезентують більш широкі суспільні інтереси громадянського суспільства в цілому, виступаючи лідерами та просвітниками всього суспільства. У цьому сенсі Грамші розвиває італійські класичні соціально-філософські та соціологічні традиції, які, починаючи від Макіавеллі до теорій В. Парето, Г. Моски і Д. Мазіні, приділяли особливу увагу дослідженню еліт та їх ролі у формуванні політичної й культурної єдності Італії. Але коли для Парето і Моски формування еліт є радше наслідком і закономірним процесом політичної організації суспільства, Грамші підкреслює активну роль еліт як дієвого фактору у

формуванні цього процесу. На його думку, особлива роль інтелектуалів у поєднанні думки та практичної дії зростає в суспільствах, подібних до італійського його часу, саме тому, що в таких суспільствах відсутнє активне залучення мас до політичної дії.

Як зазначає американський дослідник Д. Мартін, Грамші тут наближається до популістської теорії еліт Джузеппе Мазіні, поділяючи тези останнього про завдання інтелектуалів як просвітників формувати національні почуття та етичні норми у народному середовищі [Martin, 1998: р. 52]. Однак на відміну від Мазіні з його тезою про загальні гуманістичні інтереси та мотивації інтелектуалів у такому просвітництві, Грамші доволі чітко стоїть на позиціях класової реальності, справедливо вбачаючи класовий інтерес домінуючого класу в освіті та, як би сказали сьогодні, політичній соціалізації мас. Водночас Грамші відкидає думку про те, що спільні етичні норми й цінності можуть бути нав'язані — вони можуть бути лише сформовані у копіткому та тривалому процесі просвітництва.

У своєму аналізі просвітницької діяльності інтелектуалів Грамші, який сам здобув філологічну освіту, привертає особливу увагу до значення мови та комунікації. Мова, у розумінні італійського марксиста, — не нейтральний засіб комунікації, а продукт соціальної та політичної боротьби, або, як висловився б згодом П. Бурдьє, форма символічної домінації. Саме через інновації в мові (нові слова, терміни та поняття) інтелектуали можуть продукувати та пропонувати нові суспільні смисли, які готують не лише культурно-лінгвістичні, а й соціальні зміни. У практичному сенсі для розвитку єдиної італійської політичної нації найважливіше значення мав історичний процес лінгвістичної гомогенізації різних регіонів Італії. Але ж, знову підкреслює Грамші, італійські інтелектуали не спромоглися сформувати розвинену “національно-популярну” громадянську культуру. Історичні традиції космополітизму і розрив між інтелектуалами та масами з часів Ренесансу зумовили історично слабку буржуазну державу в Італії та відсутність залученого громадянського просвітництва. Для українського читача аналогії з українським національно-культурним розвитком тут майже прями та показові.

І хоча в остаточному підсумку Грамші доводить свою концепцію інтелектуалів та еліт до схематичного марксистсько-ленінського висновку про роль політичної партії (сучасного Макіавеллі)

як “органічного лідера” в процесі активізації й організації мас, його теоретичні концептуалізації є доволі цінним та оригінальним внеском у соціальну теорію. Фактично основна теоретична і практично-політична проблема, яку намагався розв’язати італійський теоретик, а саме – еволюційна суспільна трансформація, одним із рушійних факторів якої є соціальні взаємодії та культурно-політичні впливи еліт у сфері громадянського суспільства, і нині є актуальною для посткомуністичних та поставторитарних трансформацій. Активна реконструкція й використання теоретичної спадщини Грамші у сфері концептуалізацій громадянського суспільства надали нового поштовху для теоретичних дебатів і конструювання політичних моделей громадянського суспільства в дусі поставторитарних трансформацій у Латинській Америці та національно-демократичних революцій у Східній Європі наприкінці 1980-х років.

Насамкінець, знову варто відзначити інтелектуальну й проблемну актуальність концепцій італійського теоретика сучасній українській реальності (тема, гідна окремого дослідження). Складна й драматична історія пізнього формування держави та нації в Італії, а також італійські соціальні реалії перших десятиліть ХХ сторіччя, які слугували конкретно-емпіричним підґрунтям універсально-теоретичних концептуалізацій Антоніо Грамші, як не парадоксально, майже ідеально відповідають сучасним викликам української посткомуністичної трансформації. Дійсно, проблеми незавершеного національно-державного будівництва Італії як країни та суспільства, “пасивний” (в українському контексті – й досі “незавершений”) характер буржуазно-демократичної революції, історична фаза політичної кризи та тоталітарного фашистського політико-ідеологічного режиму в країні, “космополітизм” італійської національної інтелектуальної еліти та проблеми морально-політичного лідерства Італії майже з точністю подібності історичного алгоритму нагадують нагальні проблеми сучасного українського суспільного розвитку.

Як буде показано далі докладніше у розділі 4, концепція А. Грамші є доволі актуальною і для оцінки стану, інституціональних особливостей та перспектив розвитку вітчизняного громадянського суспільства [Степаненко, 2013b]. Після “помаранчевого” Майдану 2004 року і “революції гідності” 2013–2014 років владні інституції вже вимушені рахуватись із громадянським сус-

пільством як реальним суб'єктом суспільно-політичного життя країни. Втім, за термінологією А. Грамші, “боротьба за позиції” поміж державою і громадянським суспільством у зрілій ефективній демократії не зводиться до схематичних дихотомій і передбачає не лише диспозицію протистояння та критики, а й водночас взаємне визнання, партнерство, здатність до консенсусу та порозуміння поміж сторонами. Історія розвитку українського громадянського суспільства вже свідчить про певний досвід не лише “боротьбистської” стратегії, а й політичної логіки співпраці та партнерства з владою та бізнесом. Позитивним результатом нових взаємин поміж державою і громадянським суспільством у країні були б умови їх конкуренції за більш адекватне й ефективніше представництво інтересів громадян, у репрезентаціях суспільного та національного інтересів, якими б відмінними у своїх інтерпретаціях вони не були у різних акторів суспільно-політичного процесу. І перспектива розвитку громадянського суспільства у цій “боротьбі за позиції” з державою пов’язана з тим, що самоорганізація у представництві та захисті інтересів різних соціальних груп є завжди адекватнішою.

Розділ 3

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ ДИСКУРСИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Друге історичне народження концепції громадянського суспільства найвиразніше асоціюється із процесом суспільно-політичних і соціокультурних трансформацій у Східній і Центральній Європі та Латинській Америці 1980–1990-х років. У наступному розділі докладно буде розглянуто соціокультурні й політичні аспекти актуалізації теми громадянського суспільства, соціальне конструювання його практик та цінностей на прикладі східноєвропейських трансформацій. Аналізуючи відносно недавній історичний досвід цих трансформацій, сфокусуємо увагу на використанні концепту громадянського суспільства у масових демократичних рухах та його значенні як нормативного соціокультурного проекту суспільної модернізації. У цьому ж розділі основну увагу буде зосереджено саме на розвиткові теоретичних аспектів дискурсу громадянського суспільства, що відбувався під значним впливом посткомуністичних трансформацій.

У контексті цих трансформацій модерна концепція громадянського суспільства як самоорганізованої групової цивільної активності у суспільному просторі поміж державою та індивідуальним приватним життям набула своїх нових вимірів та значень. Завдання теоретичної концептуалізації східноєвропейського та латиноамериканського досвіду “третьої хвилі” демократизації, зокрема

східноєвропейські демократичні революції кінця 1980-х років, зумовили трансформацію акцентів і значень історичного поняття громадянського суспільства й актуалізували активний теоретичний та суспільно-практичний інтерес до цієї концепції на Заході, у посткомуністичній Європі та Латинській Америці. Ці процеси проблематизували класичний історичний дискурс громадянського суспільства і зробили його актуальним предметом світової суспільствознавчої, зокрема соціологічної, теорії.

Водночас соціокультурна динаміка сучасних постіндустріальних інформаційних суспільств набула нових якісних вимірів, що їх часто характеризують постмодерними. На думку авторитетного американського соціолога Д. Александера, ця внутрішня складна трансформація буржуазного суспільства поставила під сумнів попередні історичні фази концептуалізації громадянського суспільства, зокрема Марксову його механічну редукцію до епіфеномену капіталізму [Alexander, 1998: р. 4–5]. “Громадянське суспільство і капіталізм, – зазначає він, – повинні бути осмислені у фундаментально відмінних поняттях... Ми є не більше капіталістичним суспільством, аніж бюрократичним, секулярним, раціональним або дійсно громадянським суспільством” [Alexander, 1998: р. 4–5]. У цьому контексті громадянське суспільство, на думку соціолога, у третій його історичній фазі теоретичної концептуалізації (*громадянське суспільство III*) слід розуміти радше як нормативну сферу солідарності та цивільності, яка виникає внаслідок трансформації та диференціації соціальної системи і позначає та регулює межові взаємостосунки поміж різними соціальними сферами (економікою, державою, релігією, наукою, сім’єю тощо) [Alexander, 1998: р. 4–5]. Далі докладніше я ще повернуся до аналізу концепції громадянського суспільства Д. Александера. Тут же, підсумовуючи, зазначу, що принаймні дві історичних обставини – трансформації “третьої хвилі” демократизації, зокрема у Східній і Центральній Європі та Латинській Америці 1980–1990-х років, та внутрішня логіка розвитку постмодерного суспільства – актуалізували у цей період новий сплеск теоретичного інтересу до концепції громадянського суспільства.

Один із авторитетних дослідників цієї проблематики Д. Кін у частині свого дослідження з дещо епатажно-провокуючою назвою “*Згадуючи померлого*” (*Remembering the Dead*) доволі влучно відбиває враження поживавлення дискурсу громадянського суспільства у цей період. За Кіном, це нагадувало масове залучення до “па-

м'яті, що звернена до майбутнього” та “відтворення або “спокуту” щодо загублених скарбів авторів, текстів і контекстів, які були відкинуті соціалістичною традицією як “застарілі” або “буржуазні” [Кин, 2001: с. 78]. Інший аналітик, британський соціолог К. Бріант, поділяючи цю думку та відкидаючи у полеміці з К. Курмаром будь-які сумніви щодо “корисності історичного терміна”, констатує об’єктивну динаміку зростання інтересу до концепції громадянського суспільства, зазначаючи: “До 1980-х років у академічній соціології, політичних науках та в суспільній сфері було декілька посилань щодо сучасного “громадянського суспільства”. У 1980–1990-х роках таких посилань стало вже багато” [Bryant, 1993: р. 397]. Помітного поштовху поживавленню дискурсу громадянського суспільства надали східноєвропейські інтелектуали неомарксистського та ліберального спрямування Я. Куронь, А. Міхнік, В. Гавел та інші, які значною мірою й підготували ідеологічний ґрунт для антикомуністичних революцій і посткомуністичних трансформацій у Східній Європі. Серед ґрунтовних теоретико-соціологічних досліджень з проблематики громадянського суспільства, які осмислюють або принаймні беруть до уваги новий історичний контекст суспільних трансформацій кінця ХХ сторіччя, слід згадати роботи Е. Гелнера, Д. Кіна, Д. Александера, Д. Коген та Е. Арато, Н. Боббіо, Ю. Габермаса та інших дослідників. Починаючи з цього періоду, проблематика громадянського суспільства у його різних аспектах відображається й у вітчизняному суспільствознавстві.

Як зазначають авторитетні дослідники Д. Коген і Е. Арато, центром переосмислення концепту громадянського суспільства у західній суспільній, зокрема політичній, теорії стало саме поняття ліберальної демократії та проблематизація “локусу демократизації” у взаємовідносинах між громадянським суспільством і політичним суспільством (державою). І хоча під впливом оновленого дискурсу громадянського суспільства модель ліберальної демократії, яка традиційно із сумнівом ставиться до перспективи прямої громадянської участі у здійсненні контролю суспільства над державою, залишилась домінантною, тим не менше у західній суспільній теорії позначились нові акценти перенесення сфери здійснення проекту “демократизації” такої “елітарної” демократії з держави на громадянське суспільство [Коэн, Арато, 2003: с. 114]. Залучення різних аспектів теоретичної парадигми громадянського суспільства до дискурсу про демократію також характеризу-

ється виникненням нових концептів, зокрема у соціологічному та соціально-філософському теоретизуванні – “рефлексивна демократія” (У. Бек, Е. Гіденс), “деліберативна* демократія” (Ю. Габермас).

Втім, за такого пожвавлення дискурсу громадянського суспільства та його впливу на суспільну теорію й демократичну практику, починаючи з періоду 1980–1990-х років, було б неправильно уявляти собі повне теоретичне забуття або розрив історичної традиції у розвитку концептуальних засад громадянського суспільства в період після К. Маркса та А. Грамші. Теоретичним містком, який поєднав неомарксистську концепцію громадянського суспільства та численні його сучасні інтерпретації, стали, зокрема, історико-концептуальні розробки авторитетного німецького соціального теоретика Ю. Габермаса. Його ґрунтовне дослідження *“Структурні перетворення у сфері публічності: дослідження категорії громадянське суспільство”* було вперше видано німецькою у Франкфурті в 1961 році, тобто майже на двадцять років раніше, аніж перший у посткомуністичному світі досвід активного й масового соціального конструювання етосу та практик громадянського суспільства в русі польської “Солідарності”. Навряд чи активісти “Солідарності” безпосередньо керувались теоретичною аналітикою Габермаса, а робітники гданських корабельень на початку 1980-х років штудіювали Габермасів текст. Останній лише 1989 року – знаменний період широкомасштабних змін і суспільних трансформацій у Східній Європі – був уперше перекладений англійською. Одначе становлення громадянського суспільства в Польщі за часів “Солідарності”, як зазначає польська дослідниця Е. Матиня, майже відтворює у своїй спонтанності, множинності голосів та у формуванні нової соціальної ідентичності Габермасову ліберальну модель публічної сфери [Matynia, 2001: p. 933]. Звичайно, таке “відтворення” відбувалось із певними адаптаціями та варіаціями, адже у своїх теоретичних розробках щодо ефективної реконструкції цієї моделі німецький теоретик навряд чи міг уявити виникнення нових форм сфери публічності, що була забезпечена активним розвитком самвидаву та широкою циркуляцією незалежних медіа за відсутності розвиненого ринку, як це було в Польщі на початку 1980-х років або мобілізаційних можливостей

* Від англ. терміна *deliberate* – міркувати, обговорювати, радитися.

Інтернету на початку 2000-х років та пов'язаної з ними, наприклад, комунікативно-інформаційної специфіки “помаранчевої революції” в Україні 2004 року. Тож у розгляді сучасних соціолого-теоретичних концептуалізацій громадянського суспільства звернуся спочатку докладніше до розгляду концепції громадянського суспільства Ю. Габермаса.

3.1. Історико-нормативна концепція публічності Ю. Габермаса

Німецький соціальний філософ Юрген Габермас за своїм власним визнанням “зріс у традиції західного марксизму”, який об'єднав таких інтерпретаторів гегелівсько-марксистських течій, як А. Грамші, Д. Лукач, представники Франкфуртської школи [Хабермас, 1995: с. 83]. Але на відміну від класичного філософа модерністської парадигми Маркса Габермас убаचाє основу суспільної емансипації не у розвитку продуктивних сил, природознавства та техніки, а у розвитку продуктивних сил комунікації. Посилення здатності громадян спілкуватись один із одним та дебатувати із важливих проблем суспільного розвитку, а отже, формування, за Габермасом, комунікативного розуму, підвищує колективні шанси суспільства у його русі за власний суверенітет та права людини. У своїй концепції Габермас певною мірою реабілітує у німецькій соціально-філософській традиції дещо занедбаний в аналізі громадянського суспільства Гегелем і Марксом підхід Канта щодо Просвітництва та цивільності [Schmidt, 1998] та розвиває нові підходи німецької комунікативної філософії, ґрунтовний аналіз якої представлено, зокрема, вітчизняним дослідником А. Єрмоленком [Єрмоленко, 1999].

Дійсно, Габермас у своїх творах доволі активно апелює до методологічних тез Канта про усунення будь-яких інституціональних перешкод щодо “публічного використання розуму” [Хабермас, 2001: с. 119–157] та його розмежування між приватним та публічним використанням розуму. Водночас він актуалізує ці вихідні позиції у своєму розумінні громадянського суспільства та деліберативної демократії. Історичний процес інституціоналізації комунікативного розуму в теоретико-соціологічній концепції Габермаса реалізується в таких організаційних утвореннях буржуазного суспільства, як демократична правова держава та громадянське суспільство. Останнє, за Габермасом, розвивається у сфері

публічності або політичної суспільності (*Offentlichkeit*)* – ключового поняття Габермасової концепції громадянського суспільства.

Доволі складна й багаторівнева теоретико-соціологічна концепція громадянського суспільства Габермаса була, зокрема, розроблена ним у вже згаданому ґрунтовному дослідженні “Структурні перетворення у сфері публічності.” У цій праці, фундаментальній для розуміння концепції громадянського суспільства Ю. Габермасом, німецький теоретик вдало розв’язує проблему поєднання двох взаємопов’язаних дослідницьких стратегій: 1) історико-соціологічного аналізу генези та розвитку публічної сфери в європейському буржуазному суспільстві, а також історії її концептуалізації в західній соціальній філософії та 2) теоретичну розробку нормативної моделі (або “ідеальної схеми”) ліберальної моделі публічності. Остання, за переосмисленням цієї теми автором у 1990 році, могла б зробити “певний внесок у зловоденні проблеми теорії демократії” [Габермас, 2000b: с. 10]. При розгляді концепції Габермаса я спробую простежити логіку автора, наголошуючи на двох її аспектах – історико-соціологічному та теоретико-нормативному.

Відтворюючи західноєвропейську історію виникнення та розвитку громадянської публічності, Габермас пов’язує цей розвиток із соціально-структурними трансформаціями, притаманними утвердженню буржуазних відносин у Європі. У своєму аналізі він акцентує увагу саме на соціокультурних наслідках капіталістичної трансформації. Одним із цих наслідків, важливість якого важко переоцінити, є, за Габермасом, формування в континентальній Європі наприкінці XVIII сторіччя поряд зі становленням “третього” соціального стану городян, буржуа, бюргерів (громадян) цілком нового соціокультурного актора – пересічної читацької публіки. Саме ця читацька публіка, що складалась не лише з обраних інтелектуалів і яка читала не лише нечисленні хрестоматійні твори, формувала та сприяла розвиткові щільної мережі нової громадської комунікативності. Ось як Габермас описує цю соціокультурну трансформацію раннього капіталізму, яка відбувається через розвиток

* Багатомірне німецьке поняття *Offentlichkeit*, що його використовує Ю. Габермас, може перекладатись українською як “публічність” або, як це зроблено в україномовному перекладі цієї праці “відкритість” [Габермас, 2000a]. Я вживатиму термін “публічність”, зберігаючи, однак, вживане взаємозамінне поняття “відкритість” у прямих цитуваннях цієї праці Габермаса в українському перекладі.

інфраструктури громадської комунікативності та, що особливо важливо, водночас супроводжується формуванням її самоорганізованих осередків: “Стрибокподібно зростаючій кількості читачів відповідає значно ширший випуск книжок, часописів і газет, збільшення лав письменників, кількості видавництв та книгарень, заснування загальних бібліотек і читалень, передусім читацькими товариствами як вузловими пунктами нової читацької культури. Паралельно з цим стає актуальною практика об’єднань... Просвітницькі товариства, освітні об’єднання, таємні товариства франкомасонів, та ордени просвітлених були асоціаціями, що конституціювалися через вільне, тобто особисте рішення членів-засновників, вербувалися добровільно, а між собою практикували рівноправні форми спілкування, свободу дискусій, ухвалення більшістю голосів тощо” [Габермас, 2000b: с. 11].

Саме в цих ранніх добровільних спільнотах і об’єднаннях, які характеризували культурно-мистецьку та у ширшому сенсі – загальногромадянську, публічну сферу Західної Європи того часу, Ю. Габермас убачає прообраз “практик політичних норм рівноправності прийдешнього суспільства” [Габермас, 2000b: с. 11]. Як справедливо зазначає вітчизняна дослідниця Н. Костенко, для Габермаса “публічна сфера – у буквальному сенсі “структура, що говорить”, поле соціальної рефлексії, яка здійснюється не лише у межах легітимних форм літературного виробництва (науки, мистецтва, журналістики, політичної риторики), а й пересічними громадянами” [Медиа в выборах, 1999: с. 19]. У теоретико-соціологічному соціологічному вимірі це – суспільний простір та водночас комунікативна практика, в якому та через яку породжується та кристалізується громадська думка і соціальне знання [Медиа в выборах, 1999: с. 19].

Як і сама публічна сфера, Габермасів історичний аналіз її формування в соціологічному розумінні є певною ідеальною моделлю. На відміну від Б. Андерсона, який у своєму дослідженні розвитку націоналізму зосереджується на таких результатах формування нової читацької публіки, як творення нового символічного поля національних “уявлених спільнот” [Андерсон, 2001], німецький теоретик не бере до уваги всю багатовимірну складність символічних продуктів масового модерного культурного виробництва та друкарства (зокрема, масові щоденні газети як національні медіуми, що їх Б. Андерсон робить основним об’єктом своєї дослідницької уваги). Габермас звертає головну увагу саме

на історичний процес політизації публічної сфери та трансформації публіки в суверенного суб'єкта суспільного життя. Історичним поштовхом до такої політизації, передусім громадськості, налаштованої на літературу та на мистецьку критику, не лише у Франції, а й у Німеччині, німецький теоретик вважає французьку революцію 1789 року.

Саме публіка, що складається з представників городян, буржерів, буржуазії та інтелігенції, які усвідомлюють свій інтерес (а відтак – уже є “політизованими”) в самоорганізаційних процесах становлення громадянського суспільства, також формує, за Габермасом, ідеалізований (у соціологічному сенсі) соціальний суб'єкт європейської публічності. Слідом за Гегелем і Марксом німецький теоретик убачає економічне джерело громадянської автономії цього суб'єкта в економічному самоврядуванні організованого на засадах приватного права та гарантованого державою підприємництва. Суспільним же підґрунтям приватної (а отже, відокремленої від держави) автономії індивідів у буржуазному суспільстві історично виступає родина, що є, за Габермасом, “серцевиною приватної сфери в громадянському суспільстві” [Габермас, 2000b: с. 15]. Німецький теоретик далі показує, що в ранню історичну добу буржуазного суспільства ці дві сфери життєдіяльності індивідів – приватно-виробнича та інтимна приватна є гомогенними, взаємопов'язаними та “структурованими в однаковому сенсі”: “становище і поле свободи дій приватного власника у виробничому процесі створювали підґрунтя для особистої автономії” [Габермас, 2000b: с. 20].

Такі висновки щодо історичного значення появи економічно автономної та відносно вільної від кланово-родових залежностей особистості для становлення громадянського суспільства висловлювались ще Марксом. І хоча Габермас доводить, що з процесом розвитку капіталізму, політизації класових протистоянь та в результаті процесів урбанізації, бюрократизації та концентрації виробництва ці два простори життєвого світу індивідів (родинно-інтимна сфера та професійна система зайнятості) дедалі більше поляризуються, висновки про важливість появи на суспільній арені автономного індивіда (або, як згодом висловиться Е. Гелнер, “модулярного індивіда” [Gellner, 1994: р. 97–103]) та утвердження сфери приватного (*privacy*) мають також неабияке значення і для розуміння посткомуністичного контексту формування громадянського суспільства. Значення це полягає передусім у тій очевидній імплікації,

що нерозвиненість економічно незалежного середнього класу, а також спадково-комуністичні клановість і клієнтелізм у посткомуністичних країнах є суттєвою проблемою нестачі соціальних структур, ба навіть носіїв (тієї самої публіки), які є органічним спорідненим втіленням цінностей громадянського суспільства.

Водночас Габермасова концепція громадянського суспільства на відміну від гегелівсько-марксистського тлумачення його сутності через протиставлення державі наголошує на принципово іншому. Для Габермаса громадянське суспільство – не негативний потенціал протистояння, а передусім “позитивна” модель публічності, відкритості, і, якщо завгодно, у сучасних актуальних демократичному й посткомуністичному контекстах – транспарентності (“прозорості”) політики та владних рішень [Степаненко, 2005i; Степаненко, 2008a]. У контексті своєї комунікативної моделі Габермас підкреслює, що “політична відкритість” як “вищий вияв тих умов комунікативності, за яких може реалізовуватися дискурсивне формування думки і волі публіки громадян держави, придатна як головне поняття нормативно укладеної теорії демократії” [Габермас, 2000b: с. 32]. Як переконливо показує Габермас, публічність як історична суспільна практика історично формувалась як соціально-емансипаторський проект доби Модерну, який надалі стійко асоціюється у нього з розумінням демократії як демократії домовленостей (*deliberative democracy*).

Власне, центральною темою другої половини його дослідження про структурні перетворення у сфері публічності є історико-соціологічний аналіз трансформацій публічної сфери в європейському суспільстві. У передньому слові до перевидання цього дослідження 1990 року німецький дослідник так підсумовує історичні тектонічні зміни щодо сфери публічності: “Інфраструктура відкритості змінюється разом із формами організації, доступності й споживання розширеного, вишколеного фахово і налаштованого на нові читацькі верстви книгодрукування, а також зміненої за змістом газетної та часописної преси; вона ще раз зазнає змін зі стрімким поступом електронних засобів масової інформації, з оновленою актуальністю агітації, із тіснішим злиттям розваг та інформативності, з потужною централізацією в усіх галузях, з розпадом ліберальної практики об’єднань, з прогнозованою комунальною відкритістю тощо” [Габермас, 2000b: с. 23].

Для сучасного постмодерного інформаційного суспільства характерною є всюди проникаюча влада комерціалізованих засобів

масової інформації, комунікації та спостереження, які у певному сенсі деформують модерну “ідеальну” громадянську публічність та комунікативність. Габермас убачає цю загрозу в можливостях потужного селективного тиску щодо вибору та способу подачі інформації, а отже, в очевидних ризиках маніпуляції масовою свідомістю з боку сучасних ЗМІ. Дійсно, проблеми маніпуляції свідомістю, створення “альтернативних” реальностей (гіперреальності), інформаційної зброї або “стратегій брехні”, які уможливає сучасний розвиток засобів масової комунікації, є однією із провідних тем постмодерної соціології та культурології [Вирилио, 2002]. Особливо актуальними ці теми є й у сучасному українському контексті, коли анексія Криму Росією та військовий конфлікт на Донбасі супроводжуються потужною інформаційною війною як частиною “гібридної” війни, яка ведеться Росією проти України [Pavlyuk, 2015: р. 241–257].

На думку німецького теоретика, єдиним способом уникнення негативних процесів і можливостей маніпулювання в умовах зростаючої креативної ролі ЗМІ є свідоме культивування та підтримка з боку громадянського суспільства конкурентного середовища діяльності медіа, їх багатоголосся та плюралізму, а також наявність і розвиненість інститутів та структур “критичної публіцистики”. У традиційному ліберальному контексті — це, звичайно, законодавчо забезпечена, засвоєна та практично культивована свобода висловлювань і думок громадян та добровільних об’єднань, а також найактуальніша для посткомуністичного світу, і для України зокрема, свобода, у тому числі економічна, засобів масової інформації та комунікації. Габермас також вважає, що носіями “критичної публіцистики” можуть стати “внутрішньо демократичні спілки і партії”. Внутрішньопартійна та внутрішньоспілкова відкритість, на думку німецького теоретика, може бути “вузловим пунктом ще спроможної до регенерації суспільної комунікативності” [Габермас, 2000b: с. 26].

Видається, однак, що тут Габермас дещо ідеалізує західноєвропейський віковий досвід формування того етосу, цінностей і принципів соціальних відносин, які в сучасній політичній соціології розуміються під поняттям демократичної політичної культури. Посткомуністична практика партій і громадських об’єднань, що часто традиційно все ще функціонують на принципах “закритої”, непублічної політики якраз і свідчить, що досвід публічності є культурно-історичним феноменом, який не виникає автома-

тично, як тільки партія чи організація проголошують себе “демократичними”. Водночас тим самим підтверджується справедливість та переконливість Габермасових аргументів. Адже, як довів історичний досвід німецького нацистського й радянського тоталітаризмів, тоталітарний (а також значною мірою авторитарний) політичний режим за своєю суттю є передусім “негативно-комунікативною” політичною системою, в якій контролюється та дозується інформація і в якій утверджені політично та карально-заборонні санкції щодо вільного висловлювання думок, громадського обговорення та вільної, безконтрольної з боку каральних органів держави комунікації громадян. А відтак збільшення можливостей громадських обговорень, розвиток і розширення плюралістичних комунікаційних та інформаційних інфраструктур (у наш час, окрім традиційних газет, публіцистичних видань, кафе і клубів за інтересами, також електронні медіа, радіо, інтернет-видання, стільниковий зв’язок та електронна пошта), розвиток різних сфер мистецтва й критики, а також поінформованості громадян, їх здатності обговорювати суспільно важливі теми, користуючись різними інформаційними джерелами, та формувати громадянську думку стосовно останніх є, за важливим висновком Габермаса, основою формування “комунікативної раціональності соціуму”, а отже, зміцненням дієвості громадянського суспільства.

До поняття комунікативної раціональності й автентичної громадянської комунікативності, за Габермасом, включається також формування суспільної здатності протистояти новітнім і дедалі більш витонченим формам маніпуляцій *із* та пануванням *над* “громадянською відкритістю”, всіляким практикам штучного проектування та конструювання суспільного схвалення та фабрикацій консенсусу. Начебто реферуючи до поширених у пострадянському суспільстві практик “чорного PR-у” та інформаційних маніпуляцій *із* “громадською думкою”, німецький теоретик зауважує, що “громадянська відкритість в міру її формування через *public relations* знову набуває ознак доби феодалізму: “носії пропозиції” розгортають репрезентативні пишноти перед тими, хто готовий рухатись за ними” [Габермас, 2000а: с. 247]. В українському, та й в інших поставторитарних контекстах, ці теоретичні висновки можуть бути перекладені на рівні практичної політики в потребу самоорганізованої діяльності громадянського суспільства, спрямованої на розвиток незалежної сфери публічних комунікацій, на плюралізацію та диверсифікацію економічно незалежних засобів

масової комунікації, а також на свідоме формування суспільної потреби в таких медіа через зростання критичної маси мислячих та небайдужих громадян – “демократичної публіки” за термінологією Габермаса. І чи не є все ще слабкий, часто політично-деформований, різною мірою владно та кланово контрольований і майже економічно монополізований сектор мас-медіа в Україні, а також нерозвиненість суспільних практик та культури щодо обговорення суспільно важливих проблем індикатором і водночас причиною незавершеності процесу інституціоналізації громадянського суспільства в країні?

Габермасові соціально-філософські міркування про перспективи розвитку демократії та громадянського суспільства, розвинуті в його парадигмі комунікативного розуму та дії, продовжують історичну традицію нормативно-ціннісних моделей суспільного розвитку в ліберальній думці від А. де Токвіля та Дж. Ст. Мілля. Однак багато сучасних критиків закидають Габермасові ідеалістичність його концептуальних конструкцій на підставі, наприклад, того, що останні, зважаючи на своє історичне європейське походження, не є універсальними для інших регіонів та культур, зокрема, для “не західних” суспільств [Ikegami, 2000]. У певному сенсі проблема адекватності Габермасової нормативної моделі є також актуальною і для посткомуністичної, і, особливо, для пострадянської соціальної практики. Іншою проблемною сферою Габермасового аналізу трансформації публічної сфери є також недиференційоване поняття “публіки”, яка у німецького теоретика являє собою певну ідеалізацію традиційного буржуазного середовища. З останнього, як правило, виключаються (або радше не згадуються) жінки, расові меншини, політичні та релігійні дисиденти та представники інших соціально маргіналізованих та девіантних груп [Calhoun, 1994; Ikegami, 2000].

Втім, як би відповідаючи своїм критикам, Габермас начебто сам закликає не ідеалізувати будь-які схеми, особливо в часи, коли “громадянські ідеали вилучаються з обігу і коли свідомість поїдає цинізм” [Габермас, 2000b: с. 28]. “Теорія комунікативної дії, – пояснює теоретик, – має вивільнити потенціал здорового глузду, вже закладений у самій повсякденній комунікативній практиці” [Габермас, 2000b: с. 28]. Отже, єдиний рецепт, який дає Габермас для розвитку громадянського суспільства в посткомуністичних обставинах, – це практика вільного відкритого спілкування, обговорення нагальних проблем і комунікацій вільних

громадян, розвиток тієї символічної системи цінностей та норм відкритості й публічності, яка, звичайно, не може спуститись з небес або бути перенесеною з інших суспільств чи історичних обставин. В одному зі своїх інтерв'ю, підсумовуючи перші враження від “перебудовчих реформ” у Радянському Союзі середини 1980-х років, німецький теоретик цілком у дусі своєї теорії комунікативної дії вважав найважливішим їх аспектом відносно лібералізацію комунікативної сфери та свободу висловлювань, що стали відомими під гаслами “гласності” [Хабермас, 1995: с. 84]. Саме така політика, за образною метафорою Габермаса, могла б сприяти “оживленню політичної суспільності (*Offentlichkeit*), що майже пересохла” [Хабермас, 1995: с. 84].

Особливе значення проблематика публічності, у тому числі політичної публічності, має для пострадянської суспільно-політичної трансформації, зокрема її українського досвіду [Степаненко 2008а]. Пояснюється це тим, що цей досвід одночасно занурений у два складні контексти – постмодерний та пострадянський. У постмодерних обставинах сфера реалізації влади та прийняття управлінських рішень стає складнішою і неоднозначною (і у цьому сенсі “непрозорою”). Державне керівництво, незважаючи на всі спроби раціоналізувати і формалізувати його практики, здебільшого залишається і навіть актуалізує свій характер культурно контекстуального знання [Fukuyama, 2004]. І постмодерна публічність через зростання соціального впливу сучасних медіа, а також розвиток соціальної рефлексивності стає дедалі більш “рухливою” нестійкою структурою, вразливою для численних ризиків своєї деформації. У пострадянському ж контексті така “непрозорість” – це не лише постмодерна соціокультурна характеристика, а й ще соціально-політичні атавізми авторитарного, за визначенням – закритого, режиму прийняття рішень і історичної специфіки влади як заволодіння та захоплення.

Масові протестні рухи двох історичних Майданів в Україні – “помаранчевого” 2004–2005 років та Євромайдану 2013–2014 років – можуть бути проінтерпретовані й зрозумілі у тому числі і як суспільна реакція на сутнісні деформації політичної публічності [Степаненко 2008а], відсутність повноцінного зворотного зв'язку поміж владою і суспільством в обставинах слабкості медіативних інститутів і структур, які є характерними для розвинутих демократій та сталих громадянських суспільств. Обидва українських Майдани у Києві та в інших містах через свої віче, свої “агори”

вільних комунікацій та інтеракцій, по суті, відновлювали втрачену, деформовану (або “пересохлу”, за виразом Габермаса) сферу комунікативної публічності й конструювали її майже ідеально нормативний тип [Stepanenko, 2010].

Таким чином, перефразовуючи Габермасову метафору для сучасної України, аби перед новими історичними викликами публічна сфера загалом і політична публічність зокрема, знову не “пересихали”, мережі медіа та практик вільних громадянських комунікацій повинні й надалі розвиватись без обмежень і, нарешт, ствердитись як повноцінний та ефективний інститут громадянського суспільства.

3.2. Неотоквіліанська концепція Р. Патнема: громадянська активність та інституційна ефективність урядів

У розвитку сучасних соціологічних концептуалізацій громадянського суспільства важливе місце належить комплексному дослідженню американського соціолога та теоретика державного управління Роберта Патнема³, який разом з італійськими колегами Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті вивчав досвід впровадження та суспільні наслідки італійських регіонально-адміністративних реформ 1970-х років. Системне дослідження цих авторів “*Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії*” [Патнам, 2001] присвячене інституціональним проблемам демократичного розвитку, що були чи не вперше в соціологічній традиції актуалізовані у працях Токвіля. Як зазначалось, Токвіль пояснював відмінності суспільного розвитку сусідніх американських країн (США та Мексики), а також різних штатів самих США особливостями їх історичного, культурного та інституціонального розвитку. Основне проблемне поле подібних досліджень актуалізується Р. Патнемом так: “Чому деякі демократичні уряди процвітають, а інші зазнають невдачі?” [Патнам, 2001: с. 15]. Питання це (а також Патнемові дослідницькі інтерпретації щодо його розв’язання) виходить за межі конкретного італійського досвіду, пов’язуючи разом методологічні проблеми ефективного врядування, економіч-

* Тут і далі я перекладатиму англomовне прізвище Putnam як “Патнем”, що є його коректнішою українською транслітерацією, більш наближеною до оригінального звучання, незважаючи на вживання “Патнам”, використане в українськомовному перекладі його книги [Патнам, 2001].

ного розвитку і громадянського суспільства. Зайвим є констатувати, що подібний теоретико-методологічний підхід є надзвичайно актуальним і для осмислення проблем вітчизняних демократичних реформ та перспектив формування громадянського суспільства в Україні.

У своєму дослідженні Р. Патнем продовжує історичну традицію компаративної політичної соціології, яка починається з М. Вебера та А. де Токвіля й активно поновлюється в 1950–1960-ті роки теоріями політичного розвитку (Л. Пай, Г. Альмонд, С. Верба та ін.). Спільним аргументом у цих підходах є вивчення впливу соціального, економічного та культурного середовища (у соціологічному розумінні – інститутів*) на ефективність діяльності демократичних інституцій, траєкторій суспільної трансформації [Степаненко, 2003а] та якості самого демократичного режиму.

Для сучасних східноєвропейських демократизаційних процесів загалом і сучасного досвіду української суспільної трансформації й викликів реформи місцевого самоврядування та децентралізації зокрема особливою актуальними є такі проблемні питання, що їх як методологічні орієнтири свого аналізу виносить на розгляд американський теоретик, а саме: “Якщо ми пересаджуємо демократичні інститути, то чи розвиватимуться вони на новому місці так, як і раніше? Чи залежить якість демократії від якості громадян, тобто чи справді кожен народ має той уряд, на який заслуговує?” [Патнам, 2001: с. 15]. Як зазначалось, Патнем і його колеги намагалися знайти відповіді на ці питання в цілком конкретних дослідженнях результатів італійської адміністративно-регіональної реформи 1970-х років, метою якої була децентралізація державного управління та посилення повноважень регіональних урядів з широкого кола компетенцій місцевої політики. Оскільки реформа розпочалася централізовано й одночасно, отже, за одними і тими ж “правилами гри”, дослідники отримали унікальний емпіричний матеріал для порівняльного вивчення її впровадження

* Реконцептуалізація інституціонального міждисциплінарного підходу з початку 1980-х років пов'язана з “новим інституціоналізмом”, представленим, зокрема, такими американськими дослідниками, як П. Ді-Маджіо та У. Пауел. Останні конструктивно ревізували Веберівські підходи щодо соціальних інститутів, організації та раціоналізації сучасного суспільства [DiMaggio and Powell, 1983; 1991]. Про сучасну соціологічну актуалізацію інституціонального підходу див. [Макеєв, 2003; Чернецький, 2003].

та суспільних наслідків у різних регіонах Італії. Адже формально тотожні та стандартні інституціональні новації започатковувались у різних (тією мірою, наскільки різними були регіони Італії) соціальних, економічних, культурних та навіть політичних середовищах. Американський теретик і його колеги, аналізуючи досвід цієї реформи, були вражені значними відмінностями в успіхах та невдачах регіональних урядів щодо її впровадження. У північних регіонах Італії, таких як Ломбардія та Емілія-Романья, реформа зміцнення самоврядування пішла успішно і принесла реальні позитивні наслідки у підвищенні ефективності та дієвості регіонального уряду. Однак у південних регіонах Італії (Апулія, Калабрія та Сицилія) позначились значні складнощі в проведенні реформи: новостворені регіональні уряди виявились малоефективними, діяльність їх не задовольняла громадян, які не відчули суттєвих змін на краще. У чому були причини таких очевидних відмінностей щодо регіональної адаптації нової системи самоврядування?

Шукаючи відповіді на ці питання італійської “детективної історії”, Р. Патнем і його колеги не задовольнились простим та поверховим тлумаченням про очевидну відмінність за рівнем соціально-економічного розвитку індустріальної (навіть постіндустріальної) півночі та аграрного, певною мірою економічно нерозвиненого півдня країни. Виникло питання – а чи не є відмінність у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів наслідком впливу інших факторів та характеру їх історичного розвитку? Дослідники, вивчаючи історичні та соціокультурні фактори, зокрема, формування традицій громадянської активності й громадянського суспільства в різних частинах країни, переконливо доводять, що саме так і відбувалось. Показуючи методологічну обмеженість суто економічної інтерпретації успішності чи невдач інституціональної реформи на прикладі більш-менш економічно подібних регіонів, Патнем занахає: “Багатство та економічний розвиток не можуть бути єдиною причиною (успіхів чи невдач реформи. – В. С.)” [Патнам, 2001: с. 109]. Окрім соціально-економічної модернізації, яка, як доводять сучасні дослідження [Инглгарт, 2002], має сталий зв’язок із ефективною демократією, більш глибинні впливи, а саме – ті феномени, які Токвіль називав “звичаями” (*mores*), Е. Бенфільд реферував до них як до “етосу” (*ethos*), а Г. Альмонд і С. Верба позначали як комплексну систему інститутів “громадянської культури” (*civic culture*) – набули, як показує Патнем, вирішального значення для розуміння різних результатів та наслідків італійської адміністративної реформи у її регіональних вимірах.

Таким чином, серед різних шкіл вивчення динаміки і можливостей пояснень ефективної роботи демократичних інституцій (а власне – і демократичного врядування як такого) Патнем орієнтується на інституціональну соціологічну традицію та соціокультурні підходи, які надають великого значення соціально-культурним факторам у поясненні закономірностей і особливостей суспільного та регіонального розвитку. Впливовими представниками цього напрямку Патнем визнає А. де Токвіля*, працю якого про демократію в Америці він вважає “найблискучішим прикладом соціально-культурної традиції політичного аналізу” [Патнам, 2001: с. 25] та згаданих уже Г. Альмонда та С. Вербу з їх фундаментальним порівняльним дослідженням громадянської культури та політичних установок (*attitudes*) у США, Великій Британії, Італії, Мексиці та Німеччині. У сучасних інтерпретаціях соціокультурної парадигми політичного аналізу [Культура имеет значение, 2002] коло її прибічників значно розширюється, залучаючи до батьків-засновників поруч із А. де Токвілем М. Вебера та Е. Бен-філда [Banfield, 1958].

Безперечно, праця Р. Патнема і його колег “Творення демократії”, а також подальші студії американського дослідника з проблем соціального капіталу посідають чільне місце у цьому списку. Сам Патнем відзначає, що центральною темою його дослідження є зв'язок між ефективністю роботи інституцій і характером громадянського життя – тим, що соціолог називає “громадянською спільнотою” або в іншій можливій інтерпретації – рівнем розвитку громадянського суспільства. Посилаючись на Токвіля, Патнем вважає важливими характеристиками громадянської спільноти “активність людей, пройнятих духом громадянської єдності, егалітарними політичними відносинами, соціальною структурою довіри та співпраці” [Патнам, 2001: с. 29]. Він і його колеги зазначають з цього приводу: “Ми виявили, що деякі регіони Італії мають розгалужені мережі й високі норми громадянської активності, тоді як інші характеризуються вертикально структурованою політикою, ізоляцією і фрагментарністю суспільного життя й культурою недовіри. Ці відмінності у громадському житті виявилися *основними* (В. С.) для пояснення інституційного успіху” [Патнам, 2001: с. 29].

* Спорідненість підходів А. де Токвіля та Р. Патнема дає виправданий привід багатьом дослідникам вважати дослідження останнього “неотоквіліанською” концепцією.

Головну причину регіональних відмінностей формування традицій громадянської активності та свідомості в Італії дослідники вбачають в історично різних шляхах суспільного розвитку різних частин країни. Майже тисячоліття тому в різних частинах Італії виникли два цілком відмінні режими – могутня монархія на півдні і низка республіканських комун у центрі та на півночі. Патнем доводить, що різні соціально-культурні алгоритми розвитку та суспільних відносин цих регіональних утворень відтворювались упродовж сторіч аж до об'єднання Італії в ХІХ сторіччі і, очевидно, певною мірою збереглися аж до нашого часу.

Дослідження ролі й впливу соціально-культурних факторів розвитку дає Р. Патнему і його колегам можливість методологічного обґрунтування концепції громадянського суспільства та, що особливо важливо, емпіричної перевірки деяких його передумов. Аналізуючи політичні теорії батьків-засновників американської демократії, соціолог виділяє такі взаємопов'язані показники концепції дієвого громадянського суспільства.

1. *Громадянська активність*. “Перш за все громадяни в громадянському суспільстві, – зазначає Р. Патнем, – характеризуються активною участю в суспільних справах” [Патнам, 2001: с. 110]. Громадянська активність або залученість громадян у публічне громадське життя є, звичайно, не лише формальною участю в демократичних процедурах, як-от вибори. Як показують дослідники на італійському матеріалі і як доводять сучасні порівняльні дослідження між розвинутими демократіями та посткомуністичними суспільствами [Howard, 2000], показники громадянської активності (такі, зокрема, як членство в партіях і громадських організаціях, готовність та можливість обстоювання громадянами своїх прав, громадська активність у контролі урядів та громадянська компетентність) відіграють важливу роль у підтримці дієздатності громадянського суспільства. Одна із проблем, що її порушує Патнем у цьому контексті (і яка є також особливо актуальною для посткомуністичних країн), – це взаємовідношення особистих прагматичних і егоїстичних інтересів громадян із усвідомленням та обстоюванням суспільного інтересу. Слідуючи за Токвілем і не відкидаючи “цілком зрозумілого” людського егоїзму, дослідник обстоює морально-етичне бачення ідеалу громадянського суспільства – теза, яка згодом буде розвинена у його концепції соціального капіталу. “Членство в громадянському суспільстві більше пов'язане з духом громадського добра, ніж у суспільстві, орієнто-

ваному на розподіл прибутків”, – зазначає американський соціолог [Патнам, 2001: с. 111].

2. *Політична рівність* є, за Патнемом, наступним наріжним принципом громадянського суспільства, яке “пов’язане між собою зв’язками взаємодії та співпраці, а не вертикальними зв’язками влади та залежності” [Патнам, 2001: с. 111]. Політична рівність у діючих демократіях є наслідком утвердження принципу верховенства права, який підриває клієнтелістські або побудовані за принципом особистої лояльності до представників влади соціальні відносини, які є доволі характерними, зокрема і для української соціальної реальності. У нормативно-ідеальному суспільстві Патнема “громадяни взаємодіють як рівні, а не як начальники та підлегли або як правителі та прохачі” [Патнам, 2001: с. 111]. За термінологією іншого теоретика цієї теми Е. Гелнера, історико-культурний егалітаризм та водночас індивідуалізм сучасних “модульних” індивідів модерного суспільства якраз і уможлиблює їх соціальну згуртованість (*cohesion*) за необхідності захисту своїх інтересів перед державою та їх ефективну взаємодію у реалізації різноманітних суспільних завдань у контексті спільної культурної ідіоми громадянського суспільства [Gellner, 1996: p. 102].

3. *Морально-етичні принципи*. Р. Патнем, на відміну від того ж Е. Гелнера та деяких інших теоретиків, особливо підкреслює значення таких морально-етичних і поведінкових ціннісних регуляторів, як солідарність, довіра та толерантність як важливих передумов ефективної суспільної інтеракції у громадянському суспільстві. Втім, не лише Патнем наголошує на важливості ціннісних регуляторів та орієнтацій. Доволі переконливо практичне значення цінностей для дієвості громадянського суспільства та демократичних інституцій доводиться також висновками Р. Инглгарта та результатами досліджень світового опитування по дослідженню цінностей (*World Values Survey*). Згідно з Инглхартом “цінності самовираження” (такі як міжособистісна довіра, терпимість та участь у прийнятті рішень) формують якість демократії, а в ланцюжку причинно-наслідкових зв’язків “скоріше культура сприяє становленню демократії, а не навпаки” [Инглхарт, 2002: с. 107; Степаненко, 2003а]. Повертаючись до Р. Патнема, варто зазначити, що в цих акцентах американський дослідник цілком слідує у дусі етичної концепції громадянського (цивільного) суспільства, історичні витоки якого, як зазначалось, простежуються вже в античних ідеалах демократії та взірцях громадської добродесності (*virtues*). Важли-

вість ціннісного виміру громадянського суспільства, який все ще недооцінюється у його пострадянському дискурсі та практиках [Stepanenko, 2006], отримує подальший теоретичний розвиток у Патнемовій концепції соціального капіталу, яку ми розглянемо далі. Тут же зазначимо, що результатом дослідження Патнема є його важливий і актуальний висновок про прямо пропорційну залежність поміж рівнем розвитку соціальних мереж довіри та більшими можливостями громад у подоланні обмеженого егоїзму, опортунізму та фрагментарності дій окремих індивідів, за яких “спільні інтереси залишаються нереалізованими” [Патнам, 2001: с. 112].

4. *Громадські об'єднання та асоціації* як соціальні структури співробітництва є тими організаційними та інституціональними осередками, через які реалізується практика громадянського суспільства, а також втілюються його норми та цінності. У обстоюванні цієї тези Патнем знову наголошує на внескові А. де Токвіля, який чи не вперше серед соціологів відзначив особливу роль соціальних навичок поселенців “нового світу” щодо створення численних і розгалужених громадських об'єднань і асоціацій та значення цього у становленні традицій американського громадського життя та демократії. Подальші студії, зокрема порівняльне дослідження політичної культури п'яти країн Г. Альмонда та С. Верби, а також власні студії Р. Патнема цілком підтверджують цю закономірність. “Асоціації є необхідною передумовою ефективного самоуправління”, – стверджує дослідник [Патнам, 2001: с. 113]. Причому, як він зазначає, це не вимагає, аби головна мета асоціації була політичною: “участь у хороших товариствах або у клубах нагляду за птахами може привчати до самодисципліни й прищепити любов до радощів успішного співробітництва” [Патнам, 2001: с. 113]. Далі я ще повернусь до цих методологічних висновків, аналізуючи українські соціологічні дані.

У своєму аналізі італійського статистично емпіричного матеріалу Р. Патнем і його колеги вельми переконливо доводять, що успішнішими у запровадженні демократизації врядування були ті регіони країни, де названі вище показники громадянської спільноти були розвинутішими, а відтак – відзначались вищим рівнем “громадянськості” населення. І навпаки, у південних регіонах з нижчим рівнем індексу громадянськості реформи самоврядування були у певному сенсі номінальними і не поліпшили значно якість та ефективність регіонального управління. За Патнемом, громадянськість (*civicness*) – це певний інтегральний показник,

що об'єднує морально-регулятивні цінності, рівень розвитку громадянської самосвідомості громадян та рівень їх громадянської активності (поведінкові виміри). У своєму дослідженні американський соціолог також оперує “єдиним індексом громадянської спільноти”, в який він включає такі компоненти громадського життя, як голосування громадян за партійним списком, участь у регіональних референдумах, читання газет і наявність (та кількість) спортивних і культурних товариств [Патнам, 2001: с. 121–124]. Дослідник також звертає увагу на особливість соціетальних зв'язків і форм соціальної взаємодії в регіонах з низькими показниками громадянськості населення та нерозвиненими практиками його громадянської участі. У цих регіонах (а, очевидно, і в суспільствах) домінують, як правило, патронально-клієнтелістські та позаконтрактні відносини* або, за влучним терміном Е. Бенфілда у специфічній культурній семантиці, яку він досліджував, – відносини “аморальної родинності” (*amoral familism*) [Banfield, 1958: p. 10]. Йдеться про ті форми “вертикальних” соціальних відносин, які відзначаються насиченням персоналізованих зв'язків залежності та домінування типу “патрон – клієнт”. У контексті українського суспільства, для якого також все ще характерна стійкість подібних форм патронально-клієнтелістських відносин, варто наголосити і про брак правової культури та правовий нігілізм [Степаненко, 2006і] як їх зворотний бік. Незважаючи на особистісну безпосередність патронально-клієнтелістських відносин і, як висловився Б. Е. Гелнер, ілюзію створення ними “теплоти комунального ентузіазму”, суспільства клієнтелістської культури, як правило, характеризуються браком таких соціальних цінностей, як взаємна довіра між індивідами поза межами вузького кола “своїх”, солідарність та взаємоповага. Натомість ці цінності є більш характерними для суспільств (у дослідженні Патнема – північних регіонів Італії), які відзначаються вищим рівнем розвитку громадянськості.

* Позаконтрактні (або неконтрактні) суспільні відносини – традиційний предмет соціологічного дослідження, починаючи із Е. Дюркгайма та А. Мосса. В соціологічне розуміння цього поняття можуть бути включені такі різні за значенням та соціально-ціннісною конотацією типи неформальних суспільних взаємин, як загальнолюдські емоційно-емотивні відносини довіри – недовіри, симпатії – антипатії, приязні – неприязні тощо, з одного боку, та суспільно інституціональні форми традиційних, кланових, локально-товариських, клієнтелістських, корпоративних та інших, не врегульованих законом суспільних відносин, – з другого [Степаненко, 2003с].

Подальша концептуалізація цієї проблематики, яка найвиразніше чи не вперше була осмислена Т. Гобсом у дилемі громадянського порядку, розвивається Патнемом у його інтерпретації соціального капіталу. Ця концепція буде проаналізована далі докладно, тут же підкреслю, що спорідненість етосу громадянськості із цінностями довіри, толерантності та солідарності є однією із наріжних характеристик соціологічної теорії громадянського суспільства і, як зазначалось, соціокультурної семантики цивільності.

Особливий методологічний інтерес для концептуального осмислення проблем інституціоналізованої посткомуністичної культури “звичаєвої корупції” [Мілер, 2004] та клієнтелізму викликає Патнемів аналіз “порочних кіл” самовідтворення клієнтелізму. Дослідник виділяє принаймні два таких “порочних кола”, характерних також і для української соціальної реальності.

Це, по-перше, взаємозалежність поміж низькою громадянською активністю та клієнтелізмом. Наче відповідаючи на актуальне для багатьох авторитарних і поставторитарних суспільств питання, “чому громадяни країни є доволі пасивними у обстоюванні своїх прав та інтересів?”, Патнем зазначає, що у соціальних клієнтелістських відносинах “політика організована ієрархічно і в основному зосереджена на особистих привілеях...”, а громадяни “втратили шанс висловлювати свою думку з громадських питань, оскільки голосування для них є, по суті, символом українськомовних персоналізованих відносин залежності” [Патнам, 2001: с. 120]. А оскільки громадяни не зацікавлені у висловлюванні та обстоюванні своєї думки (в силу їх залежності від системи клієнтелістських взаємин), то вона зберігається та відтворюється. “Політична активність у регіонах з низькою громадянською свідомістю перебуває під впливом скоріше орієнтованих на персоналії мереж патрон – клієнт, а не визначеною певною програмою ставлення до громадських питань” [Патнам, 2001: с. 124], – робить висновок дослідник.

Друге “порочне коло” відтворення клієнтелістської культури полягає у сформованій інституціональній залежності самої влади від цього соціокультурного середовища. За результатами дослідження Патнема та й інших дослідників, уряди в суспільствах, у яких домінує клієнтелістська неконтрактна культура, є неефективними. Адже такі уряди, суттєво послаблені “негромадянським” соціальним середовищем, а відтак – вони нездатні захищати закон, бути справедливим та авторитетним арбітром у веденні громадських справ. Іронія цієї взаємозалежності полягає в тому, що “сам

характер спільноти, який спонукає громадян вимагати сильнішого уряду, зменшує ймовірність того, що будь-який уряд буде сильним, принаймні якщо залишатиметься демократичним” [Патнам, 2001: с. 140]. З цих спостережень випливає актуальний і драматичний, наприклад і для української політичної ситуації, висновок про те, що в формально демократичних спільнотах зі слабким (або принаймні неінституціоналізованим) громадянським суспільством влада та уряди є залежними та неефективними, адже вони не можуть розраховувати на добровільну співпрацю з громадянами.

Згідно з висновками дослідників у суспільствах з деформованою неконтрактною культурою і неефективними офіційними владними інститутами за відсутності солідарності та самодисципліни громадян вакуум довіри й авторитетної влади заповнюється напівкримінальними “родинними” утвореннями, такими як мафія. Патнем, звертаючи увагу на деформовану, але дієву та суспільно раціональну функцію мафії як охоронця символічного соціального порядку в умовах клієнтурної та “негромадянської” культури в південних районах Італії, пише: “Мафія ‘примушувала’ повноважних економічних агентів підписувати угоди і *вірити* (В. С.), що ці угоди будуть виконані”, – і далі продовжує: “Найхарактерніша діяльність мафіозі полягає у виробництві та продажу дуже специфічного товару – невідчутного, проте необхідного при укладанні більшості економічних угод. Не виробляючи машин, пива, горіхів, гайок і книжок, вони виробляли і продавали довіру” [Патнам, 2001: с. 178]. Соціальний досвід людей минулої комуністичної та й сьогоденної посткомуністичної доби дає змогу спостерігати подібні характеристики неконтрактних клієнтелістських взаємин, що були (й досі) відомі як *блат** і продовжують розвиватись у багатьох соціальних проявах та мережах пострадянського корпоративізму від політики до економічної діяльності. А пострадянський досвід “мафіозного порядку”, що відзначається стійкістю патронально-клієнтелістських відносин і підтверджується сталим визнанням українськими респондентами, зокрема в щоріч-

* Блат – неформальне слово радянського лексикону, яке позначає нерегульовані законом чи контрактом особистісні відносини взаємної вигоди, а нині – багатьох феноменів пострадянського корпоративізму, стало увійшло у міжнародний науковий вжиток (*Blat*) значною мірою завдяки дослідженням А. Леденевої [Ledeneva, 1999; Леденева, 1999].

них загальнонаціональних опитуваннях Інституту соціології НАН України, важливої соціальної ролі “мафії та злочинного світу” в суспільстві*, робить цілком актуальними сицилійські та калабрійські регіональні особливості, досліджені Р. Патнемом. Водночас американський дослідник формулює також соціально-позитивну і, як зазначають деякі його критики, навіть дещо ідеалізовану “громадянську альтернативу” деформованій патронально-клієнтелістській “солідарності”. Розгляну докладніше цю альтернативу, яку Роберт Патнем та інші дослідники окреслюють у концепції соціального капіталу.

3.3. Соціальний капітал у дискурсі громадянського суспільства

“Соціальний капітал” за кількістю посилань, референцій та інтерпретацій щодо нього є однією із найпопулярніших новітніх концепцій сучасної соціальної, зокрема соціологічної, науки. Як зазначають деякі аналітики, з початку 1990-х років соціальний капітал виконує роль “організуючої концепції” в соціальних науках, адже “важко знайти інший академічний термін, який би швидше увійшов у спільний словник суспільного дискурсу, ніж ідея соціального капіталу” [Dasgupta, 2000: р. 1]. Активне обговорення й плідні спроби методологічного застосування концепції в теоретичних і прикладних дослідженнях спостерігаються і в сучасній пострадянській, зокрема у вітчизняній, соціології і соціальній теорії [Гугнін, 2001; Колодій, 2002: с. 77–81; Степаненко, 2004b; Демків, 2004, 2005, 2012; Серета, 2013 та ін.]. Так чи інакше поняття соціального капіталу й досі залишається суперечливим та багатозначним. Деякі сучасні теоретики, зокрема американська дослідниця Джін Коген, узагалі ставлять під сумнів доцільність використання поняття “соціальний капітал” у соціальній теорії як такого, що не додає нічого нового і “більше заплутує, аніж щось пояснює” [Cohen, 1999: р. 220]. Однак такий гостро критичний погляд є доволі крайнім у сучасному дискурсі про соціальний капітал.

* За даними щорічних репрезентативних досліджень Інституту соціології НАН України “Моніторинг українського суспільства” з 1994 по 2014 роки, серед найвпливовіших соціальних груп, які відіграють значну роль у житті українського суспільства, респонденти стало обирають на перших позиціях за своїм впливом “злочинний світ та мафію”.

Я приєднуюсь до позиції дослідників, які вважають, що ця концепція як спроба обґрунтування певної інтегральної якісної характеристики суспільної життєдіяльності щось “таки пояснює”, а відтак є доволі корисною та евристично плідною.

Багатозначність поняття дає змогу експертам різних дисциплін (економістам, політологам, соціологам, антропологам) знаходити та розгортати свої аспекти та підходи до вивчення феномену, позначеного як “соціальний капітал”. Методологічні орієнтири цієї концепції стають також дедалі затребуванішими для аналізу суспільних трансформацій у різних частинах світу, зокрема для посткомуністичних країн. Міжнародні економічні інституції, такі, зокрема, як Світовий банк залучили й активно використовують поняття “соціальний капітал” у методологіях інституціонального аналізу проблем та перспектив розвитку країн з перехідною економікою. І хоча сам термін неоднозначно тлумачиться фахівцями різних галузей, спільною залишається “спокуса для всіх ентузіастів концепції соціального капіталу використовувати її для будь-якої неформальної громадської участі” [Dasgupta, 2000: р. 1]. У цьому сенсі подібно до концепції цивільності, розглянутої вище, розуміння того, що позначає і чим є соціальний капітал, часто досягається за принципом браку (або нерозвиненості) його ознак на тлі негативних характеристик суспільної життєдіяльності. Дослідники зазначають з цього приводу: “...Коли ми часто чуємо вислови про те, що у якомусь суспільстві знаходить свої вияви масова асоціальна поведінка в таких її формах, як безвідповідальність, здирництво, хабарництво чи корупція, це має місце тому, що громадяни недостатньо дбають про накопичення соціального капіталу” [Dasgupta, 2000: р. 1]. Отже, у широкому розумінні соціальний капітал пов’язується з такими соціально якісними характеристиками суспільства, як довіра, соціальна підтримка та солідарність між його членами.

Концепція соціального капіталу також задовольняє, очевидно, певну методологічну потребу розвитку сучасної соціальної теорії (і соціології зокрема) в її традиційних намаганнях принаймні наблизитись до відповіді на програмне Зимелеве питання “*як можливе суспільство?*” (або, у більш наближеній до нашого контексту інтерпретації, — “*якими є умови існування соціально солідарного, економічно та культурно розвиненого суспільства?*”). У цьому контексті поняття соціального капіталу щодо групи, громади або іншого соціального співтовариства може розглядатись як важливий теоретико-методологічний аспект сучасної соціологічної теорії

громадянського суспільства. У процесі подальшого аналізу серед численних тлумачень соціального капіталу зосереджу увагу саме на такій його соціологічній інтерпретації (репрезентованій, зокрема, неотоквіліанським підходом Р. Патнема), а також на подальших теоретичних дебатах навколо цього концепту, актуалізованого американським дослідником.

Саме Р. Патнем активно використав концепт соціального капіталу у своїх уже згадуваних студіях традицій громадянської активності в Італії, а також у США початку 1990-х років. Дослідник також вдало популяризував це поняття у науковому та суспільно-громадському обговореннях, спровокувавши дебати про занепад соціального капіталу в США [Putnam, 1995; 2000] та надавши нового імпульсу академічним та суспільно-політичним дискусіям навколо проблематики соціального капіталу. Термін набув популярності не лише в академічних колах та виданнях. І хоча інтерпретація соціального капіталу американським дослідником не позбавлена суперечностей, саме вона наближає його до теоретико-методологічної проблематики громадянського суспільства, а також продовжує соціологічні традиції М. Вебера, Е. Дюркгайма і особливо А. де Токвіля в дослідженнях суспільної культури, довіри та солідарності.

Саме соціальний капітал виступає узагальнюючим висновком Р. Патнема в його згаданих італійських студіях щодо питання, чому громадське життя в одних регіонах Італії є активним, а уряди більш ефективними та відповідальними, тоді як в інших регіонах громадські традиції є нерозвиненими, процвітають клієнтелізм та корупція, а діяльність місцевих владних інституцій є неефективною. За Патнемом, причини цього становища полягають у регіональних відмінностях в акумуляції, потенціалі та проявах такого феномену суспільної життєдіяльності, як соціальний капітал. Якщо простежити теоретичну логіку американського дослідника, можна відзначити, що соціальний капітал у його інтерпретації є певною інтегральною соціетальною характеристикою. Остання охоплює рівень розвитку громадянської співпраці та здатності громадян до об'єднань (якості, що їх дослідник називає також показниками громадянськості — *civicness* — та зрілістю громадянських традицій), а також норми та цінності суспільних відносин, передусім взаємність та довіру. У невеличкому есе *“Процвітаюча спільнота”*, що містить характеристики основ і принципів нормативно-ідеального суспільства (образ якого сформувався у Р. Пат-

немає за результатами його італійських студій) американський дослідник зазначає: “За аналогією з поняттями фізичного капіталу та людського капіталу – засобами та навичками, що покращують індивідуальну виробничу продуктивність – “соціальний капітал” має відношення до характеристик соціальної організації, таких як соціальні зв’язки, норми та довіра. Останні сприяють координації та співпраці для взаємної користі” [Putnam, 1993, p. 35]. За іншим висновком Р. Патнема, “добровільну співпрацю легше підтримувати в спільноті, що має значні накопичення соціального капіталу у вигляді норм взаємності та мережі громадської активності” [Патнам, 2001: с. 204]. Отже, формами соціального капіталу є, за Патнемом, соціальні норми, інституціалізована в зразках домінуючої соціальної практики довіра й людські взаємостосунки, які він називає “горизонтальними” зв’язками співпраці, відмінними від “вертикальних” суспільних відносин ієрархії, підпорядкування та залежності.

Концепція соціального капіталу не є, звичайно, теоретичною новацією американського дослідника. Підходи до капіталу людських ресурсів, суспільних взаємин, норм та цінностей на відміну від фізичного капіталу засобів виробництва, фінансового або торгового капіталу були закладені ще в класичній політичній економії А. Сміта та Д. Рікардо. Як зазначалось, для Адама Сміта економіка є гуманітарною, ба навіть морально-етичною, наукою, яка досліджує передусім взаємини між людьми. Ці традиції були продовжені й розвинені, зокрема, К. Марксом у його системному підході до поняття капіталу. Сучасні соціологічні інтерпретації концепції соціального капіталу були чи не вперше артикульовані насамперед французьким соціологом Пьером Бурдьє та американським дослідником Джеймсом Коулменом [Степаненко, 2004b].

Для Бурдьє соціальний капітал є одним із типів капіталів позаекономічної природи, які він розглядає у своїх дослідженнях символічної влади та панування, соціального виробництва в науці, культурі та освіті, а також у студіях, присвячених відтворенню соціокультурних відмінностей, соціальних статусів та стратифікацій. Бурдьє визначає соціальний капітал як “сукупність існуючих або потенційних ресурсів, які пов’язані з наявністю тривалої мережі більш-менш інституціалізованих відносин взаємного знайомства та визнання, або, іншими словами, членства в групі” [Bourdieu, 1986: p. 248]. Основою тут є класична соціологічна проблематика соціальної групи чи громади, найбільш вдало актуалізована свого

часу в концепції Тьоніса. За Бурдьє, одначе, соціальний капітал є дещо більшим, аніж просто мережею групових зв'язків. Його природа передбачає трансформацію сталих відносин, таких як сусідство, колектив колег та навіть родинні зв'язки у відносини, “які є необхідними та обраними, що передбачають тривалі суб'єктивно емоційні зобов'язання (відчуття вдячності, поваги, дружби etc.)” [Bourdieu, 1986: р. 249–250]. Тобто це зв'язки особливої природи – позитивно емоційні та побудовані на довірі. Бурдьє звертає особливу увагу на такий важливий елемент соціального капіталу, як довіра – тема, що є однією із центральних у соціологічних тлумаченнях цієї концепції і ширше – у класичній соціологічній теорії*. Як зазначає французький соціолог, “користуючись довірою та накопиченим ними капіталом зв'язків, люди, здатні, як говорять, “прийшовши з пустими руками, забрати з собою увесь ринок”, можуть дозволити собі “ходити на ринок, маючи замість грошей своє обличчя, ім'я та честь” і також “ручатися (в розумінні “розпочинати справу”), незалежно від того, чи є в них гроші чи немає” [Бурдьє, 2001: с. 233]. У своїх дослідженнях Бурдьє показує також взаємозв'язок та “конвертованість” різних типів капіталів у суспільстві, скажімо, матеріального в символічний і навпаки – тема, яка є доволі плідною в аналізі, наприклад, формування новітніх політичних та економічних еліт або мереж підприємництва в посткомуністичних суспільствах, зокрема в Україні та Росії [Радаєв, 2003].

Для іншого теоретика соціального капіталу Д. Коулмена ця концепція є похідною від теорії раціональної дії та обміну, позбавлених, одначе, крайнощів своїх індивідуалістичних передумов. У тлумаченні Коулмена, соціальний капітал як ресурс дії – це “один із способів залучення елемента соціальної структури в теоретичну парадигму раціональної дії” [Coleman, 2000: р. 6]. Американський дослідник окреслює такі форми соціального капіталу, як зобов'язання та очікування, інформаційні канали, а також соціальні норми. Коулмен застосовував концепцію соціального капіталу в своєму аналізі причин поганих показників шкільної ус-

* Як справедливо зауважує з цього приводу американська дослідниця Памела Пакстон, “список соціальних теоретиків, які висловлювались щодо важливості довіри або об'єднань для громадського життя, можна переглядати як довідник “хто є хто” в соціальній теорії – Маркс, Дюркгайм, Вебер, Лок, Зимель” [Paxton, 1999: р. 91].

підності та передчасного залишення школи деякими підлітками. Причинами цих явищ, на думку дослідника, є дефіцит соціального капіталу родинного кола та соціального середовища цих учнів.

Однак, знову зазначу, що саме в підходах Р. Патнема концепт соціального капіталу набуває соціологічного звучання, що є актуальним для аналізу проблематики громадянського суспільства у цій методологічній перспективі. Як зазначає американський дослідник К. Ерроу, твердження Патнема про те, що участь громадян у добровільних об'єднаннях підвищує політичну та економічну ефективність суспільства (навіть тоді, коли самі ці об'єднання можуть не відігравати суттєвої ролі ані в політиці, ані в економіці), структурно нагадує тезу М. Вебера про важливість культурно-релігійних традицій для розвитку економіки суспільств [Aggou, 2000: р. 4]. І хоча Веберова, а також, як буде показано далі, і Патнемова тези вразливі для критики та дискутування, в обох випадках “йдеться про перехід способу мислення від однієї соціальної реальності до іншої” [Aggou, 2000: р. 4].

Патнемова неотоквіліанська інтерпретація соціального капіталу продовжує також класичний дискурс щодо основ організації життєдіяльності людських суспільств та громад, у яких сумісна колективна дія задля суспільного блага може долати вузький егоїстичний інтерес окремих членів суспільства або корпоративних груп. Ці проблеми були поставлені й аналізувались свого часу такими мислителями, як Ж.-Ж. Русо з його концепцією суспільного договору, Т. Гобс у теоретичних обґрунтуваннях останнім необхідності держави як третейського Левіафана в доланні війни всіх проти всіх, Д. Г'юмом, Дж. Локом, шотландськими моралістами та іншими класиками соціально-філософської думки. Так, посилаючись на цю класичну традицію у вирішенні дилеми раціонального громадського духу, Р. Патнем у своєму італійському дослідженні цитує шотландського філософа Д. Г'юма. Останній наводить яскраву ілюстрацію втраченого обома хліборобами власного урожаю через взаємну недовіру один до одного та нездатність співпрацювати разом. “Нездатність співпрацювати для загального добра, – зазначає Р. Патнем, – не обов'язково означає незнання або ірраціональність” [Патнам, 2001: с. 199]. І додає: “Хлібороби Г'юма не німі, божевільні або зловмисні; вони радше у пастці” [Putnam, 1993: р. 35]. Слідування, на перший погляд, раціональній стратегії дії, спрямованій на зменшення ризику власної поразки чи невдачі, призводить тут до прямо протилежних наслідків. Амери-

канський дослідник наводить приклади сучасних варіацій такої ситуації [Putnam, 1993: p. 35]:

➤ Батьки в будь-яких громадах бажають кращих можливостей для освіти своїх дітей, але спільні зусилля для поліпшення роботи громадських шкіл є поодинокими та непослідовними.

➤ Мешканці американських гетто поділяють спільний інтерес у безпеці своїх вулиць, але спроби налагодити колективні дії із запобігання злочинності чомусь не вдаються.

➤ Збіднілі фермери країн третього світу потребують більш ефективних зрошувальних систем та ринкових механізмів, однак співпраця по реалізації цих цілей є хиткою.

➤ Глобальне потепління загрожує існуванню жителям планети від Манхеттена до Мавританії, але намагання налагодити спільні дії з метою попередити цей спільний ризик є поки що неефективними.

Вітчизняний читач може навести чимало власних прикладів загроз суспільному і громадському благополуччю та безпеці, які виникають унаслідок неможливості налагодити співпрацю всіх зацікавлених сторін через наявну недовіру одна до одної (деякі приклади таких ситуацій буде розглянуто у подальших розділах цієї роботи). Тут же зауважу, що в Г'юмовому хрестоматійному сюжеті та в модерних прикладах пасток “очевидної раціональності” йдеться про загальні закономірності людської природи та віковічні дилеми-суперечності між індивідуальними, груповими та суспільними інтересами, між індивідуальними і колективними рішеннями та діями. Подібні суперечності узагальнюються експертами з теорії ігор як типова дилема в'язнів, сутність якої полягає у ситуації взаємної підозри сторін, а відтак, у неможливості їх співпраці задля взаємного блага через відсутність взаємної довіри один до одного, брак координації дій та недостатній впевненості у взаємній кооперативній стратегії сторін. Замкнене коло недовіри, що виникає в ситуації дилеми в'язнів або подібної до неї “трагедії громад” (Г. Гардін)*, може бути розірване лише шляхом первинного взаємного акту довіри сторін одна до одної, а сприят-

* Ситуація “трагедії громад” полягає в проблемі використання спільних ресурсів (таких як пасовища, водойми, ліси, ґрунтові води, чисте повітря тощо). Якщо користувачі спільних благ не бажають координувати свої дії по контролю чи обмеженню споживання таких ресурсів, останні швидко виснажуються та вичерпуються.

ливі соціальні обставини для цього швидше визрівають у суспільствах, громадяни яких достатньо інвестують у взаємну довіру. “Взаємна довіра необхідна для цивілізованого життя” [Патнам, 2001: с. 201], – констатує Р. Патнем. Більше того, на переконання американського дослідника (погляд, що нагадує класичний етико-культурний аргумент М. Вебера в його поясненнях розвитку капіталізму), причинно-наслідковий ланцюжок поміж соціально-економічною ефективністю суспільств, з одного боку, та потенціалом соціального капіталу та рівнем розвитку громадських чеснот – з другого, виглядає так: суспільства та громади стають цивілізованими не тому, що вони є економічно заможними, а навпаки, суспільства заможні саме тому, що історично формувались як громадянські. “Видається, що соціальний капітал, втілений у нормах та зв’язках громадської участі, є передумовами економічного розвитку, а також ефективного врядування” [Putnam, 1993: р. 37], – зазначає Патнем.

Яким же чином соціальний капітал сприяє ефективному врядуванню, суспільному прогресу та навіть економічному зростанню суспільств? На думку американського дослідника, соціальний капітал накопичується в суспільстві у своїх двох основних взаємопов’язаних інституціональних формах: у нормах взаємності міжособистісних відносин та в горизонтальних мережах (*networks*) та зв’язках громадської активності. Як зазначалось, Патнем особливо наголошує на відмінності “горизонтальних” зв’язків співпраці, кооперації та взаємної добровільної відповідальності від “вертикальних” суспільних відносин ієрархії, підпорядкування та залежності. Саме “громадянсько свідомі” спільноти, добровільні об’єднання громадян, мережі та асоціації формують, на його думку, горизонтальні зв’язки співпраці, а отже, і соціальний капітал громади.

Патнем показує, як у цих взаємопов’язаних інститутах соціального капіталу генерується суспільна довіра – вирішальний елемент ефективної суспільної життєдіяльності, або, як вторить йому Ф. Фукуяма, “своєрідні мастила”, які дають змогу групі чи організації функціонувати більш ефективно [Фукуяма, 2002: с. 129]. Обставини та аргументи даної зумовленості є такими.

Передусім горизонтальні зв’язки громадської участі (*networks of civic engagement*) сприяють формуванню норм узагальненої взаємності: “Я зроблю це для тебе зараз, у сподіванні на те, що згодом ти або хто-небудь інший також допоможуть мені” [Putnam, 1993: р. 37]. Такий первинний і спонтанний акт доброзичливої допо-

моги ближньому є вже певним інвестуванням (якщо запозичити економічну термінологію) у соціальний капітал. Останній на відміну від конвенційного економічного капіталу за формою свого існування та проявами не може бути чиеюсь приватною власністю, а є *суспільним* або принаймні *груповим благом*. Ресурс соціального капіталу зростає в міру поширення актів взаємної довіри членів товариства. Отже, суспільство, у якому потенціал узагальненої взаємності, доброзичливості та довіри громадян один до одного розвивається, стає ефективнішим у багатьох соціальних та економічних аспектах своєї життєдіяльності. Як показують Р. Патнем, Е. Остром, Ф. Фукуяма та інші сучасні дослідники, ефективність суспільств з високим рівнем соціального капіталу зумовлена передусім зменшенням витрат за пильнуванням і дотриманням угод та контрактів як формальної основи суспільної взаємодії. Іншими словами, такі суспільства суттєво заощаджують ресурси і час на утримуванні та функціонуванні різного роду “третейських Левіафанів”, зокрема державних інституцій, яким до того ж члени “недовірливих” суспільств ще й не сповна довіряють. Ф. Фукуяма з цього приводу зауважує: “Звичайно, навіть за відсутності соціального капіталу цілком можливо сформувати соціальні групи, які успішно функціонують, використовуючи різні формальні механізми координації – такі як контракти, ієрархії, конституції, правові системи і так далі. Але наявність неформальних норм помітно скорочує те, що економісти називають “трансакційними витратами” – витратами, пов’язаними з підготовкою та укладанням угод, а також забезпеченням їх дотримання. Крім того, за певних обставин соціальний капітал сприяє більш високому ступеню новаторства та полегшує адаптацію в групі” [Фукуяма, 2002: с. 130–131].

Поширеними формами й найдоступнішими практиками культури взаємної довіри та накопичення соціального капіталу в громаді є різні форми виробничої кооперації та кредитні спілки, поширені у своїх різних варіаціях по всьому світу, зокрема, варто згадати історичні традиції українського кооперативного життя в сільських громадах або історичні практики кредитних спілок на Західній Україні.

Другий аргумент позитивного впливу розвиненості соціального капіталу на інституціональну та економічну ефективність життєдіяльності суспільства полягає у тому, що горизонтальні зв’язки громадської участі сприяють координації та комунікації між громадянами. Співпраця й кооперація громадян у різних суспільних починаннях також розширюють їх взаємну довіру один

до одного та розповсюджують інформацію про людей вартих (або не вартих) довіри. Дослідники, які вивчають стратегії раціональної вибору в теоріях ігор, зокрема згадувану дилему в'язнів, роблять висновок про те, що співпраця та довіра між дієвими особами в подібних ситуаціях найчастіше виникають при їх повторюванні, коли накопичується позитивна інформація про взаємні конструктивні дії партнерів. У практиці повсякденних, економічних (та й політичних) відносин цей ефект відомий як ділова репутація партнера. Зокрема, доволі відомим є вражаючий приклад професійно необхідного високого рівня довіри між діловими партнерами у такій особливій сфері економічної діяльності, як торгівля діамантами. Тут можливі випадки, коли один партнер передає іншому, повністю довіряючи йому, велику кількість діамантів для експертизи та оцінки, не вимагаючи при цьому жодної формально-юридичної процедури про оформлення такої передачі. Справжня раціональність такої взаємно довірливої поведінки торгівців діамантами полягає у важливій та суттєвій економії партнерів у часі та витратах на формальні юридичні процедури. Але більш важливим мотивом є слідування неписаним нормам своєрідної корпоративної етики цієї діяльності, що ставить поза межами професії будь-яку людину, яка хоча б один раз зрадила професійну довіру.

Тісні регулярні контакти, взаємодія та зв'язки членів корпоративної, професійної, сусідської, місцевої громади або будь-якого товариства генерують інформацію про репутацію своїх членів. Патнем з цього приводу зазначає: “Мережі громадської активності полегшують зв'язок та поліпшують надходження інформації про надійність тих чи інших індивідів. За допомогою мережі громадської активності інформація про репутацію передається і вдосконалюється... Чим кращий зв'язок (як прямий, так і опосередкований) між партнерами, тим більша їхня взаємна довіра і тим легше їм співпрацювати” [Патнам, 2001: с. 212]. Подібна інформація можлива навіть у такій специфічній та неоднозначній формі, як чутки, які передаються з вуст в уста і формують своєрідне соціальне знання членів товариств. Репутація надійного й чесного партнера стає основою формування відносин довіри та накопичення соціального капіталу цієї групи. І навпаки, можлива недоброчесність і непорядність індивіда ставить під сумнів подальшу довіру до нього інших членів товариства. “Мережі громадської активності збільшують потенційні витрати порушника будь-якої конкретної угоди. Корисливість ставить під ризик вигоди, які він сподівається мати від усіх інших угод, у яких він тепер бере участь,

так само як і вигод від майбутніх угод” [Патнам, 2001: с. 212–213], – наголошує Патнем. Це зауваження є особливо важливим для посткомуністичних країн і пояснює певною мірою, чому злидство, корупція та інші негативні та соціально руйнівні стратегії “життя сьогодні” не сприяють розвитку довіри та соціального капіталу.

Третій аргумент щодо суспільної ефективності соціального капіталу, який генерується в горизонтальних зв’язках громадської участі, полягає у можливостях накопичення й акумуляції позитивного досвіду успішної співпраці та взаємної довіри. Остання у свою чергу слугує культурною та психологічною основою для подальшої співпраці. Іншими словами, акумульований соціальний капітал забезпечує суспільну стабільність і сталість розвитку, яка складається із незримих повсякденних актів взаємності і довіри членів соціальної групи. Погляд на соціальний капітал як на культурне та історичне надбання минулих поколінь та традиції взаємності дає змогу пояснювати, наприклад, як це роблять Е. Бенфілд і Р. Патнем, особливості або відмінності у рівнях його розвитку в різних соціокультурних регіонах та окремих місцевих громадах однієї країни саме історичними причинами.

Одначе виникає питання: як можливе (і чи можливе взагалі) формування та первинне накопичення соціального капіталу в умовах радикальної суспільної трансформації, коли відбувається злам настанов, традицій та цінностей (у тому числі взаємності та довіри), в суспільствах, які відзначаються нестабільністю, характеризуються аномією та високим рівнем генералізованої взаємної недовіри? Йдеться, зокрема, про посткомуністичні суспільства. Дійсно, сучасні суспільні посткомуністичні трансформації часто створюють слушні приводи для перегляду, критики чи реконцептуалізацій багатьох соціальних теоретизувань, у тому числі щодо соціального капіталу. Варто докладніше означити деякі теоретико-методологічні виклики посткомуністичних (і зокрема пострадянських) трансформацій щодо концепції соціального капіталу.

Передусім звернімося до Патнемової тези про історично та культурно зумовлений характер соціального капіталу. Аргумент американського теоретика в його дослідженнях традицій громадської активності в Італії полягав, як зазначалось, у регіональних відмінностях країни, що склалися історично. Отже, за Патнемом, соціальний капітал – феномен історичної природи і подібно до економічного капіталу формується на основі історичної традиції, а отже, потребує історичного часу та сприятливих умов суспіль-

ного розвитку для свого накопичення, як це відбувалось у північній Італії. Натомість, приклад південних регіонів країни, що його наводить дослідник, доводить те, що недостатній розвиток соціального капіталу і його інституціональних форм у вигляді горизонтальних мереж громадської активності та співпраці за браком історичних традицій створює певний соціальний вакуум. Останній заповнюється мережею патронально-клієнтелістських взаємозв'язків та навіть формуванням інституціонального порядку мафіозного типу.

Тож перший виклик посткомуністичного суспільства є подібним до південно-італійських варіацій, описаних Патнемом. Відсутність модерної історичної традиції громадянського суспільства і розвинених практик та мереж горизонтальної громадської активності може бути важливою причиною слабкості соціальної інтеграції та суспільної взаємодії в багатьох посткомуністичних країнах, включаючи Україну – за термінологією концепції соціального капіталу, причиною низького рівня його розвитку, а також компенсаторного засилля статусно-клієнтелістських взаємин у таких суспільствах.

Другим викликом посткомунізму для теоретичного дискурсу й практики формування соціального капіталу є розрив сталого стабільного суспільного розвитку та політична непослідовність реформування у деяких країнах (зокрема у слов'янських пострадянських республіках). Наведений вище один із аргументів позитивного суспільного ефекту соціального капіталу і передбачає як результат (та одночасно умову) його формування соціальну стабільність та сталість суспільного розвитку.

І, нарешті, третій виклик посткомуністичних обставин для теоретичних і практично-політичних умов формування соціального капіталу полягає у комплексі аргументів інституціональної природи. Аналізуючи російську трансформацію, британський дослідник Річард Роуз доходить висновку, що посткомуністичне російське суспільство є “антимодерним” [Rose, 2000: p. 148], тобто таким, у якому такі основні формальні інститути, що, за визначенням, притаманні модерному суспільству, а саме – державній організації, ефективна раціональна бюрократія та ринок “не працюють” повною мірою або працюють із цілковито непередбаченим ефектом. Роуз розгортає таку ідеальну типологію соцієтальних характеристик модерних та антимодерних суспільств, характеристики яких притаманні багатьом пострадянським країнам, включаючи Україну (*табл. 3.3.1*).

Таблиця 3.3.1

**Модерні та антимодерні суспільства
в порівняльних характеристиках**

| <i>Соцістальні характеристики</i> | <i>Модерне суспільство</i> | <i>Антимодерне суспільство</i> |
|---------------------------------------|----------------------------|---|
| Функціонування | Складне | Складне |
| Сигнали-регулятори | Ціни, закони | “Правила”, політика, хабарі, особисті контакти |
| Відкритість | Прозоре | Напівпрозоре або тіньове |
| Верховенство права | Присутнє | Залежність судової влади |
| Причина та наслідки | Піддаються розрахунку | Невизначені |
| Результати | Ефективні | Неефективні |
| Ефективність системи | Присутня | Іноді, але не завжди |

Дослідник порівнює ідеальну ситуацію ефективності роботи модерних інститутів з використаним М. Вебером образом механізму, що вправно працює, або в сучасній інтерпретації – автомата для продажу води, газет, цигарок тощо. Споживач кидає в автомат монети й отримує свій товар, не замислюючись над внутрішнім механізмом машини. Подібно до такої машини повинні працювати і модерні інституції, які задовольняють соціальні потреби та пропонують соціальні послуги платникам податків. У цьому випадку неформальні стосунки, які виникають поміж людьми, не є їх вотумом недовіри щодо інституціональної спроможності бюрократичної машини. Інша ситуація спостерігається в антимодерних суспільствах, в яких ця подібна бюрократична “машина” працює зі збоями або непередбачувано. Люди, які все ж таки покладаються на державні інституції та формально встановлений порядок (що практично майже не діє) нерідко опиняються серед соціальних невдач. І навпаки, аби бути успішними в такій ситуації, індивіди вимушені поклатись на неформальні, тіньові, клієнтелістські зв’язки з “патронами”, тобто суб’єктами, здатними вирішити будь-яку ситуацію “неформально”. У цій ситуації у точній відповідності до сценарію, описаного Р. Патнемом та іншими дослідниками, вирішальну роль у компенсації неефективності державної машини та за браком соціального капіталу відіграють неформальні, іноді напівкримінальні “посередницькі структури”. Р. Роуз зазначає: “Росія (та й, додам, сусідня Україна. – В. С.) продовжує потерпати від відсутніх “проміжних організацій”, які пов’язують неформальні суспільні мережі та сучасні (державні) інституції, і

ця прогалина часто заповнюється антимодерними підприємствами, керованими колишніми номенклатурними посадовцями або мафіозними угрупованнями” [Rose, 2000: р. 151]. Означені, але відсутні “проміжні організації” між державою та суспільством, за термінологією Р. Роуза, і являють собою у більш традиційних виразах соціальної теорії інститути, структури та практики громадянського суспільства, повноцінного функціонування яких бракує в антимодерних пострадянських суспільствах.

Отже, посткомуністична трансформація та перехідна природа посткомуністичних суспільств з особливою гостротою поставили серйозні методологічні проблеми про умови та можливості формування соціального капіталу в суспільствах, в яких: а) відсутня, або радше перервана історична традиція громадянської співпраці; б) нестабільних суспільствах та с) таких, у яких нерозвинена ефективна інституціональна державна структура (або ефективна раціональна бюрократія західного типу), а також медіативні інститути громадянського суспільства. Виникають також питання про сутність і природу соціального капіталу, зокрема, чи слід розуміти його лише у жорсткій історико-традиційній моделі інтерпретації, яку пропонує Р. Патнем? Адже коли погодитись з таким тлумаченням соціального капіталу, то слід визнати проблематичними будь-які його прояви у нестабільних посткомуністичних суспільствах.

Однак у теоретико-методологічній площині певним обнадійливим засновком щодо можливості формування соціального капіталу в будь-яких суспільствах, включаючи посткомуністичне українське, може бути реінтерпретація самої його природи та сутності. На відміну від Р. Патнема деякі теоретики, такі як Ф. Фукуяма та Е. Острем дотримуються думки про спонтанну (на протигагу історично детермінованій) нормотворчість етики та правил повсякденної соціальної співпраці. Зокрема, Ф. Фукуяма посилається на дослідження Елінор Острем, яка зібрала й узагальнила близько п’яти тисяч прикладів формування спонтанних практик громадської співпраці або сумісного раціонального використання спільних ресурсів, тобто свідомого подолання ситуацій “трагедії громад” або “дилеми в’язнів”. Фукуяма, одначе, доволі чітко формулює той набір умов, за яких соціальний капітал може формуватись стихійно. Аналізуючи приклади успішних спонтанних практик формування соціального капіталу, наведені Е. Острем, він доводить, що такими умовами є розмір громади чи групи, їх кордони, необхідність повторювання взаємодій членів громади чи групи, на-

явність первинних настанов, що їх розділяють члени громади та сталість невдалих рішень, завдяки чому громада чи група згодом може запобігти їх повторюванню. Висновок цього дослідника є таким: “Спонтанне відтворення соціального капіталу можливе у відносно малих, стабільних групах, членство в яких налічується сотнями чи й тисячами. Воно спостерігається і в більш населених суспільствах, але лише в тих із них, де вже наявна стійка політична система та панування права, адже соціальний капітал у багатьох випадках є наслідком міцного правопорядку” [Фукуяма, 2002: с. 145].

Останні зауваження Ф. Фукуяма підкреслюють проблематичність швидкого та спонтанного формування соціального капіталу на макросоціальному рівні у посткомуністичних суспільствах, подібних до України, які аж ніяк не вирізняються стійкістю політичної системи та верховенством права. Водночас ця позиція аргументує стратегії нарощування соціального капіталу в таких суспільствах. Вони можуть полягати в заохоченні суспільством і державними інституціями окремих практик спонтанної кооперації та співпраці поміж громадянами в межах окремих громад чи соціальних груп та у поширенні цих прикладів на більш широкий загал. Йдеться, по суті, про політику копії роботи по формуванню “острівців” соціального капіталу та громадянського суспільства в посткомуністичних суспільствах.

Інше принципове питання щодо теорії соціального капіталу, яке було актуалізоване посткомуністичною трансформацією, полягає у визначенні сутнісних характеристик такого явища, як соціальний капітал, точніше його якості, соціальної спрямованості та ефективності. Дійсно, на перший погляд, посткомуністичні суспільства мають багато соціальних передумов, які стало асоціюються зі сприятливими можливостями розвитку соціального капіталу. Україна, наприклад, — це країна з майже цілковитою грамотністю населення, де майже кожний учасник ринку праці має принаймні загальну середню освіту, близько трьох четвертих населення країни проживає у містах. Країна має також відносно розвинені транспортну та телекомунікаційну системи, бурливо розвиваються такі новітні засоби масової комунікації, як Інтернет та стільниковий зв’язок. Водночас соціокультурний спадок комуністичної доби є й досі доволі впливовим і присутнім у системі та традиціях організації життєдіяльності такого суспільства. Передусім це проявляється у тому, що громадяни пострадянських

країн у стратегіях своєї життєвої поведінки активно формують численні алгоритми подвійних (чи ба навіть потрійних) соціальних реальностей. Неформальні мережі людських стосунків (як позитивно емоційні приятельські, так і “рятівні” раціонально побутові, відомі як блат, непотизм, клієнтелізм, місництво) не лише збереглися, а й активно відтворюються у новій якості “інших” (тіньових) економік та “альтернативних” (часто щодо закону) неформальних спільнот та клієнтелістських мереж у нову посткомуністичну добу.

Втім, у певному сенсі життєва стратегія порятунку та виживання у колі “своїх людей” — родичів, друзів, знайомих, приятелів, колег — у періоди болісної соціальної трансформації в посткомуністичних суспільствах була й досі залишається ефективною раціональною індивідуальною поведінкою. Це знову ж актуалізує питання природи і якості соціального капіталу. Про що йдеться? Соціологічні факти, зокрема дані моніторингу “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України, свідчать про те, що в умовах соціально-економічного виживання особливої важливості набувають міжособистісні взаємини між людьми, включаючи сімейні, дружні та приятельські стосунки. Український дослідник Є. Головаха зауважує з цього приводу: “Соціальне мікросередовище останніми роками виконує край важливу для збереження стабільності суспільства функцію соціально-психологічної й моральної підтримки, пом’якшуючи стреси, спричинені соціально-економічною кризою, руйнацією традиційного способу життя і трансформацією ціннісної-нормативної системи” [Головаха, 2003: с. 111]. Цей висновок актуальний і для теперішньої ситуації.

Однак, чи можуть об’єктивно вимушені неформальні міжособистісні взаємини, сформовані певною мірою раціональними стратегіями родинно-кланового виживання у період соціальної кризи, бути аналогом автентичної соціальності вільних особистостей стабільного соціуму та основою формування соціального капіталу громадянського суспільства? І як відрізнити формально ізоморфні різновиди соціального капіталу кооперативної співпраці, взаємодопомоги та довіри громадян від “соціальних капіталів” кругової поруки, кланової солідарності та корпоративності угруповань мафіозного типу?

Питання не просте, і багато критиків звертали увагу на вразливість концепції соціального капіталу саме в цьому формальному відношенні, зокрема щодо невизначеності критеріїв його соціального спрямування. Так, Ф. Фукуяма, виходячи з найбільш загаль-

ного визначення соціального капіталу як зводу неформальних правил чи норм, які дають змогу членам групи, що їх поділяють, взаємодіяти один із одним, констатує: “Хоча наявність соціального капіталу і громадянського суспільства широко підносяться, варто зазначити, що володіння ними у жодному разі не завжди є благом... І мафія, і ку-клукс-клан є складовими частинами американського громадянського суспільства; обидві організації володіють соціальним капіталом, але при цьому діють на шкоду соціуму” [Фукуяма, 2002: с. 129]. Застарілий і знецінений соціальний капітал соціальної взаємності, який виникає у певному типі чи способі виробництва (скажімо, в кустарному традиційному ремісництві), може також стати відчутною інституційною перепорою для розвитку нових виробництв чи технологій, які вимагатимуть нових форм групової координації та соціальної взаємодії іншого кола учасників, а отже, формування нових форм соціального капіталу. Фукуяма наводить цей приклад, реферуючи до болісного процесу трансформації японських корпорацій 1990-х років, але ці зауваження цілком справедливі й для процесу посткомуністичної соціально-економічної та культурної трансформації.

Отже, посткомуністичний досвід з особливою гостротою актуалізував проблему “хибно” або деформованої соціальності [Stepanenko, 2006] та соціального капіталу, сформованого на її основі. Виникає проблема якості такого соціального капіталу [Stepanenko, 2002e]. Дійсно, проблематичними видаються перспективи формування соціального капіталу, спрямованого на соціальне благо (наприклад, у згаданому вище розумінні Р. Патнема) і дієвого демократично орієнтованого громадянського суспільства на основі солідарних криміногенних угруповань або в межах родинно-кланових егоїстичних мереж виживання в країнах, подібних за своїми соціальними обставинами до України. Як зазначалось, задовго до Р. Патнема, аналізуючи клієнтелістську культуру південної Італії, інший американський дослідник Едвард Бенфільд характеризував такі квазісоціальні замкнені кола групової солідарності термінами “аморальної родинності” [Banfield, 1958]. Наслідки впливу такого деформованого соціального оточення, описані Е. Бенфільдом, а згодом підтверджені Р. Патнемом, є відомими: квазісоціальні патронально-клієнтелістські відносини, корупція та непотизм заповнюють вакуум суспільних відносин і фактично створюють замкнене порочне коло самовідтворення. Адже громадяни в таких соціумах знаходять вирішення своїх проблем

у неформальних патронально-клієнтелістських зв'язках, залежні від них і не відчують ані готовності, ані здатності змінити правила “соціальної гри”.

Родинно-кланові стратегії виживання посткомуністичного суспільства виконували та й досі почасти виконують у соціальній сфері компенсаторну функцію подібну до ролі “народної економіки” за відсутності розвиненої ринкової економіки. Власне, це є закономірним, враховуючи те, що клієнтелізм і корупція як явища соціальні мають свій ґрунт та прояви передусім у соціально-економічній сфері. Водночас подібно до того, як “народна економіка” посткомуністичної України є своєрідним не лише компенсуючим, а й водночас деформуючим фактором щодо перспектив розвитку цивільної ринкової економіки, родинно-кланові стратегії виживання можуть блокувати перспективи розвитку громадянської солідарності та довіри до інших співвітчизників, які виходять за межі близького родинного кола. А отже, такі суспільні практики навряд чи можуть бути сприятливим соціальним фоном для розвитку соціального капіталу та громадянського суспільства.

Коли в радянському контексті корупційні та тіньові економічні відносини були певною мірою соціально раціональними стратегіями, орієнтованими на здоровий глузд і ринковий прибуток, то в умовах ринкового та демократичного реформування системна корупція та клієнтелізм перетворились чи не на головну інституціональну перешкоду розвитку легальних ринкових відносин та громадянського суспільства в Україні. Отже, розблокування і демонтаж такої деформованої суспільної системи є нагальною соціальною потребою суспільств, подібних до українського. Це завдання включає в себе розвиток культури правових і контрактних взаємин, а також практик громадянського контролю за владою задля формування не патронально-клієнтелістської або мафіозної, а громадянської культури довіри та соціального капіталу, спрямованого на суспільне благо. Як переконливо показує Р. Патнем, соціальний капітал, зрозумілий як рівень розвитку суспільної довіри до людей та інститутів (те, що в західній суспільній літературі часто позначається як “узагальнена довіра” — *generalized trust*), соціальна солідарність, а також бажання та здатність громадян співпрацювати заради суспільного інтересу є важливою передумовою дієвої демократії.

Отже, соціальний груповий капітал як прояв та індикатор якості соціального середовища — суспільно-контекстуальний феномен,

що залежить від багатьох соціальних, політичних, економічних та соціокультурних обставин певного суспільства. Існує також блок теоретико-методологічних проблем, пов'язаних з оцінками, вимірами та індикаторами самого соціального капіталу. Використання та тлумачення концепту соціального капіталу, зокрема в соціологічних дослідженнях, наражається на ті ж самі методологічні складнощі, що позначились у студіях політичної соціології щодо понять політична та громадянська культури. Проблеми ці традиційно зводяться до вибору та обґрунтування певних соціальних індикаторів, які могли б бути формалізовані та виміряні, складаючи згодом інтегральний показник, який у свою чергу міг бути адекватно проінтерпретований. Іншими словами, у нашому випадку для дослідників постає питання: яким чином соціальний капітал суспільств чи громад (на відміну від фізичного або фінансового капіталу) може бути адекватно досліджений, вимірний та оцінений?

У відповідях на це питання Р. Патнем фактично не запропонував ніяких методологічних новацій. Як справедливо наголошує американська дослідниця Джін Коген у своїх дослідженнях соціального капіталу в Італії, а згодом і в США, Патнем реферує до тих же індикаторів громадянськості, які використовуються у вже класичних студіях політичної культури, зокрема Г. Альмондом і С. Вербою, а саме: кількість громадянських об'єднань, розповсюдження і читання громадянами місцевої та національної суспільно-громадської преси (як ознака зацікавленості та поінформованості місцевого й суспільного громадського життя), виборча активність та виміри-показники поваги до закону, міжособистісної довіри та здатності до співпраці громадян [Cohen, 1999: p. 217]. Але чи покривається розуміння концепту соціального капіталу лише цими індикаторами?

У 1995 році Р. Патнем опублікував есе, а згодом у 1999 році й книгу, основною темою яких був занепадаючий соціальний капітал Америки [Putnam 1995; 2000]. Матеріал цей спонукав до тривалих та активних дебатів, що не обмежились лише академічним середовищем, і водночас актуалізував методологічні проблеми аналізу сфери політичної культури та соціального капіталу суспільств. Однак Патнем зробив свій висновок на основі аналізу фактично лише двох показників, а саме: зниження виборчої активності американців та зменшення статистичного членства в деяких громадських добровільних об'єднаннях (зокрема, клубів для боу-

лінгу). За його логікою, це свідчення зниження рівня взаємозв'язків громадян один із одним та з політичною системою і, отже, ознака тривожної тенденції існування традицій американської демократії. Погоджуючись з міркуваннями щодо трансформації традиційних цінностей громадянської участі та інноваційними спостереженнями щодо ролі засобів масової інформації в деформації публічного простору США 1990-х років, деякі дослідники [Cohen, 1999; Paxton, 1999], проте, вбачали вузьке місце в аргументації Патнема саме у методологічній адекватності його вимірів соціального капіталу на основі лише деяких, хоча і важливих, показників.

Не заглиблюючись у деталі аргументованої критики методології виміру соціального капіталу, запропонованої Патнемом, виділю в ній, на мій погляд, важливі методологічні орієнтири та проблемні питання, які можуть стати в нагоді при розробці дослідницьких стратегій щодо соціального капіталу та розвитку громадянського суспільства. На доповнення до означених вище методологічних орієнтирів щодо дослідження та формування соціального капіталу в посткомуністичному суспільстві міркування ці є такими.

1. Які показники суспільної життєдіяльності (а відтак засновані на них соціологічні індикатори) є складовими соціального капіталу суспільства? Патнем фокусує свою увагу на рівні розвитку добровільних об'єднань громадян як свідченні соціального капіталу та джерелі існування здатності до соціальної співпраці, солідарності та довіри. Але чи варто вилучати з проблемної сфери такого аналізу інституційну діяльність держави як актора формування демократичних інституцій та сферу правових відносин? Видається, що така “звужена” інтерпретація соціального капіталу, яка в умовах розвинених демократій аксіоматично передбачає взаємодію громадянського суспільства з демократичними інституціями держави, не є аксіомою в умовах пострадянських демократій. В останніх суспільство і держава все ще функціонально роз'єднані і не формують, за влучним виразом угорського дослідника П. Тамаша, “добровільний перетин мереж, асоціацій (з нормами, що до них належать) як колектив добросовісних громадян” [Тамаш, 2003: с. 29]. Тому таке особливе значення для пострадянських суспільств має не лише налагодження взаєморозуміння та соціальної синергії між державною політикою та діями громадян, а й необхідність демонтажу жорстко адміністративної та корумпованої системи – так званої системи “держави-шантажиста” (*black-*

mail state), а також кланово-олігархічного монополізму як породження цієї системи. Як справедливо зазначає вітчизняний соціолог О. Демків, концепція соціального капіталу потребує своєї адаптації в українському контексті, зокрема у сенсі врахування монополізуючої ролі держави, її “капіталогенерувальних структур” та формуванні нею потужних “рентоорієнтованих соціальних мереж”, оскільки “системотвірними позиціями” в цих ієрархічних та патронажних мережах є “посади в органах державної влади, наділені адміністративними, контрольними, регуляторними і репресивними повноваженнями” [Демків, 2012: с. 18–19]. Додам до цього, що не менш потужними “капіталогенерувальними структурами” в країні є також кланово-олігархічні групи, які активно генерують “негативний”, або “тіньовий”, соціальний капітал у вітчизняному політичному процесі.

2. Дослідження соціального капіталу, як зазначалось, роблять центром своєї уваги формування усього спектра довіри в суспільстві – від міжособистісної довіри на рівні громадських об’єднань до інституціональної довіри до суспільних норм та інституцій. Але проблемним пунктом цього аналізу є недостатня увага до процесів взаємозв’язку та генералізації між різними рівнями суспільної довіри. Яким чином, наприклад, довіра в межах певної групи чи об’єднання трансформується (якщо трансформується взагалі) в довіру до незнайомих співвітчизників і чи сприяє міжгрупова довіра формуванню позитивних настанов довіри до суспільних інституцій і таких складових індексу “узагальненої довіри”, як переконання у легітимності інституціональних норм, сприйняття громадянами принципів взаємності та соціальної солідарності та впевненості у тому, що всі ці настанови поділяються як керівною елітою, так і звичайними громадянами? Посткомуністична соціальна практика у її доволі стало жорсткому поділі на переважаючу довіру до людей та переважаючу недовіру до державних інституцій якраз і свідчить про проблемність взаємозв’язку різних проявів відносин довіри. Більше того, як справедливо зазначає Д. Коген, “вірогідним є те, що за відсутності інших підкріплюючих механізмів для формування “узагальненої довіри” (таких, скажімо, як незалежна судова система або прозорі та підзвітні демократичні інституції. – *В. С.*) участь в об’єднаннях та членство в соціальних Інтернет-мережах може сприяти партикуляризму, локалізму, нетерпимості, вилученню та недовірі до інших, закону та уряду” [Cohen, 1999: p. 220].

3. Нарешті, як оцінити потенціал соціального капіталу і чи трансформується цей потенціал у нові соціокультурні форми? Теза Р. Патнема про занепад американського капіталу, як аргументують його критики, є не зовсім переконливою не лише з огляду на обмежений вибір перемінних індикаторів, а й у тому, що американський дослідник не брав до уваги сучасні історико-культурні тенденції трансформації суспільної та громадянської активності своїх співвітчизників. Зокрема, як свідчить дослідження американського теоретика А. Гіршмана щодо феномену так званого “зсунутого залучення” [Hirschman, 1982], політична залученість громадян у сучасних розвинених демократіях стає вельми епізодичною та дедалі більше орієнтованою щодо вирішення конкретних проблем, часто місцевого характеру. Звідси, можливі статистичні зниження показників членства громадян у політичних партіях, профспілках або традиційних добровільних об’єднаннях. Однак це зовсім не свідчить, як переконує і український досвід двох загальнонаціональних Майданів, про втрату здатності громадян до політичної мобілізації на національному або місцевому рівнях за загрози суспільним інтересам. Характерна трансформація цієї тези відбувається також у посткомуністичних суспільствах. Незначні статистичні показники членства громадян у наявних громадських організаціях в Україні, які частково зумовлені пострадянськими традиціями недовіри до будь-яких форм громадянської активності, на суб’єктивному ціннісному рівні певною мірою компенсуються доволі високою оцінкою громадянами цінностей та ідеалів громадянського демократичного суспільства, таких як свобода слова, можливості громадської активності, а також відкритої критики і контролю діяльності владних структур. Як справедливо зазначає у зв’язку з цим український соціолог В. Матусевич, такий розрив між актуальною практикою та цінностями громадянського суспільства “дає підстави... стверджувати про наявність поряд з правовими ще й ідеологічних (ціннісних) передумов становлення громадянського суспільства в Україні” [Матусевич, 2002: с. 204–208]. І ця перспектива також створює резервні можливості формування соціального капіталу, культури громадянської участі та розгортання громадянських ініціатив у країні.

Отже, проблематика та дослідження соціального капіталу, особливо в умовах пострадянських суспільств, є перспективним напрямом розвитку сучасної соціальної науки. У цьому розділі я не ставив собі за мету докладний розгляд теоретичної концепції

соціального капіталу (вартого, безумовно, окремого ґрунтового дослідження), а лише окреслив деякі методологічні аспекти таких студій у контексті розгляду цієї концепції в перспективі досліджень проблематики громадянського суспільства. До того ж окремі важливі соціокультурні аспекти громадянського суспільства та, зокрема, характеристики соціально-інституціонального фону українського суспільства будуть розгортатись і в наступних розділах цієї роботи. Одначе зрозуміло і те, що соціальний капітал, як і громадянське суспільство, – це не лише концепції, а й передусім актуальна соціальна практика цивільності та громадянської активності, яка потребує солідарних зусиль громадян і демократичних інституцій для свого розвитку та проти загроз своєї “девальвації”.

3.4. Дискурсивний етос цивільності в соціологічній концепції громадянського суспільства Д. Александера

Провідний американський соціолог, один із лідерів сучасної теоретичної соціології Джефрі Александер з початку 1990-х років активно досліджує проблематику громадянського суспільства [Alexander with Smith, 1993; Alexander, 1996, 1997, 1998a, 1998b, 2000a, 2000b, 2001a, 2001b; Александер, 1999]. Теоретична чутливість цього дослідника до найактуальніших проблем соціологічної науки та теоретичних логік її розвитку є незаперечною, тому його звернення до концепції громадянського суспільства свідчить про “центральність” (як висловився б сам Александер) цієї проблематики для класичної та сучасної соціальної, зокрема соціологічної, теорії. Александер пропонує у своєму підході розуміння соціологічного концепту громадянського суспільства як передусім соціального нормативного порядку, соціокультурних практик та дискурсів цивільності [Степаненко, 2006g]. У цьому сенсі Александер також актуалізує історичне семантичне значення громадянського суспільства як *цивільного* – дискурсивна стратегія, що була докладно розглянута вище, у розділі 1.

Одначе підхід Александера до громадянського суспільства вартий особливої уваги не лише тому, що він наголошує саме на соціологічному розумінні цього соціального феномену, а й тим, що він пов’язує свій інтерес до цієї проблематики з логікою формування власного дослідницького шляху в теоретичній соціології, а

також з пропозиціями нових синтезів соціологічного знання, а отже, і з новими інтерпретаціями та розумінням громадянського суспільства в постмодерну епоху глобальних суспільних соціокультурних та політичних трансформацій. Як справедливо стверджує цей дослідник, соціологам час звернути більшу увагу на концепцію громадянського (цивільного) суспільства, але водночас сама вона повинна бути переосмислена у спосіб, який би уможлиблював перехід від здебільшого артикульованої політичної ідеї до концепції, що відіграє важливу роль як у теоретичній, так і в емпіричній соціальній науці [Alexander, 1998a: p. 17].

Соціологічне переосмислення концепції громадянського суспільства та теоретичні пропозиції Александра щодо цього можна стисло окреслити у такий спосіб.

1. Розглядаючи громадянське суспільство як культурну і регулятивну логіку організації суспільного життя та його нормативно-ідеальний тип, Александер чітко окреслює його соціальну топологію як особливої культурної субсистеми (називаючи її також сферою цивільного – *civil sphere*). Тим самим він “занурює” теоретичну та практичну проблематику громадянського суспільства в культурно-символічну сферу суспільної життєдіяльності. Особливими характеристиками останньої є дискурси, соціальні коди, символічні концепти і практики, які притаманні будь-якій культурній системі та суспільству. Саме через ці культурно-символічні індикатори, за переконанням Александра, дослідник може вивчати прояви та маніфестації будь-якого громадянського суспільства.

2. Така особлива (культурно-символічна) специфіка громадянського суспільства для свого адекватного розуміння і дослідження вимагає нових теоретичних підходів та синтезів, які характеризуються теоретиком як “ціннісний аналіз” (*value analysis*) або “культурний підхід” (*cultural approach*) у рамках постпозитивістського теоретичного напрямку культурної соціології (*cultural sociology*), пропозиції щодо якої активно обстоює американський соціолог [Alexander with Smith, 1993: p. 151].

3. Культурно-символічна специфіка громадянського суспільства не означає, однак, обмеження проявів його дії лише сферою культури. Радше, громадянське суспільство як суспільний нормативний ідеал присутнє та формує значення “доброго” чи “поганого”, “справедливого” чи “несправедливого” в багатьох інших сферах (або підсистемах) суспільної життєдіяльності – у міждержавних відносинах, політиці, економіці, ідеології, державі, ро-

дині тощо. Як наголошує Александер, “у функціоналістських термінах громадянське суспільство можна розуміти як соціальний вимір або субсистему, яка, одержуючи внески від інших сфер, зазнає стримувальних впливів їхніх примусів і, своєю чергою, вдається до дій для їх стримування” [Александер, 1999: с. 40]. У цьому сенсі соціолог заперечує критику на свою адресу іспанського дослідника В. Переза-Діаза, який ототожнює його підхід з “мінімалістськими” уявленнями про громадянське суспільство, тобто такими, що буцімто обмежені лише сферою культури [Pérez-Díaz, 1997]. На думку американського теоретика, перевагою його чіткого визначення цієї аналітичної категорії є можливість пояснення та моделювання багатьох цивілізаційних конфліктів, суперечностей та варіацій поміж цивільною та нецивільною сферами суспільної життєдіяльності, поміж реальними та ідеальними громадянськими суспільствами тощо.

Розглянемо докладніше теоретичні пропозиції Д. Александера, а також проаналізуємо деякі емпіричні застосування його теоретичної моделі громадянського суспільства щодо можливості їх екстраполяцій у контекстах української суспільної трансформації. Ця потреба є тим більш актуальною з огляду на свідчення якісно нових проявів громадянського суспільства в Україні під час “помаранчевого” Майдану 2004–2005 років та “революції гідності” 2013–2014 років та у постреволюційні періоди розвитку суспільства. Як пропонує Александер, варто звернути увагу на глибинні прояви етико-нормативних настанов і укладу суспільства, що особливо позначилися в ці періоди в тенденціях “моралізації” політики, посиленого політичного використання культурно-символічних феноменів та нормативно-дискурсивних практик, зокрема пов’язаних із аргументами “справедливого”, “ідеального” тощо суспільства або країни. У постмодерну добу політика і культура тісно переплітаються і взаємовпливають одне на одне, а тому нові теоретичні координати (що їх, зокрема, пропонує теоретик) можуть бути корисними та евристично плідними для аналізу сучасного стану та проявів громадської сфери в суспільстві, що трансформується.

Оскільки предмет дослідження Александера – громадянське суспільство та запропонована ним теоретична логіка щодо цього тісно пов’язані (аж до міри їх взаємозумовленості одне одним), почнемо з розгляду теоретичної методології та аналітичного апарату, які, на думку теоретика, є необхідними для адекватного

аналізу та розуміння феномену громадянського суспільства у його інтерпретації. Як зазначалось, у своїх дослідженнях 1990-х років, зокрема щодо громадянського суспільства, Александер висуває теоретико-методологічні пропозиції “культурної соціології” (*cultural sociology*). У поєднанні його розвідок з соціологічної теорії, культури та суспільства ця теоретична програма фокусує увагу на значеннях культурних кодів та наративів суспільного життя. Вони, на переконання соціолога, проявляються в таких, на перший погляд, різних полях і знакових подіях суспільної життєдіяльності, як громадянське суспільство, екологічні проблеми, нові комп’ютерні технології, історичні політичні колізії та кризи (від Голокосту та Ватергейту до антикомуністичних революцій у Східній Європі та терористичної атаки на США 11 вересня 2001 року), що їх теоретик робить предметом свого аналізу.

Аби зрозуміти теоретичну логіку повороту Д. Александера до проблем культури, необхідно згадати домінуючі траєкторії соціологічного вживання понять “цінності” та “культура” в повоєнній західній соціологічній традиції. Активний ужиток цих концепцій дослідниками багатьох соціальних дисциплін, і зокрема в соціології, у ранній повоєнний період 1940–1960-х років (як певною мірою продовження класичної традиції “розуміючої соціології” М. Вебера) змінився періодом доволі гострої критики та теоретичного “оходження” щодо культуро-центричних підходів. Головними аргументами цієї критики були буцімто невинуватий пріоритет, що надавався культурі серед інших сфер соціальної реальності та способів її теоретичних класифікацій, а відтак начебто ідеалізм культурного підходу. Результатом такого критицизму щодо соціологічних методологій, які обирали культуру або цінності точкою свого теоретико-методологічного відліку, стало те, що сама культура в західній теоретичній соціології в 1970–1980-х роках часто інтерпретувалась як лише продукт соціальної структури (Т. Парсонс), теорії практики (П. Бурдьє) або активності та суб’єктивності актора (Г. Гарфінкель). Тим самим, соціологічний погляд на культуру втрачав розуміння її самодостатності, внутрішніх логік її розвитку та суспільних смислів її репрезентації. Як зазначає Александер, у такій деформованій теоретичній моделі “культурні форми часто уявляються пустими боксами, які мають бути заповнені потребами (соціальної) структури, а відтак – внутрішній зміст репрезентацій має незначні можливості для пояснень” [Alexander with Smith, 1993: p. 152].

На думку Александера, адекватним теоретичним виходом з цього стану “випадіння” культурних смислів і нерозв’язаних методологічних дихотомій поміж культурою та дією, культурою та соціальною структурою є формування нових теоретичних підходів щодо культури як сфери суспільної життєдіяльності. У теоретичний синтез цієї нової, пропонованої моделі дослідник залучає на основі вихідного Парсонівського структурно-функціоналістського розмежування поміж культурою та соціальною системою постмодерні семіотичні та постструктуралістські підходи (К. Леві-Строс, Р. Барт), традиції культурної антропології, а також герменевтичний підхід (П. Рікер), згідно з яким значуща дія може розглядатись як текст [Ricoeur, 1971: p. 529–562]. І хоча цей синтез сам Александер називає “пізнім Дюркгаймівським” (*late-Durkheimian*), його культурна соціологія, особливо в розгляді цивільної сфери, окрім Дюркгаймівської традиції в розуміннях суспільства та солідарності, включає також елементи соціологічних підходів до суспільної солідарності М. Вебера та концепти соціетальної спільноти Т. Парсонса.

Яким же чином культура і сфера цивільного може бути проінтерпретована в цій новій теоретичній моделі? У річищі свого підходу Александер визначає культуру як структуру, що складається з символічних систем. Символи є референтними знаками, які мають узагальнюючий статус і забезпечують поняття у розумінні елементів соціального або індивідуального життя. Культурні символи й структури формують упорядковані стани суспільного життя та послідовність у людських діях. Такі культурні структури мають багато проявів і один із найважливіших серед них, який до того ж може фіксуватись на рівні емпіричних досліджень — це дискурси та наративи (*narratives*), тобто оповіді, історії та тлумачення подій. Цілком у дусі постструктуралістського підходу дослідник зазначає, що “люди, групи та нації усвідомлюють свій прогрес у часі через оповіді та сюжети, які мають початок, середину та кінець, героїв і антигероїв, вирішальні точки свого розвитку та розв’язки, драматичні, комічні та трагічні форми” [Alexander with Smith, 1993: p. 156].

Звернення Александера до значущих культурних символів, структур, дискурсів та наративів є симптоматичним. Дійсно, у певному сенсі занедбана в післявоєнній соціології 1960–1980-х років її традиційна культурно-антропологічна складова (зокрема від традицій британської культурної антропології) та соціокультурний підхід

знову набувають актуальності в постмодерному теоретичному повороті розвитку соціології та в окресленні її дослідницьких сфер з 1990-х років [Степаненко, 2003а, 2003f; Черниш Н., Ровенчак, 2005 та ін.]. Сучасні постструктуралістські та модернізовані культурно-історичні підходи (М. Бахтін, К. Леві-Строс, Р. Барт, В. Тьорнер, У. Уорнер, П. Рікер, М. Еліаде), що вбачають присутність і дієвість старих та нових міфологічних побудов, а також символічних структур навіть у сучасних індустріалізованих та секуляризованих суспільствах, є евристично-плідним напрямом розвитку сучасної соціологічної теорії, зокрема також вітчизняної [Бурлачук, 2002].

І хоча теми символічної, міфологічної, структурно-функціональної логіки розвитку та функціонування культурних систем не є новими в соціальній теорії, методологічною заслугою Александера видається поширення такого теоретичного підходу не лише щодо аналізу традицій, ритуалів і соціокультурних явищ, а й до інших сфер суспільної життєдіяльності, зокрема політики та громадської сфери будь-якого суспільства. Універсальність символічних бінарних кодових структур, а відтак формальна автономія культури від соціально-структурних детермінацій ґрунтується, на думку теоретика, на внутрішній взаємодії кодів, що позначають будь-яке явище чи процес у формуванні їх смислів [Alexander with Smith, 1993: p. 157]. Згідно з цим підходом символи структуруються в системи бінарних відносин і коли будь-яка соціально значуща дія розглядається як текст, культурне та громадське життя суспільства може бути представлено мережею взаємопов'язаних систем бінарних відносин, які позначаються у дискурсах. Саме символічно-структуровані системи дискурсів суспільства дають змогу класифікувати та відрізнити один від одного хороше і погане, бажане і неприйнятне, святе і демонічне, символічно чисте і забруднене тощо.

У своїй інтерпретації бінарних символічних основ соціокультурного порядку суспільства теоретик реферує не лише до класичних основ структуралізму, культурної антропології та соціологічних концепцій нормативно-регулюючих функцій моралі Е. Дюркгайма, М. Вебера та Т. Парсонса, а й до відомих критичних соціально-філософських систем від К. Маркса і А. Грамші до Ю. Габермаса. Основою останніх у різних варіаціях є протиставлення наявного недосконалого або несправедливого суспільства певному

нормативному ідеалу – *доброму, справедливому, цивільному* суспільству. Але проблемною вадою цих підходів є, на думку Александера, винесення смислів суспільно-нормативного ідеалу за межі сфери культури в інші сфери суспільної життєдіяльності – в економіку, політику чи в соціально-класову структуру суспільства.

Актуальною новизною власного підходу теоретик небезпідставно вважає розгляд нормативно негативних суспільних характеристик (погане, несправедливе, аморальне тощо) як внутрішньо органічної частини єдиної культурної системи, в якій негативні характеристики символізуються і кодуються, так само як і позитивні. Більше того, позитивні культурні коди можуть бути зрозумілими і усвідомленими саме у їх протиставленні до негативних. Отже, конфлікт поміж культурним позитивом і негативом, поміж добрим та поганим відбувається в межах самої культури і створює її внутрішню динаміку. В підході Александера такий конфлікт (придушення, виключення та домінації) поміж бінарними культурними символами є частиною ядра системи оцінювань будь-якої культури, а символічні “забруднення”, трансгресії, трансформації та “очищення” – це основні ритуальні процеси соціального життя [Alexander with Smith, 1993: p. 158]. Ритуальні процедури та механізми взаємодії бінарних символів і дискурсів у межах однієї культурної системи були наочно представлені в публічних маніфестаціях двох процесів масової політичної активності в Україні – “помаранчевого” Майдану 2004 року та Євромайдану 2013–2014 років в Україні. У мобілізаційній ідеології цих масових протестних рухів активно використовувався дискурс “очищення” суспільства та влади проти корупційного, бандитського, олігархічного тощо “забруднення”, яке до того ж персоніфікувалось у масовій свідомості з кримінальним (тобто “не чистим”, “не добродесним” тощо) минулим В. Януковича.

Сучасні теоретики фокусують особливу увагу на театральності, візуалізації, ритуалізації, соціальному драматизмі, а іноді й “культурних війнах”, якими характеризуються публічні репрезентації культури та історії в постмодерному суспільстві [Smelser and Alexander, 1999]. Багато подій новітньої історії в різних соціокультурних контекстах від символічних проявів громадянської згуртованості американців після терористичної атаки на США 2001 року до масової активності та солідарності українців на Майданах підтверджують особливе значення та актуальність пошуку спіль-

них культурних цінностей в умовах культурного плюралізму та різноманітності сучасних суспільств. Ідеально-нормативним форматом цих культурних дискурсів і практик у загальносуспільному пошуку спільних цінностей є, на думку Александера, *громадянське (цивільне) суспільство*, “метою якого є моральна регуляція соціального життя” [Alexander with Smith, 1993: p. 161].

Більше того, макрорівнева динаміка соціального життя демократичного суспільства зумовлюється взаємодією цивільної та нецивільної сфер, коли для підтримки демократії громадянському суспільству нерідко доводиться втручатися в інші сфери суспільної життєдіяльності (скажімо, економіка, політика, соціальні програми тощо), вимагаючи певних реформ та політичного реагування і контролюючи їх виконання регулятивними засобами моральної критики та суспільної дії. Александер метафорично визначає цю функцію громадянського суспільства реагувати на “руйнівні вторгнення” у цивільну сферу його здатністю щодо “цивільного ремонту” та “полагодження” ушкоджень [Александер, 1999: с. 40]. Тобто як суспільно-нормативний ідеал громадянське суспільство приймає на себе фундаментальні зобов’язання з підтримки сучасної демократичної соціальної організації. Саме в публічній сфері громадянського суспільства відбуваються процеси взаємодії суперечливих культурних кодів, символізацій, дискурсів та практик сучасного демократичного суспільства і саме громадянське суспільство демонструє крихкість соціальних інститутів у процесах репрезентації спільної культури, цінностей та історії.

Характеризуючи нормативно регулятивні функції громадянського (цивільного) суспільства, Александер окреслює і його структурну побудову, яка складається з акторів, взаємин між ними та інститутів [Alexander with Smith, 1993: p. 161]. Центральним ядром цієї побудови, що забезпечує нормативний алгоритм функціонування будь-якого громадянського суспільства, є система культурних бінарних кодів. Ці коди зумовлюють характер взаємодії трьох зазначених вище вимірів соціально-структурної реальності у звичний та зрозумілий (хоча не завжди усвідомлений) для суспільства спосіб. У дусі своїх теоретичних підходів, орієнтованих на класичну теоретичну методологію “ідеальних типів” від М.Вебера до Т. Парсонса, Д. Александер пропонує макросоціологічну (або соціетальну) структуру громадянського суспільства, яка, на його думку, є універсальною (рис. 3.4.1).

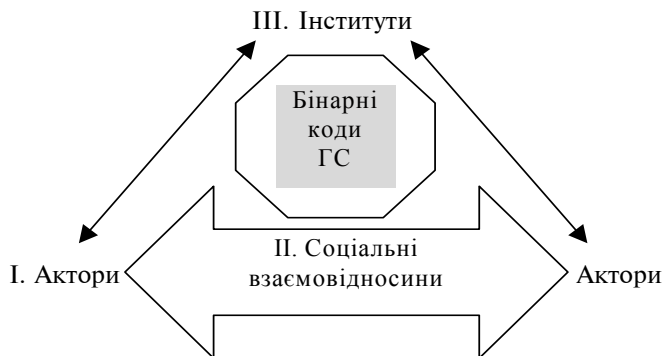


Рисунок 3.4.1. Структура громадянського суспільства за Д. Александером

Водночас гомогенність структурного ядра громадянського суспільства не виключає суттєвих і важливих варіацій його проявів у різних національно-культурних контекстах і, розвиваючи цю позицію і спираючись, зокрема, на висновки згаданого дослідження Р.Патнема, – різні можливі варіації навіть у межах одного суспільства. Підкреслюючи контекстуальність, історичність та соціологічну конкретність громадянського суспільства, Александер, зокрема, зазначає: “Кожне громадянське суспільство історично розвивається у свій особливий спосіб. *Bürgerliche Gesellschaft*, *société* та *society* позначають ці варіації у взаєминах між державою, економікою, культурою та громадою різних національних громадянських суспільств і, видається, вони визначають відмінності щодо найзагальніших тем культури” [Alexander with Smith, 1993: p. 161]. Прикладом таких варіацій, зокрема, може бути різна культурна традиція і соціальна семантика в розумінні, у концепціях нації та громадянства у Франції та Німеччині (про що буде далі).

З огляду на докладне знання найбільш знайомого йому культурного матеріалу та хрестоматійну демократичність історичного формування національної держави та суспільства в США соціолог інтерпретує свою концепцію, застосовуючи її для аналізу бінарного дискурсу американського громадянського суспільства. Його визначальною історичною складовою, на думку Александера, є “демократичний код”, який формує домінуючий дискурс свободи й зумовлює характеристики поведінки і мотивації акторів, соціальних взаємовідносин та спосіб функціонування соціальних інсти-

тутів [Alexander with Smith, 1993: p. 161]. Необхідною наявною антитезою цього коду є “контрдемократичний код”, який позначає протилежні характеристики авторитарного суспільства в цих означених сферах (табл. 3.4.1). В узагальненому вигляді бінарні коди та дискурси громадянського суспільства за Александером виглядають як семантичні пари необхідних протилежностей, без наявності яких значення цих дискурсів не може бути зрозумілим. І хоча ця бінарна структура пропонується соціологом у його аналізі дискурсу американського громадянського суспільства [Alexander, 2001b: p. 373], рівень її узагальнення та базовий “загальнолюдський” понятійний апарат дає змогу використовувати її як певну

Таблиця 3.4.1

Бінарний дискурс громадянського суспільства

| | | |
|---------------------------|--------------------------|------------------------------------|
| | <i>Мотиви (акторів):</i> | |
| <i>Цивільні (civil)</i> | | <i>Антицивільні (anticivil)</i> |
| активність | | пасивність |
| автономність | | залежність |
| раціональність | | іраціональність |
| розсудливість | | істеричність |
| спокійність | | збудливість |
| самоконтроль | | не здатність керувати пристрастями |
| реалістичність | | викривлення дійсності |
| розумність | | маячня |
| | <i>Взаємовідносини:</i> | |
| <i>Цивільні</i> | | <i>Антицивільні</i> |
| відкритість | | секретність |
| довірливість | | підозрілість |
| критичність | | догідливість |
| повага | | власний інтерес |
| альтруїзм | | жадібність |
| чесність | | обман |
| прямота | | розрахунок |
| відкритість до обговорень | | келійність |
| дружність | | антагонізм |
| | <i>Інститути:</i> | |
| <i>Цивільні</i> | | <i>Антицивільні</i> |
| керованість правилами | | свавілля |
| закон | | влада |
| рівність | | ієрархічність |
| залучення | | обмеження |
| неупередженість | | суб'єктивізм |
| контракт | | зв'язки лояльності |
| групи (<i>groups</i>) | | угруповання (<i>factions</i>) |
| установа | | особистість |

концептуальну конструкцію для аналізу та розуміння будь-якого громадянського суспільства (табл. 3.4.1).

Звичайно, ця бінарна матриця є ідеальною теоретичною конструкцією дискурсу громадянського суспільства, яка до того ж зумовлена семантикою певного культурного контексту. Одначе навіть з перспективи здорового глузду або первинного сприйняття в контексті будь-якої культури цивільні орієнтири індивідуальних мотивів, соціальних взаємовідносин та способу функціонування суспільних інститутів визначають базові соціетальні цінності та суспільні нормативні ідеали (*те, що має бути*), особливо на рівні індивідуальної поведінки та соціальних відносин. Нормативно усталені відхилення від ідеальної типології дискурсу громадянського суспільства в посткомуністичному, зокрема українському, контексті найвиразніше спостерігаються, як буде показано далі, у сфері функціонування інститутів з такими їх нормативно цивільними характеристиками, як “закон”, “рівність”, “неупередженість”, “контракт” тощо.

Бінарність логіки ідеально типологічних класифікацій також спостерігається у соціально-структурних характеристиках українського суспільства. У штучному політичному (та й часто в теоретичному) сучасному українському дискурсі позитивні характеристики “громадянськості” переважно асоціювались з сегментами груп “демократичного впливу” та “громадськими активістами”, натомість “масове” суспільство позбавлялось цих якостей і часто характеризувалося як “не громадянське” [Степаненко, 2004а]. Далі, при розгляді проблем інституціоналізації громадянського суспільства в Україні, я повернусь до цих, а також до інших методологічних аспектів підходу Д. Александера, які є евристично плідними у дослідженнях дискурсу посткомуністичного громадянського суспільства. Тут же докладніше окреслю концептуальні позиції бінарної матриці, запропонованої цим дослідником.

Александр підкреслює притаманну будь-якому суспільству внутрішньо антагоністичну структуру його нормативних суспільних ідеалів – “позитивні” цінності не можуть проявляти себе та бути зрозумілими без семантичного співвіднесення до їх необхідних і наявних смислових антиподів або, використовуючи лексику М. Фуко, відповідних їм “контрдискурсів”. Дуалістична, внутрішньо суперечлива структура дискурсу громадянського суспільства – особливість, яку, на думку Д. Александера, ігнорувала теорія демократії від К. Маркса до Ю. Габермаса, Д. Роулса і Т. Парсонса –

характеризує не лише модерний демократичний дискурс, а вже навіть його першу історичну структуру епохи античної Греції [Alexander, 2001b: р. 372]. Уже античне розуміння демократії поєднувало у собі як класифікації для громадської участі (вільні громадяни), так і виключення із активного громадського життя (раби, метеки, жінки, недієздатні, неповнолітні) [Аристотель, 2002: с. 90–131], дискурс соціального об'єднання та залучення і дискурс соціального обмеження та репресії.

Якими є причини антагоністичної дуальності дискурсу громадянського суспільства? Дослідник пов'язує їх не лише з універсальними людськими особливостями пізнання та класифікації реальності через формування бінарних структур, категорій та понять (на чому наголошують когнітивна психологія, структуралізм та психоаналіз), а й з нормативними суспільно-політичними проявами цих особливих дискурсів. Адже умовою утвердження та функціонування самоорганізованої, не ієрархічної громади є взаємодія відкритих, чесних, незалежних, раціонально діючих, доброзичливих та здатних до самоконтролю індивідів. Коли ж члени громади не довіряють одне одному, є підозрливими, нечесними, залежними, ірраціональними в мотивах своєї поведінки, не здатними до самоконтролю та агресивними, їх здатність сформувати та підтримувати самокеровану та демократичну громаду видається малоімовірною, більше того – така громада зречена бути залежною від різних форм внутрішньої ієрархії та встановлення системи зовнішнього контролю [Alexander, 2001b: р. 372].

Іншим важливим методологічним висновком, який впливає з концепції громадянського суспільства Александера, є підхід щодо складної та суперечливої суспільної діяльності у формуванні соціальних смислів. Смеслотворча діяльність, яка відбувається в повсякденних і політичних інтеракціях на рівні різних суспільних сфер та акторів, є, по суті, колективним переговорним процесом у рамках бінарного дискурсу громадянського суспільства і саме цей процес продукує нормативні смисли добра і зла, справедливого і несправедливого, прийнятного і неприйнятного в суспільстві. Суперечливий і принципово незавершений суспільний результат соціальних інтеракцій та обговорень щодо норм, цінностей і приписів суспільства найвиразніше відображається у практиках реалізації та унормування (інституціоналізації) суспільного ідеалу справедливого та солідарного суспільства.

У класичній соціологічній теорії проблема колективного продукування соціальних смислів, а також соціальних норм суспільного

співіснування (власне, того, що робить суспільство суспільством) відображена в концептах різних форм солідарності суспільства (Е. Дюркгайм), “фратенізації” (М. Вебер), “соціетальної громади” (Т. Парсонс). Однак ідеал суспільної солідарності у будь-якому історичному суспільстві, починаючи з античної Греції, ніколи не був досягнутий у беззаперечний та однозначний спосіб. Саме тому в своїй концепції Александер звертає особливу увагу на проблему інституціоналізації громадянського суспільства як на вихідний методологічний принцип досліджень його проблематики та суперечностей [Alexander, 2001b]. Суперечності громадянського суспільства, на його думку, зумовлюються внутрішньо неповним та завжди частковим процесом інституціоналізації (тобто практичної реалізації та унормування) цього суспільного ідеалу [Alexander, 1992]. Будь-які, навіть найуспішніші, намагання інституціоналізувати нормативні ідеали, зокрема громадянського суспільства, не завжди обертаються суспільною рівновагою та усталеним соціальним порядком (у посткомуністичному контексті – не досягають ідеалів “справедливого суспільства”), а скоріше мають своїм результатом протиріччя, яке Ю. Габермас називає суперечністю між нормативністю (*normativity*) та фактичністю (*facticity*) [Habermas, 1996]. Варто зауважити, що особливу актуальність і гостроту ці протиріччя між суспільними ідеалами та політичною практикою, між словами та справами набувають під час процесів непослідовної демократизації, зокрема з огляду на вітчизняний історичний досвід [Степаненко, 2006d]. Як зауважує Александер, “ця суперечність зумовлює емпіричну основу для триваючих соціальних конфліктів щодо справедливості, які характеризують модерні та постмодерні суспільства” [Alexander, 2001b: р. 372]. Утім, той факт, що реформістські та революційні конфлікти спалахують не лише в суспільствах, що трансформуються (зокрема, посткомуністичних), а й навіть, у здавалося б, історично усталених громадянських суспільствах, не доводить, однак, несумісність принципів цивільності з реальною життєдіяльністю таких суспільств. За Александром, це радше свідчення неминуче часткового та суперечливого процесу унормування ідеалів громадянського суспільства (зокрема, через його внутрішній парадокс у напрузі між індивідуальними та колективними вимірами громадянської солідарності [Alexander, 2001b: р. 372]), нескінченної організаційно суспільної здатності до перегляду та переоцінки суспільних норм, суспільної самокритики та саморефлексії. Ця суспільна здатність соціальної критики

та соціального уявлення є основою соціальних структурних змін та інституціоналізації будь-якого громадянського суспільства.

Важливі методологічні висновки концепції Александера мають безпосереднє відношення до складних процесів суспільної трансформації та пошуку оптимальних моделей формування справедливого, солідарного, економічно ефективно суспільства в посткомуністичних країнах і в Україні зокрема.

Тут я лише окреслив проблемне поле дослідницьких питань і аспектів у можливостях соціологічної реконцептуалізації теорії громадянського суспільства, зокрема проблем його інституціоналізації, спираючись на методологічні підходи соціології Д. Александера (далі докладніше проаналізую деякі з цих аспектів щодо практик та перспектив розвитку громадянського суспільства в Україні). Головний теоретико-методологічний висновок розгляду дискурсивної концепції громадянського суспільства Д. Александера може полягати у тому, що нормативні поняття суспільного блага, справедливості та доброчесності присутні в будь-якому суспільстві – люди відрізняють справедливе від несправедливого, а суспільство зберігає та розвиває символічну нормативну пам'ять та соціальне уявлення про те, “що є добре і що погано”. Така диспозиція не лише турбує і надихає оптимізмом соціологічну уяву, а й є важливою передумовою до наступного розгляду, в якому я перейду від універсальних уявлень про суспільні ціннісно регулятивні орієнтири до конкретизації цих аспектів, зокрема у відповідях громадянського суспільства на проблеми етнокультурного різноманіття та в аналізі концепту громадянської нації у його відношенні до дискурсу громадянського суспільства.

3.5. Громадянська нація як етнокультурний вимір громадянського суспільства

Соціологічний підхід до громадянського суспільства, як зазначалось, передбачає визнання його історичної контекстуальності, яка характеризує його історичні, соціокультурні, політичні та інші особливості, позначає проблеми та суперечності розвитку, а також – способи та моделі їх цивільного розв'язання. Етнокультурне розмаїття є однією із основних актуальних ознак і викликів для сучасних суспільств, з яким стикається політика цивільності. У цьому контексті, по суті, йдеться про практичну реалізацію принципів громадянського суспільства, а саме, визнання ним відмінностей,

зокрема етнокультурних, та інституціоналізації плюралізму в модусі єдиної (не тотально гомогенної) солідарної спільноти, зі збереженням усіх партикулярних ідентичностей її етнокультурних груп, але об'єднаної базовими цінностями цивільності та усвідомленням належності до цієї спільноти. Формування такої спільноти, яку часто характеризують як громадянську націю (*civic nation*), гармонійне співвіднесення у розв'язанні національних, етнокультурних та мовних питань з демократичними орієнтирами політичного правління належить до найскладніших теоретичних та політичних проблем сучасного суспільного розвитку. Дійсно, багатокультурність багатьох сучасних суспільств, особливо тих, які стають на шлях демократичного розвитку, часто є “незручними фактами” в процесах їх демократизації [Лінц та Штепан, 2005: с. 671].

Глобалізація створює нові виклики для сучасних демократій і громадянських суспільств у сфері політики міжнаціональних взаємин та у подоланні культурно-цивілізаційних конфліктів сучасного світу. В постмодерну епоху суспільних трансформацій, глобальних комунікацій і активних міграцій людей питання національної та культурної ідентичності індивідів і спільнот не стають “старомодними”, а навпаки — набувають нової актуальності. Поняття “глокалізації” відображає це амбівалентне і часто суперечливе одночасне поєднання глобальних та локальних ідентичностей та особистісних ідентифікацій сучасного світу. Гострі проблеми національного самовизначення, етнокультурної ідентичності та справедливості, групових прав меншин і формування (або зміцнення) демократичних інститутів багатьох країн тісно переплітаються.

Втім, обговорення проблематики складних етнокультурних процесів сучасного світу, дослідження сучасних етносів, націй та етнокультурних ідентичностей — це окрема широка тема, яка потребує власних ґрунтовних досліджень. Моя мета у цьому підрозділі інша, а саме: виявити співвідношення концептів громадянського суспільства і громадянської нації, показати основні принципи та практичні підходи сучасного громадянського суспільства у сфері етнокультурного розмаїття, розв'язанні етнокультурних суперечностей та доланні конфліктів. Я розгляну аргументи, підходи і проблеми політики сучасних демократій у цій сфері суспільних відносин, а також проаналізую стан та окреслю перспективи формування громадянської нації в Україні.

Вихідним фактом для актуальності розгляду етнокультурного виміру в контексті громадянського суспільства є те, що в сучасному світі націй та етнокультурних груп більше, аніж існуючих націй-держав (*nation-state*), а отже, будь-яка держава (і Україна у тому числі) не являє собою тією чи іншою мірою національно та етнокультурно однорідну спільноту. Тому проблемою є не етнокультурне різноманіття сучасних суспільств, а радше пошук оптимальних шляхів мирного співіснування етнічних, культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей громад, які формують народ країни. Канадський соціальний дослідник Чарльз Тейлор цілком у дусі принципів громадянського суспільства характеризує такі вимоги до етнокультурної політики сучасних поліетнічних країн як “політику визнання” (*politics of recognition*) [Тейлор, 2004] національних та етнокультурних відмінностей.

Реакційні політичні прояви войовничого релігійного фундаменталізму, тоталітарного націоналізму, шовінізму і ксенофобії, етнічні та регіональні конфлікти, жахи геноциду та етноциду в колишній Югославії, у Середній Азії, на Близькому Сході, Кавказі та в інших “гарячих точках” також доводять необхідність визнання і мирного співіснування етнокультурних відмінностей, а за потреби – пошуку мирного регулювання суперечностей і конфліктів у рамках переговорного процесу, в якому сторони визнають та чують одна одну. Умови такого визнання й обговорення суперечностей можливі у форматі цивільної демократичної політики. Втім, на перший погляд може видаватись, що тоталітарні або авторитарні політичні режими є навіть ефективнішими у вирішенні гострих національних питань. Але якою ціною та методами досягається така буцімто “ефективність”? Приклади винищення або насильницької асиміляції етнічних меншин у нацистській Німеччині та тоталітарному Іраку часів Хусейна, масові депортації корінних етносів (зокрема кримських татар) та насильницька русифікація багатьох народів, у тому числі й українців, у інтернаціональній політиці “стирання етнічних відмінностей” колишнього СРСР та політиці “руського миру” путінської Росії – це лише деякі історичні факти, які дають уявлення про методи “вирішення національних питань” тоталітарними та авторитарними режими.

Проблеми консенсусного функціонування багатоскладових і поліетнічних суспільств, співвідношення етнічних, регіонально-локальних та громадянських ідентичностей, прикладні аспекти

концепції громадянської нації постійно привертають увагу сучасних дослідників. Наприклад, Ю. Габермас виділяв три обставини, які активізували теоретичний інтерес до вищезгаданих проблем на межі ХХІ сторіччя: 1) питання наслідків об'єднання Німеччини, лібералізація Центральної і Східної Європи та національні конфлікти у цій частині світу; 2) перспективи подальшої економічної та політичної інтеграції Європейського співтовариства та 3) величезні потоки мігрантів з економічно бідних районів Сходу та Півдня та перспективи подальшого конфліктного напруження для Європи питань мігрантів у майбутньому [Habermas, 1995: p. 255–256].

Отже, що означає поняття “громадянська нація” і як вона пов’язана з громадянським суспільством? Оразу зауважу близькість обох концепцій, яка є очевидною принаймні через їх спільний семантичний зв’язок із родовим поняттям цивільності (*civil*). Отже, у найширшому і вельми умовному визначенні, громадянська нація (*civic nation*) – це те ж громадянське суспільство, окреслене і зрозуміле у своєму етнокультурному вимірі, адже лише абстрактне суспільство позбавлене будь-яких етнокультурних характеристик. У більш конкретизованому визначенні громадянська нація – це концепція та історична практика формування нації як громадянської спільноти, що існує в територіально-політичних межах однієї держави (*nation-state*) [Степаненко, 2001f; 2002a; 2002c]. На близькість значень концептів громадянської нації і громадянського суспільства звертає увагу й вітчизняна дослідниця Антоніна Колодій [Колодій, 2008]. На її думку, певна відмінність між цими концепціями полягає у відображенні різних виявів життєдіяльності та різних ступенів інтеграції національної держави [Колодій, 2008: с. 110]. У концепції громадянської нації на відміну від поняття етнічної нації, яка передбачає етнічно-кровну спільність своїх членів, етнічність не має суспільно-політичного значення. Визначальними критеріями громадянської нації є юридичне громадянство держави та належність особи до політико-культурної спільноти, сформованої у межах конкретної держави.

Розрізнення концептів громадянської та етнічної націй є, втім, доволі умовним, і самі ці концепти є радше ідеальними нормативними конструкціями. Більше того, традиційний аналіз та інтерпретації цих концепцій часто є доволі схематичними, що, проте, є неминучим для типологій, сформованих на основі узагальнень

та певної ідеалізації історичного досвіду націєтворення західних суспільств [Степаненко, 2002d]. Одначе розрізнення громадянської та етнічної націй все ж допомагає краще зрозуміти певні суттєві відмінності у різних способах та умовах політичного конструювання націй та характеристики взаємовідносин національної ідентичності та громадянства в політико-правових рамках національної держави. Це розрізнення є також методологічно корисним і для осмислення досвіду посткомуністичних трансформацій, зокрема українського. Британський соціолог К. Бріант визначає відмінності між громадянською та етнічною нацією у такий спосіб: “Громадянські нації можуть відносити визначальну роль у своїх формаціях до однієї або кількох окремих етнічних груп, але вони також поширюють громадянство для всіх, хто постійно та законно перебуває в межах їх територій і хто приєднується (до цієї спільноти) в національній уяві або принаймні утримується від заперечень цієї належності. За визначенням громадянські нації є плюралістичними і/або є результатом асиміляції. Етнічні нації, навпаки, відносять громадянство та право повної участі в суспільстві до етнічності та походження. Такі нації можуть і розвивають громадянські суспільства, але вони побудовані на виключенні (*exclusive*); мешканцям іншого етнічного походження, навіть тим, які проживають довго, відмовляють у громадянстві. Має місце певний сумнів щодо відмінності та заперечення плюралізму” [Bryant, 1995: p. 138].

Будучи нормативно ідеальними конструктами в соціологічному й політологічному теоретизуванні, концепції громадянської та етнічної націй фіксують суттєві відмінності у способах та умовах формування націй і характеристики взаємовідносин між національною ідентичністю та громадянством у політико-правових рамках національної держави. На думку Р. Брубейкера, класичними репрезентаційними моделями громадянської та етнічної націй у сучасній Західній Європі є історичні умови та принципи побудови націй у Франції та Німеччині відповідно [Brubaker, 1996a: p. 168–173]. За Р. Брубейкером, французька модель нації є державоцентрична та асиміліоністська, натомість німецька модель – народоцентрична (*Volk-centered*) та диференціоністська. Стратегіями формування французької громадянської нації є політична залученість, яка має своїми наслідками культурну асиміляцію для регіональних культурних меншин та іммігрантів. Німецьке етнокультурне розуміння нації ґрунтується на її понятті як органічної, культурної, лінгвістичної або расової спільноти (*Volksgemeinschaft*).

Законодавче визначення французького громадянства базується на принципах “грунту та крові” (*jus soli* and *jus sanguinis*), німецького – лише на етнічно-“кровному” принципі (*jus sanguinis*) [Brubaker, 1996: р. 169]. Однак, підтверджуючи умовність подібних типологізацій, історичний характер націєтворень і відсутність жорсткої етнічно-громадянської дихотомії щодо сучасних націй, варто зауважити, що принаймні з кінця 1980-х років німецька етноцентрична концепція нації еволюціонує. Як зазначають сучасні дослідники [Fulbrook 1996: р. 103], об’єднана Німеччина, яка проводить одну з найбільш “щедрих” імміграційних політик у Європі, вже підійшла на практиці до необхідності коригування розуміння німецької “національної ідентичності” у бік її об’єднання із концепцією громадянських прав для численних іммігрантів, включаючи їх права на політичне представництво і участь.

Таким чином, у їх ідеально нормативному уявленні громадянська нація політично сконструйована відповідно до принципів *залученого* громадянства та плюралізму, тоді як етнічна нація асоціюється радше із принципами етнічної належності та *виключеного* громадянства. Зокрема, такі сучасні демократії, як США, Канада, Швейцарія, Велика Британія, Нідерланди можуть бути охарактеризовані лише як наближення до нормативної ідеї громадянської нації. Адже, як наголошувалось, на практиці багато сучасних суспільств поєднують елементи громадянської та етнічної нації; співвідношення цього поєднання може також різнитись не лише залежно від нації, а й у межах однієї національної держави упродовж історичного часу.

Однак правильно буде зауважити, що традиціоналістське розуміння нації як органічної спільноти та великої родини, члени якої пов’язані між собою передусім спільним кровно етнічним походженням, втрачає свою безумовність у концепції громадянської нації. Діалектика такої трансформації може бути простежена в різному семантичному наголосі поняття “національність” (*nationality*). У категоріальній структурі громадянської нації “національність” означає передовсім громадянство, ніж етнічне походження. Втім, взаємовідношення між першим і останнім ще й досі є досить складним і неоднозначним. У різних державно-адміністративних та юридичних контекстах “національність” більшою мірою стосується чи національної ідентичності, чи громадянської належності до держави. Так, скажімо, у контексті французької системи громадянства й історичного розуміння нації ці поняття ототожнюються,

однаке для британців, шотландців чи уельсців Великої Британії, росіян та українців колишнього Радянського Союзу поняття національної ідентичності та громадянства не є і не були тотожними.

Принциповим для концепції громадянської нації є її розуміння як результату політичної організації різних національних та етнічних ідентичностей в єдину легально-громадянську спільноту, критерієм належності до якої є принцип громадянства. Формальність такої належності знову дає змогу підкреслити принципову спорідненість між концепціями громадянської нації та громадянського суспільства. Цивільність як зумовленість обох концепцій передбачає визнання відмінностей і толерантне ставлення до інших (та “іншості”), у тому числі людей іншого етнокультурного походження. Водночас етнічність, етнічна ідентичність все ж “не розчиняються” у конструкті громадянськості. Громадянська нація без етнічних ознак – це те спрощене та навіть звільгаризоване розуміння принципів і структур громадянського суспільства та демократії. Етнічність у реальних контекстах громадянських націй розвинутих демократій не зникає, а скоріше, як справедливо зауважує Д. Шопфлін, “вислизає з поля зору” [Schöpflin, 2000: р. 42]. Навіть у Франції, яка часто вважається найбільш наближеним взірцем громадянської нації, “поняття французького громадянства просякнуте французьким способом вирішення справ, французькими кодами, французькою точкою відліку та французьким сприйняттям про “нормальність та природність” [Schöpflin, 2000: р. 42]. Більше того, саме тому, що етнічність і етнокультурні відмінності зберігають своє латентне значення в контексті громадянської нації, саме тому толерантність, усвідомлення та визнання “іншості” актуалізується для соціальних відносин і практичних повсякденних інтеракцій. Відношення толерантності й цивільності в акомодатії відмінностей [Степаненко, 2002а, 2002с] – це те спільне, що споріднює нормативні орієнтири громадянської нації та громадянського суспільства.

Близькість концепцій, соціокультурних матриць і практик громадянської нації та громадянського суспільства виявляється також у спільності їх історичних алгоритмів формування [Степаненко, 2002а]. Громадянська нація – це визначальний шлях формування більшості національних спільнот країн Західної Європи, США, Канади та інших демократичних суспільств. Особливістю цього історичного способу націєтворення є взаємоперетин двох модерних історичних процесів (уже згадуваних раніше у дослідженні

формування громадянського суспільства), з одного боку, буржуазно-демократичної секуляризації суспільства та політичної емансипації індивіда-громадянина і формування ідеї народу-суверена як колективного актора, який визначає легітимність влади та держави, — з другого. Найбільш характерно взаємоперетин цих двох історичних тенденцій проявився в ідеї та наслідках Французької буржуазної революції 1789 року. В її історичному контексті культурна і політична семантика поняття “нація” вже одночасно передавала два значення: історично культурна спільнота (французький народ) і юридично політична спільність громадян республіки. Таким чином, історично виникла і формувалась характерна особливість громадянської нації, а саме — її двоїста природа як одночасно політико-правової і етнокультурної спільноти. До того ж у різних моделях громадянської нації — умовно європейської етнокультурної та американської чи канадської мультикультурної* — конотації та значення у балансі політико-правових та етнокультурних компонентів громадської нації є історично різним. Цілком природно, що з огляду на відмінність історичних досвідів європейські стійкі національні ідентичності, навіть у “постнаціональних” інтеграційних процесах Європейського Союзу, все ж більше залишаються на основі “крові та землі”, аніж ідентичності “іммігрантських націй” США чи Канади [Fukuyama, 2006: p. 4].

Водночас, як зазначає британський дослідник К. Келхаун, саме культурно-етнічна конотація ідеї нації, сформованої у руслі революційно націоналістичних ідеологій Європи, забезпечила “культурну основу для формування потенційно суверенних політичних спільнот” [Calhoun, 1997: p. 74]. Політична теорія Нового часу, починаючи з Д. Лока, могла оминати або абстрагуватись від особливостей формування модерних національних спільнот саме тому, що сприймала як очевидність ту обставину, що кожний індивід — це представник якоїсь нації, і саме нації були прообразами модерних політичних спільнот. Втім, як буде показано далі, це — не

* Серед різноманітних підходів сучасної демократичної етнокультурної політики з урахуванням особливостей історичного розвитку та етнокультурної специфіки цих країн можна назвати модель “плавильного тигля” у її сучасній трансформації до багатокультурної інтеграції у США, політику мультикультуралізму Канади, модель багатокультурності та багатомовності Швейцарії, політику акомодатії (примирення) відмінностей Нідерландів та інші приклади доволі успішних моделей громадянських націй демократичних держав [Степаненко, 2009с: с. 636–641].

випадок сучасних українських реалій. Видається, що фрагментарність і непослідовність дискурсу громадянської нації в посткомуністичному, зокрема українському, контексті, а також вади й помилки етнополітики можуть також мати свої причини у деформаціях дискурсу та практик громадянського суспільства як іманентної щодо громадянської нації соціокультурної матриці [Степаненко, 2002a]. Деякі з цих аспектів я розгляну далі, тут же зауважу, що концепція громадянської нації близька, але, на мій погляд, не тотожна більш поширеному у вітчизняному суспільно-політичному дискурсі поняттю *політичної нації*. Принципова семантична відмінність між цими двома концептами полягає в уявленні щодо способу регуляції етнополітичних процесів націєтворення з боку держави і міри громадянської залученості в етнополітику як важливу складову публічної політики. У посткомуністичному контексті концепція політичної нації передбачає вирішальну роль держави та її адміністративні механізми у формуванні етнополітики. Тоді як концепція громадянської нації, не відкидаючи ролі демократичної держави, акцентує також увагу на важливості розвитку самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства, ролі суспільних організацій цивільного спрямування, включаючи громадські організації різних етнокультурних груп, як повноцінних партнерів у формуванні спільного соціокультурного простору та соціальних зв'язків солідарності громадянської нації.

Характеризуючи нормативно-теоретичну концепцію громадянської нації, варто зазначити, що функціонування реальних громадянських націй (як і суспільств) у сучасних демократичних країнах, звичайно, не позбавлене суперечностей та конфліктів. Як, власне, і консолідована демократія та розвинене громадянське суспільство не є панацеєю, що автоматично усувають існуючі чи можливі етнокультурні суперечності [Степаненко, 2009с]. Багато подібних конфліктів мають тривалу історію й пов'язані з історичною національною пам'яттю та етнокультурною ідентичністю народів та етнокультурних груп, що формують державу. Активні суспільно-політичні маніфестації щодо самовизначення канадського франкомовного Квебеку, культурно-лінгвістичні суперечності між валлонською та фламандською спільнотами Бельгії, шотландський і каталонський політичні рухи за незалежність, баскський сепаратизм в Іспанії та інші приклади свідчать про це. Актуальним викликом для Європейського Союзу і європейських громадянських націй є також і потоки мігрантів, включаючи нелегальних, та

проблеми інтеграції численних неєвропейських етнокультурних груп у цивільно-правове, політичне та культурне поле європейських суспільств.

Під “інтеграцією” громадянської нації слід розуміти не асиміляцію, а процес і спосіб інтеракцій громадян країни, які в ній проживають, поділяючи її базові цінності. Для уявлення актуальності ситуації варто зазначити, що частка лише мусульманського населення в європейських країнах є вже доволі значною зі стійкою статистичною тенденцією її збільшення. Так, за даними 2010 року, мусульманське населення Німеччини становило 4,8 млн мешканців, або 5,8 % усього населення, Франції – 4,7 млн (7,5 % усього населення), Великої Британії – близько 3 млн (4,8% усього населення), Італії – 2,2 млн (3,7 % усього населення), Нідерландів – 1 млн (6 % усього населення)*. Гострі й навіть конфліктні проблеми інтеграції мусульманського населення у Європі серед багатьох своїх причин пов’язані з відокремленим соціально-культурним функціонуванням цих громад у європейських суспільствах – стратегією певної самоізоляції, яка асоціюється із захистом власної етнокультурної та релігійної ідентичності, а також як наслідок – з переважно низьким освітнім, культурним та соціально-економічним рівнем мусульманського населення, особливо молоді. Дослідники [Emerson, 2009: р. 3–4] також зазначають порівняно нову тенденцію цих проблем, яка, зокрема, проявляється у випадках ісламського екстремізму та насильницького активізму в Європі, а саме: небезпечний перетин локальних викликів інтеграції мусульманського населення, особливо у соціально-економічній сфері, із глобальними фундаменталістськими та геополітичними дискурсами.

Отже, не йдеться про утопічну відсутність проблем, етнокультурних напруженостей і навіть конфліктів у сучасних громадянських націях, які до того ж перебувають у постійних процесах трансформації та свого відтворення навіть у сталих демократіях. Варто зазначити, однак, що в сучасних демократіях етнокультурні протиріччя розв’язуються переважно цивільним (політичним) шляхом, принаймні тому, що суспільний мир без насильства є цивільною цінністю, що поділяється переважно більшістю членів суспільства. Особливої актуальності проблематика цивільного миру й формування громадянської нації набуває для України.

* Джерело: Pew Research Center [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/01/15/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>

*Громадянська модернізація української нації:
виклики та перспективи*

Історично унікальний виклик сучасної української ситуації й досі полягає у потребі поєднання та успішності чотиривимірної трансформації суспільства, а саме: “від тоталітаризму до демократії, від планово-розподільчої економіки до вільної ринкової, від колонії до справжньої незалежної держави і від домодерного етнічного субстрату до модерної громадянської нації” [Рябчук, 2000: с. 5]. Третя спроба завершення національно-демократичної революції через Євромайдан 2013–2014 років, втеча колишнього президента, “перезавантаження” політичної влади, анексія Криму Росією та збройний конфлікт на Донбасі – це сучасні епізоди цієї складної трансформації, включаючи формування модерної громадянської нації. Зокрема, фактором прискорення цього процесу стала зовнішня військова агресія проти цілісності країни.

Осмилення досвіду і проблем формування української громадянської нації потребує також окреслення певних методологічних орієнтирів, зокрема щодо реконцептуалізації “громадянської нації” у посткомуністичному контексті. Синергетична багатовимірність українського досвіду суспільної трансформації пов’язана з внутрішніми суперечностями і непослідовностями, які зумовлюють певні проблеми його конвенційних концептуалізацій, розроблених у межах транзитології, теорій демократичного розвитку та національно-державного будівництва. Маємо численні приклади “розривів” теоретичної логіки, коли йдеться про осмилення пострадянських і, зокрема, українських соціетальних трансформацій. Складність будь-яких досліджень етнонаціональної проблематики до того ж традиційно зумовлена впливом суб’єктивно-емоційних, ціннісних та ідеологічних бачень, які часто вплітаються в теоретичну концепцію. Назву лише деякі з таких контраверсійних постулатів, що стосуються складної взаємодії етнічної ідентичності, держави та суспільства в контексті пострадянських трансформацій.

1. Один із найпоширеніших і досі сталих теоретичних догматів, що бере початок із положень Г. Кона, К. Хайєса та деяких інших теоретиків, ґрунтується на бінарній опозиції “доброго” (західного, демократичного) та “поганого” (східного, авторитарного) націоналізмів. Як в’їдливо помічає стосовно цього погляду Б. Андерсон, “при цьому якимось не бралось до уваги, що добрі євро-

пейські столиці Лондон, Париж та Гаага в минулому були центрами європейського імперського деспотизму” [Андерсон, 2002: с. 12]. Концептуальними проявами такої орієнтації є однобічне акцентування лише деструктивних характеристик посткомуністичного націоналізму як ідеологеми, що постала як зворотний бік тоталітарної комуністичної ідеології. Замиленість теоретичних лінз деяких вітчизняних дослідників, здебільшого з когорти колишніх комуністичних борців із “буржуазним націоналізмом”, додає цьому постулату певної локальної специфіки, яка виявляється у крайнощах оцінок мобілізаційного потенціалу національних рухів та ідеологій за посткомуністичної доби. В обговоренні теми нації та націоналізму в Україні наявна також проблема подолання тоталітарної ієрархічно зверхньої диспозиції (або, як висловився б Едвард Саїд, деконструкції “колоніального дискурсу”) щодо будь-яких українських національних маніфестацій. Твердження на кшталт того, що “було б неправдою та шкідливим зображувати росіян і українців як два рівних “за всіма вимірами” народи...”, адже “...за “націоналістичним” виміром росіяни вище за українців” [Фурман, 1997: с. 14], була, на жаль, не маргіальною позицією навіть для академічної російської науки, не кажучи вже про політичний дискурс. Власне, подібна позиція стала офіційною доктриною путінської Росії, яка мала свої політичні та гуманітарні руйнівні наслідки у агресії “русского міра” в Україні.

2. Інша доволі поширена позиція, яку некритично сприйнято в посткомуністичній соціальній науці, зокрема вітчизняній, стосується згаданого вище жорсткого протиставлення етнічного та громадянського розуміння нації. У доволі поширеній посткомуністичній інтерпретації політика громадянської нації видається нейтральною щодо будь-яких національних ідентифікацій громадян, а відтак громадянська нація як соціетальний проект є буцімто стерильно нечутливою до національних культурно-ідеологічних маніфестацій. Як скептично зауважує канадський дослідник В. Кимлічка, у такому тлумаченні громадянської нації (що часто тиражується також в українському ліберальному та соціал-демократичному ідеологічних дискурсах) ставлення до національної культури та етнічна належність розглядаються подібно до релігійної віри [Kymlicka, 1999: р. 103], тобто як сфери приватного, де громадяни можуть вільно визначати свою етнокультурну ідентичність без державного втручання. Розвитком цієї позиції є твердження про можливість існування національно нейтральної (або етнічно незаангажованої)

держави, а також міркування про несумісність принципів індивідуальної свободи та ліберальних цінностей із принципами національної належності. Ба більше, схематизм у тлумаченні концепції громадянської нації приводить деяких західних дослідників до песимістичних висновків про малоймовірність успішного формування як громадянської нації, так і бінаціональної або багатонаціональної держави у посткомуністичних країнах. Так, на думку Р. Брубейкера, формування громадянської нації за посткомуністичних умов можливе лише в країнах з майже етнічно гомогенним складом населення (коли етнічність автоматично втрачає будь-яке практичне значення) [Brubaker, 1996b: p. 104–105]. Варто зауважити, по-перше, певну утопічність щодо етнічної гомогенності сучасних держав за умов глобалізації і, по-друге, “поріг” відносної етнічної гомогенності також може бути різним. Так, 77,8 % етнічних українців та їх переважна більшість в усіх регіонах країни, включаючи Донбас і за винятком Криму (за результатами останнього офіційного перепису 2001 року), може інтерпретуватись як відносна етнічна гомогенність чи широка етнічна розмаїтість країни?

3. Твердження про реакційний націоналізм етнічної більшості та прогресивний “захисний” націоналізм етнічних меншин у посткомуністичних національно-державних утвореннях є ще однією поширеною методологічною деформацією. В українському випадку доволі справедлива критика помилок в етнонаціональній політиці (наприклад, тривала політизація та маніпуляція мовним питанням усіма акторами вітчизняної політичної сцени, занедбання національної етнокультурної та інформаційної політики в Криму та на Донбасі, непродумане скасування Верховною Радою законодавства про регіональні мови у лютому 2014 року та ін.) якось відсунула на другий план загрози етнокультурної мобілізації та політичного сепаратизму етнічних меншин України, насамперед російської (власне, російський сепаратизм і використав численні вади та помилки державної національної політики). Чи відрізняється, а коли так, то чи є “більш виправданим” націоналізм меншин порівняно з націоналізмом етнічної більшості та якою мірою такий націоналізм співвідноситься із концепціями громадянської демократичної нації? Питання ці – уже не лише сфера активного дослідницького інтересу в сучасній Україні, а й практичної державної політики щодо анексії Криму та військового сепаратизму на Донбасі.

Беручи до уваги ці та деякі інші методологічні пастки, необхідно розглядати процес формування української громадянської нації у взаємодії усього комплексу принципів аспектів української соціальної трансформації, зокрема, політико-інституціональних змін, зміцнення та оцивілення державних інституцій і сприяння інституціоналізації норм та самоорганізаційних практик громадянського суспільства. Принципові питання, які неминуче виникають при розгляді означених проблем в Україні, є такими. Наскільки і на якій підставі є сумісними процеси (або, за Х. Лінцем і А. Степаном, логіки) націєтворення та демократичного розвитку в Україні? Якою мірою український націоналізм містить у собі демократичний потенціал (якщо містить)? Якими є перспективи розвитку та формування української громадянської нації? І, нарешті, якщо логіки національно-державного будівництва та формування демократії в Україні конфліктують, як може бути вдосконалена етнополітика як стратегія демократичної консолідації українського суспільства?

Фактом є те, що за чверть століття новітньої державної незалежності України ідеологічне формування основ етнополітики, зокрема її конституційні засади, та спільне бачення модерної моделі української нації ще й досі не визначене та чітко не артикульоване. З одного боку, маємо декларацію преамбули Конституції, де поняття “український народ” тлумачиться цілком у дусі нормативної концепції громадянської нації – “громадяни України всіх національностей”. З іншого боку, в статті 11 цього документа знаходимо цілком етнічну конотацію в розумінні української нації та “всіх корінних народів і національних меншин України”. Власне, й досі залишається не зрозумілим, яку національну політику декларує Україна як держава і чи не є це однією з причин труднощів самоідентифікації населення країни та новітніх загроз розпаду країни. Ця непослідовність державного і колективного бачення моделі нації була почасти й вимушеним компромісом щодо тривалого політичного протистояння і напруженості, що виснажували конструктивну суспільну енергію у боротьбі між різними політичними баченнями моделі нації, а саме: галицької етнократичної моделі, інтернаціоналістської радянської моделі, базованої на стійкому комплексі все ще радянської ідентичності та новітньої громадянської полікультурної моделі української нації. Як слушно зауважує вітчизняний історик Я. Грицак, у сучасних умовах сама парадигма “розбудови нації” є вже історично неактуальним завданням і “добудувати українську націю тепер – це така сама

трата енергії, як обігрівання космосу у випадку українських промислових гігантів”. І далі він продовжує: “Подібно до цих гігантів українську націю треба не добудовувати, а модернізувати. А це потребує виходу за межі національної парадигми” [Грицак, 2014: с. 30]. Натомість трагічною помилкою для формування української громадянської нації стала різка політична поляризація двох крайніх політичних стратегій націєтворення з 2005 по 2013 роки – умовно “традиціоналістської українізації” за часів президентства В. Ющенко і радикальної етнокультурної деукраїнізації та повернення до радянського типу ідентичності у період президентства В. Януковича.

Втім, варто зазначити, що непослідовність і суперечливість державної політики щодо моделі нації були також відображенням амбівалентності національної самосвідомості українського населення (включно зі сферою його етнокультурної самоідентифікації), наслідком незавершених історичних процесів класичного європейського формування державної модерної нації (*nation-state*), імперської історично тривалої асиміляції та сталих повсякденних практик змішаності українського етносу з іншими етнічними групами, насамперед росіянами. Така суперечливість, як наголошувалось, є також і проявом амбівалентної структури будь-якої сучасної нації як одночасно етнічної та формально-юридичної громадянської спільноти.

У силу особливостей історичного, культурного, соціально-політичного розвитку українське суспільство вже склалося як поліетнічна, принаймні двомовна та мультикультурна, спільнота. Більше того, етнокультурне ядро української нації, а відтак і значення ідентичності різняться за локально регіональними характеристиками, за мовними ознаками (домінуючими мовами повсякденного вжитку), за релігійно-конфесійною належністю та за символічно культурними орієнтаціями. Однак, незважаючи на такі розбіжності поміж різними групами та ідентичностями суспільства, які часто свідомо політично підтримуються і тривалий час відтворюються політичними акторами різних орієнтацій, модернізація української нації та українська версія акомодатії відмінностей [Степаненко, 2002с] повинні передбачати той мінімум суспільної згоди щодо фундаментальної цінності, що визнається і поділяється всіма конкуруючими політичними, етнічними та соціокультурними групами (а також чітко артикулюватись їх лідерами). Це – ідея існування України як суверенної, незалежної,

демократичної держави, територія якої є цілісною і недоторканою [Степаненко, 2002с]*.

На мою думку, політика акомодатії відмінностей у країні повинна також передбачати певні консенсусні компроміси, зокрема, поступки з боку етнічної суверенної більшості українського народу на користь його суверенної меншості. Наприклад, у сфері етнокультурної політики новий закон про мови міг би утвердити офіційний статус російської мови, зберігши статус державної мови за українською та запровадити принцип вільного мовного самовизначення в Україні. Такі ініціативні кроки саме з боку української держави раз і назавжди вибили б “козирну карту” мовного питання з рук різнобічних сил, зацікавлених у політичних спекуляціях, кризовій напрузі та зовнішньому тиску на країну. Фактична легалізація *неформально напівофіційного* статусу російської мови в Україні сприяла б зміцненню основ української громадянської нації та демократичній консолідації суспільства. Певні поступки з боку суверенної етнічної більшості на користь суверенної етнічної меншості в Україні у сфері мовного питання могли б бути “збалансовані” юридичним актом, який мав би особливе значення для західних регіонів країни та етнокультурної національної консолідації. Йдеться про офіційне визнання Українською державою збройної боротьби українських націоналістів у роки Другої світової війни як патріотичних національних прагнень державної незалежності України [Степаненко, 2002с].

У сучасному актуальному вітчизняному контексті оптимальним нормативним орієнтиром моделі нації є українська демократична громадянська нація – спільнота громадян України різного етнічного походження, що поділяють у своєму співіснуванні загальнодемократичні принципи та вважають суверенну державу Україна в цілісності та недоторканності її кордонів, визнаних світом, як спільну цінність. Звичайно, це не означає, що громадяни країни повинні бути членами партій з назвою “демократична”. Самоідентифікація із демократичними принципами означає радше те, що панівною цінністю для української спільноти є уявлення про проведення політики у демократичний спосіб, тобто повага до

* Ці висновки були опубліковані автором ще у 2002 році [Степаненко, 2002с]. Навряд чи хто передбачав, наскільки актуальними вони будуть у 2014–2015 роках після насильницької анексії Криму Росією та у період збройного конфлікту із сепаратистськими утвореннями на Донбасі й “гібридної” війни з Росією.

демократичних процедур, право не лише обирати, а й контролювати владу, забезпечення права меншості на обстоювання своєї позиції, утвердження політичного та соціокультурного плюралізму як норми суспільного життя тощо. Х. Лінц і А. Степан називають таку політичну ситуацію, яка вочевидь ще не досягнута в Україні, якісним станом консолідованої демократії, коли демократія стає “єдиними правилами гри” (*the only game in town*) [Linz, Stepan, 1996: р. 5]. У такому розумінні суспільно-політична ідентифікація відбувається не за есенціалістським критерієм принципом “*хто ми?*”, а радше за функціональним – “*що нас об’єднує і в який спосіб ми розв’язуємо спільні соціальні проблеми?*” Консолідація, досягнута на основі такого способу ідентифікації громадян, означає трансформацію *етносів* та *демосу* (населення) України в її *поліс*, спільноту української громадянської демократичної нації [Степаненко, 2002d].

У теоретичній перспективі сучасної етносоціології [Schöpflin, 2000: р. 35–50] концептуальна модель демократичної громадянської нації є похідною від взаємодії трьох складових – етносу, держави та громадянського суспільства (рис. 3.5.1). На думку Д. Шопфліна, взаємодія цих трьох складових не завжди є гармонійною. Вони у своїй постійній взаємозалежній інтеракції виконують різні ролі та функції, які почасти перетинаються, а іноді й суперечать одна одній. Отже, ці три складові демократичного націєтворення не є сталими незмінними феноменами, а перебувають у динаміці активних змін та трансформацій [Schöpflin, 2000: р. 35].

Зазначу, що в українському випадку активна взаємодія елементів цієї моделі все ще нерозвинена, держава є слабкою, неефективною і лише за формальними атрибутами – демократичною,

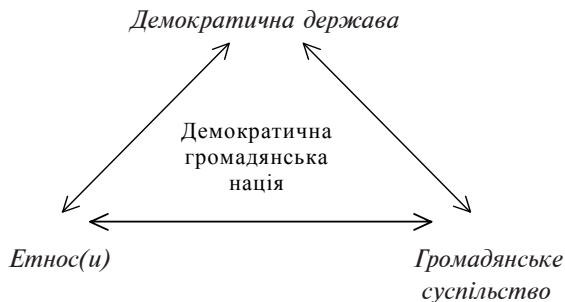


Рисунок 3.5.1. Нормативна модель демократичної громадянської нації

а третій актор цієї моделі – громадянське суспільство – все ще перебуває в процесі своєї інституціоналізації. Генеалогічно та функціонально українську етнополітику ще цілком виправдано можна визначити як “посткомуністичну”, тобто таку, яка ще досі розвивається під впливом попередньої культурно-політичної моделі. Головним та єдиним актором етнополітики комуністичної доби була, звичайно, держава, яка за відсутності розвиненого громадянського суспільства формувала національні, політичні та супранациональні ідентичності (*радянський народ*). Безконфліктність міжетнічних відносин соціалістичних держав Східної та Центральної Європи головню досягалася завдяки жорсткому централізованому адміністративному контролю та регулюванню міжетнічних взаємин “згори”. Послаблення ролі держави, підрив її карально-наглядових функцій у процесі посткомуністичних трансформацій кінця 1980 – початку 1990-х років призвели до певного вакууму в процесі здійснення сучасної посткомуністичної етнополітики. Натомість нерозвинене громадянське суспільство ще не встигло перебрати на себе функції саморегулятора міжетнічних процесів. За цієї ситуації прагматичні національні еліти доволі успішно використали мобілізаційний потенціал націоналізму та реальні загрози для культурно-етнічних ідентичностей різних спільнот для утвердження та легітимації своєї політичної влади. В окремих регіонах колишнього соцтабору перерозподіл політичної влади та боротьба еліт за економічні ресурси призвели до тривалих криз і конфліктів, які в поєднанні із вибухонебезпечною сумішшю тоталітарного націоналізму перетворювалися на трагічні міжетнічні війни та “етнічні зачистки”. Міжетнічні війни на теренах колишньої “великої Югославії” та її розпад як держави, що трималася як єдине утворення, не останньою чергою завдяки харизмі та жорсткості Й. Б. Тіто, – один із найпереконливіших прикладів цієї тези.

Втім, з огляду на інерцію комуністичного соціокультурного та політичного алгоритму, потрібно визнати, що утвердження держави як головного актора на сцені посткомуністичної етнополітики було чи не єдиною можливістю уникнути загрозливих процесів міжетнічних конфліктів, войовничого сепаратизму та дезінтеграції окремих країн регіону, до яких належить і Україна. Проголошення та юридичне існування суверенної держави Україна було також необхідною умовою та тим “пререквізитом” демократії [Linz, Stepan, 1996: p. 17], у межах якого лише й можливе існування української громадянської нації. За деякими формальними параметрами цей

процес відтворює традиційні алгоритми національно-державної розбудови, а є їй суттєві відмінності. Щоб зрозуміти їх, окреслюю основні аспекти процесу формування історичних націй Європи.

В історичній практиці розвитку національних держав (*nation-states*) Європи роль держави в конструюванні національних ідентичностей була, як і тепер є в сучасній Україні, необхідною та важливою. Логіка цього шляху може бути висловлена історичним гаслом формування італійської нації: *ми створили Італію, тепер створюватимемо італійців*. Звичайно, будь-яка сучасна національна держава, а також процес активного “уявлення” нації не може не спиратися, як аргументовано показав Е. Сміт [Сміт, 1994], на певну етнокультурну традицію. Далі стандартна історична схема модерного державно-національного будівництва має такий вигляд. Національні еліти та ідеологи формують політичний порядок денний конструювання нації. Використовуючи міфи етнічної історії, а також оновлюючи сенси культурно-мовної ідентичності, національні активісти трансформують їх у сакральні символи єднання даної спільноти. Програми національного конструювання закріплюються та поширюються у формі націоналістичних ідеологій. Націоналізм як ідеологія та соціальний рух мобілізує та консолідує спільноту, поєднуючи політичний та національний виміри у формуванні нації. За Е. Гелнером, націоналізм став побічним продуктом європейської модернізації і функціональна роль цієї ідеології почасти й полягала у легітимації процесу формування національних держав у XVIII–XIX сторіччях [Gellner, 1983]. Функціональним же завданням держави в модерному націєтворенні було провадження політики етнічно-культурної та мовної гомогенізації різноманітного населення. Літературна мова, шкільна освіта та засоби масової інформації, зокрема загальнонаціональні газети, — ті основні канали, за допомогою яких історично формувалися “уявлені спільноти” (у сенсі Б. Андерсона) європейських націй, створювалося символічне поле спільних національно-культурних та громадянських ідентичностей. Поєднання цього процесу із політичною модернізацією національних держав історично привело до формування сенсу національно-політичної ідентичності та поняття громадянської нації.

Як зазначалось вище, “нація” у проекті Французької революції кінця XVIII сторіччя вже позначала одночасно і етнічну спільноту, і громадянство республіки. Сучасний дослідник слушно зауважує, що в самій сутності громадянської нації як спільноти громадян закладено парадокс: поєднання раціонального характеру прита-

манного політичній організації, ґрунтованій на праві, політичній та юридичній рівності з неминучими людськими пристрастями [Schnapper, 1998: р. 232]. Твердження про те, що будь-який соціальний зв'язок між громадянами, а відтак сенси та відносини солідарності та взаємодопомоги, аби бути безпосередніми та емоційними, мають бути “етнічними” або “орієнтованими на спільноту” (*community-oriented*) [Schnapper, 1998: р. 232] може видаватись дещо перебільшеним, але не помилковим. Цілком справедливо, що вітчизняні і російські дослідники також звертають увагу на подвійну природу пострадянської нації як одночасно політичну та етнокультурну спільність. Зокрема, автори дослідження процесів формування ідентичностей в Росії та Україні у період трансформації [Национально-гражданские идентичности и толерантность, 2007] використовують поняття “національно-громадянська ідентичність”. Остання “охоплює не лише лояльність до держави, а й ототожнення з громадянами країни, уявлення про цю спільність, відповідальність за долю країни та почуття, які переживають люди (гордість, образи, розчарування, песимізм чи ентузіазм)...., утримує у своїх пластах не лише політичні, а й історико-культурні константи” [Национально-гражданские идентичности и толерантность, 2007: с. 11–12].

Втім, сучасний пострадянський, зокрема український, досвід відбувається у відмінній системі координат порівняно із класичними історичними сценаріями національно-державного конструювання. Принаймні навіть тому, що в сучасну епоху є неприйнятними жорсткі державно-адміністративні, а часто й насильницькі методи національної асиміляції та гомогенізації, які були рутинною історичною практикою багатьох європейських проектів розбудови нації-держави у XVIII–XIX сторіччях. Як зазначалось, українським політичним акторам необхідно поєднувати в одній стратегії принаймні три взаємопов'язаних аспекти соціетальної трансформації – модернізацію нації, демократизацію і підвищення інституціональної спроможності держави й інституціоналізацію цінностей та практик громадянського суспільства. Але оскільки посткомуністична держава, з огляду на тривалий попередній досвід її існування та розвитку, ще й досі цілком не зорієнтована на продукування демократичних громадянських ідентичностей, то державна етнополітика реалізовувалась, принаймні тривалий час після здобуття незалежності, у продукуванні ідентичностей та соціальних типів, спрямованих на принцип радше формальної належності до держави та лояльності до влади або інститутів, що

репрезентують, а часто і підмінюють собою державу. Д. Шопфлін називає цей тип ідентичності “етатистським” (*an etatic identity*) [Schöpflin, 2000: р. 41], тобто таким, що сформований державою, зорієнтований та контрольований нею. Більшою мірою це є ідентичність підданства, аніж свідомого та активного громадянства*.

Процес поєднання етнічної й громадянської ідентичності, як правило, більш безболісно проходить у представників титульних націй новостворених суверенних пострадянських держав, і зокрема України [Савоскул, 1999; Степаненко, 2002d]. Ця тенденція зберігалась і в подальший період розвитку країни. Росіяни як найбільш численна етнічна меншина в Україні значно стриманіше, аніж українці, сприймали свою належність до громадянства країни [Прибиткова, 2014: с. 199]. Хоча, як свідчать соціологічні дослідження, не все так однозначно було і з формуванням громадянської ідентичності й етнічних українців [Степаненко, 2002d]. І проблема тут полягає не лише в тривалій практиці підміни цінностей активного громадянства формальними патернами підданства державі, а й пов’язана зі стійкими та тривалими процесами відчуження громадян від влади та держави. Остання все ще не асоціюється в масовій свідомості з демократичною та соціально-правовою. До того ж навіть у контексті соціально-патерналістської політики постають серйозні проблеми щодо ефективності ролі та функцій держави. Втрата державою економічних можливостей для реалізації своїх традиційних патерналістських функцій за збереження стійких проявів патерналістської психології значної частини населення посткомуністичних країн створює специфічне соціальне тло у процесах формування громадянської ідентичності деяких країн, і України зокрема. Адже реалізація державою своїх патерналістських функцій не повною мірою відповідає очікуванням значної частини населення, а відтак, уявний суспільний контракт – громадянська лояльність до держави та свідомо ідентифікація із нею в обмін на державне піклування та соціальний захист стає також проблематичним.

Соціологічні дані та динаміка самоідентифікації належності респондентів, у тому числі їх ставлення до свого статусу громадянина України, за результатами загальнонаціональних моніторинрів Інституту соціології НАН України наведено у таблиці (*табл. 3.5.1*).

* Питання формування та відтворення цінностей активного громадянства (*active citizenship*) є актуальним не лише для України. Це – важливий аспект демократичної соціалізації та функціонування громадянського суспільства і для сучасних розвинених демократій.

Таблиця 3.5.1

Ким Ви себе передусім вважаєте? 1992–2014, N=1800 (%)

| Варіанти відповідей | Роки | | | | | | |
|---|------|------|------|------|------|------|------|
| | 1992 | 2002 | 2004 | 2005 | 2008 | 2012 | 2014 |
| мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете | 24,0 | 31,6 | 30,5 | 24,6 | 24,5 | 29,8 | 16,1 |
| мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете | 6,8 | 5,9 | 6,7 | 6,4 | 9,3 | 7,6 | 8,0 |
| громадянином України | 45,6 | 41,0 | 44,2 | 54,6 | 51,7 | 48,4 | 64,4 |
| представником свого етносу, нації | – | 3,0 | 3,1 | 2,1 | 2,6 | 1,8 | 2,1 |
| громадянином колишнього Радянського Союзу | 12,7 | 12,7 | 10,7 | 8,1 | 9,0 | 8,4 | 5,4 |
| громадянином Європи | 3,8 | 0,7 | 0,7 | 0,8 | 0,4 | 1,2 | 1,1 |
| громадянином світу | 6,4 | 2,7 | 2,4 | 2,5 | 1,7 | 2,4 | 2,1 |
| інше | – | 1,6 | 1,4 | 1,0 | 0,6 | 0,3 | 0,5 |
| не відповіли | 0,6 | 0,8 | 0,2 | 0,1 | 0,1 | 0,1 | 0,3 |

Одразу зауважу (і далі наведу певні аргументи щодо цієї позиції), що показники пріоритетності громадянського ідентитету не варто автоматично ототожнювати із рівнем та станом розвитку громадянської нації в будь-якій країні й в Україні зокрема. Іншими словами, було б наївним очікувати майже абсолютні статистичні показники щодо громадянського ідентитету для висновку про високий розвиток громадянської нації для будь-якої країни навіть зі сформованою громадянською нацією. Наприклад, для громадян європейських країн альтернативним щодо громадянства країни ідентитетом може бути ідентифікація належності до супраєвропейської ідентичності як представників Європейського Союзу. Ситуація тут дещо подібна до того, як не можна судити про рівень розвитку громадянського суспільства і його якісний стан лише за статистичними показниками членства у добровільних громадських організаціях. Але за аналогією індикатора членства у громадських організаціях показники пріоритетності громадянського ідентитету все ж уможливають прояв певних тенденцій та окреслення деяких характеристик розвитку громадянської нації принаймні щодо актуальності для респондентів їх усвідомлення належності до громадянства країни.

Отже, як свідчать наведені у *таблиці 3.5.1* дані, у період з 1992 по 2012 роки лише половина опитаних респондентів ідентифікували себе з громадянством України. Пріоритетність громадянського ідентитету й, особливо, гордість належності до громадянства країни мають також доволі виразні регіональні та етнокультурні кореляції. Для мешканців заходу і центру країни, а також для етнічних українців ці показники є вищими, аніж для мешканців сходу та півдня країни й етнічних росіян. Останні, за результатами опитування 2003 року, щодо відчуття гордості за належність до українського громадянства були значно стриманішими, ніж етнічні українці, – 40,5 % етнічних українців проти 14,5 % етнічних росіян пишалися цим статусом [Прибиткова, 2014: с. 199]. За результатами досліджень у цей період доволі значною (близько чверті всіх опитаних) була і локальна ідентифікація за місцем проживання – села, району чи міста, в якому проживали респонденти (*табл. 3.5.1*).

Для можливих інтерпретацій цих даних, принаймні для попереднього мирного періоду розвитку країни до 2013 року, окрім згаданих вище можливих протестного і фрустраційно патерналістського мотивів несприйняття українського громадянства половиною респондентів, було б корисним взяти до уваги також ще декілька аргументів [Степаненко, 2002d]. По-перше, варто наголосити, що за радянських часів були закладені два доволі стійких стереотипи самоідентифікації населення – етнічна концепція національності та, парадоксальним чином, формально-юридична концепція громадянства. Чи не завдяки цьому ліберальний (порівняно, скажімо, з країнами Балтії) закон України про громадянство 1991 року, що за історичною інерцією ґрунтувався саме на принципі проживання всіх мешканців колишньої союзної республіки, незважаючи на їх етнічну, релігійну чи культурну належність, був сприйнятий населенням нової держави як цілком самоочевидний і такий, що відповідав усталеній в українській масовій свідомості* ліберально-інклюзивній концепції громадянства. Тому

* Згідно з даними порівняльного дослідження 11 посткомуністичних країн Європи кінця 1990-х років українці виявились найбільш схильними до сприйняття ліберальної концепції громадянства (90 % респондентів) на відміну від громадянства за принципом етнічного походження (10 % респондентів). Для порівняння, угорські респонденти продемонстрували найвищий рівень прихильності до етнічної концепції громадянства (44 %) і виявили найменше прихильників ліберальної концепції громадянства (26 %) [Wallace, 1999: p. 19].

неідентифікація із громадянством України може означати не лише негативне або протестне ставлення до нього, а й ставлення до самоочевидного автоматизму цього юридичного статусу в ситуації відсутності вільного вибору.

По-друге, пріоритет локальної ідентичності, як свідчать соціальна практика та соціологічні дослідження, проведені в різних країнах, часто виступає компромісним розв'язком кризового ідентифікаційного вибору поміж двох (і більше) суміжних та конкуруючих макросоціетальних ідентичностей. Зокрема, локальна ідентичність як подолання ідентифікаційного напруження часто є характерною для населення суміжних (етнічно, культурно, мовно, міждержавно тощо) регіонів. Наприклад, подібна “тутешня” ідентифікація доволі характерна для жителів Сілезії, регіону польсько-німецького кордону зі сталими історичними традиціями окремішності. Така ідентифікаційна стратегія була характерною також і для жителів Донбасу, де, за висновками місцевих дослідників, більш як половина мешканців схильні були вважати, що “донбаська ідентичність” репрезентує “особливу спільноту людей, яка має витоки як в Україні, так і в Росії” [Кононов, 1997].

І, нарешті, по-третє, значну частину респондентів із непріоритетністю українського громадянства не слід драматизувати з огляду і на історичну тривалість процесу формування громадянської ідентичності та утвердження концепції свідомого громадянства. Наприклад, у Франції, яка вважається класичним взірцем громадянської нації, процес формування єдиної французької громадянської ідентичності розтягнувся майже на два сторіччя і, за висновками ґрунтового дослідження Еужена Вебера, не був завершений майже до кінця XIX сторіччя [Weber, 1976].

Отже, з огляду на соціологічні показники самоідентифікації населення України і на інтерпретації щодо різних факторів та мотивів щодо цього, можна зробити висновок, що у період з 1992 по 2012 роки українське громадянство не було артикульоване пріоритетним ідентитетом для значної частини населення, особливо враховуючи регіональні та етнокультурні відмінності у його сприйнятті. Цей висновок цілком підтверджує тезу про відкритий незавершений процес формування української модерної громадянської нації, принаймні в аспекті її консолідації.

Після Майдану 2013–2104 років і особливо після анексії Криму Росією та підтримки нею збройного сепаратизму на Донбасі ситуація змінилася. Вперше в українській новітній історії територіальна

цілісність країни та суверенітет держави були порушені зовнішньою військовою агресією. Ці обставини стали своєрідним катализатором розвитку патріотизму, громадянської солідарності та об'єднання для багатьох жителів країни, прояву нових солідаритетів [Мартинюк, Соболева, 2014] і, безперечно, актуалізували пріоритетність своєї громадянської належності для багатьох громадян країни. Адже питання громадянської ідентифікації з гіпотетично абстрактного і, можливо, формального у мирний період розвитку трансформувалось для багатьох громадян незалежно від їх етнічного походження, культурних традицій, віросповідання чи мови спілкування у актуальну практичну потребу та конституційний громадянський обов'язок захищати територіальну цілісність країни, громадянами якої вони є. Війна доводить, що українськими патріотами є україномовні та російськомовні українці, українці різного етнічного походження – росіяни, кримські татари, євреї та представники інших етнокультурних груп країни. Соціологічні дані 2014 року також фіксують піднесення громадянських цінностей. Для двох третин респондентів (64,4 %) громадянський ідентитет став пріоритетним – найвищий показник з 1992 року, а частка респондентів, які ностальгують за Радянським Союзом та все ще ідентифікують себе з його представниками, скоротилась до 5,4 % опитаних (*табл. 3.5.1*). До слова, певна актуалізація привабливості українського громадянства відбулась і на хвилі громадянського активізму та на фоні піднесення надій і очікувань на позитивні зрушення після “помаранчевої революції” у 2005 році. Але у період 2013–2014 років ситуація все ж стала іншою і це зростання відчутнішим.

Піднесення громадянського патріотизму* та мобілізаційна консолідація нації в умовах зовнішньої агресії – доволі типова суспільно мотиваційна реакція, яка може спостерігатись у подібних обставинах у всі часи і в багатьох країнах. Однак те, що надає українській національній консолідації якісно позитивного потен-

* Цікавим і характерним прикладом зростання національного патріотизму та позитивного сприйняття української національно громадянської ідентичності є конвертація дискурсивного неологізму “укроп” щодо військових та добровольців, які захищають на Донбасі територіальну цілісність країни, від його принизливої конотації сепаратистами та російськими найманцями у почесну напівжартливу національну самоідентифікацію (від скороченого “український опір”). Патріотичний потенціал цього неологізму, його популярність та актуальна військова символіка стали привабливими і для політичного використання, зокрема, у назві новоствореної політичної партії.

ціалу для перспективи розвитку громадянської демократичної нації – це її залученість у єдиний ціннісно демократичний та громадянсько активістський зсув національної свідомості у період 2012–2014 років. Як зазначає авторитетний вітчизняний дослідник А. Ручка, за цей період для громадян “статистично значуще зросла важливість цінностей, пов’язаних з державною незалежністю України, демократичним контролем рішень влади, демократичним розвитком країни, свободою слова, підприємницькою ініціативою, індивідуальною самостійністю, культурною компетентністю, рівними можливостями для всіх, морально-психологічним станом суспільства, національно-культурним відродженням, участю в політичному житті, соціальною рівністю, інтелектуальним розвитком, суспільним визнанням [Ручка, 2014: с. 121]. Перелічені вище ціннісні фактори майже повністю перетинаються із нормативно ціннісною основою громадянського суспільства і у подібній системі координат формування громадянської нації із притаманними їй громадянською активністю, патріотизмом та відповідальністю мають свої сприятливі перспективи.

Перспективи модернізації української нації щодо її трансформації у демократичну громадянську пов’язані також зі сталістю та затребуваністю актуалізацій активного громадянства не лише в обставинах зовнішньої збройної агресії, а й у повсякденній рутині оцивілення всіх сфер суспільного життя в Україні, підтримці реальних, а не декларативних реформ, здоланні корупції та в інших важливих аспектах суспільного оновлення. У цьому контексті мобілізаційна роль громадянського або, за виразом Ю. Габермаса, “конституційного” [Habermas, 1995: р. 264] патріотизму є важливою та актуальною. Громадянський патріотизм, що в європейській історичній традиції асоціюється також із поняттям громадянський націоналізм (*civic nationalism*), був одним із найважливіших чинників становлення багатьох сучасних європейських демократій. Зокрема, показовим видається історичний процес національно-державного будівництва та формування демократії у Бельгії, країні, яка за своєю соціокультурною ситуацією співіснування двох основних етнокультурних та мовних громад досить близька до України. Як стверджує бельгійський дослідник Л. Вос, особливістю бельгійської ситуації є поєднання націоналістичної та демократичної традицій і, як результат, формування бельгійського “бікультурного націоналізму” двох громад у межах єдиної бельгійської громадянської ідентичності [Vos, 1996].

Ідеологічний націонал-демократизм є однією з особливостей посткомуністичної трансформації в Україні, де, як підмічає сторонній спостерігач, на відміну від Росії важко уявити антидемократичну, антиреформістську націоналістично-комуністичну (коричнево-червону) коаліцію [Casanova, 1998: р. 83]. Історично антикомуністичний та демократичний характер українського націоналізму відзначали також і російські дослідники, котрі зазначали, що “історія зблизила в Україні націоналізм і демократизм” [Задорожнюк, Фурман, 1997: с. 122]. Історичні витоки цього зближення, звичайно, були закладені у традиціях багатовікової боротьби українського народу за незалежну державу. І такий визвольний громадянський націоналізм відрізняється від недемократичного тоталітарного націоналізму. Втім, у контексті громадянської нації будь-який націоналізм є потенційно небезпечним і єдиним критерієм цієї небезпеки може бути лише соціальна практика. Л. Вос пояснює це в такий спосіб: коли національна спільнота відкрита для представників інших етнокультурних груп, її можна називати демократичною, навіть тоді, коли представників цих інших груп просять поважати панівну культуру та традиції громадського життя. Зрозуміло й те, що в межах громадянського націоналізму етнічні меншини мають право і можливості для збереження та відтворення своєї етнокультурної ідентичності [Vos, 1996, с. 88]. У контексті іншого практичного критерію – політичних виборів та їх результатів – українське суспільство за всю новітню історію незалежної держави не надає значної підтримки політичним партіям та представникам крайньо-правих або радикально-екстремістських політичних орієнтацій, навіть у період загострення суспільно-політичної кризи і зовнішньої агресії у 2013–2014 роках.

Можна, звичайно, сперечатися наскільки відкритою для інших та толерантною є українська національно громадянська спільнота, але це вже проблема співвідношення соціальної теорії та практики, з одного боку, та порівняння індикаторів ксенофобії різних країн – з другого. У перспективі такого порівняння, за результатами комплексного репрезентативного дослідження проблем ксенофобії у посткомуністичній Європі кінця 1990-х років, Україна поряд із Білоруссю та Словенією виявилась однією з найтолерантніших націй серед 11 східноєвропейських країн [Wallace, 1999: р. 26]. І хоча подальші дослідження, зокрема з початку 2000-х років, фіксували зростання ксенофобських та ізоляціоністських настроїв в Україні [Головаха, Панина, 2007: с. 52–53], все ж у порівняльній

перспективі серед 36 європейських країн, зокрема за результатами Європейського соціального дослідження 2013 року, українці характеризуються як доволі толерантна спільнота, а Україна – як країна, де майже відсутня дискримінація будь-яких етнокультурних груп. За показником соціальної дискримінації (*“Чи можете Ви сказати, що належите до групи, яка у Вашій країні зазнає дискримінації?”*) лише 3,6 % респондентів в Україні відповіли на це ствердно. За цим показником Україна поступається лише Словенії (2,2 % респондентів, які відчувають дискримінацію своєї етнокультурної групи) та Данії (3,3 % респондентів). Для порівняння, частка респондентів, які відчувають дискримінацію своїх етнокультурних груп у своїх країнах: у Росії – 6,6 %, Польщі – 4,9 %, Чехії – 6,7 %, у Литві – 10,6 %, Швейцарії – 5,2 %, Німеччині – 4,4 %, Франції – 9,7 %, Великій Британії – 11,6 % [Головаха, Горбачик, 2014: с. 84]. Водночас не можна сказати, що сучасне українське суспільство відзначається відкритістю до чужинців та мігрантів, традиціоналістсько-ксенофобські та ізоляціоністські настрої у країні є доволі розвиненими. Згідно з індексом ксенофобії (*“Як Ви вважаєте, із припливом людей з інших країн Ваша країна стає гіршим чи кращим місцем для життя?”*, де 0 – стає гіршим місцем для життя, а 10 – стає кращим місцем для життя) Україна з її середнім балом 4,41 поступається відкритістю більшості розвинених західноєвропейських країн (за винятком Італії – 4,40), але є більш відкритою і менш ксенофобською, ніж Росія (індекс 3,30), Словаччина (4,07), Чехія (4,26) і Угорщина (4,38) [Головаха, Горбачик, 2014: с. 91].

Причини наявності і навіть певної динаміки зростання ізоляціонізму і настороженого ставлення до чужинців в Україні пов’язані з декількома факторами. Як слушно зауважує вітчизняний соціолог Є. Головаха, в основі національного ізоляціонізму можуть бути “архаїчно-традиціоналістські цінності, які значною мірою визначають формування, розвиток та консолідацію системи соціальних відносин у цілому” [Головаха, Панина, 2007: с. 54]. У контексті етнонаціонального буття ці архаїчно-традиціоналістські цінності можуть у свою чергу асоціюватись з певними національними “інстинктами”, які йдуть від уявлення нації як есенціалістської родової спільноти, об’єднаної спільністю “землі і крові”. Характерним у цьому відношенні є те, що динаміка такого “інстинктивно” захисного національного дистанціювання якісно зросла після терористичного акту в Нью-Йорку 11 вересня 2001 року і є вищою

стосовно тих етнокультурних груп, які асоціюються у масовій свідомості з міжнаціональними конфліктами, які виникають та розгортаються у світі [Головаха, Панина, 2007: с. 52–53].

Інша причина стійкості й динаміки зростання ізоляціонізму та ксенофобії в Україні полягає, на мою думку, у стійкості історичних наслідків інституціонального та соціокультурного спадку “закритості” щодо решти світу колишніх комуністичних суспільств, до яких належить і Україна. Як свідчать соціологічні дослідження, незважаючи на те, що глобалізація у різних своїх проявах – від повсякденних до міграційних та геополітичних – нині активно проникає у різні сфери буття українського соціуму, рівень його відкритості та адаптивності щодо зовнішнього світу залишається все ще невисоким, здатності та можливості переважної більшості наших громадян жити у глобальному світі – нерозвиненими, а їх контакти з цим світом – обмеженими [Степаненко, 2011b: с. 310–316]. Так, за результатами опитування Інституту соціології НАН України 2006 року, 70 % респондентів не володіли англійською мовою, яка вже перетворилась на сучасну *lingua franca* глобального світу, понад 80 % респондентів ніколи не були за кордоном колишнього СРСР, а, за даними опитування 2007 року, – майже 70 % респондентів не тільки не користувались, а й узагалі не мали потреби у користуванні Інтернетом [Степаненко, 2011b: с. 316]. Брак власного досвіду причетності до сучасного глобального світу значної кількості українських громадян може підживлювати настрої ізоляціонізму. До того ж відсутність або брак такого досвіду часто компенсуються політичними та інформаційними маніпуляціями, які формують синдроми “об’єктності”, “жертви” або “оточеної фортеці”, почуття настороженості та остраху перед сучасним глобальним світом у масовій свідомості.

Одним із актуальних аспектів та об’єктивних ефектів глобалізації є зростання потоків міграції та поява феномену нетрадиційних “транснаціональних” мігрантів. Ці процеси – новий актуальний виклик для будь-якої громадянської нації, у тому числі української, і певний тест для спільноти щодо її відкритості та здатності у нейтралізації настроїв ізоляціонізму та ксенофобії. Як зазначає один із провідних сучасних урбаністів Блер Рубл у своїх студіях проблем транснаціональної міграції в Монреалі, Вашингтоні та Києві, “підтримувати ширшу, ніж групова, ідентичність, цивільну свідомість стало непросто в добу швидкості та прискорення” [Рубл, 2007: с. 31]. Він робить слухний висновок, що в

нових соціокультурних обставинах глобального світу сучасні мегаполіси та їх громади, у тому числі пострадянські, стоять перед важливим завданням формування нових стратегій виживання та пристосування до соціокультурних відмінностей глобального світу. І успіх цієї трансформації цілком залежатиме від формування здатностей та навичок “прагматичного плюралізму” і такого ресурсу толерантності та довіри щодо інших культур та їх представників, як соціальний “капітал розмаїтості” (*diversity capital*) [Рубл, 2007]. Методологічна пропозиція Б. Рубла щодо “капіталу розмаїтості” є, на мою думку, доволі конструктивним розвитком вже класичної проблематики соціального капіталу та цивільності як важливої концепції громадянського суспільства й нації.

Окрім проблем нейтралізації ксенофобії та ізоляціонізму, інший виклик щодо модернізації української нації на шляху її трансформації у громадянську демократичну полягає у здоланні постколоніального синдрому, історичного комплексу меншовартості, пов'язаного з тривалими історичними періодами бездержавності, імперськими практиками культурних і демографічних асиміляцій, нищення через війни та голодомори та й нинішнього агресивного культивування цього комплексу щодо українців у масовій культурі, інформаційних каналах та пропаганді путінської Росії. Не додають почуттю національної гордості й повільність, непослідовність та суперечливість тривалого процесу суспільно-політичного й економічного реформування країни з 1991 року. Характерними щодо цього є результати згаданого дослідження посткомуністичних країн кінця 1990-х років. Згідно з цим дослідженням проблема України полягає в іншому. Респонденти нашої країни, як і словаки, болгари та білоруси, виявили найнижчий рівень національної гордості [Wallace, 1999: р. 18]. Найбільш гордими з приводу громадянської належності до своїх національних спільнот були респонденти Угорщини, Словенії, Чехії, Польщі та Румунії – країн, які (з певними застереженнями щодо Румунії) досягли переконливих успіхів у здійсненні соціально-економічних реформ у своїй посткомуністичній трансформації. Проте, як зауважувала автор дослідження Клер Уоллес, інтерпретація цього може бути подвійною: “економічні успіхи підносять національну гордість або остання є необхідною умовою успішної модернізації та державного будівництва” [Wallace, 1999: р. 18]. Варто визнати, що суспільно-економічний поступ України, яку з початку 1990-х років очолила колишня комуністична номенклатура, і справді не додає грома-

дянам гордості за країну. А вже з кінця 1990-х років є очевидним і те, що клептократичні політичні та економічні еліти не відповідають вимогам і настроям суспільства.

Власне, у цьому – формуванні сенсів демократичного та громадянського патріотизму, використанні його конструктивно мобілізаційних функцій у реформуванні країни та поступі щодо відкритості суспільства – може полягати стратегія модернізації української громадянської нації. Держава як важливий актор конструювання нових ідентичностей в Україні й досі не забезпечує оптимальних умов для формування єдиного символічного поля загальногромадянських цінностей, а такі, за виразом П. Бурдьє, “фабрики виробництва смислів”, як преса, телебачення, освітні інститути функціонують у цій ролі доволі неефективно. Більше того, держава як репрезентативний інститут нації виявилась у 2014 році безпорадною і в реалізації своєї головної функції – захисті національної цілісності країни та її кордонів від зовнішньої агресії, й головний тягар цієї відповідальності у перший період російської агресії перебрало на себе громадянське суспільство. В економічній сфері поняття та реалії “національного інтересу”, “національного виробника”, “економічної національної безпеки” лише в останній період, під впливом зовнішніх факторів, залучаються до дискурсу державної політики в Україні.

В політичній соціології вже стало загальним твердження про те, що процеси демократичної консолідації мають більші шанси на успіх в етнічно гомогенних суспільствах, і, навпаки, чим різноманітнішим є населення країни в етнічному, культурному, мовному та релігійному аспектах, тим складнішою буде політика досягнення згоди щодо фундаментальних демократичних цінностей і формування єдиної громадянської нації та політичної спільноти держави [Linz, Stepan, 1996: p. 29]. Як зазначалось вище, деякі дослідники, виходячи з цієї теоретичної передумови, взагалі ставлять під сумнів можливість формування громадянської нації в таких країнах, як Україна. Видається, однак, що соціальне розмаїття та етнокультурні відмінності (які характерні для України) не є перепонами для успішного розвитку демократії, а навпаки, можуть створювати сприятливі умови та бути важливим аспектом розвитку громадянського суспільства. Основою такого розвитку можуть стати модернізовані історичні традиції толерантності, практик та комунальної культури співіснування різних етнокультурних громад на території України. А оптимальним інституціонально

політичним дизайном для полікультурного українського суспільства може слугувати стратегія “міжспільнотної” або “консоціаційної” (*consociational*) демократії [Лейпхарт, 1997: с. 35–36; Степаненко, 2002а, 2002с, 2002d]. Чітка артикуляція етнополітичної стратегії акомодатії етнокультурних відмінностей у перспективі модернізації української нації на рівні державної етнополітики сприятиме процесу демократичних перетворень, залучаючи до них етнорегіональні громади України.

Натомість надмірне адміністративно централізоване регулювання процесів етнічних відносин, безвідповідальна політична маніпуляція етнокультурними питаннями з боку політичного істеблшменту (особливо в періоди виборчих кампаній) та “технологізація” етнополітичного менеджменту відтворюватимуть латентний розкол суспільства за етнічно-регіональними та мовними ознаками, а отже, будуть ускладнювати демократичну консолідацію українського соціуму. З огляду на регіональні та етнокультурні розбіжності, а також існуючий їх гострий конфлікт у країні накопичилось багато завдань і проблем, вирішення та розв’язання яких формує загальнонаціональний консенсус. Серед цих пріоритетів – соціально-економічна справедливість, реальні досягнення у здоланні корупції, справедливе судочинство, верховенство права та інші пріоритети, які поділяються переважною більшістю українських громадян, незважаючи на регіони їх проживання чи етнокультурні відмінності.

Демократична консолідація своїми передумовами має також національний консенсус і формування єдиного поля громадянської ідентичності української етнічної більшості та представників національних меншин України, насамперед росіян. Подальша успішна етнополітика можлива з подальшим процесом інституціоналізації громадянського суспільства в країні, а отже, з перенесенням центру ваги від держави як головного актора в цій сфері до місцевої представницької влади та представництв національних громад як повноцінних суб’єктів формування такої політики [Степаненко, 2002с]. І перспектива формування громадянської демократичної нації слушно полягає у децентралізації влади, розвитку місцевої регіональної демократії та ініціатив громадянського суспільства. Коли нація є “уявленою спільнотою”, то хто є акторами соціального уявлення щодо сучасної української громадянської нації? Це питання, яке також має бути розв’язане в українському контексті.

Отже, головним висновком щодо стратегії модернізації української нації, трансформації її в демократичну, громадянську, відкриту спільноту є взаємозв'язок реалізації цього завдання із успішним процесом інституціоналізації громадянського (цивільного) суспільства в країні як одного із важливих акторів структурних змін. І один із сучасних дискурсів громадянського суспільства, а саме — глобального громадянського суспільства, також відкриває перспективу модернізації нації, зокрема, щодо викорінення історичних національних комплексів, здолання настроїв ізоляціонізму та ксенофобії українського суспільства. Цей дискурс і буде проаналізовано далі.

3.6. Громадянське суспільство в контексті глобалізації: концептуалізації, стратегії та перспективи розвитку

В епоху глобалізації традиційне громадянське суспільство, що історично асоціювалось з громадянськими спільнотами в межах держав-націй, долає територіальні міждержавні кордони і виступає новим актором світової політики, діючи як глобальне громадянське суспільство. Глобальне громадянське суспільство — порівняно нова концепція, яка жваво обговорюється та дебатується в суспільствознавчому та політичному дискурсах, принаймні з початку 1990-х років [Степаненко 2005к; 2005l; 2011a]. Характеризуючи історичний контекст цього періоду та деякі наслідки попереднього історичного розвитку, авторитетний британський дослідник громадянського суспільства Джон Кін окреслює сім взаємопов'язаних тенденцій, які дали поштовх для розвитку феномену та дискурсу глобального громадянського суспільства, а саме:

- відродження концепції громадянського суспільства ліберальними інтелектуалами у Східній та Центральній Європі після військового придушення “Празької весни” 1968 року та актуалізація цієї концепції у період європейських посткомуністичних революцій кінця 1980 — початку 1990-х років;
- вплив революційного ефекту нових супутникових і комп'ютерних технологій та комунікацій (відомий футурологічний образ “глобального села” Маршала Мак-Льюена став реальністю);
- формування під впливом масових пацифістських та екологічних рухів нової глобальної самосвідомості життя у крихкому та потенційно саморуйнівному світі;

- поширені уявлення про прихід нового глобального політичного порядку після розвалу світової комуністичної системи радянського типу;
- значне посилення впливу неоліберальної економічної парадигми та всесвітнє розростання ринкової капіталістичної економіки;
- настрої масового розчарування, особливо населення країн “третього світу”, щодо порушених і невиконаних обіцянок економічної допомоги постколоніальним країнам;
- зростаюча тривога у зв’язку з небезпечним та економічно несприятливим політичним вакуумом, який утворився внаслідок розпаду імперій та держав і призвів до багатьох громадянських воєн у різних куточках планети [Keane, 2003: р. 1–2].

Зважаючи на такий строкатий і суперечливий політичний та соціокультурний контекст, видається природним і те, що концепція глобального громадянського суспільства є у певному сенсі такою ж багатозначною та суперечливою, як і сам соціальний феномен, який вона характеризує. Концептуально тут виникають подібні складнощі, що і при визначенні самого поняття громадянського суспільства. Що це? Недержавні організації та інститути, неформальні мережі, суспільні міжнародні рухи, дискурси, цінності, комунікації, специфічний соціальний капітал? Яке поле дії глобального громадянського суспільства та яким чином воно розташоване на концептуально-інституціональній “мапі”? Понад державами та кордонами, у новій глобальній публічній сфері поза світовим глобальним ринком і родинними колами (за аналогією з традиційним громадянським суспільством за Габермасом)? Хто є акторами глобального громадянського суспільства? У відповіді на ці та інші запитання сучасний дискурс глобального громадянського суспільства не відзначається конвенційною усталеністю. Як доволі жорстко й критично зауважують деякі дослідники, “дискусії з приводу глобального громадянського суспільства видаються надто абстрактними, у типовий спосіб характеризуючи це явище як різноманітну множинність складних взаємозв’язків, взаємозалежних ланцюжків мереж та інтеракцій, які відбуваються невідомо де” [Halperin, Laxer, 2003: р. 5]. Як і переважна більшість дослідників, я, однак, не ставитиму під сумнів існування та розвиток самого феномену глобального громадянського суспільства, хоча можна погодитись і з тим, що його визначення дійсно становить проблему. Один із можливих способів вирішення цих концептуальних складнощів пропонує Д. Кін, використовуючи класичну

соціологічну методологію ідеального типу у визначенні глобального громадянського суспільства. Останнє, на думку цього дослідника, позначає “динамічну недержавну систему взаємопов’язаних соціально-економічних інститутів, які охоплюють всю планету, створюючи у всіх її куточках комплексний ефект своєї діяльності” [Keane, 2003: p. 8]. За Кіном, глобальне громадянське суспільство – не є ані статичним об’єктом, ані завершеною справою. Це радше незавершений проект, який складається з розвинених і нерозвинених взаємопов’язаних мереж, пірамід та комунікативних (*hub-and-spoke*) кластерів соціально-економічних інститутів та акторів, які самоорганізуються через кордони з усвідомленою метою поєднати світ у новий спосіб. Дослідник зазначає з цього приводу, що “подібні недержавні інститути та актори намагаються монополізувати владу та розв’язувати проблеми насильства; відтак миротворчий та “цивільний” ефект їх діяльності відчувається всюди, тут і там, далеко і поруч, від конкретних локальностей та у напрямі до них, через ширші регіони, аж до планетарного рівня” [Keane, 2003: p. 8].

Іншою методологічною стратегією у визначенні та концептуалізації глобального громадянського суспільства є його порівняння із традиційним громадянським суспільством. Дійсно багато учасників дебатів з цього приводу – суспільствознавці, експерти міжнародних відносин, економісти, політики, представники міжнародних неурядових організацій та рухів – убачають у феномені глобального громадянського суспільства певну закономірну та історичну фазу розвитку громадянського суспільства в епоху глобалізації*. Аналітики також часто підкреслюють концептуальну подібність поняття “глобальне громадянське суспільство” з його історичним аналогом, що традиційно формувався та розвивався в межах національних держав. Один із авторів, наприклад, зауважує з цього приводу, що глобальне громадянське суспільство – “близький концептуальний родич громадянського суспільства”, який з’явився на авансені в останню чверть ХХ сторіччя як корисна концепція для характеристики глобального автономного простору громадянської та організаційної активності в епоху глобалізації [Hall, 2000: p. 12]. Згідно з таким підходом, заснованим

* Глобалізація є чи не найактуальнішим предметом сучасного соціологічного дискурсу та активних дискусій [Бек, 2001; Бауман, 2004 та ін.], у тому числі й у вітчизняній соціальній науці [Малюк, 2005; Степаненко 2005к; Арсенко, 2006 та ін.]

на аналогії, глобальне громадянське суспільство являє собою “третій сектор” (відмінний від державного та приватного економічного – *B. C.*), що не лише відрізняється, але певною мірою є альтернативою як модерній державо-центричній моделі міжнародних відносин, так і глобальному економічному ринку, який активно розвивається.

Один із перших теоретиків концепції Роні Ліпшюц зазначає, наприклад, що глобальне громадянське суспільство позначає множинність акторів та інститутів, соціальні рухи, групи інтересів і міжнародні недержавні організації, які об’єднують “самосвідомим конструюванням мережі знання та дій, які долають матеріалізовані просторові кордони у такий спосіб, як начебто їх і не існує” [Lipschutz, 1992: р. 390]. Цей теоретик убачає у формуванні глобального громадянського суспільства нову парадигму міжнародних відносин, здатну реформувати архітектуру міжнародної політики, ставлячи під сумнів первинність держав або їх суверенних прав. На початок XXI століття теза 1990-х років про перспективи завершення ери національних держав виглядає дещо наївно романтично або принаймні ще передчасним діагнозом розвитку світового порядку [Fukuyama, 2004]. Однак неможливо не погодитись також із тим, що глобальне громадянське суспільство є вже реальним актором сучасної міжнародної політики, який у змозі створити альтернативу або навіть нейтралізувати існуючі конфігурації глобальної влади та правління шляхом висування та лобювання альтернативних цінностей [Chandhoke, 2002: р. 36].

У цьому підрозділі я розгляну феномен і концепцію глобального громадянського суспільства як нового історичного явища, пов’язаного з процесами глобалізації. Саме ця методологічна посилка буде принциповою основою такого аналізу. У цьому сенсі варто насамперед звернути увагу на суперечливий характер глобалізації, яка поєднує в собі як оптимістичні можливості міжнародної економічної кооперації, розширення свободи комунікації та інформації, так і гострі проблеми нерівності економічного розвитку різних країн та проблеми наявного “демократичного дефіциту” нових форм влади та правління у новому світовому порядку. Глобальне громадянське суспільство як результат глобалізації сповна віддзеркалює її суперечливий характер, поєднуючи як формування нових цінностей та етосу глобальної відповідальності, нових форм і практик громадянської участі та солідарності у розв’язанні глобальних проблем людства – проєкті *глобаліза-*

ції знизу*, так і гострі проблеми відсторонення або навіть виключення через недостатню інституціональну репрезентацію “країн Півдня” у глобальному громадянському суспільстві, а також наявні тенденції бюрократизації міжнародних громадських організацій, які певною мірою можуть відтворювати закрити практику діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК) – проект *глобалізації згори*. Події 11 вересня 2001 року особливо виразно маніфестували темні сторони розвитку глобалізації та глобальних суспільно-активних мереж. І, нарешті, варто проаналізувати релевантність парадигми глобального громадянського суспільства в контексті посткомуністичної та пострадянської трансформації.

Отже, при першому наближенні за аналогією глобальне громадянське суспільство – це громадянське суспільство, яке подолало межі національних держав та діє в міжнародному масштабі, об’єднує у своїх мережах та організаціях представників різних країн і спрямовує свою активність на розв’язання проблем глобального суспільного блага, таких як стихійні лиха, гуманітарні конфлікти та катастрофи, подолання епідемії ВІЛ/СНІДу, проблеми екології, захисту прав людини тощо. Логіка цієї аналогії доволі очевидна і не позбавлена певної раціональної основи. Продовжуючи її, зазначимо, що основна структурна ланка національних громадянських суспільств – неурядові організації (НУО) трансформуються в своєму глобальному форматі в міжнародні громадські організації, які іноді за термінологічною інерцією позначаються як міжнародні НУО (*international non-governmental organizations*). Прикладом такої трансформації є, наприклад, історія становлення нині потужної і впливової правозахисної організації *Міжнародна амністія (Amnesty International)*, яка розпочала свою історію з невеличкої британської НУО, ініційованої англійським адвокатом Петером Бененсоном у 1961 році у Лондоні. На початок 2000-х років Amnesty International зі штатом Лондонського секретаріату у 320 осіб охоплювала мережу до 1 мільйона членів, волонтерів та донорів понад 140 країн світу [Anheier and Themudo, 2003: р. 193]. Серед відомих міжнародних громадських організацій такі, не обмежені національними кордонами у своїй діяльності інституції, як *Лікарі без кордонів, Репортери без кордо-*

* Корисні концептуальні конструкти глобалізації “згори” і “знизу”, які буду аналізувати далі докладніше, мабуть, чи не вперше вжиті Річардом Фальком [Falk, 1995; 2003].

нів, потужні екологічні організації *Greenpeace* та *Друзі планети* (*Friends of the Earth International*), міжнародна антикорупційна організація *Міжнародна прозорість* (*Transparency International*), правозахисні міжнародні організації – згадувана *Міжнародна амністія* та *Міжнародна організація захисту прав людини* (*Human Right Watch*), міжнародна гуманітарна організація *Oxfam* та ін.

Міжнародні НУО вже мають свої власні мережеві та організаційні “парасольки”, такі як *Союз міжнародних асоціацій* (*Union of International Associations*) та *Світовий альянс громадянської участі* (*World Alliance for Citizen Participation – CIVICUS*). Вони активно співпрацюють з ООН, і деякі з них мають консультативний статус спостерігачів при цій організації. Мережа міжнародних НУО та національних громадських організацій, орієнтованих на міжнародну діяльність, активно розвивається і, за оцінкою такого уважного спостерігача, як Джон Кін, ХХ сторіччя, особливо його остання чверть, були періодом “тектонічного зростання” у кількості та різноманітті громадських організацій, що діють у планетарному масштабі [Keane, 2003: р. 4]. На початок ХХІ сторіччя налічувалось до 50 тисяч міжнародних недержавних організацій [Anheier and Themudo, 2003: р. 194]. При чому кількість таких організацій за останні 20 років ХХ сторіччя зросла майже вчетверо [Anheier and Themudo, 2003: р. 194]. І хоча диспропорційна частка головних офісів цих організацій розташована у Європі та США – специфіка, про яку я також буду далі говорити – міжнародні НУО з більш як 100-тисячним штатом постійних працівників ведуть свою роботу практично в усіх куточках планети. Вражають також масштаби фінансового забезпечення діяльності міжнародних недержавних організацій. У загальних сумах міжнародні неурядові організації оперують у своїй діяльності потужнішим фінансовим потоком, аніж ООН (без таких її структурних підрозділів, як Світовий банк та Міжнародний валютний фонд); понад дві третини фонду економічної допомоги Європейського Союзу розподіляється через такі організації [Keane, 2003: р.5]. І в багатьох розвинених країнах світу спостерігається тенденція щодо більшого використання державних фондів цільових програм міжнародної допомоги через мережі національних та міжнародних громадських організацій. З початку 2000-х років щорічний розмір цільових коштів з програм економічної допомоги, що розподілялись міжнародними громадськими організаціями, становив близько 7 млрд американських доларів [Keane, 2003: р. 5]. Тобто з формальної точки зору міжнародно-

дні НУО за кількістю реєстрацій, розмахом діяльності та її фінансовим забезпеченням дійсно видаються новим потужним актором нової глобальної гуманітарної політики.

Подібно до традиційних національних громадянських суспільств глобальне громадянське суспільство намагається поширювати свою ідеологію, підтримувати мережу своїх підрозділів та активістів, а також координувати співпрацю національних організацій через ініціацію (часто за підтримки ООН) світових форумів з різних проблем світового розвитку. Своєрідними віхами становлення глобального громадянського суспільства вважають такі події, як Всесвітня конференція жінок у Найробі в 1985 році, Конференція з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 році, Конференція з проблем соціального розвитку в Копенгагені в 1995 році, Всесвітня конференція зі становища жінок у Пекіні того ж року, перший та другий всесвітні соціальні форуми, проведені в бразильському Порту-Алегрі у 2001 та 2002 роках.

Однак, навіть враховуючи ці очевидні подібності поміж традиційним національним громадянським суспільством і глобальним громадянським суспільством, метод аналогій поміж ними не сповна пояснює природу, причини активного розвитку, специфіку та характер діяльності останнього. Як іронічно та влучно зауважує Д. Кін з цього приводу, коли якась істота ходить як качка та навіть кричить як вона, це ще не означає, що ця істота є справді качкою [Keane, 2003: р. 4]. Все ж не варто подібно до цього природно ізоморфного порівняння відмовляти глобальному громадянському суспільству в його дійсному праві на родинну близькість до традиційного громадянського суспільства. Однак зрозуміло й те, що глобальне громадянське суспільство – якісно новий феномен світової політики та громадського життя, що виник і розвивається під безпосереднім впливом суперечливих процесів сучасного світового розвитку, які отримали обсягову назву глобалізації. У найбільш широкому соціологічному розумінні суперечливе поняття глобалізації, яке увійшло в суспільний дискурс з початку 1990-х років, позначає новітні тенденції та процеси інтенсифікації та розширення взаємозв'язків і суспільних відносин у планетарному масштабі [Giddens, 1990]. Саме у цьому контексті я й розглядатиму глобальне громадянське суспільство, що подібне, але не тотожне таким поняттям, як “міжнародне громадянське суспільство” та “транснаціональне громадянське суспільство”.

Більше того, на думку одного з провідних теоретиків глобального громадянського суспільства британця Річарда Фалька, навіть

з термінологічного погляду поняття “транснаціональне громадянське суспільство” є концептуально неадекватним. Адже це поняття може передбачати, що актори, ідентичність яких коріниться у національній свідомості, своєю активністю просто перетинають кордони своїх національних держав. Натомість, як слушно вважає дослідник, у такій перспективі повністю ігнорується формування ще слабкого, але дійсного актора глобального громадянського суспільства – “глобальної громади” (*global polity*) [Falk, 1998: р. 41–42]. І хоча є очевидними серйозні застереження щодо такого оптимізму з приводу активного розвитку “безнаціональної ідентичності” акторів глобального громадянського суспільства (хоча б тому, що в процесах *глобалізації згори* домінують США, а у сфері економічної глобалізації національні інтереси глобалізаційних лідерів доволі чітко артикулюються), аргумент Р. Фалька видається переконливим.

Концепція глобального громадянського суспільства є відмінною від концепцій міжнародного чи транснаціонального громадянського суспільства і в історичній перспективі [Степаненко, 2005]. Коли обирати історичність як критерій аналізу цих концепцій, то варто наголосити, що формально міжнародними (або радше міжкультурними) проявами діяльності, за багатьма ознаками, громадянського суспільства була місіонерська активність релігійних рухів та громад, таких як суфійські, католицькі та буддистські. Релігійні організації були також серед основних ініціаторів чи не першої історичної кампанії захисту прав людини – кампанії проти рабства та работоргівлі в США в XIX сторіччі. Як зазначають американські дослідники, “на сьогодні існують вагомі докази того, що рабство залишалось економічно вигідним у багатьох місцях, де воно було заборонене; ця практика була поставлена поза законом не тому, що рабовласники дійшли висновку про її економічну неприбутковість, а саме через зростання протестантського релігійного руху, особливо серед квакерів, методистів та баптистів, які розглядали рабство морально неприйнятним і тому поширювали свій політичний вплив щодо його заборони” [Florini and Simmons, 2000: р. 8]. Наприкінці XVIII сторіччя майже одночасно в Пенсильванії, Британії та у Франції виникли товариства або, у сучасному розумінні, НУО, які ставили за мету заборону рабства. Спільна активність та зв’язки між цими організаціями привели до заснування в 1839 році Британського та закордонного товариства проти рабства (*British and Foreign Anti-Slavery Society*), яке, на думку комен-

таторів, було першою міжнародною морально-громадською ініціативою захисту прав людини, тобто міжнародної координованої активності, яка за всіма ознаками наближається до розуміння “транснаціонального громадянського суспільства” [Florini and Simmons, 2000: p. 8]. З середини XIX сторіччя історія розвитку міжнародної громадської активності не припиняється і особливо виразно проявляється у діяльності міжнародних організацій у питаннях формування міжнародного права та міжнародних економічно-торговельних відносин. У цей період засновується також Міжнародний комітет Червоного Хреста (*International Committee of the Red Cross*) як перший крок у формуванні Міжнародного товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

Таким чином, міжнародна громадська активність має свою доволі давню історію. Тому, звичайно, глобальне громадянське суспільство, пов’язане з процесами глобалізації кінця XX – початку XXI століть, не виникло на пустому місці, а формується і розвивається у цьому історичному контексті. Водночас саме неологізм “глобальне громадянське суспільство” позначає якісно нову політичну, економічну та соціокультурну ситуацію у світі, характеристики якої стали проявлятися в останній чверті XX сторіччя, отримавши обсягову назву “глобалізація”. Деякі експерти вважають періодом народження глобального громадянського суспільства початок 1990-х років, а першою переконливою маніфестацією цього феномену Конференцію в Ріо-де-Жанейро у 1992 році. Аби краще зрозуміти цей взаємозв’язок між історією та соціальною активністю, все ж варто коротко окреслити концепцію глобалізації та її суперечливий характер.

Глобалізація як контекст міжнародної громадянської активності

Термін “глобалізація”, як і процеси, які він позначає, є не менш суперечливим та багатозначним, аніж поняття глобального громадянського суспільства. Як зазначалось, у найбільш широкому значенні глобалізація позначає тенденції і процеси інтенсифікації та розширення суспільних взаємозв’язків та відносин у планетарному масштабі. Відомий німецький соціолог Ульріх Бек стверджує в контексті своєї космополітичної методологічної перспективи, що “глобалізація – незалежно від того, як розуміється термін – передбачає послаблення державного суверенітету та структур держави” [Beck, 2000: p. 86]. До цієї позиції тяжіє також Ян Шолте, який асоціює глобалізацію із “детериторизацією”

(*deteritorrization*) або, точніше, з формуванням нової глобальної “супратериторіальності” (*supraterritoriality*)” [Scholte, 2002: р. 286]. Представники іншого теоретичного табору висловлюють певний скепсис з приводу буцімто втрати політичної ролі традиційних національних держав в епоху глобалізації [Fukuyama, 2004] або навіть ставлять під сумнів саму глобалізацію як якісно нову фазу розвитку сучасного суспільства [Halperin and Laxer, 2003].

Справді, мабуть, ніяке інше слово зі словника сучасного політичного та суспільного розвитку не викликає при своєму вжитку стільки емоційних реакцій (як позитивних, так і негативних) як цей багатозначний термін. Як зауважує з цього приводу Пітер Бергер, “для одних глобалізація асоціюється з перспективами міжнародного громадянського суспільства, яке сприятиме новій епосі миру та демократизації, для інших вона позначає загрозу американської політичної та економічної гегемонії, з такими її культурними наслідками, як гомогенний світ, що нагадує свого роду розростання Диснейленду” [Berger, 2002: р. 2] або, додамо, за відомим висловом Д. Рітцера, — “макдональдизацію” сучасного світу.

Продовжуючи цю логіку парадоксів щодо глобалізації, окреслюю деякі інші взаємопов’язані та суперечливі аспекти її розвитку. Прояви глобалізації — це, з одного боку, глобальний, справді без кордонів, рух капіталів, товарів та послуг на майже суцільному планетарному просторі панування ринкової економіки, з другого — кричущі диспропорції економічного та соціального розвитку поміж одною п’ятою частиною населення економічно розвинених країн світу та більшою рештою населення планети. Глобалізація — це, з одного боку, нові комунікаційні та інформаційні технології, розвиток глобальної мережі Інтернет, які зробили повсякденністю електронне спілкування людей з протилежних кінців землі, сприяють реалізації базових демократичних прав людей на свободу слова, отримання та розповсюдження інформації, а також створюють можливості для формування віртуального публічного простору для міжнародних дискусій та акцій. З другого боку, нові комунікаційні технології роблять майже досконалыми системи стеження та контролю за людьми, породжують інформаційний тероризм, координують бізнес у торгівлі людьми, дітьми, зброєю та наркотиками, розповсюджують дискурси ненависті та насильства, роблять можливими інформаційні Інтернет-сторінки від майже посібників зі збору атомної бомби до дитячої порнографії, патологічних “філій” та маній.

Глобалізація стимулює формування та активність міжнародних недержавних організацій і мереж, які спрямовують свою діяльність на розв'язання найгостріших глобальних проблем людства, таких як екологічні виклики, економічна нерівність та бідність, епідемія ВІЛ/СНІДу та ін. Водночас своєрідною реакцією на глобалізацію та її прояви є також формування та діяльність таких недержавних організацій, як терористичні групи та глобальні терористичні мережі ("Аль-Каїда" та ін.). Події 11 вересня 2001 року, коли дві будівлі Всесвітнього торгового центру (певного символу глобалізації) були зруйновані внаслідок терористичної атаки, вже стали розхожою метафорою апокаліпсичного зіткнення проявів глобалізації та антиглобалізації і навіть, за оцінками деяких експертів, позначили закінчення періоду "рожевого оптимізму" щодо глобалізації та початок "регресивної глобалізації" [Kaldor et al., 2003]. Остання як "тенденція зміщеного віджилого партикулярного (квазі-імперського, націоналістичного чи фундаменталістського) мислення в контексті глобального капіталізму" створює, на думку експертів, несприятливе середовище для подальшого розвитку глобального громадянського суспільства [Kaldor et al., 2003]. Далі я докладніше розгляну відношення та стратегії громадянського суспільства щодо глобалізації, а тут знову повернусь до характеристики її складових елементів та процесів, важливих для цього аналізу.

Видається, що конструктивним підходом до розуміння взаємопов'язаних і суперечливих процесів глобалізації може бути виокремлення її форм або складових (принаймні під кутом ідеальної типології), які пов'язані з основними сферами суспільної життєдіяльності — економікою, культурою та політикою.

1. Отже, по-перше, можна умовно виокремити *економічну глобалізацію*, яка є наслідком не лише глобального утвердження ринкової моделі економіки, а й, очевидно, політичних наслідків руйнування біполярної системи світового порядку. Економічна глобалізація характеризується в буквальному сенсі глобальним, без територіальних обмежень та умовностей державних кордонів, рухом капіталів, товарів та послуг. Але згідно з законами функціонування капіталу, цілком за К. Марксом, рух цей здійснюється та мотивується єдиною традиційною метою — прагненням до максимального збільшення прибутку. Стара, як світ існування капіталізму, дилема поміж економічною ефективністю та соціальною справедливістю у розподілі прибутків поміж країнами-інвесторами та

країнами-кредиторами набуває особливо гострого характеру в контексті глобалізації. Коли першу групу представляють економічно розвинені країни Північної Америки, Європи та Японія – так звана умовна *Північ* глобалізаційної геополітики, то решта країн, де проживає переважна більшість населення планети – країни, що розвиваються, постколоніальні країни або країни “третього світу” – асоціюються з умовним *Півднем* економічної глобалізації. Глобалізація в її сучасній економічній реалізації принаймні не зменшує соціально-економічні диспропорції розвитку цих двох полярних світів. На початок 2000-х років країни глобального Півдня, в яких 1,2 млрд жителів (майже п’ята частина населення планети) жили менш ніж на 1 американський долар на день, виплачують за фінансовими боргами до 200 млрд американських доларів глобальному Півдню [Beck, 2003: р. 49].

Соціально-економічна нерівність і диспропорції розвитку глобальних Півдня та Півночі породжують конфлікти, масове невдоволення населення країн “третього світу” та альтернативні антиглобалізаційні рухи планетарного масштабу. Однак характерно й те, що деякі радикальні активісти цих рухів вже трансформують свої політичні програми від “антиглобалізму” (очевидно, глобалізація вже не є справою вибору) до гасел “глобальної справедливості” [Shaw, 2003: р. 35]. Події 11 вересня 2001 року, які, як вважають деякі експерти, були також крайньою екстремістською реакцією на “несправедливий світовий порядок”, остаточно підтвердивши, що “сучасний світ став небезпечно нерівним місцем проживання – і це справедливо навіть для заможних західних метрополій” [Beck, 2003: р. 49].

2. *Культурна глобалізація* є процесом, пов’язаним із наслідками економічної глобалізації, і сприяє всесвітньому розповсюдженню культурних артефактів та ідей, стилів життя, образів, цінностей і поглядів через новітні засоби комунікативної технології та глобальної індустрії розваг. Подібно до економічної глобалізації, напрям впливу якої спрямований з глобальної Півночі на решту світу, глобальна культура (особливо масова популярна культура), продукти якої проникають та тиражуються у різних куточках планети, асоціюється переважно із західною, і особливо американською культурою. Голлівуд, Діснейленд, Мак-Дональдс, джинси, кока- та пепсі-кола – найбільш характерні символи глобалізації культурного та повсякденного життя сучасних жителів планети. Звідси, культурна глобалізація часто сприймається носіями та

захисниками традиційних національних культурних цінностей як масова американізація сучасного життя і формує їх стратегію ставлення до неї у шкалі жорсткого вибору поміж глобальною культурною одноманітністю та культурною унікальністю та різноманіттям. Як зауважує П. Бергер, відповідь корінних національних культур на експансію глобального “культурного імперіалізму” коливається поміж сприйняттям та активною відмовою з безліччю проміжних специфічних культурних реакцій культурного співіснування, синтезу, локалізації та гібридизації традиційного з глобальним [Berger, 2002: p. 1–16].

Водночас саме культурна сфера і такі її традиційні інститути та прояви, як вірування, ціннісні орієнтації, традиції, культурні норми та стилі життя явно недооцінювались ідеологами неолібералізму у спробі тиражування стандартних рецептів ринкової економіки для регіонів та країн з відмінними від західної культурними традиціями. Більше того, на думку деяких авторитетних експертів, зокрема С. Гантінгтона, саме культура виявились останнім рубежем захисту унікальності та ідентичності багатьох культурно-національних груп перед викликами універсальних глобалізаційних процесів і саме глибинний конфлікт культур, цінностей, вірувань та ідеологій начебто глобального світу складає основу того “зіткнення цивілізацій”, про яке говорить цей теоретик [Хантінгтон, 2003]. Культурні, ціннісні, символічні та релігійні маніфестації також часто слугують формами легітимації економічних, екологічних і політичних антиглобалізаційних рухів та акцій.

Однак культурна глобалізація має й інший, конструктивний аспект, а саме – формування нової етики глобальної відповідальності, глобальної екологічної культури, утвердження та розповсюдження цінностей людської гідності та прав людини у планетарному масштабі. Глобалізація, звичайно, позначає не лише суперечливі економічні, екологічні, інформаційні, соціокультурні тенденції взаємозалежності планетарних суспільних процесів, не лише радикальну трансформацію концепцій соціального часу та простору. Як справедливо зауважує Мартін Шоу, “глобалізацію можна розуміти як розвиток *спільної свідомості* людського суспільства у світовому масштабі, а глобальне громадянське суспільство являє собою спроби надати цій свідомості форми цілеспрямованої дії та організації з виразним нормативним порядком денним” [Shaw, 2003: p. 35–36].

Дійсно, приклади ефективної діяльності міжнародних громадських організацій і рухів, скажімо, у сфері захисту планетарної еко-

логії (яка, зрозуміло, не підлягає розподілу на державні кордони) свідчать про зростаюче масове усвідомлення проживання в єдиному та крихкому світі. Водночас економічний і національний егоїзм, які часто помножені на існуюче невігластво щодо нагальних та небезпечних супутніх проблем глобалізації (таких як згадувана світова соціально-економічна нерівність), і більш широко – культурне відставання процесів формування глобального “космополітичного мислення” та етики глобальної відповідальності від сучасних економічних процесів являють собою один із найгостріших та небезпечних конфліктів поміж різними проектами та розуміннями глобалізації. Інтерпретації та стратегії глобалізації найчастіше артикулюються у сфері політики та ідеології, які також набувають глобального характеру.

3. *Політична глобалізація* є певною мірою легітимацією та раціоналізацією її економічних та культурних проявів. Після закінчення періоду холодної війни та стратегічного протистояння двох світових політичних систем внаслідок розпаду СРСР та світової комуністичної системи на початку 1990-х років політична глобалізація характеризується насамперед формуванням нового світового порядку, в якому США утвердилися в ролі геополітичного та економічного лідера світу. В політичному сенсі ці обставини дають привід для багатьох експертів взагалі ототожнювати процеси глобалізації, і особливо політичної глобалізації, з американською домінацією та фактом перетворення США на єдину економічну та політичну наддержаву сучасного світу. Водночас американська світова гегемонія, як показали події “глобальної війни” проти тероризму та війни в Іраку початку 2000-х років, не є певною та однозначною. Вона зустрічає помітний супротив, навіть серед західних союзників США, не кажучи вже про такі нові центри, принаймні економічної, могутності, як Китай та Японія.

Однак коливання геополітичних стратегій і складного розкладу сил у сучасному глобальному світі не ставлять під сумнів успіх західного світу в реалізації та політичному супроводі глобальних ринкових трансформацій початку 1990-х років. Політика й економіка тут особливо тісно переплетені. Внаслідок розпаду комуністичної системи разом з політичними трансформаціями відбулись суттєві глобальні економічні перетворення – ринкова економіка (щоправда, в різних її національних інтерпретаціях) утвердилась як домінуюча форма економічної життєдіяльності майже в усіх куточках світу. Ідеологічною та політичною платформою еконо-

мічної глобалізації стала політика економічного неолібералізму, сформульованого в концентрованій формі в так званому “Вашингтонському консенсусі”. Ця політика набула статусу офіційної політичної доктрини США та їх західних союзників з кінця 1980-х років. Політичний консенсус західного світу у сфері економічної політики зводився до десяти політичних рекомендацій, тиражованих Світовим банком, Міжнародним валютним фондом та іншими міжнародними агенціями з розвитку у сфері інституціональних та економічних реформ для країн, що розвиваються. Серед основних цих рекомендацій, які були умовою надання кредитів економічної допомоги та фактично розчищали шлях поступу глобальної економіки, були такі: лібералізація торгівлі, зняття всіх бар’єрів для іноземних прямих інвестицій, приватизація, дерегуляція, законодавче зміцнення прав власності та податкова реформа. У сфері політичних рішень ці економічні імперативи зводились до 1) обмеження ролі держави в економічних процесах, а також у сфері соціальної політики та 2) зняття будь-яких юридичних та інституціональних обмежень для розвитку ринкової економіки. З точки зору неоліберальних стратегій унаслідок реалізації цих політичних рекомендацій у країнах, що розвиваються, повинні були б формуватись механізми та орієнтації самоорганізації та самозабезпечення людей замість їх традиційних патронально-залежних відносин з державою. Іншими словами, мали б формуватись цінності та етос самодостатнього індивіда (певна сучасна версія історичного *homo economicus*), який би і став основою формування нових ринково орієнтованих та демократичних суспільств.

Однак, як засвідчив реальний досвід глобальної ринкової трансформації 1990-х років, стандартні політичні та економічні рецепти ринково-інституціональних реформ, які були реалізовані в політиці реформаторів різних, особливо посткомуністичних, країн, дали доволі суперечливий ефект і не всюди мали однозначно позитивні результати. Однією із причин цих драматичних наслідків реалізації неоліберальної політики, як не парадоксально, була суперечлива природа самої глобалізації. Як справедливо зазначають експерти, “за іронією долі ідея того, що люди в громадянському суспільстві повинні власноруч організувати своє життя, виникла саме в той момент, коли глобалізація драматично підірвала можливості цих самих людей керувати своїми справами” [Chandhoke, 2003: р. 43]. Підтвердилась історична істина

“великої трансформації” XVIII–XIX століть (грунтовне дослідження якої здійснив, зокрема, Карл Поланьї [Поланьї, 2002]): ринок сам по собі не вирішує безлічі соціально-економічних питань, адже його механізм лише передбачає існування людей, які можуть щось купити, та інших, які можуть щось запропонувати на продаж, скажімо, свою робочу силу та здібності. Велика кількість людей у нових економіках виявилася фактично зайвою, бо була не готовою або з різних причин не могла брати участь у цьому процесі (особливо у глобальному масштабі) у будь-якій якості – покупця чи продавця. Це ще одна з причин того, що глобалізація та, особливо, її соціально-економічні наслідки породжують глобальну масу невдоволених, які фактично виключені з активної участі в її процесах, індивідів, або як каже Е. Гіденс, цитуючи У. Бека, “похмурих громадян” (*ugly citizens*) [Giddens, 2003: p. iii].

Існує ще один серйозний привід для тривоги, масового суперечливого ставлення багатьох “похмурих громадян” і конфліктів, пов’язаних з реалізацією проекту глобалізації за тих політичних обставин, за яких вона відбувається. Йдеться про зростаючі протиріччя або, навіть небезпечний розрив, між економічною та політичною глобалізацією, з одного боку, та демократизацією або можливостями демократичного контролю, прозорості прийняття рішень та відповідальності акторів глобальної політики – з другого. Більше того, виникає серйозна проблема ідентифікації цих акторів та їх політики. У цьому сенсі Джон Кін вдало формулює ряд складних питань: “Хто сьогодні править світом? Через які інститути та механізми ці люди керують – закони, дипломатію, санкції, насильство? Чи можуть бути названі ці інститути? Як ці правлячі інститути можна порівняти з традиційними типами правління? В чий інтересах ці правлячі інститути діють? Які ключові рішення вони приймають, де приймають і хто їх виконує? Іншими словами, через які адміністративні, легальні, військові (або поліційні) та інші структури певні люди визначають, що, як і коли дістануть інші на глобальному рівні? Наскільки авторитетні ці інститути правління у своїх сферах діяльності? Наскільки вони сприймаються легітимними? Чи можуть вони стати більш відкритими та відповідальними – навіть більш демократичними в очах населення глобального громадянського суспільства? І коли так, то яким чином?” [Keane, 2003: p. 94–95].

Справді, коли в традиційній демократичній моделі національної держави демократичний контроль і система “важелів та противаг”

має свою історію й досвід ефективного застосування, в новій глобальній політиці, де важелі впливу та механізми прийняття рішень стають майже непрозорими, ця проблема набуває особливої актуальності. Американський експерт М. Платнер, наприклад, зауважує з цього приводу: “Вже існує багато ознак напруженості поміж глобалізацією та демократією. Широкомасштабні демонстрації проти СОТ, МВФ, Світового банку є, звичайно, свідченнями цього. І хоча ідеологічна платформа (або платформи) учасників протестів ще не отримують масової підтримки, вони посилюють дійсне масове невдоволення тим, що важливі тенденції та рішення дедалі більше визначаються поза впливом політичних лідерів національного рівня” [Plattner, 2002: р. 60]. Цю позицію поділяє також Ян Шолте, який вважає, що на початок XXI сторіччя технократичні критерії процесів глобалізації отримують більше уваги, аніж демократичні стандарти, пов’язані з її розвитком [Scholte, 2002: р. 281]. Більше того, на думку цього експерта, “не буде перебільшенням стверджувати, що сучасна глобалізація провокує кризу демократії” [Scholte, 2002: р. 289].

Процедура та механізми прийняття рішень глобальної політики такими міжнародними інститутами, як СОТ, НАТО, зустрічі представників найвпливовіших країн світу – так званої “великої сімки” (G-7), неформальні зустрічі світових лідерів (такі як конференція в Давосі), роль постійно діючих міжнародних технократичних мереж та організацій у формуванні глобальної політики в економічній, екологічній, правовій та інших сферах свідчить про трансформацію парадигми глобальної політики від традиційної державо-центричної моделі врядування (*government*) до моделі світового правління (*global governance*). Характеризуючи відмінності між цими моделями влади, американська дослідниця Ен Флоріні зазначає, що правління (*governance*) є дещо більшим, аніж традиційне врядування (*government*), адже належить до всіх способів, у які групи людей колективно роблять вибори рішень [Florini, 2003: р. 5]. Ця дослідниця порівнює функціонування системи правління з роботою комп’ютерних систем: подібно до того як операторами встановлюються параметри роботи комп’ютерів, система правління встановлює параметри суспільного розвитку. Але на глобальному рівні “програма” такого правління ще лише у фазі тестування своєї найбільш ранньої версії – ще недосконалої та з багатьма “вірусами” в системі [Florini, 2003: р. 5].

Тим паче, теза про світове правління (в його недосконалої фазі) не означає зникнення національних держав та їх політичних

інтересів і, зокрема, не суперечить аргументу про домінування США та інших розвинених країн світу в механізмах прийняття рішень інститутами світового правління. Пояснення цього полягає насамперед у домінуванні представництва та впливу розвинених країн на міжнародні інститути. Скажімо, з членства елітного світового клубу “великої сімки” за визначенням виключена переважна більшість країн та відповідно населення світу. Але навіть у таких представницьких міжнародних інститутах, як Світова організація торгівлі (СОТ), яка об’єднує понад 140 держав світу, лише третина держав-членів має своє представництво у Женеві. Міжнародний валютний фонд і Світовий банк як підрозділ ООН охоплює своїм членством майже всі країни світу, але режим квот означає, що п’ять найпотужніших країн світу мають майже 40 % голосів у цих організаціях, тоді як 23 держави Африки разом мають мізерний вплив у 1 % представницьких голосів [Scholte, 2002: р. 281]. Напрями дії глобальної політики є також селективними та “обтяженими” національними інтересами домінуючих західних держав. Наприклад, глобальна війна проти терору, в якій напряму порушені американські національні інтереси, є більш масштабною та значущою з погляду такої політики, аніж майже мільйонний геноцид у Руанді початку 1990-х років.

Таким чином, підсумовуючи цю ідеальну типологію складових глобалізації (в реальності взаємопов’язаних та переплєтених поміж собою), знову наголошу на тому, що глобалізація є суперечливим, неоднозначним процесом. До слова, як суперечливий процес глобалізація сприймається також і у вітчизняному політичному дискурсі та громадській думці українців [Степаненко, 2011b]. Утім, різноманітність суджень, оцінок і суспільних ставлень щодо глобалізації є природною, і не лише з огляду на реальні й нормальні в будь-якому суспільстві відмінності щодо її сприйняття, а й тому, що й сам предмет такої рефлексії є, насправді, складним суспільним феноменом. Зокрема, згідно з результатами загальнонаціонального репрезентативного опитування Інституту соціології НАН України 2006 року ставлення українських респондентів до впливу глобалізації на суспільні процеси є амбівалентним. Українці були здебільшого не проти переваг та вигод економічної глобалізації, принаймні такого її аспекту, як залучення в економіку України іноземного капіталу. Більшість респондентів (44,3 %) позитивно ставилась до цієї перспективи, натомість негативне ставлення до цього висловили 25,6 % респондентів, а 30,1 % респондентам було важко

визначитись з цією перспективою [Степаненко, 2011b: с. 315]. Однак значно з більш визначеною та чіткою пересторогою українські респонденти ставились до іноземних (саме *іноземних*, а не *західних*, як однобічно пропонується в деяких опитуваннях) впливів, які стало асоціюються з глобалізацією, на сферу національної культури та спосіб життя. У відповідях людей щодо цих тем проявився певний традиціоналізм української суспільної свідомості, за якого будь-які зміни звичного способу життя можуть сприйматись з настороженістю, а адаптація до них видається ускладненою [Степаненко, 2011b: с. 315]. Однак в сучасному українському контексті дискурс глобалізації у багатьох його аспектах є неминуче актуальним. І не лише тому, що залучення України у глобальні та європейські процеси є, як зазначалось, невід'ємною складовою формування української громадянської нації і фактором демократизації суспільного життя та влади з новими ризиками та можливостями глобалізації у цьому відношенні. Глобалізація, як довели українські Майдани 2004 та 2013–2014 років, є і потужним фактором розвитку вітчизняного громадянського як важливої частини глобального демократичного суспільства.

На прикладі розриву поміж економічною та політичною глобалізацією, з одного боку, та демократизацією — з другого, було також показано, що різні складові цього процесу можуть виглядати навіть несумісними або суперечити одна одній. Глобалізаційний проект також не сприймається однаково з точки зору глобальних Півночі та Півдня. Поширений оптимізм першого полюсу, населення якого має більший доступ та можливості скористатись результатами глобалізації, контрастує із поширенішим скептицизмом та більш негативним ставленням щодо неї другого полюсу, де проживає переважна більшість населення планети. І, нарешті, глобалізація породжує принаймні дві взаємопов'язані проблеми демократичного вакууму: 1) проблему контролю глобального правління з боку “глобальної громадськості”, нерозвиненість механізмів прийняття прозорих і відповідальних рішень глобальної політики та 2) проблему диспропорційного представництва країн глобального Півдня та Півночі в інститутах державного правління.

У цих умовах глобальне громадянське суспільство часто розглядається як демократична альтернатива політико-технократичній глобалізації “згори” та представництво голосу “глобальної громадськості” в системі глобального правління. В іншій критичній

перспективі глобальне громадянське суспільство сприймається як майже декоративний атрибут або навіть свого роду клапан для “випуску пари” глобального невдоволення в системі глобального правління. Отже, варто докладніше проаналізувати аргументи глобального громадянського суспільства та його відповіді, маніфестації та стратегії щодо глобалізації.

Глобальне громадянське суспільство та його стратегії щодо глобалізації

Глобальне громадянське суспільство дійсно характеризується багатьма теоретиками та активістами-практиками як демократична альтернатива *глобалізації знизу* у відповідь на *глобалізацію згори*. При цьому не можливо не помітити проекцію диспозиції “громадянське суспільство vs. держава” у відношення “глобальна громадянськість vs. глобальне правління”. Сильними аргументами на користь такого бачення глобального громадянського суспільства як етично-нормативного ідеалу справедливості та демократичної участі є обставини, які вже були частково згадувані. Система глобального правління з її анонімністю, непідзвітністю широкій світовій громадськості та за відсутності прозорості в прийнятті рішень породжує у новому глобальному суспільному просторі вакуум демократії та дефіцит демократичної участі. Цей дефіцит і повинен компенсуватись розвитком глобального громадянського суспільства як природної демократичної противаги. Як зазначають Флоріні та Сіммонс, “світ гостро потребує *когось*, хто б діяв та виступав як “глобальна совість” та представляв широкі суспільні інтереси, які не завжди стають предметом уваги конкретних територіальних держав або відверто ігноруються ними” [Florini and Simmons, 2000: p. 4].

Необхідність існування глобального громадянського суспільства та, головне, його участі як повноцінного актора глобальної політики часто пояснюється також аргументом більшої ефективності цієї політики. Дійсно, підхід громадських організацій до розв’язання суспільних проблем часто в конструктивному сенсі є відмінним від державного, а саме громадські організації (особливо спеціалізовані) нерідко спрямовують свою діяльність на вирішення конкретної проблеми чи завдання на відміну від практики охоплення широкого спектра соціальних проблем державою. Такі організації на відміну від держави часто здатні до широкої мобілізації громадськості, ефективного залучення експертів, а також

додаткових фінансових та інформаційних ресурсів для розв'язання проблеми. Саме ці відмінності підходу громадських організацій від державних стратегій щодо розв'язання деяких соціальних проблем, особливо в таких сферах, як захист прав людини та екологія, на глобальному рівні надають їм суттєві переваги та роблять їх політику більш ефективною, ніж державна чи міжнародна активність на глобальному рівні.

Втім, є й інша, доволі критична позиція щодо глобального громадянського суспільства, яка може бути умовно названа *компенсаторним* аргументом. Його суть зводиться до думки про те, що проект глобального громадянського суспільства є другою спорідненою стороною глобалізації як процесу всесвітньої капіталістичної експансії західних економічних та культурних моделей. Прихильники цих двох глобальних проектів поділяють одні й ті ж космополітичні настанови щодо зникнення націй, держав та націоналізму. Більше того, навіть активність глобального громадянського суспільства у поширенні західних ліберальних цінностей як універсальних, з точки зору цієї логіки, об'єктивно сприяє процесу стирання економічних та культурних особливостей різних країн світу. А це у свою чергу розчищає шлях для експансії глобального капіталу на місцевих ринках і використання дешевої робочої сили країн, що розвиваються. Дослідники, які дотримуються цієї позиції, схильні також вважати, що певна фетишизація глобального громадянського суспільства та поширення переконання щодо ефективності його альтернативи негативним аспектам глобалізації ґрунтується на хибних висновках про те, що в сучасних умовах держава втратила контроль над капіталом і що демократизація вже неможлива на національному рівні [Halperin and Laxer, 2003: p. 11]. До обговорення цієї особливої позиції я ще повернусь далі.

Отже, три вищезгадані аргументи – етико-нормативний, функціональний та компенсаторний – по-різному обґрунтовують необхідність формування та розвитку глобального громадянського суспільства як своєрідної реакції на процеси глобалізації. Ці аргументи також у різний спосіб пояснюють причини виникнення та існування феномену глобального громадянського суспільства. Однак вони не дають повного уявлення про спектр позицій та відносин щодо глобалізації, у контексті яких визначаються та діють структури та інститути глобального громадянського суспільства. У різних класифікаціях цей спектр охоплює ставлення від

безумовної підтримки глобалізації до крайньо негативного ставлення до неї та політичної протидії її процесам. У цьому сенсі конструктивними видаються висновки експертів проекту дослідження глобального громадянського суспільства при Лондонській школі економіки, які, характеризуючи типові ідеальні погляди щодо глобалізації, окреслюють такі позиції: 1) беззаперечна підтримка; 2) регресивна глобалізація; 3) реформування її проекту; та 4) відмова від глобалізації або заперечення її [Kaldor et al., 2003: р. 5–7]. Ці позиції відображають певні стратегічні орієнтири та політику міжнародних організацій, акторів та інститутів сучасного громадянського суспільства у ставленні до глобалізації.

Одначе, як зазначають дослідники, на початок XXI століття крайні позиції підтримки та заперечення глобалізації отримують невелику підтримку серед акторів сучасної глобальної політики, включаючи інститути громадянського суспільства [Kaldor et al., 2003: р. 5–7]. Глобальний світ після 11 вересня 2001 року здається повністю зняв рожеві окуляри щодо утопічних перспектив космополітичної демократії без кордонів та обмежень. Водночас на сьогодні неможливим та безперспективним анахронізмом виглядають марення про повернення у вік ізоляціонізму та традиційної політики національних держав. Натомість згідно з цим дослідженням домінує ставлення до глобалізації як суперечливого явища є змішаним і зосереджується серед двох проміжних позицій — *регресивної* та *реформаторської*. Прихильники регресивної глобалізації (*regressive globalisers*) підтримують її окремі сторони та тенденції, які є загалом сприятливими для життєдіяльності та активності впливової меншості, незважаючи на негативні наслідки інших проявів глобалізації для решти населення. З погляду цієї прагматичної позиції, глобалізація вбачається як нульовий баланс її позитивних та негативних характеристик. Реформатори глобалізації або прихильники розподільної глобалізації (*distributive globalisers*) прагнуть до “цивілізованої” або “гуманізованої” глобалізації, яка б сприяла благополуччю більшості.

Різні актори сучасного глобального громадянського суспільства — міжнародні громадські організації, соціальні рухи, ініціативи окремих груп та активістів — обирають свою стратегію в координатах вибору поміж цими ідеальними позиціями у ставленні щодо глобалізації. Спектр стратегій глобального громадянського суспільства — від партнерства зі структурами ООН, державами та корпоратизації із транснаціональними корпораціями (ТНК) у сфері

гуманітарної політики, до традиційних антиглобалізаційних рухів та антивоєнних протестів, активності у сфері захисту прав людини та глобальної екології – представляють, часто в змішаній формі, маніфестації цих позицій (*табл. 3.6.1*) [Kaldor et al., 2003: р. 5–7].

Як бачимо, стратегії та маніфестації глобального громадянського суспільства є доволі різними (іноді, видається, протилежними – від підтримки та партнерства у системі глобального правління до політичних рухів опору глобалізації). Великою мірою ці стратегії акторів громадянського суспільства залежать від їх позиції щодо суперечливих процесів глобалізації, а також, як зазначалось, від геополітичного контексту представництва. Геополітичний Південь більш виразно відчуває негативні наслідки гло-

Таблиця 3.6.1

Стратегії та маніфестації глобального громадянського суспільства

| <i>Форми</i> | <i>Головні актори</i> | <i>Позиція щодо глобалізації</i> | <i>Приклади</i> |
|---|--|---|--|
| <i>Новий громадський менеджмент</i> : організації громадянського суспільства (ОГС) як підрядники реалізації політики державних та міжнародних організацій | Міжнародні НУО та інституції делегування державних повноважень | Підтримка та реформування | Oxfam, World Vision, Save the Children |
| <i>Корпоратизація</i> : ОГС у партнерстві з транснаціональними компаніями (ТНК) | НУО та ТНК | Підтримка та реформування | Nike та GreenPeace; Starbucks та World Wildlife Fund |
| <i>Соціальний капітал та самоорганізація</i> : громадянське суспільство у формуванні довіри через свої мережі | НУО та об'єднання; альтернативні рухи | Реформування, відмова та регресивна позиція | Організації розвитку громад, морально-релігійні організації |
| <i>Активізм</i> : громадянське суспільство у спостереженні та формуванні альтернативи глобальній владі | Міжнародні рухи, громадські мережі | Реформування та відмова | Global Witness; Corporate Watch, міжнародні соціальні форуми |

балізації порівняно з геополітичною Північчю. Непропорційне представництво в міжнародних недержавних організаціях населення розвинених країн Північної Америки та Західної Європи порівняно з країнами, що розвиваються, та навіть розташування офісів та штаб-квартир цих організацій переважно у країнах геополітичної Півночі показують існуючі проблеми диспропорційного всесвітнього регіонального розвитку глобального громадянського суспільства. У цій перспективі виникає ще одна серйозна проблема, а саме – пошук оптимального співвідношення зусиль та стратегій глобального громадянського суспільства, або радше міжнародної діяльності інтернаціональних НУО та ефективності місцевих громадянських суспільств у країнах, що розвиваються. Дослідники не без підстав застерігають, що “глобальне мислення та активність тією мірою, якою вони ґрунтуються на переконанні щодо існування універсальних/глобальних (тобто західних) рішень конкретних місцевих проблем, можуть сприяти руйнуванню національних та місцевих підходів та ініціатив” [Halperin and Laxer, 2003: p. 13]. Ця пересторога є дійсно актуальною в оптимізації стратегій зовнішнього впливу міжнародних громадських організацій щодо розв’язання конкретних проблем, захисту громадянських прав та лобювання ініціатив у окремих країнах – від опору політиці транснаціональних корпорацій у країнах, що розвиваються, до зовнішньої допомоги процесам демократизації в поставторитарних та посткомуністичних країнах. Покладання великих надій місцевими громадськими активістами на допомогу міжнародних громадських організацій у розв’язанні проблем місцевої політики дійсно може сприяти “демобілізації” місцевих громадських зусиль та, принаймні у непрямий спосіб, сповільнювати або деформувати розвиток національного громадянського суспільства. Однак у країнах і ситуаціях, де місцева громадська ініціатива отримала свій власний імпульс та має широку суспільну підтримку, міжнародна підтримка та солідарність лише сприятимуть її успіху. Розгляну докладніше ці та деякі інші функціонування глобального громадянського суспільства.

Глобальне громадянське суспільство як зовнішній політичний актор

В епоху глобалізації міжнародні актори громадянської політики доводять свою спроможність не лише в традиційних сферах міжнародної гуманітарної політики “без кордонів”. У сфері демо-

кратизації та захисту прав людини об'єктом уваги та зусиль глобального громадянського суспільства та його мереж часто стають уряди окремих держав, які не дотримуються у своїй внутрішній політиці вимог міжнародного права та основних демократичних норм та принципів. У таких випадках міжнародні громадські організації, які ставлять на меті розвиток демократичних свобод, формування норм та утвердження верховенства права у різних країнах світу, часто виступають як групи активного зовнішнього тиску та міжнародної критики недемократичних режимів. Однак ефективність впливу глобального громадянського суспільства на політику окремих держав залежить від багатьох факторів, включаючи сутність проблеми, яку вони люблять, спроможність місцевого громадянського руху та дієвість осередків громадянського суспільства, його стратегію в мобілізації міжнародних союзників, чутливість національного уряду та його готовність коригувати свою політику в умовах зовнішнього тиску, геополітичну важливість подій для впливових світових держав та міжнародних груп тощо. Інформаційні та комунікаційні засоби, що характеризують глобалізацію, зокрема Інтернет, відкрили нові можливості для міжнародних ініціатив з підтримки та лобіювання місцевих демократичних рухів та кампаній.

Аби конкретизувати ці нові тенденції у сфері політики демократизації глобального громадянського суспільства та його роль як зовнішнього чинника впливу на національну політику окремої держави, звернемося до показового прикладу успішної мобілізації міжнародних громадських організацій в історії повстання індіанців мексиканської провінції Чіапас (*Chiapas*) та формування руху Запатіста (*Zapatistas*). Цей рух отримав міжнародну підтримку і навколо нього сформувалась коаліція міжнародних організацій та активістів. Мексиканська кампанія міжнародного лобіювання демократії та прав людини середини 1990-х років розпочалася з досить конкретної проблеми запобігання насильству з боку мексиканського уряду у придушенні повстання індіанців Чіапас. Згодом порядок денний цієї кампанії розширився до питань захисту прав корінних народів Мексики у деяких негативних для них процесах розвитку глобальної економіки та вимог поглиблення демократизації в цій країні.

Історія мексиканської кампанії доволі показова для епохи глобалізації. На початку 1990-х років мексиканський уряд провів ряд рішучих кроків щодо лібералізації економіки країни з метою

підготувати вступ країни до північноамериканської угоди про режим вільної торгівлі з США та Канадою. Одначе в 1994 році певною мірою як реакція на нову неоліберальну політику уряду в одній з найбідніших індіанських провінцій країни Чіapas спалахнуло повстання під проводом одного з маловідомих на той час політичного угруповання Запатіста. Повстанці виступали проти політики дискримінації та практики виключення корінних народів з активного політичного та економічного життя країни та висували політичні вимоги розширення своїх прав та свобод. Мексиканський уряд надіслав у провінцію Чіapas військові формування з метою придушити повстання, але швидка мобілізація незалежних громадських організацій та правозахисних груп спочатку в Мексиці та США, а згодом і в інших країнах на підтримку в цілому справедливих вимог Запатіста змусили уряд Мексики не застосовувати військову силу проти повстанців та вести з ними мирні переговори. Всесвітній Інтернет-ресурс підтримки Запатіста згодом набув майже глобального масштабу представництва правозахисних громадських організацій зі США, Австралії, Італії, Канади, Нідерландів, Ірландії та багатьох інших країн

Ефективна міжнародна коаліція громадянського суспільства на підтримку вимог повстанців Запатіста і ширше – на поглиблення процесів демократизації в Мексиці сформувалась переважно з чотирьох груп підтримки:

1) католицькі та протестантські релігійні організації, які мали досвід ініціатив протесту щодо американської політики підтримки авторитарних режимів центральної Америки в епоху холодної війни 1980-х років;

2) студентські й антивоєнні рухи та ініціативи, особливо університетів Техасу та Каліфорнії, південних штатів з найбільшим представництвом мексиканської діаспори;

3) американські та європейські недержавні організації та аналітичні центри, особливо ті, сферою діяльності яких були питання демократизації, правового захисту, соціальних реформ та розв'язання конфліктів;

4) місцеві громадські організації, які часто ініціювались та формувались симпатиками Запатіста в мережі Інтернет.

Такі сприятливі обставини розгортання міжнародної коаліції на підтримку руху Запатіста, як наближеність Мексики до США з їх потужною мережею міжнародних громадських організацій та центрів антиглобалістського руху, а також нові комунікаційні можливості Інтернету, через який лідери повстання поширювали свої

декларації, програми та проводили консультації з коаліцією підтримки, надали особливої ефективності мексиканській кампанії. Спільні зусилля національного руху Запатіста та акторів міжнародного громадянського суспільства мали наслідком те, що в середині 1990-х років рух за права мексиканських індіанців фактично набув статусу порядку денного мексиканського громадянського суспільства.

Успіху руху Запатіста також сприяла ефективна стратегія його керівництва, одним із лідерів та ідеологів якого був Рафаель Себастьян Вінсенте (відомий своїм прихильникам як генерал Маркос), людина з філософською університетською освітою та професор одного з мексиканських університетів. На думку експертів, стратегічною заслугою керівництва Запатіста було саме те, що їм вдалося успішно трансформувати окремих випадок соціальної та економічної дискримінації вразливих груп населення у типову проблему негативних соціально-економічних наслідків глобалізації для населення багатьох країн, що розвиваються [Kumar, 2000: p. 115–120]. Актуальна проблематика сталого економічного розвитку та участі місцевих громад у прийнятті державних та міжнародних рішень щодо соціально-економічної політики розвитку окремих регіонів, у яких ці громади проживають, була чи не вперше артикульована в програмних деклараціях Запатіста.

Ефективна взаємодія місцевого мексиканського руху Запатіста та міжнародних організацій громадянського суспільства на його підтримку в 1990-х роках має важливе значення для аналізу розвитку та інтеракцій глобального та національних громадянських суспільств. Аналізуючи позитивні уроки цієї кампанії, можна окреслити декілька компонентів її успіху:

- вдале координування руху Запатіста із зусиллями на його підтримку мексиканського та міжнародного громадянського суспільства;
- ефективне використання передових комунікаційних технологій, зокрема Інтернету, у формуванні міжнародної коаліції підтримки;
- стратегічний успіх ідеологічного керівництва Запатіста у формулюванні програми руху, яка не обмежувалась боротьбою Чіапас за свої права на місцевому рівні, а набула значення програми обстоювання прав корінних народів у процесах розвитку глобальної ринкової економіки, актуалізувала глобальні проблемні питання сталого розвитку, а також виклики глобалізації перед громадянським суспільством;

➤ вдале поєднання підтримки мексиканської діаспори та зацікавленості сусідніх США в мирному переговорному процесі обговорень програмних вимог Запатіста та мексиканського уряду.

Однією з важливих умов успіху міжнародної кампанії захисту прав корінного народу Мексики була також певна чутливість мексиканського уряду до зовнішнього тиску з боку демократичних держав, насамперед США та міжнародних громадських організацій, щодо мирного розв'язання внутрішніх політичних проблем. У остаточному підсумку особливості соціального, культурного та політичного контексту країни, розташування її політичного режиму в системі координат від тоталітаризму до дієвої демократії і, нарешті, ступінь розвитку національного громадянського суспільства мають важливе значення для ефективності зовнішнього впливу глобального громадянського суспільства. Іншими словами, успіх міжнародної громадянської коаліції, який був досягнутий у Мексиці в 1990-х роках, не може (в силу зазначених критеріїв відмінностей) бути автоматично відтворений у тому ж вигляді в міжнародній кампанії лобювання демократії та захисту громадянських прав, скажімо, у Китаї. Процеси розвитку та формування демократії, а також стратегії її міжнародної підтримки в кожній окремій країні вимагають свого особливого конкретного підходу.

Однак водночас існують також деякі спільні закономірності формування та проведення цієї політики, основою якої є координація зусиль глобального та національного громадянських суспільств у їх взаємодії з урядами національних держав. Динаміка взаємодії акторів у цьому трикутнику часто характеризується так званим “ефектом бумерангу” – терміном, який був запропонований американськими експертами Маргарет Кек та Кетрін Сікінк [Keck and Sikkink, 1998] у їх дослідженні досвіду коаліційної взаємодії місцевих та міжнародних НУО в кампаніях захисту громадянських прав у Латинській Америці [Risse and Sikkink, 1999: p. 19]. “Ефект бумерангу” окреслює також певну стратегію щодо взаємодії міжнародних і національних організацій громадянського суспільства в їх скоординованому впливі на політику авторитарних та репресивних урядів [Risse and Sikkink, 1999: p. 19]. Ця стратегія схематично подана так (рис. 3.6.1).

Модель бумерангу часто реалізується тоді, коли місцеві групи та ініціативи, які діють у репресивній та авторитарній державі, звертаються за підтримкою до міжнародних правозахисних та громадських організацій з метою їх додаткового тиску на уряди



Рисунок 3.6.1. Взаємодія міжнародних та національних організацій громадянського суспільства (“ефект бумерангу”)

своїх країн. І хоча реалізація цієї моделі була запроваджена переважно у сфері захисту громадянських прав, це доволі типова схема міжнародної координації акторів громадянського суспільства. Часто в результаті такої взаємодії, як і у випадку з мексиканською кампанією, виникають міжнародні коаліції, які об’єднують місцеві групи, членів міжнародних громадських організацій, донорські міжнародні інституції, а також і уряди демократичних держав. Міжнародні організації забезпечують інтернаціональний резонанс подій, допомагають місцевим громадським групам консультаціями, технічним та комунікаційним обладнанням, а також часто забезпечують фінансову підтримку діяльності цих груп. Як і у випадку з рухом Запатіста, політичні вимоги якого набули згодом універсального характеру стосовно багатьох вразливих груп населення країн, що розвиваються, міжнародний резонанс окремої правозахисної кампанії посилює її ефект, ставить нові гострі проблеми авторитарної країни та начебто бумерангом повертається на внутрішню політичну арену.

Однак ця модель є лише типовою схемою, яка до того ж не завжди може реалізуватись у різних обставинах конкретних країн. Більше того, на переконання деяких експертів і практиків, реальна взаємодія різних акторів громадянського суспільства в лобюванні

громадянських ініціатив та правового захисту нагадує не статичну схему одноразової дії бумерангу, а радше багаторазову спіраль його “кидків” та “повернень” через державні кордони окремих країн. Американський дослідник Томас Ріссе виділяє п’ять послідовних фаз такого руху бумерангу по спіралі [Risse, 2000: р. 177–207].

1. *Фаза репресій та активізації глобального громадянського суспільства.* На цьому етапі виявляється кризова ситуація у сфері прав людини та політичних свобод у певній авторитарній країні. Місцева опозиція та неурядові організації розповсюджують інформацію про кризову ситуацію в країні, яка стає предметом уваги міжнародних правових інститутів, правозахисних груп та громадських організацій. Відбувається мобілізація різних акторів глобального громадянського суспільства.

2. *Заперечення норм.* Уряди держав, які грубо порушують міжнародно-правові норми, стають об’єктом критики міжнародних правових інституцій та організацій. Зокрема, після підписання Гельсінських угод 1975 року Радянський Союз і колишні соціалістичні країни стали особливим об’єктом уваги міжнародних правозахисних організацій. Однак держави-порушники на цій фазі майже завжди заперечують порушення міжнародних правових норм та політичних утисків, часто інтерпретуючи критику як втручання у свої внутрішні справи. Подальша ефективність зовнішнього тиску та перехід до наступної фази спіралі залежать від сили та координованості коаліції впливу, а також від чутливості урядів щодо міжнародної критики, їх остраху можливої ізоляції та у деяких випадках навіть економічних санкцій проти своїх держав.

3. *Тактичні поступки.* Держава-порушник міжнародного права та політики утиску громадянських свобод найчастіше намагається не допустити міжнародної ізоляції і тому, як правило, йде на політичні поступки під впливом міжнародного тиску. Такі політичні поступки дають можливість полегшити діяльність місцевих правозахисних і громадянських організацій, навіть створюючи певні гарантії особистої безпеки громадянських активістів та політичної опозиції. На цій фазі особливо важлива координація міжнародних і національних організацій громадянського суспільства в розповсюдженні інформації про події, лобюванні важливих гравців на полі міжнародної політики міжнародними НУО та їх підтримці місцевих правозахисних груп.

4. *Рекомендації та політичне коригування.* Національні уряди приймають юридичну інституціалізацію норм міжнародного права

та основних демократичних процедур, прав та свобод у внутрішніх законодавствах своїх країн і приєднуючись до міжнародних договорів та конвенцій. У період цієї фази можлива лібералізація “згори” або навіть зміна політичного режиму. Демократичні зміни в період 1980–1990-х років у Польщі та Чехословаччині, у Південній Африці, Чилі, Гватемалі, на Філіппінах, в Індонезії, Марокко є прикладами успішного проходження цієї фази в ефективній взаємодії національного та глобального громадянського суспільства з метою політичних змін.

5. *Послідовність у виконанні прийнятих зобов’язань.* Під час цієї кінцевої фази завдання взаємодії національного і глобального громадянського суспільства полягає в контролі за виконанням державою прийнятих правових і демократичних зобов’язань та розвиток подальшого прогресу в інституалізації демократичних норм та цінностей. Національне громадянське суспільство починає відігравати роль не тільки критика уряду, а й його партнера в політичних та соціальних змінах.

Такий послідовний розвиток фаз спіралі впливу національного і глобального громадянського суспільства на політику авторитарних режимів — звичайно, лише ідеальна схема. І, насправді, цей рецепт успіху інституалізації демократичних норм не завжди, з різних обставин, реалізується на практиці. Приклади Китаю, Колумбії і навіть теперішньої Росії свідчать про це. Як доводять випадки парламентських розслідувань діяльності недержавних організацій у 2003–2004 роках в Україні, законодавчі регуляції про “іноземних агентів” щодо діяльності міжнародних громадських організацій у Росії, Казахстані та Білорусі та інші показові приклади, уряди авторитарних держав часто сприймають допомогу міжнародних громадських організацій їх національному громадянському суспільству як політичне втручання у внутрішні справи країни та допомога внутрішній політичній опозиції. А беручи до уваги те, що велика частина програм демократичного розвитку та підтримка міжнародних НУО здійснюється США та іншими західними країнами, глобальне громадянське суспільство та діяльність його осередків також часто асоціюється як фактор зовнішнього американського або західного впливу.

Втім, видається, що самі США та інші західні країни з політики своїх “агенцій з розвитку” не роблять великого секрету, широко вірячи, що західний демократичний досвід може бути з успіхом адаптований у період глобалізації в інших країнах. Одначе, як

визнають американські експерти, це переконання, особливо в епоху холодної війни, було обтяжене суттєвими політичними застереженнями. Американські дослідники проблем громадянського суспільства зазначають з цього приводу: “У період холодної війни американські донорські інституції та політики ставились зі звичною пересторогою до ідеї розвитку “знизу” (*bottom-up development*), з острахом вбачаючи можливість переорієнтації політичної громадської активності в ліві політичні рухи. У багатьох країнах Сполучені Штати підтримували антикомуністичних “дружніх тиранів”, які жорстко придушували народні рухи” [Carothers and Ottaway, 2000: р. 6–7].

І хоча політичні мотиви обстоювання національних інтересів усіма країнами зберігаються і в епоху глобалізації, ситуація докорінно змінилась. Успіх європейських народно-демократичних революцій, розпад комуністичної системи та утвердження ліберально-демократичних норм як домінуючих (принаймні декларованих більшістю держав світу) означають те, що парадигми громадянської участі та розвитку громадянського суспільства стають універсальними практиками запобігання тиранії та політичному авторитаризму. Глобальне громадянське суспільство у цьому сенсі виступає як універсальна система формування та пропагування нових цінностей і норм, влада яких може протистояти традиційній державній владі та новим формам глобального правління.

Роль і вплив глобального громадянського суспільства також зростають у сучасному світі. Достатньо згадати такі успішні кампанії, які були ініційовані саме міжнародними громадськими організаціями, як прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Конвенції про заборону тортур у 1987 році, широка міжнародна кампанія про заборону наземних мін, успішні кампанії захисту прав корінних народів та жінок у країнах Африки та Азії. Ефективність впливу глобального громадянського суспільства і міжнародних організацій, які його репрезентують, зумовлюють наявність морального авторитету та реальних досягнень цих організацій, а також їх експертне спеціалізоване знання у конкретних сферах своєї політики. У цьому сенсі перед глобальним громадянським суспільством і міжнародними громадськими організаціями стоять серйозні завдання та виклики, які особливо ускладнились після подій 11 вересня 2001 року, глобальної війни проти терору та американського вторгнення в Ірак. Проблеми ці – завоювання морального авторитету та довіри особливо серед населення країн

геополітичного Півдня, боротьба проти негативних соціально-економічних наслідків глобалізації для країн, що розвиваються, ширше залучення країн і організацій геополітичного Півдня у політику прийняття рішень та представництво в структурах глобального громадянського суспільства, перенесення центрів його активності безпосередньо в проблемні зони, країни та регіони світу.

Масові глобальні комунікації, активне формування горизонтальних соціальних мереж, суспільна активізація молодого покоління “цифрової ери”, загострення проблем соціальної та економічної справедливості, прав і свобод у багатьох країнах світу, особливо в країнах з авторитарними і перехідними політичними режимами – всі ці фактори надали нових імпульсів для проявів глобального громадянського суспільства у період 2010–2015 років. Вражаючими його маніфестаціями з різними, але багато в чому схожими вимогами та практиками організації були “арабська весна” – серія масових протестів і повстань з 2010 року проти авторитарних і корумпованих урядів у Тунісі, Лівії, Єгипті та Ємені, політичні протести в Туреччині, Венесуелі, Таїланді, Греції, Болгарії, Іспанії, а також вражаючі Євромайдан та “революція гідності” 2013–2014 років в Україні.

Можна окреслити декілька типових рис, які об’єднують різноманітні маніфестації громадянського суспільства у глобальному світі початку 2010-х років, а відтак і набуття нових якостей сучасним глобальним громадянським суспільством. Це, по-перше, блок проблем, які стосуються складності та непередбачуваності сучасних технологічних і природних факторів для людського виживання, мінімізація ризиків екологічних та природних катастроф і ефективного розв’язання їх наслідків у разі потреби (серед прикладів – землетрус з тяжкими гуманітарними наслідками на Гаїті 2010 року, аварія на японському ядерному реакторі у місті Фукусіма 2011 року, потужне забруднення Мексиканської затоки нафтою унаслідок аварії танкера корпорації “Брітш Петролеум” у 2011 році та інші показові випадки глобальних катаклізмів) [Anheier et al., 2012: р. 2–26]. Стратегією глобального громадянського суспільства у цій сфері є його вимоги щодо прозорості та підзвітності рішень урядів та глобальних міжнародних корпорацій задля підвищення безпеки існування глобального людства. Показовою для глобального цифрового світу тактикою боротьби за прозорість і підзвітність рішень урядів та корпорацій стала, зокрема, активність мережі Вікілікс (*Wikileaks*), глобальний резонанс щодо оприлюднення

нею секретних матеріалів у різних сферах прийняття рішень, а також — адаптація цієї тактики боротьби з корупцією та секретністю рішень щодо важливих для світу чи окремих країн питань у багатьох національних контекстах через створення подібних до Вікілікс різних національних інформативних мереж прозорості.

Другою типовою рисою для різнопланових маніфестацій глобального громадянського суспільства у період 2000-х років є актуалізація дискурсу справедливості у різних її конотаціях та національних контекстах — від кримінальної справедливості у покаранні терористів та диктаторів (У. бен Ладен, М. Каддафі, Х. Мубарак) до вимог соціально-економічної справедливості й маніфестацій проти безробіття, урізання соціальних програм та неоліберальних політик урядів в Іспанії, Греції, Португалії, Ірландії, Ізраїлі та інших країнах світу. У цьому контексті, як зазначають сучасні дослідники, глобальне громадянське суспільство можна визначити як “динаміку вимог та контрвимог щодо справедливості, яка розширюється далеко за дискурсивні рамки конвенційних національних держав” [Albrow and Seckinelgin, 2011: p. 1].

І, нарешті, третьою характеристикою, яка умовно об’єднує різні сучасні маніфестації глобального громадянського суспільства, є намагання активістів, протестних і лобістських груп формувати якомога ширшу та універсальну соціальну основу кампаній та уникати будь-яких жорстких афіліацій з конкретними політичними чи ідеологічними платформами. В європейських маніфестаціях громадянського суспільства така артикуляція “постполітичності” та “неідеологічності” була в намаганнях європейських активістів здолати традиційну право-ліву політичну ідентифікацію, у арабському світі в подіях “арабської весни” — стати над жорсткими секулярно-ісламістськими відмінностями. До слова, як буде показано далі, ознаки подібного дистанціювання від політичних сил і партій були характерними і для маніфестацій Євромайдану в Україні 2013–2014 років. Втім, як слушно зауважують дослідники, подібна стратегія політичної “нейтральності” більше завдячує універсальності дискурсів сучасних вимог і протестів, які можуть і не асоціюватись із традиційним термінологічним рядом існуючих політичних чи ідеологічних орієнтацій. А отже, “сприймати вимоги “хліба, свободи, гідності, гуманізму!” єгипетських протестувальників на площі Тахрір як неідеологічні — це майже те саме, що сприймати неідеологічне гасло “свобода, рівність, братерство!” Великої французької революції” [Anheier et al., 2012: p. 18–19].

Для посткомуністичних країн взаємодія національного і міжнародного громадянського суспільства має своє особливе значення та особливості. Історичні наслідки Гельсінських угод 1975 року як міжнародного юридичного аргументу щодо політичного тиску на колишні комуністичні країни та формування ефективних коаліцій для політичних змін засвідчили ефективність стратегії координації внутрішніх та зовнішніх факторів демократизації колишніх комуністичних режимів через кінцевий успіх європейських демократичних революцій кінця 1980-х років. Успішна кампанія лобювання політичних змін у Словаччині, революція у Сербії, низка “кольорових” революцій у пострадянських Грузії, Киргизстані та Україні довели ефективність впливу глобального громадянського суспільства, зокрема, через підтримку західними донорськими організаціями місцевих мереж громадянського суспільства. Однак фактор зовнішнього політичного впливу і навіть зовнішнє фінансування організаційної спроможності громадських груп не можуть замінити собою розвиток громадянського суспільства як не лише організаційної мережі НУО, практик громадянської участі, самоорганізації та ініціативи на національному рівні. Докладніше ці теми буде проаналізовано у наступному розділі на прикладах “помаранчевої революції” 2004 року, Євромайдану 2013–2014 років і проблем інституціоналізації громадянського суспільства в Україні. Втім, правильно і те, що великою мірою саме успіх східно-європейських демократичних революцій кінця 1980 – початку 1990-х років сформував нові політичні координати та завдання глобального громадянського суспільства.

У наступному розділі буде розглянуто деякі особливості посткомуністичної трансформації у Східній Європі початку 1990-х років як соціокультурний і політичний проект суспільної модернізації, а також особливості становлення, проблеми та перспективи інституціоналізації громадянського суспільства в незалежній Україні. Аналізуватиму ці проблеми в соціологічній площині передусім як трансформацію політичних, соціокультурних і соціетальних цінностей та ідентичностей українського суспільства.

Розділ 4

СТАНОВЛЕННЯ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (1991–2015 роки)

У цьому розділі буде проаналізована низка проблем і актуальних питань, пов'язаних зі становленням та інституціоналізацією практик і цінностей громадянського суспільства в Україні. Я вирізнятиму дві умовні стадії розвитку вітчизняного громадянського суспільства у новітньому історичному контексті державної незалежності України: 1) стадію становлення у період з кінця 1980-х років до “помаранчевої революції” 2004–2005 років і 2) стадію інституціоналізації – від постпомаранчевого періоду до Євромайдану та “революції гідності” 2013–2014 років і подальший розвиток та сучасні виклики громадянського суспільства.

Засадовим методологічним орієнтиром цього аналізу в його історико-соціологічних аспектах є дослідження теоретико-ідеологічних витоків східноєвропейських суспільних трансформацій, зокрема в окресленні їх ідеологічного забезпечення через концепцію громадянського суспільства, а у структурно-інституціональних аспектах – у дослідженні структурних складових громадянського суспільства як чинника та актора суспільних змін. Мене цікавити-ме громадянське суспільство в соціологічному сенсі як соціокультурний, політичний і соціально-нормативний проект соціальної модернізації посткомуністичних суспільств, зокрема українського, у конкретних практиках його становлення та інституціоналізації.

Спробую також простежити характер взаємодії соціального нормативного ідеалу та соціальної практики через аналіз деяких особливостей загалом успішного східноєвропейського досвіду суспільно-політичних трансформацій у їх порівнянні із суперечливим характером та історично затягнутою тривалістю суспільної модернізації в Україні. Іншими словами, варто означити спільність і причини суттєвих відмінностей в інституціоналізації практик громадянського суспільства в Східній та Центральній Європі (Польща, Чехія, Угорщина, країни Балтії), з одного боку, та особливості його становлення та інституціоналізації в пострадянських алгоритмах, зокрема в Україні, – з другого.

У такій концептуальній перспективі, з окреслення та реалізації якої я почну цей розділ, посткомуністичні трансформації були (і є) не тільки процесом зміни (або, як довела суспільна практика для деяких пострадянських випадків, і певних гібридних мутацій) владних режимів, а й суспільно-політичним процесом, у якому відбуваються трансформації соціетальних, соціокультурних і політичних ідентичностей та зміни ціннісних орієнтацій суспільств Центральної та Східної Європи і України зокрема.

4.1. Громадянське суспільство як ідеологічна легітимація та інституціональний фактор східноєвропейських посткомуністичних трансформацій

Східноєвропейські посткомуністичні трансформації – фундаментальна міждисциплінарна тема, що плідно розвивається у студіях транзитології (яка фактично являє собою вже самодостатню галузь сучасної політичної науки), політичної соціології, економічних студій, соціальної антропології та інших соціальних науках. У цій роботі я не ставлю за мету проаналізувати або хоча б систематизувати теоретичні інтерпретації, представлені у численних ґрунтовних працях, включаючи концептуальні розробки пострадянських і вітчизняних дослідників*, які присвячені цій проблематиці.

* Серед ґрунтовних досліджень проблематики посткомуністичних трансформацій у пострадянській і вітчизняній соціології варто назвати праці Т. Заславської, Н. Паніної, Є. Головахи, О. Куценко, С. Макеєва, О. Злобіної, О. Вишняка, О. Стегнія, О. Резніка, І. Бекешкіної, Т. Загороднюк та інших вітчизняних дослідників.

Мене цікавитиме той аспект посткомуністичних трансформацій, який фокусує увагу на ролі, особливостях і концептуальних інтерпретаціях громадянського суспільства як чинника східноєвропейських трансформацій і водночас, коли йдеться про суспільну модернізацію, їх ідеологічну мету.

Суспільно-політичні й соціокультурні трансформації у Східній та Центральній Європі кінця 1980 – початку 1990-х років супроводжувались, як уже зазначалось, “другим народженням” концепції громадянського суспільства через активне поживлення її реконцептуалізацій та актуалізацію його практик. “Громадянське суспільство” у цей період стає важливим, а також і популярним ідеологічним гаслом на порядку денному демократичних революцій та посткомуністичних трансформацій у Центральній та Східній Європі [Степаненко, 2004d]. Демократичні антитоталітарні рухи цього періоду, зокрема рух “Солидарність” у Польщі, демократична трансформація в Угорщині, “оксамитова революція” у Чехословаччині, національно-демократичні рухи у країнах Балтії, а також і в Україні, ефективно використовували гасло відродження громадянського суспільства для ідеологічної легітимації своєї боротьби проти комуністичних режимів.

Спільним місцем багатьох досліджень європейських демократичних революцій цього періоду стало окреслення в різних варіаціях ролі громадянського суспільства як одночасно ідеології та чинника суспільно-політичних змін. Наприклад, як зазначає Девід Лейн у своєму ґрунтовному дослідженні причин і факторів падіння державного соціалізму у Східній Європі, “громадянське суспільство” і такі цінності, як індивідуалізм, свобода та плюралізм “отримали широку підтримку” серед груп інтелектуалів та професіоналів – “тих, хто визначав обличчя демократичних революцій у країнах державного соціалізму” і “їхні думки поділяла більшість населення” [Лейн, 2006: с. 224]. Для пострадянського контексту Лейн також зазначає конфліктність та історичну приреченість політичних спроб лібералізації радянської системи від середини 1980-х років (відомої під курсом “перебудови”) через її структурно-інституціональні протиріччя, серед яких – протиріччя “поміж силами громадянського суспільства і панівною партією” [Лейн, 2006: с. 149]. За визнанням авторів іншого ґрунтовного дослідження факторів і соціально-структурної динаміки європейських демократичних революцій, характерною рисою їхнього дослідницького поля є методологічна позиція, згідно з якою “незважаючи на відсутність

класу власників у Центральній Європі, перехід до капіталізму відбувався в умовах відносно високорозвиненого “громадянського суспільства” [Селеньї et al., 2008: с. 11]. Далі я повернувся до деяких висновків цих досліджень, тут же зазначу, що в перспективі ідеологічної легітимації європейських демократичних революцій кінця 1980 – початку 1990-х років практичне завдання демонстрації тоталітарних політичних режимів і в певному сенсі виступ проти спільного ворога (авторитарної політичної системи) доволі легко підготували широку ідеологічну базу консолідації різних соціальних та політичних сил саме під гаслом відродження громадянського суспільства. “У цій ситуації, – слухно зауважують дослідники, – доволі різним ідеологічним платформам було не лише легко, а й необхідно стати на бік об’єднаного суспільного руху, за умов, коли вони взагалі хотіли займатись політикою” [Арато, Коген, 1996: с. 29]. Широка за значенням та багатоскладова концепція громадянського суспільства вдало забезпечувала ідеологію цього об’єднаного антикомуністичного руху.

Особливістю посткомуністичних європейських революцій було те, що вони не були “класичними” історичними революціями, які згідно з марксистською методологією і навіть такими західними дослідниками, як Т. Скокпол, “супроводжуються та частково здійснюються через класові повстання знизу” [Skocpol, 1979: р. 4]. Цю тезу підтверджує і Р. Дарендорф, який охарактеризував свого часу ці масштабні події як “дивні революції”, оскільки їх не супроводжували ані класово артикульовані революційні ідеї, ані в традиційному розумінні соціально-класові повстання [Dahrendorf, 1994]. У політично-культурному сенсі йшлося радше про рух громадянського суспільства проти партійно-державної монополії на управління соціальним життям. Узагальнений термін “оксамитові” щодо цих революцій дуже точно відображає їхню суть як доволі швидких колапсів політичних комуністичних режимів, які переживали глибинну економічну, ідеологічну і структурну кризу та електоральна й ідеологічна база суспільної підтримки та легітимації яких стрімко скорочувались.

До цього моменту я характеризував громадянське суспільство як ідеологічну легітимацію східноєвропейських революцій і доволі аморфного, хоча й важливого, актора суспільно-політичних змін. Однак це поняття в контексті посткомуністичних трансформацій мало і доволі конкретні структурно-інституціональні характеристики. У цій перспективі “громадянське суспільство” періоду східно-

європейських революцій і трансформацій слід розуміти у його різних національних контекстах як такі суспільні маніфестації та практики (що, втім, також слабо асоціюються із “класовим повстанням” класичної революції), як масові продемократичні та протестні рухи, демонстрації й громадські ініціативи, активна самоорганізація демократично орієнтованих мереж і осередків навіть у рамках існуючих структур та інститутів*, національно-демократичні рухи за державну незалежність у пострадянських країнах, публічна критика партійно-державної бюрократії, розвиток критичних щодо влади медіа та інші зразки нових інституціональних практик. Яскравим прикладом такої складної поліморфності маніфестацій громадянського суспільства став рух *Солідарність* не лише як феномен суспільно-політичного життя Польщі початку 1980-х років, а й уже хрестоматійна модель східноєвропейського громадянського суспільства. Як зазначає польська дослідниця Е. Матиня, “Солідарність” доволі важко характеризувати згідно з усталеними та традиційними організаційними рамками, це не була ані політична партія, ані союз чи коаліція, а радше соціально-політичний рух, який стійко асоціювався з концепцією громадянського суспільства [Matynia, 2001: p. 917].

Інтелектуали, міська інтелігенція, власники дрібного приватного бізнесу (який, на відміну від СРСР, все ж існував у Польщі, Угорщині та Чехії навіть за комуністичної доби), освічені професіонали, студентська молодь були тими соціальними стратами, які виступили основними рушіями суспільної модернізації в країнах Східної та Центральної Європи, а відтак — стали соціальним класом європейського громадянського суспільства того періоду. Термін “неформали” пізнього радянського лексикону також, хоча і з певними нюансами, але в цілому вдало характеризував цей тип людей, які вже не ототожнювали себе із багатьма аспектами традиційної комуністичної системи. Роль інтелектуалів як рушіїв і агентів змін знову показова на прикладі польської “Солідарності”. Адже стратегія цього руху, його бачення і сам спосіб концептуалізації “Солідарності” активно розвивались саме польськими та східноєвропейськими інтелектуалами (А. Міхнік, Л. Колаковський

* Прикладами таких несистемних утворень у рамках все ще існуючої комуністичної системи, зокрема радянської, можуть бути так звана демократична платформа в комуністичній партії СРСР та український Рух у його первинній офіційній назві “Рух за перебудову”.

та ін.). Таким чином, “Солідарність” як практичний суспільно-політичний рух отримала концептуальну легітимацію, а критичні інтелектуали та нова опозиційна до комуністичної влади еліта знайшли у цьому русі реальне втілення та досвід конструювання інституту громадянського суспільства (майже ідеально наближеного до нормативно-концептуальної моделі вільної публічної сфери Ю. Габермаса) в умовах боротьби за владу. Інтелектуали й освічені професіонали як агенти громадянського суспільства та нова, вже посткомуністична еліта певним чином розв’язували й основний парадокс демократичних політичних і капіталістичних економічних революцій у Європі. Парадокс цей, сформульований І. Селенї, полягає у відповідях на питання: хто буде основним класом для революції в суспільстві з формально системною відсутністю приватної власності (принаймні великої) і як “будувати капіталізм без капіталістів”? [Селенї et al., 2008].

Іншим парадоксом чи радше іронією ідеологічної легітимації посткомуністичних революцій (і ширше – поставторитарних трансформацій) було те, що концептуальні аргументи щодо актуалізацій системного протистояння “суспільство проти держави” та різних аспектів суспільної емансипації від державно-бюрократичного та комуністичного партійного апарату ліберальні інтелектуали й ідеологи знаходили у марксистській або, точніше, неомарксистській, філософсько-політичній традиції уявлень про громадянське суспільство, зокрема в концепції А. Грамші. У цьому сенсі Е. Арато і Д. Коген, відзначаючи зусилля неомарксистських критиків Східної Європи (Л. Колаковського, З. Млинаржа, М. Вайди, Я. Куроня, А. Міхніка), Заходу (Ю. Габермаса, К. Лефорта, К. Касторіадіса, Н. Боббіо) та Латинської Америки (Ф. Е. Кардозо, Г. О’Доннелла) у відродженні концепції громадянського суспільства як антиавторитарного суспільного проекту, зазначають, що “для них (неомарксистських критиків. – В. С.) знання Гегеля, молодого Маркса та Грамші було живим зв’язком з концепцією громадянського суспільства та дихотомією “державна – суспільство” [Арато, Коген, 1996: с. 29]. Варто нагадати також і те, що саме оновлений і “гуманізований” марксизм через праці Д. Лукача, теоретиків Франкфуртської та Будапештської шкіл, а також діяльність групи критиків-інтелектуалів, що склалася навколо югославського журналу *Праксис*, був чи не найвпливовішою теоретико-ідеологічною течією для східноєвропейських інтелектуалів післявоєнного періоду. Активні дебати навколо соціально-філософських проблем відчуження,

фетишизму, раціональності та практики були у центрі цього неомарксистського дискурсу.

У соціокультурній перспективі посткомуністичні європейські революції відображали складні процеси трансформації ціннісних орієнтацій великих груп населення колишніх комуністичних країн у бік розвитку індивідуалізму, ініціативи, цінностей свобод і прав, зокрема права приватної власності. У такому розумінні процеси трансформації соцієтальних посткомуністичних ідентичностей під гаслами розвитку громадянського суспільства певною мірою відповідали і глобальним постмодерним соціокультурним зсувам. Імперативи етики виживання та екологічної свідомості, культура ризику та відповідальності, новий індивідуалізм самореалізації та самоактуалізації, “постматеріальні” цінності також стали проявами цієї трансформації у багатьох національно-культурних варіаціях. Зокрема, у перспективі української посткомуністичної трансформації катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції 1986 року та партійно-бюрократичний режим інформаційної закритості й приховування правди про її небезпечні наслідки мали своєю суспільною реакцією потужну мобілізацію екологічного руху, який характеризувався своєю чіткою антисистемною та антикомуністичною політичною спрямованістю. Як зазначає О. Стегній, в Україні наприкінці 1980-х років екологічний рух став “невід’ємною складовою загальнодемократичного протесту” і “відкрита боротьба новоутворених екоНУО проти панівної ідеології та існуючої соціально-політичної системи значно стимулювала усвідомлення широкими верствами населення важливості захисту середовища їхнього безпосереднього замешкання” [Стегній, 2001: с. 63].

Отже, посткомуністичні революційні трансформації кінця 1980 – початку 1990-х років також відтворювали (хоча і з певним історичним запізненням) деякі алгоритми, як і сам спосіб їх утвердження, постмодерних трансформацій, зокрема через різноманітні форми громадянської активності в рамках нових соціальних рухів, таких як студентські рухи, рух за громадянські права, жіночі, альтернативні, антирасистські та екологічні рухи, які активно розвивалися на Заході з 1960-х років. Характерними ознаками цих рухів, як зауважує британська дослідниця Кейт Неш, були їх морально-ціннісні легітимації як виступів на захист загальносуспільних інтересів та громадянського суспільства на відміну від традиційних цілей обстоювання інтересів окремих соціальних груп [Nash, 2000: p. 102].

Інша справа, що на сході Європи сприйняття нових цінностей, здебільшого візуально репрезентоване через відеообрази телеба-

чення та кіно, було дещо деформоване й спрощене зовнішньо привабливими ефектами західного консьюмеризму, який, безперечно, був (і є) супутнім наслідком ринкової економіки, культури індивідуалізму та глобалізації. У цьому відношенні активний культурно-інформаційний вплив Заходу на колишні комуністичні країни та різнобічні тенденції соціокультурної й економічної глобалізації, включаючи консьюмеризм, відіграли роль важливих допоміжних чинників, що стимулювали внутрішню трансформацію соціетальних основ комуністичних режимів та сприяли ерозії їх легітимації та адміністративно-командної системи управління. За влучною характеристикою З. Баумана, комуністичні режими Східної Європи були “останніми бастионами етики відкладеної винагороди (хоча, як зауважує соціолог, у відмінній від веберівського розуміння, “колективізований”, або радше в “одержавлений” (*statized*), формі)” [Bauman, 1994: р. 27–28]. Аналізуючи розпад східноєвропейського комунізму наприкінці 1980-х років і стан масової свідомості в посткомуністичній Європі того часу, Бауман користується постмодерним образом польського соціолога З. Краснодембського, який характеризував цей стан як “чекання на супермаркети” [Bauman, 1994: р. 27–28]. Звичайно, було б очевидним спрощенням інтерпретувати усю складність посткомуністичних масових трансформацій соціальних структур, ідентичностей та нормативного порядку лише через “консьюмеристський вимір”. Утім, образ масового чекання на благополуччя, сподівань на краще, швидкого досягнення того, “що є у них і досі немає у нас” через радикальні системні суспільно-політичні зміни у цих суспільствах того часу, був, безумовно, влучним для характеристики певних аспектів масової свідомості. До того ж не варто недооцінювати ідеологічні та психологічні ефекти “соціологічної пропаганди” західного капіталізму в ерозії комуністичних ідеологічних підвалин пролетарського аскетизму та простоти, а також зростаюче суспільне роздратування подвійними стандартами поміж деклараціями і способом життя партійно-бюрократичної номенклатури.

Отже, суспільно-політичні зміни у Східній Європі кінця 1980-х років, які стимулювались як активною політикою впливів західних держав щодо світової комуністичної системи, так і далекоюсяжними та, видається, не передбачуваними для їх ініціаторів спробами косметичних реформ демократизації та лібералізації самої системи (“перебудова” та “гласність” у колишньому СРСР), тим не менш мали свою власну і об’єктивну логіку розвитку. Вони були передо-

всім наслідком історично складних латентних процесів накопичення інституціональних суперечностей, трансформації ціннісних орієнтирів, соціальної структури та ідентичностей великих груп людей і цілих суспільств, а також гострої кризи і подальшого розпаду системи ідеологічної й політичної легітимації комуністичного устрою та всього суспільного укладу. Внутрішня суперечлива динаміка розвитку комуністичної системи в сукупності всіх її чинників, які системно результує Д. Лейн, а саме: 1) економічний спад і граничні межі щодо нарощування економічної ефективності системи; 2) зростаюча проблема лояльності, солідарності та зобов'язань – формування нової моделі домагань, які вже не здатна задовольнити держава; 3) фундаментальний зсув у професійному й освітньому рівні людей, що послаблювало підтримку існуючих еліт та зміцнювало контреліти; 4) криза легітимності системи і 5) трансформація у зовнішній політиці у напрямі фактично конвергенції з капіталістичною системою [Лейн, 2006: с. 175] – всі ці об'єктивні чинники, а також суб'єктивні політичні фактори та катализатори створили той складний “кумулятивний ефект” [Лейн, 2006: с. 210] дезінтеграції та розпаду комуністичної системи. І “громадянське суспільство” як гасло революційних змін, концепція легітимації ринкових, буржуазних, “бюргерських” (Bürgerliche) соціально-структурних та економічних трансформацій, як нормативний ідеал і суспільний самоорганізований рух певною мірою поєднувало в собі всю складність, драматизм та багатовимірність цієї нової, перефразовуючи К. Поланьї, “великої трансформації”.

За своїм історичним масштабом і фундаментальністю соціальні, політичні та економічні перетворення у Східній та Центральній Європі кінця 1980 – початку 1990-х років дійсно можуть бути співвіднесені з такою характеристикою. Одначе було б спрощенням тлумачити ці історичні паралелі в душі погано зрозумілого, механістичного неолібералізму [Степаненко, 1998]. Власне, головний пафос аналізу Поланьї полягав не у простій констатації становлення якісно нового типу цивілізації, підґрунтям якої є ринок, що саморегулюється, та його соціокультурний продукт – *економічна людина*. Ці спостереження можна знайти ще в Адама Сміта. Принципова теза Поланьї полягає в іншому: саморегулятивний ринок не повинен бути самодостатньою метою, а громадянське суспільство не може бути занедбане та придушене безконтрольним ринком. Власне, К. Поланьї в історичному дослідженні у свій спосіб актуалізує ідеали громадянського суспільства як “моральної регу-

ляції” капіталізму, що були окреслені в традиції шотландського просвітництва та моральної філософії. Немовби звертаючись до драматичного досвіду та деформацій посткомуністичних трансформацій, проблемою яких було тією чи іншою мірою механістичне копіювання неоліберальних ринкових реформ, часто без належної уваги з боку реформаторів до соціальних інститутів, включаючи громадянське суспільство та соціокультурної сфери, К. Поланьї ще у 1944 році зазначав: “...Ідея ринку, що саморегулюється, має передумовою цілковиту утопію. Подібний інститут не міг би існувати бодай якийсь проміжок часу без знищення людської та природної сутності суспільства; це фізично зруйнувало б людину, а її середовище існування перетворило б на пустелю” [Поланьї, 2002: с. 13–14].

Одначе слід також зазначити, що соціокультурні й політичні обставини Східної Європи кінця 1980-х років істотно відрізнялись від історичних обставин виникнення індустріальних суспільств та утвердження капіталізму у XVIII–XIX сторіччях, проаналізованих К. Поланьї [Степаненко, 1998]. По-перше, на відміну історичної капіталістичної модернізації, що тривала майже століття, східноєвропейські суспільно-політичні зміни були зосереджені упродовж порівняно стислого проміжку історичного часу – фактично у період активного життя однієї генерації. По-друге, в класичному західному варіанті економічні перетворення передували демократичній реформі та становленню ліберальної моделі держави. Натомість у новітній європейській історії політичні зміни, за певним винятком Угорщини*, передували економічним. Адже, як зазначалось, парадоксом і водночас викликом східноєвропейсь-

* Угорська модель посткомуністичної трансформації “гуляшного соціалізму” дещо відрізнялась від інших європейських демократичних революцій саме тим, що в угорському досвіді економічний розвиток капіталістичних економічних відносин передував демократичним політичним змінам, а не навпаки. За даними угорської дослідниці Е. Шалаї, від початку 1980-х років майже 70 % громадян були залучені в недержавний сектор економіки [Szalai, 1994: р. 120], тим самим поступово звільняючись від своєї залежності від держави та відкриваючись до елементів нової політичної культури. Сама та обставина, що соціально-політична самоорганізація угорського суспільства вже формувалась на сприятливому та підготованому соціальному ґрунті економічної самоорганізації населення забезпечила швидке становлення інститутів громадянського суспільства в цій країні (передовсім партій та міжпартійних коаліцій), з одного боку, і “тихий”, мирний та переговорний характер угорської трансформації – з другого [Степаненко, 2004d: с. 87–97].

кої трансформації від кінця 1980-х років, окресленим І. Селенї, було історичне завдання розбудови капіталізму за наявної відсутності класу великих власників приватного капіталу (капіталістів). І, нарешті, мабуть, вирішальною відмінністю між двома історичними трансформаціями було те, що історична капіталістична модернізація супроводжувалась якщо не еволюційними, то принаймні тривалими за часом інституціональними змінами, і європейський історичний спадок суттєво відрізнявся від інституціональної, політичної та культурної спадщини “реального соціалізму” у Східній Європі кінця 1980-х років.

Відзначаючи відмінності між історичною капіталістичною модернізацією XVIII–XIX сторіч та східноєвропейськими суспільними трансформаціями від кінця 1980-х років, варто також наголосити на відмінностях і особливостях кожного досвіду таких трансформацій у своїх власних суспільно-політичних, соціокультурних та національних контекстах. Найпереконливішим свідченням цих відмінностей є, звичайно, реальні результати “навздогінної” [Зеленько, 2003] суспільно-політичної модернізації, розпочатої усіма країнами Центральної та Східної Європи майже одночасно (кінець 1980 – початок 1990-х років), з відносно подібними стартовими умовами. За цей, ще доволі нетривалий за історичними мірками 25-річний період (на час написання цього тексту у 2015 році) результати східноєвропейських трансформацій та їх траєкторії є доволі різними, особливо поміж країнами колишнього “соціалістичного табору” Центральної Європи та трьома державами Балтії і пострадянськими країнами, включаючи Україну. Не вдаючись у всі аспекти такого порівняння (геополітична визначеність, соціально-економічні показники, ступінь демократичної консолідації та інші), можна тим не менш стверджувати про успішність і навіть тією чи іншою мірою завершеність суспільної модернізації у першій групі країн та суперечливий, відкритий і все ще невизначений характер її процесу в пострадянських країнах, зокрема в Україні.

Можна віднайти й окреслити багато причин і факторів щодо таких відмінностей поміж європейськими та пострадянськими (за винятком країн Балтії) суспільними трансформаціями, починаючи від географічного розташування країн і закінчуючи суб’єктивними й іншими факторами (сприятливість глобальної економічної та геополітичної конфігурації у часі проведення реальних реформ, ефективність державної політики та менеджменту в реалізації

модернізаційних реформ, політичні помилки прийняття рішень та управлінські деформації, якість еліт та їх лідерські характеристики тощо). Одначе ці об'єктивні та переважну більшість суб'єктивних факторів щодо відмінностей процесу і, головне, результату посткомуністичних суспільних трансформацій, можна, на мою думку, все ж звести в остаточному підсумку до висновку, що є вже спільним місцем досліджень і концептуальних інтерпретацій посткомуністичного транзиту, а саме щодо чинників особливостей та відмінностей інституціонального спадку європейських посткомуністичних і пострадянських суспільств, включаючи Україну. Відмінності цього спадку конкретизуються цілком реальними та об'єктивними аргументами. Це, по-перше, вдвічі триваліший, ніж у європейських країнах, досвід існування в комуністичній системі пострадянських країн, а відтак – набагато ймовірнішими були (і дійсно проявилися) соціально негативні ефекти репродукування колишньої системи та й усього соціального укладу в уже нових, набутих структурних деформаціях та проявах корумпованої соціальності в пострадянських суспільних трансформаціях на відміну від східноєвропейських і, по-друге, складні й потенційно конфліктні процеси розпаду єдиної держави СРСР для пострадянських країн з усіма політичними, економічними та соціокультурними наслідками колишньої радянської інституціональної інерції.

Ці аргументи можуть видаватись тривіальними, але від того вони не перестають бути переконливими, найбільш фундаментальними і такими, що здатні довести свою об'єктивність та актуальність, принаймні на теперішній час. Справді, навіть такий чинник, як географічне розташування посткомуністичних країн не є схематичним за принципом “чим західніше, тим успішніше” (до слова, Відень розташований далі на схід, аніж Прага). Географічний чинник імпліцитно передбачає інше, а саме: розташування країни або за географічними межами колишньої радянської імперії або в її межах з усіма наслідками та ефектами радянського інституціонального спадку. Перебування країн Балтії у межах радянської комуністичної імперії не є винятком щодо цієї логіки, адже нейтралізується іншим проявом інституціональних особливостей, а саме – вдвічі коротшим за тривалість історичним досвідом такого перебування. Отже, географічний фактор у інституціональній перспективі означає не географічну концепцію Європи, а радше – геополітичну, що є наслідком вже глобальних інституціональних конфігурацій.

Серед інших відмінностей між європейськими посткомуністичними країнами та Україною, ґрунтовний аналіз та систематизацію яких здійснено, зокрема, вітчизняною дослідницею О. Куценко [Куценко, 2004], варто звернути особливу увагу на ті з них, які визначають (сприяють або уповільнюють) розвиток практик громадянського суспільства. До таких факторів радянського інституціонального спадку, які не були сприятливими для розвитку громадянського суспільства і ширше – для успішної модернізації України, принаймні порівняно з європейськими посткомуністичними країнами, можна віднести такі.

1. Саме тому, що комуністичний соціальний досвід України був історично тривалішим і вкоріненішим у комуністичні інституціональні практики міцнішою, інституціональний шок від зникнення звичного соціального укладу, поглиблений розпадом колишньої єдиної держави, для значної частини населення був значно сильнішим та драматичнішим, аніж у східноєвропейських посткомуністичних країнах. Наслідком цього інституціонального шоку були такі виразні характеристики соціальних патологій стану масової свідомості, що фіксувались вітчизняними дослідниками [Головаха, 1996: с.21 та ін.], як аномія, розгубленість, амбівалентність масової свідомості в її оцінках соціальної реальності та розкол ціннісних орієнтацій. У масових поведінкових реакціях ці суперечливі установки породжували соціальну дезорієнтацію, слабку адаптивність, відчуженість, формування і стійкість патерналістських настроїв та “вивченої соціальної безпорадності” (Є. Головаха) у значної частини населення країни. Непослідовність і суперечливість проведення політичної та економічної модернізації лише посилювали ці негативні й несприятливі для підтримки суспільної модернізації настрої.

2. Характерною була й розколота політико-ідеологічних і ціннісних орієнтацій населення України, здебільшого за регіональним принципом. Наслідками цього стали низький рівень демократичної консолідації й слабкий або, принаймні недостатній, для забезпечення владних повноважень ступінь електоральної підтримки політичних сил, зорієнтованих на суспільно-політичну демократизацію, економічну модернізацію та швидкі реформи на початкових етапах посткомуністичної трансформації країни. Більше того, за результатами дослідження О. Вишняка, жорсткість і стійкість електорального розколу, а також прояви комуністичного інституціонального спадку у партійно-ідеологічних симпа-

тіях громадян країни, де на 1999 рік майже третина виборців, які мали ідеологічні погляди, підтримували ліві ідеології, виявились унікально стабільними у період 1990-х років для перехідних суспільств [Вишняк, 2000: с. 184–188].

3. Низький рівень демократичної консолідації й обтяженість України історично тривалішими порівняно з європейськими посткомуністичними країнами традиціями партійно-державного патронату мали своїм наслідком і те, що процеси суспільно-політичної модернізації очолювались і здійснювались вихідцями із колишньої державно-адміністративної бюрократії та комуністичної номенклатури. Нова керівна еліта не представляла (або принаймні майже не представляла) громадянське суспільство країни та її чіткий демократичний вектор розвитку, формувалась здебільшого за закритим корпоративним принципом кооптації представників колишньої влади, нових мережевих та регіональних кланів і відображала у своїй політичній поляризації високий ступінь ідеологічної розколотості та невизначеності самого суспільства. Такий симбіоз кооптації, низькі лідерські й громадянські якості, стались адміністративно бюрократичних практик цієї корпоративно-кланової еліти, а також структурні економічні деформації процесу приватизації зумовлювали високий рівень бюрократичної корупції. Остання стала системним явищем в Україні. У свою чергу корупційне соціальне середовище та стійкі інституціональні традиції патерналізму формували сприятливий соціальний ґрунт для розвитку патронально-клієнтелістських мереж, які виконували ерзац-функцію соціального капіталу, горизонтальних мереж солідарності та довіри дієвого громадянського суспільства.

4. В Україні як суспільстві, що значно триваліший історичний час, ніж східноєвропейські посткомуністичні країни, було позбавлене розвитку культури, відносин і цивільних практик приватної власності, структурні деформації економічної приватизації мали незрівнянно більш негативний та соціально обтяжуючий ефект, ніж у східноєвропейських країнах. Корпоративно-кланова та номенклатурна приватизація, здійснена в країні, породила феномен нецивільного кланово-олігархічного капіталізму, який розвивався та паразитував (і нині функціонує) завдяки непрозору привласненню колишньої спільної господарської власності, контролю над державним апаратом і прийняттям рішень і системі вилучення ренти від структурних диспропорцій та монополізації ринку. А отже, капіталізм олігархічного типу не зацікавлений ані у відкри-

тості ринку, ані у витратах на розвиток, ані у чесній конкуренції, як і не зацікавлений у будь-яких реформах, здатних змінити його монопольне становище. Структурні деформації приватизації, формування нецивільної економіки зі значною частиною “тіньового” ринку і жорстке бюрократичне адміністрування та зарегульованість ведення бізнесу для людей, які наважувались його розпочинати в Україні, мали і свій негативний соціальний ефект, зокрема, призвели, як зауважує О. Куценко, до різкого зростання соціальної нерівності, падіння соціальних можливостей та відсутності доступу переважної більшості громадян до ресурсів власності та влади [Куценко, 2004: с. 65]. Така ситуація породжувала відчуженість людей від держави, формувала у громадській думці суперечливе ставлення до приватної власності, особливо великих підприємств, та її легітимації [Резнік, 2010] і була вельми несприятливою для формування представницького середнього класу – самодостатніх власників дрібного та середнього бізнесу. Цим підірвалася природна соціальна та економічна основа громадянського суспільства і також електоральна база щодо суспільної затребуваності реформ, спрямованих на демократизацію системи та соціально-економічну модернізацію.

5. Якщо економічно структурні деформації й корупція визначали нецивільний характер економіки в Україні, то радянський спадок масового правового нігілізму був іншим несприятливим інституціональним фоном для утвердження верховенства права як важливої ознаки громадянського (цивільного) суспільства. Тривала комуністична традиція та практика, які успадкувала Україна, перетворили право на політично і владно залежний інститут, норми якого реалізовувались переважно в контекстах політичної доцільності та адміністративно бюрократичного свавілля (“телефонне право”) і беззаконня, та формували масові установки правового нігілізму [Степаненко, 2006і] і практику розриву поміж справедливістю та законом [Степаненко, 2003с, 2006h]. Повсякденні стратегії виживання такого суспільства здебільшого регулюються не цивільно-правовими відносинами, а більш ефективними механізмами “звичаєвої корупції” [Мілер et al., 2004], характеризуються браком розвиненої правової і контрактної культури та поширенням патронально-клієнтелістських мереж [Степаненко, 2006і]. У цьому сенсі є показовим, що такі маніфестації громадянського суспільства у колишньому СРСР, як дисидентські правозахисні організації (зокрема, в Україні – Українська Гель-

сінська спілка, утворена в 1976 році) висували перед радянською владою доволі просту, але принципову для правового суспільства вимогу, а саме: “Виконуйте ваші закони!”

Я окреслив лише деякі фактори тривалішого та стійкішого, аніж у історичному досвіді східноєвропейських країн, інституціонального спадку комуністичної системи в Україні, аби пояснити причини відмінностей і результатів соціетальної трансформації та суспільної модернізації між цими країнами й Україною за чверть століття від часу колапсу комунізму. Більше того, як буде показано далі на прикладах інституціоналізації громадянського суспільства в Україні, цей історичний спадок (інституціональна “стежка залежності”) виявився не лише стійким, а й відтворювався у різних аспектах суперечливої та непослідовної пострадянської трансформації в країні, зокрема у процесах дедемократизації [Степаненко, 2011с] та гібридному політичному режимі періоду 2010–2013 років.

Однак є ще одна важлива й принципова відмінність, яка якісно відрізняла посткомуністичну трансформацію в Україні і визначала її більшу складність, поліморфність та проблемність порівняно із європейськими країнами колишнього “соціалістичного табору”. Тривалий історичний період Україна була позбавлена власної державності й процес її посткомуністичної трансформації розпочинався у квазідержаві, колишній союзній радянській республіці, яка не мала реальних самоврядних інституцій, власної державницької еліти та практичного досвіду своєї незалежної політики. А отже, унікальний виклик української посткомуністичної трансформації полягав у тому, що сама ця трансформація була комплексною та принаймні, як слушно зазначає М. Рябчук, “чотирирівневою”, а саме: “від тоталітаризму до демократії, від планово-розподільчої економіки до вільної ринкової, від колоніального стану до справжньої незалежної держави і від домодерного етнічного субстрату до модерної громадянської нації” [Рябчук, 2000: с. 5].

Політично практичними наслідками цієї поліморфності викликів суспільної трансформації в Україні було, зокрема, розведення та ієрархізація стратегій “розбудови держави”, з одного боку, і суспільної модернізації (розвитку громадянського суспільства) — з другого. Причому логіка політичних пріоритетів формувалась не на користь останнього. До того ж у відносинах держави та громадянського суспільства, що формувались, склалась суперечлива і доволі парадоксальна конфігурація сил спротиву та пануван-

ня. На відміну від східноєвропейських демократичних революцій, в яких енергія соціального спротиву громадянського суспільства була спрямована проти панування комуністичної держави (“громадяни проти держави”), в Україні мейнстрім суспільно-політичної активності спрямовувався спочатку на здобуття, “розбудову” та утвердження незалежної держави, а згодом – здебільшого на зміну політичних еліт у цій державі та концентрацію мобілізаційних зусиль громадянського суспільства переважно у сфері політичної електоральної боротьби. При цьому всі бюрократичні деформації та системно інституціональні дисфункції держави могли виправдовуватись самою необхідністю її існування. Особливості та взаємодія цієї складної конфігурації (суспільного) спротиву та (державного) панування, їх циклічна конвертація та взаємооберт почасти також пояснюють (і одночасно – відображають) тривалість та незавершеність процесів суспільної модернізації, що були відтерміновані в Україні більше ніж на двадцятиріччя, а також певною мірою і циклічність розвитку протестних стратегій громадянського суспільства у послідовних практиках майданів та громадських повстань.

Втім, аби дослідити комплексні проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні, варто почати з розгляду процесів його історичного становлення у незалежній державі.

4.2. Становлення громадянського суспільства в незалежній Україні: вихідні позиції та тенденції розвитку в період 1991–2004 років

Становлення громадянського суспільства в незалежній Україні, звичайно, не розпочиналось з чистого “історичного аркуша”. Однак дослідження історичних витоків громадянського суспільства в Україні – це окрема ґрунтовна тема, яка виходить за рамки цієї роботи. Втім, коротко тут зазначу, що перші історичні прояви громадської самоорганізації простежуються задовго до здобуття Україною державної незалежності у 1991 році. І не буде перебільшенням стверджувати, що ці прояви хронологічно зіставні з епохою та ідеями природного права європейського Просвітництва від XVII сторіччя у таких історичних практиках в Україні, як демократичні вольності та автономія козацьких республік, існування Магдебурзького права та практики міського самоврядування від

Львова до Глухова, історія різних неформальних об'єднань, товариств і братств – Кирило-Мефодіївське товариство, декабристські осередки, масонські ложі й інші самоорганізовані об'єднання політичного, просвітницького та культурологічного спрямування, досвід самоврядування сільських громад та в інших історичних прикладах суспільної самоорганізації.

У цьому підрозділі я все ж зосереджу увагу на становленні та проявах громадянського суспільства у пізньорадянській період як важливого фактору та актора, який подібно до інших країн східноєвропейського транзиту готував суспільно-політичний ґрунт для демонтажу радянської комуністичної системи та здобуття Україною незалежності й етапу становлення громадянського суспільства вже у незалежній державі у період від 1991 до 2004 років.

Типові характеристики і внутрішня динаміка розвитку суспільної самоорганізації в Україні у період відносної лібералізації радянського режиму від середини 1980-х років у цілому є зівставними з розвитком, соціально-структурними характеристиками та функціональною роллю громадянського суспільства у цей період у східноєвропейських країнах (про що йшлося вище). “Перебудовна” лібералізація дала поштовх виникненню нових, цілком автономних громадських організацій, вже не керованих партією та не контрольованих державою*, та розширила публічне поле громадянської альтернативної політики в Україні, представлене до того переважно підпільними дисидентськими та правозахисними групами. Основною мотивацією громадян щодо створення та участі у цих нових незалежних організаціях, об'єднаннях та рухах було їх невдоволення функціонуванням системи у різних сферах: у політиці – невдоволення формальною та суперечливою демократизацією (“Народний рух України за перебудову”), в екологічній сфері, після Чорнобильської катастрофи 1986 року – протест проти політики закритості щодо аварії, а також привертання уваги до кричущих проблем довкілля (Асоціація “Зелений світ”, Націо-

* Незважаючи на порівняно розгалужену систему офіційних громадських організацій у колишньому СРСР, я приєднуюсь до позиції тих дослідників, які не вважають ці організації, включаючи такі, які були політично нейтральними або принаймні не мали артикульованої політичної спрямованості своєї діяльності, автентичними інституціями громадянського суспільства. У кращому разі це були квазігромадські організації, адже формувались вони згори, контролювались владою, а отже, можливо, за рідкісним винятком, не являли собою інституції автономної громадської самоорганізації.

нальний екологічний центр України й інші екологічні організації та рухи), у сфері культури та національного відродження – захист і популяризація української мови, боротьба проти русифікації та рух за відродження національних традицій (Товариство Лева, Український культурологічний клуб, Товариство української мови ім. Т. Шевченка та інші), у сфері молодіжної політики – маніфестації нових неформальних практик самоорганізації молоді (Спілка незалежної української молоді, Студентське братство, інші студентські об'єднання та спілки, субкультурні “неформальні” рухи), невдоволення соціальною політикою держави та офіційних профспілок стимулювало і виникнення перших незалежних профспілок та страйкомів.

Показовим є те, що держава, партійні та комсомольські органи у цей період усе ж намагались зберігати свій контроль чи принаймні патронат над діяльністю громадських організацій та об'єднань. Так, органи КДБ, обмеживши свою звичну практику репресивних методів, стали більше покладатись на перспективу законодавчих обмежень діяльності громадських організацій та, оскільки пропагандистський вплив уже не спрацьовував, на активізацію непрямих заходів впливу в роботі з громадськістю, зокрема і через створення власних структур квазігромадських організацій – тим самим генеруючи недовіру в горизонтальних соціальних мережах так званими “проектами КДБ”. Протягом 1990 року при всіх обласних управліннях КДБ були створені відділи зв'язків з громадськістю, а “Огляд про досвід роботи КДБ Української РСР зі зміцнення зв'язків із громадськістю” було розіслано в усі республіканські комітети СРСР як взірцевий [Андрійчук, 2013: с. 10]. Подібну тактику загравань з молоддю практикували і комсомольські органи. З одного боку, вони намагались каналізувати соціальну енергію та протестну невдоволеність молоді у перспективі приватного підприємництва та кооперативного руху з використанням значних сегментів власності, фінансових та матеріальних ресурсів комсомолу – так звані комсомольські кредити, молодіжні будівничі кооперативи тощо. Однак це були лише крихти зі “столу” активного розподілу і привласнення “пирога” власності та ресурсів прагматичною частиною комсомольської номенклатури (втім, як і державної, партійної та профспілкової), яка брала активну участь у процесах первинного накопичення капіталу пізньорадянської доби. З другого боку, комсомольські органи за функціональною інерцією намагались патронувати новостворені громадські об'єд-

нання та створювали свої “альтернативні” організації з “метою відволікання молоді від опозиційної громадської діяльності (молодіжні дискусійні суспільно-політичні клуби), намагалися сформулювати суспільну нетерпимість навколо “антисоціальних” об’єднань” [Андрійчук, 2013: с. 10].

Однак будь-які заходи і спроби владного та ідеологічного контролю за суспільною самоорганізацією у цей період уже не досягали свого результату і не мали бажаного ефекту. Радянська політична система із внутрішніми конфліктними тенденціями своєї динаміки неухильно наближалась до свого власного краху. І активність та навіть сама несистемність щодо офіційних регуляцій усіх проявів громадянського суспільства, що все більше політизувалось в Україні, наближала цей крах. Тут варто наголосити, що особливістю становлення українського громадянського суспільства – особливістю, яка визначалась окресленою вище відмінністю шляху суспільної трансформації в Україні від європейських країн Центральної та Східної Європи, було поєднання ідеї демократичної модернізації країни та боротьби за здобуття Україною державної незалежності й суверенітету. Як було показано на уже згаданому прикладі дослідження екологічного руху О. Стегнієм [Стегній, 2001], ці дві мотивації органічно поєднувались у процесах суспільної самоорганізації й громадські організації, навіть не політичної спрямованості, ставали ефективними ресурсами та соціальною базою мобілізації політичної опозиції до комуністичної влади та курсу на державну незалежність країни. І в цьому сенсі українське громадянське суспільство жилося не лише вельми потужним національно-демократичним рухом, а й уже спиралось на вікові історичні традиції та практики народу у боротьбі за державну незалежність. Вельми показовим тут є порівняння досвіду і мотивацій паростків громадянського суспільства пізньорадянського періоду в Україні та Росії. В останній переважна більшість політичних неформалів не ставили за мету розвал СРСР, а радше мріяли про реальну та послідовну лібералізацію його політичної системи. Як зазначає мемуарист радянського неформального руху О. Шубін, який висловлює щирий жаль з приводу “розпаду простору СРСР”, “відроджений союз без авторитарного партійного режиму – народна мрія, і в неї є шанс колись стати дійсністю” [Шубін, 2006: с. 332]. Власне, сьогодні ми і спостерігаємо, як Росія після спроб демократичних змін так і не позбулась тягара свого історичного великодержавницького спаду, який

нині трансформується у агресивні рецидиви імперського шовіністичного синдрому щодо країн “близького зарубіжжя”, до яких російська держава відносить і Україну, і значна частина колись ще радянських російських лібералів та представників “системної опозиції” кінця 1980 – початку 1990-х років навіть сприяла цій трансформації.

Отже, громадянське суспільство в різних формах і проявах почало своє становлення ще в радянській Україні, а розвиток громадських самоорганізацій та їх активність наближали падіння комуністичної системи й здобуття країною державної незалежності. Одна із яскравих політичних маніфестацій громадянського суспільства того часу – студентська “революція на граніті” у жовтні 1990 року не лише стала каталізатором громадської політичної мобілізації та подальших кроків до державної незалежності, а й, по суті, розпочала традицію протестних майданів у Києві в новітній історії України.

З проголошенням державної незалежності країни у 1991 році тривало і становлення вітчизняного громадянського суспільства, але вже в нових політико-правових умовах незалежної держави. Однак, коли такі стратегічні завдання суспільно-політичної трансформації в Україні, як “розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави”, а також “зміцнення громадської злагоди на землі України” були закріплені та проголошені принаймні у преамбулі Конституції України, прийнятої Верховною Радою у 1996 році, то поняття “громадянське суспільство” як таке в ній не згадується. Щоправда, тезу про необхідність “розбудови і розвитку” громадянського суспільства було включено до проекту цієї Конституції, в якій, за задумом авторів конституційного проекту 1992 року, відносинам між громадянським суспільством і державою був би присвячений навіть окремий розділ [Нікітін, 2006: с. 171]. У ньому, зокрема, передбачалися такі, навіть з погляду сьогодення, цілком актуальні положення, як: “держава підпорядковується служінню громадянському суспільству”, “держава не втручається у справи людини і суспільства”, “держава визнає сім’ю природним, основним соціальним осередком громадянського суспільства і захищає її права” [Нікітін, 2006: с. 171].

Можна лише припускати, чому ці тези, навіть у аморфному, майже універсальному значенні “громадянського суспільства” і тим паче його пропонований пріоритет перед державою не були закріплені конституційно. Очевидно, це вже не зовсім вкладалось

у адміністративно-централізовану логіку процесів “розбудови держави” та тієї моделі “демократизації згори”, якою Україна (втім, як Росія і Білорусь) історично відрізнялась від демократичного реформування інших країн Східної Європи та Балтії на початку 1990-х років. Утім, як уже зазначалось, в українському контексті певним політичним виправданням пріоритету історичної логіки національно-державної розбудови (а отже, пріоритетності держави) перед логікою розвитку громадянського суспільства могла слугувати та обставина (і беззаперечний аргумент), що необхідним “пререквізитом” [Linz, Stepan, 1996] демократії і громадянського суспільства є суверенна держава, якої Україна не мала до 1991 року. Однак проблемою українського суспільно-політичного розвитку (“дилемою українського Фауста” [Рябчук, 2000]) початку 1990-х років було ігнорування з боку влади необхідної взаємозумовленості та паралельності завдань розбудови держави, модернізації нації у напрямі її розвитку в сучасну громадянську та сприяння становленню громадянського суспільства. У сенсі практичної офіційної політики радше відбувалось розведення цих завдань за пріоритетами, де першим і головним пріоритетом була “розбудова держави”. При чому всі влади в новітній Україні розуміли під цією тезою радше зміцнення своїх владних позицій.

Як наслідок такої політики перших років незалежності соціальна енергія суспільства та активність державного апарату спрямовувались переважно на формування та зміцнення державних інституцій, аніж на сприяння громадським ініціативам і практикам суспільної самоорганізації. А відтак проблеми та аберації демократичного процесу в Україні – такі, наприклад, як корупція, непрозорість прийняття політичних рішень, невідповідність влади громадянам тощо – були пов’язані не лише із інституціональною інерцією та практиками бюрократичного адміністрування, а й з підміною концептуальних стратегій (а також і відповідних логік політичних рішень): “демократизація” (оптимальний рівень якої мав би визначатись, контролюватись та за необхідності регулюватись самою владою) заміщала політику сприяння розвитку громадянського суспільства. Останнє вже сприймалось як потенційна протипава (ба навіть, у офіційній політиці, загроза) владі авторитарного типу, яка почала формуватись у країні за часів президентства Л. Кучми (1994–2004 роки) [Степаненко, 2000b]. Ознаками цієї політики, принаймні до кінця 1990-х років, були нерозвиненість і блокування (свідоме й несвідоме, об’єктивне та суб’єктивне) роз-

виту як структур, так і практик, а також адекватного дискурсу громадянського суспільства в публічній політиці та в медіапросторі країни. Адже навіть частота вживання поняття “громадянське суспільство”, ба навіть заклики щодо потреб його формування з боку різних акторів політичного процесу, не були ознакою ані адекватності його розуміння, ані реальної готовності влади та й самого суспільства, зануреного у цей період у проблеми економічного виживання, щодо практичної реалізації відповідних принципів та цінностей.

Тим не менш у початковий етап державної незалежності з прийняттям Верховною Радою у 1992 році Закону “Про об’єднання громадян” була успішно закладена законодавча легітимація основ існування та розвитку громадянського суспільства в Україні. Відповідно до цього Закону об’єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) визнається громадською організацією або політичною партією. І хоча, як зазначалось, у Конституції України не згадується саме поняття “громадянське суспільство” як орієнтир суспільно-політичної трансформації, важливо підкреслити, що право громадян на свободу об’єднань було проголошене їх конституційним правом, передбаченим і гарантованим статтею 36 Основного Закону. Ця стаття закріплює право громадян України на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних, професійних та інших інтересів. При цьому згідно з Конституцією ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об’єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

У цьому випадку, на відміну від багатьох інших сфер української соціальної реальності, закон у цілому відповідає його імплементації – принаймні численні громадські організації створювались і продовжують створюватись. Однак це не означає, що політичні декларації і законодавче забезпечення були співвідносні політичній практиці, принаймні у період 1994–2004 рр. Відносини органів державної влади і громадянського суспільства (як мережі неурядових громадських організацій) у цей час відзначались суперечливістю і навіть конфліктністю.

З одного боку, саме поняття “громадянське суспільство” та численні референції щодо нього почали активно вживатись в

офіційних державних документах і деклараціях із середини 1990-х років. Так, чи не вперше теза про громадянське суспільство увійшла до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 1996 році, в якому його розвиток було названо серед найважливіших пріоритетів державної політики. Численні посилення щодо громадянського суспільства і потреби його розвитку присутні й надалі в офіційному політичному дискурсі. А в посланні, проголошеному у Верховній Раді Президентом Л. Кучмою 23 лютого 2000 року, було навіть зроблено висновок про те, що в Україні “утверджуються основи громадянського суспільства” [Україна: поступ у XXI століття].

З іншого боку, аналіз офіційних документів і владного політичного дискурсу цього періоду свідчить про абстрактне, невизначене розуміння та вживання самого концепту “громадянського суспільства,” що найчастіше сприймалось як необхідне ритуальне словосполучення із демократичної риторики або використовувалось у суто інструментальному та пропагандистському значенні — як радше засіб та ідеологічна легітимація, а не сам процес суспільної модернізації. Так, з кінця 1990-х років в Україні поняття “громадянське суспільство” було доволі стійко концептуально вмонтоване у проголошену адміністративну реформу і розвиток місцевого самоврядування — реформу, яка після численних подальших декларацій та спроб щодо її реалізації й донині є незавершеною. Ця невизначеність є й досі характерною для українського суспільно-політичного дискурсу. Показовою є, наприклад, така сентенція у дослідженні проблематики громадянського суспільства в Україні: “Справді, на якій основі розбудовувати громадянське суспільство в сучасній Україні: а) на традиціях колоніального або напівколоніального народу, додавши до них традиції Київської Русі, козаччини? б) на традиціях і нормах суспільного життя радянського часу? в) на традиціях і нормах функціонування сучасних західноєвропейських країн, інтегруватись з якими начебто прагне Україна?” [Громадянське суспільство в сучасній Україні, 2006: с. 77]. Тут привертає до себе увагу не лише поширена “розбудовча” парадигма щодо громадянського суспільства, а й сам стиль дискурсу, дещо подібний до інструкції з підбору інгредієнтів у посібнику з кулінарії. Хоча, як зазначалось, проблеми національно-культурного контексту і націоналізації проекту громадянського суспільства, яке дійсно може вбирати в себе певні особливості та традиції національного демократичного досвіду, є і справді актуальними.

Тим не менше подібна невизначеність “проектного дизайну” громадянського суспільства й абстрактність його розуміння, почасти об’єктивна завдяки багатозначності самого концепту, не лише давала змогу майже універсального використання цього поняття політичними акторами та силами з іноді протилежними політичними уподобаннями, а й створювала сприятливі можливості для численних ідеологічних його деформацій, політичних маніпуляцій та навіть критично-карикатурних пародіювань. З початку 2000-х років стійке глузливе журналістське кліше *грантоїди* було активно взято на озброєння всіма провладними критиками громадянського суспільства та громадських організацій. У дискурсі “грантоїдства” справу дискредитації громадянського суспільства було зроблено і якимось забулось, що вперше це слово було вжите журналістом не лише щодо існуючої практики нецільового використання грантів іноземних донорських організацій чи статутних коштів громадських організацій, а й щодо можновладців як “найбільших грантоїдів”, які доволі часто в українській новітній політичній історії (як стає відомо після чергової зміни влади) витрачали кошти міжнародних кредитів не за їх призначенням. Отже, у тезі про “грантоїдство” йшлося не лише про громадські організації, а радше про деформований з точки зору нормативних правових уявлень інституціональний корупційний клімат самого суспільства і держави.

Варто також згадати, наприклад, суспільно-політичний контекст періоду 2000–2004 років, який позначився гострою політичною боротьбою напередодні парламентських 2002 року і президентських 2004 року виборів. Саме в цей період взаємини влади і громадянського суспільства, яке найактивніше репрезентувалось опозиційними громадськими організаціями та політичними партіями, вже відзначаються гострими суперечностями та навіть відкритими політичними конфліктами. З вересня 2000 року, часу зникнення опозиційного журналіста Г. Гонгадзе і розгортання “касетного скандалу”, опозиційне владі громадянське суспільство стає доволі дієвою та мобілізованою політичною силою, яка проявила себе у протестних громадських рухах початку 2000-х років “Повстань, Україно!” та “Україна без Кучми”. Своєрідним визнанням владою дієвості та ефективності протестного потенціалу громадянського суспільства у цей період було створення наприкінці 2003 року тимчасової слідчої комісії Верховної Ради з “питань встановлення фактів закордонного втручання у фінансу-

вання виборчих кампаній в Україні через недержавні організації, що існують на гранти іноземних держав” під головуванням депутата-комуніста В. Мішури. Висновком цієї комісії було те, що “головною метою діяльності таких недержавних організацій є вплив на політичну ситуацію в Україні з метою приведення до влади лідера блоку “Наша Україна” В. Ющенка” [Комуністи вимагають заборонити, 2004]. На підставі цього деякі депутати пропонували взагалі заборонити в Україні діяльність неурядових організацій, що існують на гранти іноземних держав. Втім, політичний підтекст боротьби з громадськими організаціями був очевидний. Провладні політичні сили напередодні та під час президентської виборчої кампанії 2004 року намагались максимально позбавити реальних політичних конкурентів фінансової, організаційної та громадської підтримки та впливу. Адже без відповідних джерел фінансування вкрай важко було протистояти адміністративному ресурсу влади, навіть за умов популярності політичної опозиції серед населення у той період.

Водночас навіть у цей період гострого політичного протистояння влада сама намагалась використовувати громадські організації для посилення свого впливу на суспільство, контролювати його, використовувати ресурси, вплив і риторику громадянського суспільства у політичному маневруванні, зокрема також через створення клонів та квазігромадських організацій. Характерними прикладами такого владного маневрування було розгортання загальнодержавної пропагандистської кампанії з організації громадської підтримки політичної реформи, запропонованої Президентом Л. Кучмою у серпні 2002 року. Популярну тезу цілком назрілої реформи було використано тодішнім керівництвом країни для послаблення впливу опозиції та забезпечення передачі влади зручному спадкоємцеві [Нікітін, 2006: с. 178–179]. Проведення місцевих громадянських форумів із підтримки цієї реформи формально ініціювала впливова (і формально незалежна) громадська організація Союз юристів України на своєму розширеному засіданні у Харкові влітку 2003 року. Політичною спробою налагодження “містків” поміж владою і громадянським суспільством (а отже, визнанням його потенціалу) можна вважати й Указ Президента України від 31 серпня 2004 року “Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”. Керівники органів виконавчої влади всіх рівнів згідно з Указом покликані були вести активний діалог з

громадськістю щодо актуальних питань. Утім, відносини між владою та громадськістю були нерівноправними, адже за владою залишалось право на формування порядку денного та на добір учасників такого “діалогу”. Будь-яких проявів суспільної ініціативи та реальних механізмів участі громадськості у прийнятті рішень цей Указ не передбачав.

Тим не менше, незважаючи на всі складності та суперечності історичних обставин цього періоду, у перші роки державної незалежності був здійснений важливий крок для становлення громадянського суспільства в Україні, а саме – його легітимація та забезпечення правових основ подальшого розвитку громадянського суспільства як мережі добровільних, неурядових організацій та об’єднань громадян. На цій ранній стадії становлення громадянське суспільство являло собою доволі розгалужений і чисельний, принаймні статистично, “третій сектор”, який здебільшого складався із неурядових організацій напівпрофесійного менеджерського типу, основна активність яких була зосереджена на лобюванні суспільно-політичних та модернізаційних змін у країні. Такі особливості активності цієї мережі та в цілому громадської самоорганізації цього періоду давали підстави говорити про розподіл поміж громадянським суспільством як доволі вузьким сегментом громадських активістів і менеджерів агенцій з розвитку, з одного боку, та широким сегментом “негромадянського” суспільства – з другого [Полохало, 2000; Резнік, 2003: с. 31–32; Степаненко, 2004а]. Важливе методологічне поняття “негромадянського суспільства”, популяризоване у вітчизняному суспільному дискурсі В. Полохалом, артикулювало увагу на аномійному стані суспільної свідомості, стійких патерналістських настроях, відчуженості та зосередженості переважної більшості суспільства на життєвих стратегіях виживання в умовах складних соціально-економічних обставин того часу. Формування патронально-клієнтелістських мереж або, як каже В. Полохало, “майже тотальна тінізація суспільства”, стали однією із “найістотніших характеристик негромадянського вектора в пострадянському розвитку” [Полохало, 2000].

Такі стратегії виживання та відстороненого спостереження “середнього” українця за політичними процесами, хоча і свідчили про все ще домінування посткомуністичного типу політичної культури неучасті, водночас, як слушно зауважує О. Резнік, виконували і важливу соціально захисну адаптивну функцію [Резнік, 2003: с. 32]. До того ж зовнішнє відсторонення людей від політичної

активності зовсім не означало, як свідчили емпіричні дослідження, задоволеності ситуацією переважної більшості громадян і не запечувало накопичення протестного потенціалу серед “мовчазних і незадоволених”, який почав активно проявлятися від початку 2000-х років. Радше це було свідченням зневіри людей у свою здатність щось змінити на краще. Стан свідомості “середнього” українця від середини 1990-х до початку 2000-х років можна охарактеризувати як переважно аномійно адаптивний із відповідною життєвою позицією, згідно з якою життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин, а не від зусиль самої людини (*табл. 4.2.1*). І такий соціальний тип особистості, який переважав в українському суспільстві, звичайно, не можна було охарактеризувати як наближений до самодостатньої (“модулярної”, за Е. Гелнером) людини, яка оптимально відповідала історичним викликам суспільної модернізації та формування європейського громадянського суспільства. Втім, показово, що частка респондентів, які вважали, що життя залежить від зусиль самої людини, дещо збільшилась саме у період з початку 2000-х років і “помаранчевої революції” 2004 року (про що говоритиму в наступному підрозділі).

Таблиця 4.2.1

Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?*

| Варіанти відповідей | Роки | | | | | | | |
|--|------|------|------|------|------|------|------|------|
| | 1992 | 1994 | 1996 | 1998 | 2000 | 2002 | 2004 | 2005 |
| здебільшого від зовнішніх обставин | 20,4 | 28,2 | 31,2 | 38,6 | 28,5 | 24,0 | 19,3 | 18,6 |
| деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин | 34,9 | 30,6 | 27,7 | 28,1 | 30,7 | 28,1 | 29,3 | 27,2 |
| однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин | 25,7 | 21,3 | 22,2 | 18,7 | 23,7 | 25,6 | 28,8 | 29,8 |
| більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин | 12,3 | 10,0 | 9,2 | 7,2 | 8,8 | 10,7 | 12,1 | 12,8 |
| здебільшого від мене | 6,6 | 9,2 | 9,7 | 7,1 | 8,1 | 11,5 | 10,2 | 11,4 |
| не відповідали | 0,2 | 0,8 | 0,0 | 0,4 | 0,3 | 0,2 | 0,3 | 0,2 |
| <i>Середній бал</i> | 2,5 | 2,4 | 2,4 | 2,2 | 2,4 | 2,6 | 2,6 | 2,7 |

*Загальнонаціональне, репрезентативне моніторингове опитування Інституту соціології НАН України, N = 1800, %.

Втім, подібний соціальний клімат був доволі типовим і для інших посткомуністичних країн початкового періоду їх трансформації. Загальними проблемами діяльності посткомуністичних НУО 1990-х років були прояви скепсису та недовіри до їх діяльності, невиразний суспільний імідж громадських організацій у нових економічних умовах, брак сталих традицій філантропії приватного бізнесу щодо фінансової та організаційної підтримки таких організацій, а відтак, їх велика залежність від фінансової фортуни донорських (переважно зарубіжних) фондів та інституцій та інші гострі проблеми їх розвитку. Навіть у країнах успішних демократичних революцій, зокрема в Польщі, з кінця 1990-х років дослідники фіксували тенденції розчарування громадян у їх ставленні до діяльності громадських організацій як один із аспектів кризи інституціональної довіри перехідного суспільства [Sztompka, 1999]. Ця тенденція, що була охарактеризована Д. Александером як “парадокс становлення громадянського суспільства”, полягає в тому, що “навіть групи, які віддані ідеалам громадянського суспільства, можуть бути не готовими, культурно чи інституціонально, до того, аби втілювати ці ідеали в своїй реальній практиці” [Alexander, 1998a: p. 16]. Бюрократизація мережі усталених НУО, формування свого кола “олігархів”, “експертів” та “клієнтів” вітчизняного “третього сектору” були (і досі залишаються) гострими проблемними питаннями організаційного розвитку громадянського суспільства в Україні. Тенденції бюрократизації сектору публічної політики свідчили не лише про непрості амбівалентні відносини між державою та громадянським суспільством, вони були проявом структурного ізоморфізму різних соціальних інститутів та сфер української соціальної реальності. У цьому сенсі цілком зрозумілим є те, що коли структури, логіки та алгоритми функціонування авторитарної влади були продовженням та водночас відображенням кланово корпоративного (“дикого”) капіталізму та нецивільної економіки, то такий структурний ізоморфізм мав свої наслідки і в організаційних аспектах “третього сектору”.

Проблеми становлення громадянського суспільства, зокрема в його організаційно-структурних вимірах, доволі часто підсумовуються поширеною тезою про слабкість громадянського суспільства в посткомуністичних країнах [Howard, 2000; 2003]. Цим універсальним вердиктом дослідники загалом справедливо пояснювали (а політики часто виправдовували) деформації реформування економіки та політичної системи в багатьох східноєвропейських

перехідних країнах, зокрема в Україні. Теза слабкості посткомуністичного громадянського суспільства в різних інтерпретаціях зводиться до референцій щодо браку традицій політичної культури населення та практик політичної участі громадян, відсутності історично стабільних і розвинених демократичних інституцій, відсутності верховенства права та незалежного суду, слабого розвитку (або навіть відсутності) системи та механізмів зовнішнього громадського контролю за владою тощо.

В цілому не заперечуючи ці пояснення і визнаючи їх правомірність (хоча і для дуже загального політологічного аналізу), необхідно все ж зазначити методологічну та евристичну поверховість тези “слабкості” для досліджень реальних посткомуністичних громадянських суспільств у їх конкретно-історичних умовах становлення. У соціологічній перспективі дослідження суспільно-політичного та національно-культурного контекстів становлення громадянських суспільств у посткомуністичних країнах неминуче фокусує увагу дослідника на культурно інституціональну релятивність, семантичну чутливість та історичність підходу до будь-якого громадянського суспільства, зокрема пострадянського українського. Як наголошувалось, від початку посткомуністичних інституціональних трансформацій у Східній Європі відмінність соціально-історичного досвіду нерадянських східноєвропейських країн порівняно зі своїм колишнім геополітичним патроном є доволі суттєвою. І хоча в більшості країн колишнього СРСР все ще зберігаються спільні радянські генеалогічні характеристики соціального розвитку, вже також виразно проявляються їх національно-культурні та соціальні особливості. У цьому сенсі можна погодитись з твердженням про те, що пострадянське громадянське суспільство є все ще “слабким”, але вже варто конкретизувати — воно є слабким по-своєму в різних країнах та культурних контекстах. У західноцентричних координатах порівняно “слабке”, а радше все ще не інституціоналізоване (тобто не сповна вкорінене в норми та практику суспільної життєдіяльності) українське громадянське суспільство навіть на ранньому етапі свого становлення все ж позитивно відрізнялось як якісними, так і кількісними характеристиками від решти слабких пострадянських громадянських суспільств, наприклад білоруського, молдовського, казахського чи російського. Щодо останнього імперська модель сучасного російського розвитку неминуче негативно впливає і на певні особливості формування російського громадянського суспільства порівняно з українським.

На мою думку, вихідною тезою для соціологічного аналізу стану посткомуністичного громадянського суспільства, зокрема українського, на ранньому етапі його становлення може бути не стільки узагальнений, а тому не конкретизований висновок про його “слабкість”, скільки актуалізація таких проблем становлення громадянського суспільства, як неповна відповідність суспільним очікуванням практичних ефектів його діяльності, проблеми довіри та представництва в практиці громадських організацій інтересів та потреб широкого “негромадянського” суспільства, а також часто неадекватність і суперечливість розуміння цінностей та практик громадянського суспільства в різних формах посткомуністичного дискурсу, про що йшлося вище. Розгляну докладніше суперечливу тезу про слабкість громадянського суспільства в Україні з урахуванням деяких позицій щодо конкретизації цієї тези на прикладі аналізу важливої структурної ланки громадянського суспільства — громадських неурядових організацій.

4.3. Громадські організації як структура громадянського суспільства

Наявність конституційного права громадян (та реальні можливості його реалізації) щодо створення громадських організацій, розгалуженість їх мережі, сталість розвитку, активність та ефективність їх діяльності є важливими ознаками розвитку громадянського суспільства в країні. Власне, громадські неурядові організації (НУО) є структурним компонентом громадянського суспільства, тими інститутами, що надають цій комплексній та багатовимірній концепції ознак конкретної суб’єктності. Статистичні показники розвитку та участі в громадських організаціях також традиційно вважаються одним із найбільш поширених і доступних в емпіричних дослідженнях індикаторів розвитку громадянського суспільства та громадської активності населення.

Яку ж функціональну роль виконують громадські організації, незалежні групи та об’єднання громадян у нормативній моделі демократії з розвинутим громадянським суспільством? Можна окреслити такі складові цієї інтегральної ролі, а саме:

➤ адекватне, ефективне представництво потреб та інтересів різних соціальних груп і суспільства в цілому;

- посередництво (медіація) у знаходженні компромісів і розуміння між різними груповими та суспільними інтересами й урядовими рішеннями;
- формування у громадян соціальних якостей і практичних навичок активного громадянства, співпраці, довіри та толерантності – соціального капіталу окремих громад і всього суспільства;
- функція “соціальної чутливості” – здатність і навички суспільного реагування щодо будь-яких деформацій цивільності у різних сферах суспільного життя (політиці, економіці, культурі, повсякденному житті).

Слід зазначити, що дослідження кількісних і особливо якісних характеристик українського громадянського суспільства і, зокрема, діяльності “третього сектору” (громадські організації, благодійні фонди та організації, неурядові організації, що діють у сфері соціального підприємництва) є доволі спорадичними та такими, в яких часто бракує аналізу зв’язку поміж рівнем розвитку громадянського суспільства, його структурним компонентом – громадськими організаціями та інституціональним середовищем. “Інституціональне середовище” тут розуміється у соціологічному сенсі як не лише організації, інститути та закони, а й норми та цінності. Незважаючи на великий обсяг публікацій з проблематики громадянського суспільства, все ще відчувається суттєвий брак системних, методологічно обґрунтованих студій, у яких досліджувались би інституціональні особливості та простежувалася б історична логіка становлення, виклики та перспективи його розвитку в країні. І хоча існуючі дослідження* є все ж доволі інформативними та конче важливими для аналізу “третього сектору” і стану громадянського суспільства в Україні, вони не позбавлені певних вад.

* Серед таких досліджень слід згадати дослідження творчого Центру Каунтерпарт, зокрема звіти цієї організації “Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 рр.” та “Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2010 рр.”, щорічні звіти USAID за показниками життєздатності НУО в країнах Центральної та Східної Європи, спроба першого концептуального дослідження за методологією CIVICUS “Індекс громадянського суспільства в Україні. 2003–2005 рр.” Центру філантропії, соціологічне дослідження 2003 року на замовлення Світового банку “Громадянське суспільство в Україні” за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України, аналітичні доповіді: “Показники розвитку громадянського суспільства в Україні.” – УНЦПД. – К. : Агентство “Україна”, 2012 та “Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні” / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський [та ін.]. – К. : НІСД, 2012 та ін.

Серед таких методологічних вад слід зазначити певну обмеженість концептуальних підходів, коли предмет дослідження – мережі неурядових організацій (НУО) ототожнюються із більш ємним концептом “громадянське суспільство”, розбіжність методологій і підходів, що ускладнює порівняння поміж різними такими дослідженнями, та те, що емпіричні студії “третього сектору”, як правило, обмежуються опитуваннями членів самих громадських організацій, тобто є великою мірою самооціночними (зокрема, методологія досліджень творчого Центру Каунтерпарт). Певним поясненням такого стану речей у сфері досліджень громадянського суспільства є те, що як державні, так і донорські інституції у своїх загалом подібних підходах оперують саме кількісними та організаційними його вимірами, акцентуючи свою увагу на основній структурі громадянського суспільства – громадських та благодійних організаціях.

Експертні оцінки рівня розвитку організацій громадянського суспільства (ОГС) у різних аспектах є також однією із найпоширеніших методик донорських організацій, зокрема Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в його щорічних дослідженнях Індексу сталості неурядових організацій Центральної та Східної Європи та Євразії (USAID NGO Sustainability Index). Визначення цих індексів (балів) ґрунтується переважно на експертних оцінках у шкалі від 1 бала (“найвищий рівень сталого розвитку”) до 7 балів (“дуже низький рівень сталого розвитку”) за семи напрямками розвитку ОГС: законодавче поле, організаційні можливості, фінансування, захист прав та інтересів (advocacy), надання послуг, інфраструктура, сприйняття громадськістю (суспільний імідж). За цією оціночною методикою поріг сталого та консолідованого громадянського суспільства відповідає оцінці 3,0 бала.

Згідно з експертними оцінками цього дослідження громадянське суспільство в Україні розвивається доволі стабільно, хоча і без особливого прогресу щодо своєї динаміки, а сукупний рівень сталості громадських організацій відповідає середньому розвитку: 3,4 бала у 2012–2013 роках і 3,3 у 2014 році*. За цими оцінками, українське громадянське суспільство є найрозвиненішим серед групи пострадянських країн Євразійського регіону (Вірменія, Азер-

* The 2012 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. 16th Edition. – USAID, 2013; The 2014 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. – USAID, 2014.

байджан, Грузія, Молдова, Білорусь та Росія), але поступається рівнем сталості свого розвитку більшості громадянських суспільств східноєвропейських країн успішної модернізації (Чехія, Польща, Словаччина, Естонія, Латвія, Литва). При цьому в експертних оцінках USAID найслабшим складником сталості сучасних вітчизняних НУО є вже традиційно їхня фінансова життєздатність, а найсильнішими, зокрема за показниками 2014 року, – захист прав (advocacy), організаційна спроможність та надання послуг. Загалом, на думку вітчизняних дослідників, “громадянське суспільство в Україні все ще характеризується як перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня країн розвинутої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану” [Показники розвитку громадянського суспільства в Україні, 2012: с. 8].

Утім, уже на ранньому етапі своєї демократичної трансформації деякі посткомуністичні країни, зокрема і Україна, демонстрували доволі обнадійливі показники структурно організаційних вимірів громадянського суспільства, зокрема кількість офіційно зареєстрованих громадських організацій. Тут варто ще зауважити, що дані стосовно чисельності неурядових і благодійних організацій навіть на рівні офіційної статистики в Україні є й досі непевними, хоча позитивним досягненням щодо цього були кроки щодо відкритості та публічності відповідної інформації. Зокрема, йдеться про створення у березні 2009 р. на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України пошукової системи “Єдиний реєстр громадських формувань,” яка функціонує у відкритому доступі. Одна з проблем щодо точної кількості вітчизняних НУО та інших організацій громадянського суспільства полягає у різних методиках їх обчислення різними державними інституціями (Держстатом та Міністерством юстиції України), зокрема державна статистика поєднує показники принципово різних видів неприбуткової діяльності, що іноді не належать до громадських організацій.

Так, дослідження вітчизняних неурядових організацій початку 2000-х років констатувало, що їх “кількість зростає динамічно” і на час дослідження було вже більше 30 тис. зареєстрованих НУО, щоправда, як визнавалось, “активно і постійно з них діють лише близько трьох тисяч” [Корені трави, 2003: с. 5], тобто від загальної кількості офіційно зареєстрованих НУО в країні лише близько 10 % з них були реальними та постійно діючими. Показово, що ця пропорція до 10 % (а деякі реалістичні експерти оцінюють цю пропорцію – від 5 до 10 %) діючих громадських організацій від

загальної їх офіційно зареєстрованої кількості зберігалась і в подальші роки разом із динамікою зростання офіційної кількості зареєстрованих організацій.

Уже у ранній період становлення організаційних структур громадянського суспільства активно розвивалась також і мережа міжнародних НУО, зарубіжних фондів та агенцій з розвитку (Фонд “Відродження”, Центр Каунтерпарт та ін.). За даними Міністерства юстиції, станом на початок 2004 року в Україні було зареєстровано 399 міжнародних організацій, 421 благодійна з міжнародним статутом та 179 структурних осередків НУО зарубіжних держав [Степаненко, 2004а]. Згідно з дослідженням 2003 року Центру Разумкова річні бюджети 67 % аналітичних центрів та “розумових танків” (найрозвиненішої ланки українського громадянського суспільства) становили від 50 до 300 тисяч доларів [Степаненко, 2004а].

Позитивна динаміка нарощування кількості офіційно зареєстрованих неурядових громадських організацій зберігалась в Україні і в подальші роки. За експертними та офіційними даними, які загалом збігаються, на початок 2007 року було вже понад 50 тис. таких організацій [Лациба, 2007], а на початок 2012 року – їх налічувалось понад 70 тис. [Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні, 2012]. Позитивною тенденцією цієї динаміки зростання стало і певне вирівнювання регіонального розподілу реєстрації громадських організацій, хоча основні центри громадсько активних мереж усе-таки переважно концентруються в урбаністично розвинених регіонах і містах країни та в її столиці.

Отже, з точки зору кількісного представництва, чинника активної міжнародної допомоги та навіть організаційно-фінансових ресурсів вітчизняні НУО навіть на етапі раннього становлення громадянського суспільства у період 1990 – початок 2000-х років видавались доволі успішними. І на основі цієї, на перший погляд, оптимістичної, статистики дійсно можна було б зробити висновок про загалом успішне формування організаційно інституціональної структури громадянського суспільства в Україні. І якщо за точку відліку взяти 2005–2006 роки – проміжний період у новітній історії незалежної держави – було вже близько 50 тис. офіційно зареєстрованих НУО усіх статусів (від міжнародних і всеукраїнських до місцевих) та спрямувань діяльності. Багато це чи мало для України? Тут варто знову звернутись до статистики цього проміжного періоду, а саме – даних USAID станом на 2006 рік

[2006 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia, 2007] і порівняти українську ситуацію з деякими країнами-сусідами. Запропоную “індекс інтенсивності розвитку громадсько-організаційних мереж”, який буду вираховувати за такою формулою: кількість громадських організацій а) зареєстрованих та в) реально діючих (за наявності такої інформації) буду ділити на кількість сукупного населення країни на цей період часу і суму помножити на 1000. Чим більшим є цей індекс, тим розвиненішою є інтенсивність мереж громадських організацій у даній країні (табл. 4.3.1).

Як свідчать дані, за цим індексом Україна, навіть за показниками офіційно зареєстрованих НУО, поступалась таким посткомуністичним країнам-сусідам, як Польща, Словаччина та Румунія. І хоча було б певним спрощенням абсолютизувати кількісні показники розвитку громадсько-організаційних мереж, тим не менш загалом, за винятком Румунії, він корелював із рівнем розвитку або життєздатності громадянського суспільства в країні. Кількість реальних громадських організацій та об’єднань має й іншу важливу складову, а саме: середньостатистичні пропорції представництва населення в громадських організаціях та різні можливості для багаторазового членства однієї особи в різних неурядових організа-

Таблиця 4.3.1

Індекс інтенсивності розвитку громадсько-організаційних мереж
 (населення країни до кількості зареєстрованих
 громадських організацій x 1000, 2006, USAID)*

| Країна | Населення (млн) | Кількість зареєстро- ваних НУО (тис.) | Кількість діючих НУО (тис.) | Індекс Інтенсив- ності мереж |
|------------|--------------------|--|--------------------------------------|---------------------------------------|
| Україна | 46,7 | 47 | 4,7 | а) 1; в) 0,1 |
| Польща | 38,5 | 63 | - | а) 1,6 |
| Словаччина | 5,4 | 28 | - | а) 5 |
| Румунія | 22,3 | 45 | 20 | а) 2; в) 0,9 |
| Білорусь | 10,3 | 2,25 | - | а) 0,2 |
| Казахстан | 15,2 | 25,9 | 1 | а) 1,7; в) 0,066 |

* 2006 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. – USAID 10-th Anniversary Edition, 2007. – P. 60, 118, 170, 180, 200, 228.

ціях. Так, для порівняння, коли у 2006 році в Україні на 1000 статистичних осіб припадала одна офіційно зареєстрована громадська організація чи об'єднання, то в Словаччині потенційний рівень представництва населення в НУО складав 193 статистичних особи на одну таку організацію.

Подібні розрахункові порівняння, проведені у подальші роки, підтверджують цей висновок – навіть за кількісним показником розвитку організаційних мереж громадянського суспільства Україна поки що відстає від східноєвропейських країн ЄС та Македонії. Так, за офіційними статистичними даними, у 2010 році на 10 тис. постійних мешканців України припадало 32,1 легалізованих громадських об'єднань, з них громадських організацій і благодійних фондів – 17,6. Водночас у Македонії було створено близько 50 асоціацій громадян і фондів на 10 тис. населення, тобто майже утричі більше, ніж в Україні. В Естонії (яка має один із найвищих показників розвитку організацій громадянського суспільства серед країн – нових членів ЄС) цей показник становить близько 250 організацій, в Угорщині – близько 65 НУО [Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні, 2012: с. 10].

Утім, варто також зауважити, що більш розвинена та інтенсивна мережа неурядових організацій у Польщі, та особливо в Словаччині, порівняно з Україною мала в своїй основі й більш сприятливі для розвитку громадянського суспільства, досить прозаїчні інституціональні причини, а саме: щодо Словаччини – йдеться про сприятливе, відстояне та збережене у 2006 році самими громадськими організаціями та ліберально-демократичними політичними партіями податкове законодавство для діяльності “третього сектору” в цій країні. Згідно з цим законодавством до 2 % податків національних корпорацій могло бути спрямовано на підтримку громадських організацій. А в Польщі вже на початку 2000-х років держава не лише визнала громадські організації ефективними партнерами у наданні соціальних послуг населенню в окремих сферах соціальної політики, а й відповідні регуляції щодо заохочення співпраці виконавчих органів влади на місцевому рівні з неурядовими організаціями були оформлені на законодавчому рівні. Ці приклади – сприятливі для громадських організацій, задіяних у сфері соціального підприємництва, податкова політика держави та законодавче забезпечення формату партнерства органів влади та НУО – можуть бути певними актуальними і на сьогодні для України орієнтовними моделями державної політики щодо

сприяння (а не “формування” чи “розбудови”) розвитку громадянського суспільства. І фактично певний позитивний зсув у цьому відношенні відбувся вже в особливих обставинах розвитку країни після “революції гідності” та з прийняттям Верховною Радою у березні 2015 року Закону про внесення змін до закону щодо волонтерської діяльності. (Ці якісні інституціональні зміни та напрями розвитку громадянського суспільства у постреволюційний період докладніше аналізуватиму далі).

Отже, більш реалістичним висновком щодо рівня розвитку організаційної мережі громадської активності в Україні на етапі становлення громадянського суспільства може бути твердження про те, що осердя та організаційний каркас такої мережі дійсно були формально створені й за статистичними характеристиками та регіональним представництвом показники цієї мережі видавались загалом задовільними, втім, значний розрив поміж формальними та реально діючими громадськими організаціями свідчив про наявні проблеми розвитку вітчизняного “третього сектору”, що були пов’язані насамперед як із складнощами інституціоналізації громадянського суспільства, так і з певними несприятливими ефектами державної політики у цій сфері (законодавство, податкова політика тощо).

Сфери та напрями діяльності громадських організацій

Активність громадських організацій представлена майже в усіх сферах суспільного життя, і, за деякими експертними висновками, вже на 2007 рік сектори та види діяльності вітчизняного “третього сектору” цілком відповідали структурі неурядових організацій Європи [Що вкладають урядовці у термін “громадянське суспільство”, 2007].

Серед напрямів діяльності громадських організацій у 2010 році найбільша частка за напрямами діяльності припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об’єднання, об’єднання професійної спрямованості та молодіжні організації, об’єднання ветеранів та інвалідів, а також освітні та культурно-виховні громадські організації [Показники розвитку громадянського суспільства в Україні, 2012: с. 9–10]. Зауважу, що тут йдеться про статистичний розподіл за напрямами діяльності всіх НУО, яку їхні засновники, очевидно, декларували при реєстрації як програмну мету організації. Дослі-

дження 2010 року Центру Каунтерпарт серед вітчизняних НУО пропонує дещо інший розподіл та визначення їх сфер діяльності: тут увага концентрується радше на змістовній складовій основної діяльності громадських організацій, аніж на визначенні соціальної групи споживачів її послуг. До того ж це дослідження бере до уваги лише реально діючі організації. За твердженням експертів цього Центру, дані їх досліджень (через анкетування) понад 600 вітчизняних НУО “створюють загальний портрет досліджених НУО, відображаючи їх географічне розташування, дату та форму реєстрації, сектор та види діяльності, основних клієнтів, а також наявність електронної пошти та власного веб-сайту” [Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2010 роки, 2010: с. 21]. Згідно з результатами цього дослідження основними сферами (секторами) діяльності вітчизняних НУО у 2010 році були робота з дітьми та молоддю, громадянська освіта та права людини. Така важлива та актуальна для громадян сфера діяльності НУО, як “вирішення соціальних питань” дещо поступається цим трьом найбільш поширеним. Яким же чином або в якому форматі громадські організації здійснюють свою діяльність? Найбільш поширеними видами діяльності вітчизняних НУО у 2010 році були “тренінги та консультування”, “захист інтересів та їх лобювання”, “поширення інформації”, “освітня діяльність”, “дослідження та аналітика” та “надання соціальних послуг.” Понад 20 % опитаних НУО зазначили саме ці основні види своєї діяльності [Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2010 роки, 2010: с. 21].

Звичайно, подібні дослідження дають лише схематичне уявлення про сучасну ситуацію у вітчизняному “третьому секторі”. Єдиним надійним критерієм оцінки справжньої якості та ефективності діяльності вітчизняних громадських організацій є оцінка цієї роботи громадськістю або конкретними соціальними групами, постачальником послуг або представниками інтересів яких претендує бути НУО. Якісний зсув у оцінках та усвідомленні можливостей громадських організацій уже навіть не в наданні соціальних послуг, а в багатогранній і важливій активності волонтерського руху та його соціальної, військової та гуманітарної допомоги відбувся у період особливих обставин військового конфлікту з 2014 року. Втім, це окрема і важлива тема розвитку вітчизняного громадянського суспільства, до якої я повернусь згодом.

Фінансова підтримка вітчизняних НУО

Важливою проблемою діяльності вітчизняних громадських неурядових організацій, від розв'язання якої великою мірою залежить їх сталий розвиток, є фінансово-матеріальне забезпечення своєї діяльності. Вітчизняні громадські організації як переважно неприбуткові за своїм статутом залежать від філантропії, пожертвувань та допомоги різних фінансових донорів, зокрема міжнародних.

Так, за даними вже згаданого дослідження Центру Каунтерпарт, у структурі бюджету середньостатистичної вітчизняної НУО допомога міжнародних донорських інституцій є й досі вагомим фактором підтримки своєї діяльності: 53 % опитаних у цьому дослідженні НУО отримували підтримку міжнародних донорів, а частка такого фінансування у структурі бюджету НУО становила 43 %. Фінансова підтримка міжнародних донорів є особливо важливою для діяльності громадських організацій і благодійних фондів з річним бюджетом понад 50 тис. доларів США – для 89 % таких організацій, опитаних у дослідженні, міжнародні гранти були найбільш поширеним джерелом фінансування [Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2010 роки, 2010: с. 44]. Доволі часто вітчизняні НУО отримують підтримку і від бізнес-структур (40 % серед опитаних НУО), але частка такого фінансування – лише 14 % сукупного бюджету середньостатистичної НУО. Приблизно таку ж фінансову підтримку вітчизняні НУО отримують і від пожертв громадян. На підтримку з боку держави вказали 22 % опитаних НУО з часткою фінансування лише 9 % від сукупного бюджету (табл. 4.3.2).

Фінансова залежність вітчизняних НУО від різних донорів, включаючи міжнародних, безперечно, впливає і на “репертуар” щодо сфер і видів діяльності багатьох організацій як наслідок їх реагування на зміни кон'юнктури політики фінансових донорів, а також урахування запитів і пропозицій у сфері соціальної політики та підприємництва. Зокрема, національні донори здебільшого орієнтують свою фінансову благодійницьку підтримку тих НУО, які працюють у сфері гуманітарних програм і захисту інтересів вразливих соціальних груп і меншою мірою підтримують правові, демократизаційні та антикорупційні програми.

Потреби пристосування щодо кон'юнктури донорських грантових програм має своїм наслідком і модель “всеїдної” НУО бюро-

Таблиця 4.3.2

Основні джерела фінансування українських НУО (2009, %)

| <i>Джерело фінансування</i> | <i>Отримання фінансування з різних джерел</i> | <i>Частка фінансування у бюджеті НУО</i> |
|----------------------------------|---|--|
| міжнародні донорські організації | 53 | 43 |
| бізнес-структури | 40 | 14 |
| державна | 22 | 9 |
| пожертви від громадян | 41 | 12 |
| гранти від місцевих організацій | 12 | 5 |
| власна комерційна діяльність | 9 | 3 |
| членські внески | | 10 |
| інше | | 4 |

Джерело: Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2010 роки: Звіт за даними дослідження / Творчий Центр ТЦК. – К. : Вид. дім “Купол”, 2010. – С. 41–42.

кратично-менеджерського типу. Подібні організації можуть доволі вправно готувати звіт виконання проєктів у різних соціальних сферах, з будь-якої проблематики. Наприклад, така зручна універсальна формула декларованої діяльності НУО, як “захист інтересів та їх лобювання” сприяє не лише її адаптації щодо реальних соціальних потреб та інтересів різних суспільних груп, а й надає багатьом НУО широкий простір у маневруванні щодо донорської фінансової кон’юнктури. Автори одного з досліджень вітчизняних організацій, зокрема, зауважують, що “багатопрофільний характер діяльності” більшості українських НУО та їх “всєбічний” підхід до справ, “що практикується з метою ефективнішого досягнення своїх організаційних цілей”, “зумовлений наявними соціально-економічними та соціально-політичними умовами, в яких третій сектор діє в Україні, а також відсутністю чітко визначеної (вузької) сфери спеціалізації в більшості українських НДО” [Громадянське суспільство в Україні, 2003: с. 11].

Орієнтація радше на донорську грантову кон’юнктуру, аніж на реальні соціальні потреби людей, має своїм наслідком також певну ізоляцію багатьох неурядових організацій від широкого суспільства і навпаки – відсторонення людей від можливості їх впливу на важливі рішення, навіть на місцевому рівні – можливості, які

б могли формувати та розширювати саме громадські організації, які б реально працювали на людей. Самоізоляція від суспільства особливо характерна для НУО, діяльність яких підтримується переважно з фінансових джерел західних донорів, адже навіть форми їх звітування часто не передбачають зворотній зв'язок із суспільством або “цільовою групою”. Подібні, як правило, професійні організації, які часто мають зв'язки з вітчизняними політиками і водночас доступ до західних донорських організацій, претендують на вплив на публічну політику через здійснення здебільшого “вершкового” лобіювання без сталих зв'язків із самим суспільством, експерти називають “НУО-кратією” (*NGO-crazy*) [Lutsevych, 2013: р. 4]. Діяльність таких “елітарно-авангардних” [Lutsevych, 2013: р.4] НУО здебільшого зосереджується у сферах професійного консалтингу та експертних оцінок. Подібного типу організації, звичайно, не є осередками масової громадської участі, а радше напівпрофесійними менеджерськими структурами “третього сектору” або навіть певними бізнес-проектами у сферах консалтингових послуг та соціального підприємництва.

Отже, важливе питання, яке виникає при оцінці будь-яких громадських недержавних організацій, пов'язане з ефективністю та вагомістю суспільного впливу їх діяльності, або, як каже М. Уолцер, вагомістю “аргументів громадянського суспільства” в країні. І однією із проблемних ланок діяльності мережі громадських організацій у період її становлення була недостатня поінформованість широкого суспільства про діяльність громадських організацій та доволі низький рівень не лише масового, а й експертного соціального знання про громадянське суспільство як порядок денний суспільної модернізації в Україні. Так, згідно з результатами репрезентативного опитування Центру “Інтелектуальна перспектива” 2002 року, 20 % респондентів характеризували “громадянське суспільство” термінами авторитарно-патерналістської моделі, в якій держава контролює громадські організації та задовольняє потреби громадян. Абсолютна більшість респондентів цього опитування (40%) мали невизначену думку стосовно такого явища, як громадянське суспільство [Войтенко, 2002: с. 14–15]. Як зазначають автори дослідження, відповіді експертів з цього приводу також відзначались “узагальнюючими та декларативними рисами” [Войтенко, 2002: с. 14–15]. Загалом це підтверджує висновки про не лише деформації публічного дискурсу щодо громадянського суспільства, а й про поширеність масових уявлень щодо

недержавних організацій цього періоду як переважно менеджерські структури, зорієнтовані здебільшого на інтереси фінансових донорів і мало зацікавлені у розширенні свого суспільного впливу, публічному резонансі або залученні нових членів.

Участь та членство в громадських організаціях

Тяглість інституціонального спадку історично тривалого комуністичного періоду, особливості радянської деформованої соціальності та власне специфіка переважно структурно менеджерської моделі неурядових організацій, не сповна зорієнтованих на репрезентацію та захист суспільних інтересів, є серед основних пояснень складнощів раннього етапу становлення громадянського суспільства в країні. Певною мірою ці проблеми відображаються й у проблемі членства в громадських або політичних організаціях. За даними загальнонаціонального репрезентативного дослідження “Моніторинг українського суспільства” Інституту соціології НАН України, переважна більшість респондентів (понад 80 %) не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів (*табл. 4.3.3*). Або точніше: переважна більшість опитаних не належить до громадських організацій чи, як, наприклад, у випадку з часто формальним членством у традиційних професійних об’єднаннях (профспілках), не вважає своє членство в них значущим або своїм усвідомленим вибором.

Показники членства громадян в неурядових організаціях є, звичайно, радше формально статистичним індикатором розвитку громадянського суспільства та визначення міри громадської активності населення. І, як зазначалось, з методологічної (та й практичної) перспективи сутність і дієвість сучасного громадянського суспільства не зводиться до формалізованого членства громадян у НУО та об’єднаннях, як, втім, і до кількості самих цих організацій (про розбіжність між віртуально статистичними та реальними кількісними показниками йшлося вище). Одначе навіть реальні громадські організації в Україні переважно не були (та й досі не є) осередками масової громадської участі або центрами щодо її мобілізації, а часто радше напівпрофесійними менеджерськими структурами “третього сектору”.

Аби не повертатись до цього питання, одразу зауважу, що показник членства в громадських організаціях, який, на мою думку, все ж не зовсім коректно ототожнювати із характером та

Таблиця 4.3.3
Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?
(N=1800, %)

| Варіанти відповідей | Роки | | | | | | | | | |
|---|------|------|------|------|------|------|------|------|------|--|
| | 1994 | 1998 | 2002 | 2004 | 2006 | 2008 | 2010 | 2012 | 2014 | |
| Клуб за інтересами | 2,0 | 1,3 | 1,2 | 1,7 | 1,7 | 2,2 | 1,1 | 1,8 | 1,6 | |
| Політична партія | 0,7 | 0,9 | 2,2 | 1,9 | 4,6 | 2,8 | 3,0 | 2,2 | 1,4 | |
| Суспільно-політичний рух | 0,4 | 0,4 | 0,7 | 0,6 | 0,8 | 0,7 | 0,4 | 0,3 | 0,9 | |
| Екологічний рух | 1,3 | 1,5 | 2,0 | 1,3 | 0,9 | 0,7 | 1,1 | 1,1 | 0,6 | |
| Громадська організація, фонд, асоціація | 0,9 | 0,6 | 0,7 | 0,7 | 0,9 | 1,3 | 1,2 | 0,6 | 1,1 | |
| Нетрадиційна профспілка | 0,3 | 1,4 | 0,3 | 0,4 | 0,2 | 0,4 | 0,2 | 0,4 | 0,2 | |
| Творча спілка | 1,2 | 0,7 | 0,4 | 0,5 | 0,5 | 0,8 | 0,4 | 0,8 | 0,7 | |
| Спортивний клуб, товариство | 3,2 | 2,7 | 2,0 | 2,1 | 1,8 | 2,4 | 3,0 | 2,5 | 1,4 | |
| Об'єднання за фахом | 2,7 | 2,0 | 2,8 | 2,9 | 1,9 | 2,6 | 2,6 | 2,0 | 1,8 | |
| Студентське товариство, молодіжна організація | 1,7 | 1,4 | 1,8 | 1,4 | 1,3 | 1,6 | 2,0 | 1,5 | 1,1 | |
| Релігійна організація, церковна громада | 3,0 | 3,9 | 4,0 | 4,2 | 2,6 | 2,8 | 3,6 | 2,6 | 2,7 | |
| Об'єднання фермерів | 0,7 | 0,3 | 0,9 | 0,4 | 0,3 | 0,5 | 0,4 | 0,8 | 0,2 | |
| Інша організація, об'єднання, рух | 0,7 | 0,6 | 0,9 | 0,7 | 0,8 | 0,7 | 0,7 | 0,8 | 1,2 | |
| Не належу до жодної з громадських організацій | 82,2 | 86,6 | 83,9 | 83,8 | 83,6 | 83,3 | 83,6 | 85,9 | 86,9 | |
| Не відповіли | 0,9 | 0,2 | 0,0 | 0,0 | 0,1 | 0,1 | 0,2 | 0,1 | 0,2 | |

ступенем громадянської участі* (як принаймні довели українські Майдани), є сталим за весь період державної незалежності, включаючи бурхливі періоди вітчизняної новітньої історії 2004 та 2013–2014 років (табл. 4.3.3). Тим не менше, не абсолютизуючи показник членства в громадських організаціях, Україна за цим показником на початок 2000-х років поступалась не лише країнам

* На мою думку, формула “свободи неучасті” (*free not to participate*) Майкла Говарда [Howard, 2000] для посткомуністичних суспільств є доволі вдалою, адже передбачає свободу як ситуативної участі (і ситуативного членства), так і неучасті громадян в організаційних структурах громадянського суспільства залежно від конкретної ситуації.

розвинутих демократій, а й країнам Центральної Європи та пост-авторитарним країнам Латинської Америки [Howard, 2000: р. 2]. Що ж спонукає громадян все ж долучатись до громадських організацій та об'єднань або намагатись їх створювати самим? Таке запитання Інститут соціології НАН України ставив респондентам навесні 2013 року (майже за півроку до Майдану). І хоча обставини розвитку країни у цей період були дещо іншими, аніж у 1990 – на початку 2000-х років (ранньому періоді становлення вітчизняного громадянського суспільства), видається, що результати, з огляду на тяглість “свободи неучасті” в країні, є показовими. На думку респондентів, причини створення громадських організацій та участі у їх діяльності – це комплекс різних факторів, де суспільно значущі причини поєднуються з індивідуальними та навіть прагматичними мотиваціями. Отже, в опитуванні 2013 року респонденти, відповідаючи на запитання щодо причин участі людей у діяльності та створенні ними громадських організацій обрали такі причини: захист своїх прав і реалізація інтересів – 40,2 % опитаних респондентів, турбота про загальне благо та допомога іншим людям – 24,1 %, громадський контроль за діяльністю органів влади – 16,6 %, прагнення здобути політичний капітал та зробити кар'єру в політиці – 24,7 %, бажання заробити гроші на фінансовій підтримці держави чи донорів – 30,7 % і п'ята частина опитаних респондентів не змогла (або не схотіла) відповідати на це запитання, обравши позицію “не знаю”. Таким чином, серед обраних респондентами варіантів відповідей спостерігаємо перевагу суспільно значущих причин щодо участі в діяльності та створенні громадських організацій. Хоча індивідуальні й прагматичні мотивації також є доволі вагомими в уявленні респондентів, за значної частки (20 % відповідей) невизначеності щодо цього питання. Таке загалом складне і доволі невизначене ставлення громадян щодо факторів участі у діяльності та створення громадських організацій не лише доповнює їх все ще доволі суперечливий імідж у громадській думці та певною мірою пояснює низькі показники участі у їх діяльності. Це також свідчить і про комплекс складних інституціональних факторів розвитку громадянського суспільства, про які я говоритиму далі докладніше.

Водночас навіть не гіпотетичні питання, а складна життєва реальність та усвідомлення людьми гострих соціальних проблем у багатьох їх аспектах і своїх актуальних потреб – від незадоволеності станом розвитку демократії й усвідомлення браку юридичної

допомоги для захисту своїх прав та інтересів до незадоволеності станом речей у суспільстві і своїм становищем у ньому – формує потенційно сприятливий соціальний ґрунт для розвитку громадських організацій. Виникає закономірне запитання: чому ж громадяни не намагаються розв'язувати суспільні проблеми та свої болючі питання на публічній арені громадянського суспільства, зокрема, через участь у діяльності неурядових громадських організацій?

Відповідь на це, на мою думку, полягає у спектрі різноманітних інституціональних факторів історичного комуністичного спадку, про що йшлося вище, зокрема, у проявах деформованої соціальності [Stepanenko, 2006] переважно патерналістського суспільства, яким все ще залишається пострадянське українське суспільство. Як загалом слушно зазначає М. Говард, на прикладі участі в добровільних організаціях “цілком простежується причинно-наслідковий зв'язок поміж попередньою практикою, минулим досвідом та теперішньою активністю людей” [Ховард, 2009: с. 32]. Втім, на період 2010-х років це загалом правильне твердження видається вже певним спрощенням, адже така позиція імпліцитно передбачає лише лінійну дію наслідків історичного інституціонального спадку комунізму навіть для пострадянських суспільств. На мою думку, слід також брати до уваги і більш складні, репродуктивні ефекти патерналістської суспільної соціалізації людей вже у пострадянському укладі та соціально адаптивні наслідки структурних деформацій посткомуністичної трансформації. Принаймні це слушно для української ситуації. Такий висновок у цілому підтверджується і результатами вже згаданого дослідження Інституту соціології НАН України 2013 року. Серед основних запропонованих причин, які перешкоджають участі людей у діяльності громадських організацій, респонденти обирали: “байдужість, пасивність людей до суспільного життя” (48,7 % відповідей), “загальну зневіру у власних можливостях захистити свої права та інтереси” (30 %), “відсутність вільного часу” (27 %) і “недовіру до громадських організацій та об'єднань” (25,6 %). Такі фактори “свободи неучасті”, як “фінансові проблеми сім'ї, потреба додаткових заробітків” – 17,2 % відповідей, “пересторога вступати у конфлікт з офіційними представниками влади” – 18,6 % відповідей або “протидія державних органів влади діяльності громадських організацій, об'єднань” – 10,8 % відповідей – є також доволі суттєвими, але, на думку респондентів, не вирішальними у широкому спектрі перешкод щодо участі людей у діяльності громадських організацій та об'єднань.

Вирішальні фактори “свободи неучасті” громадян у добровільних громадських організаціях та об’єднаннях, а саме – байдужість, пасивність людей до суспільного життя, недовіра до громадських об’єднань та зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси – цілком відображають і певні інституціональні особливості розвитку громадянського суспільства в країні, які характеризуються, зокрема, таким:

➤ Висока недовіра і підозріле ставлення громадян до будь-яких інституцій та організацій (інституціональна недовіра), що бере початок з відрази до показово ритуальної суспільної активності радянських часів (нагадаймо, що масове членство в радянських громадських організаціях, таких як профспілки, комсомол, ДОСААФ та інших подібних було радше формальним або необхідною умовою успішної соціалізації та особистого кар’єрного просування в радянські часи, аніж добровільним вибором громадян), дискредитація та спотворення з радянських часів самої суті добровільної суспільної самоорганізації та ініціативи.

➤ Дається взнаки і згадана владна стратегія, принаймні кінця 1990 – початку 2000-х років, дискредитації “третього сектору”, пародіювання самої ідеї громадянського суспільства як добровільних самоорганізацій та ініціатив як у політиці, так і новітніми практиками платних та політично замовних “народних ініціатив”, псевдомайданів та маніфестацій. До таких способів дискредитації демократичних засад і принципів громадських організацій можна також віднести і практики клонування та формування квазігромадських організацій, які перебувають або під контролем державної влади та кланово-корпоративного угруповання (GONGO та інші*), або створюються представниками владних структур суто з комерційних міркувань для використання їх доступу до цільових бюджетно-фінансових ресурсів. Представники громадських організацій відзначають складність доступу навіть до інформації щодо участі у конкурсах на державні замовлення соціальних послуг. Зокрема, в серії інтерв’ю 2006 року С. Стюарт та автора з представниками НУО останні зазначали закритий непрозорий характер розподілу бюджетних коштів деяких міністерств (зокрема Міністерства сім’ї та молоді).

* Широкий перелік акронімів квазігромадських організацій усіх спектрів і форм контролю був окреслений у розділі 1.

➤ Одним із важливих факторів “свободи неучасті” та й визначальною рисою домінуючої пострадянської політичної культури слід також назвати стійкі залишки психології та життєвих орієнтацій патерналізму, набутих та почасти культивованих владними інституціями синдромів “навченої безпорадності” (Є. Головаха) та безсилля громадян перед владою, особливо у періоди “без виборів”. Як засвідчують результати соціологічних досліджень, громадяни й досі здебільшого зорієнтовані й сподіваються на державних керманічів і політичних лідерів, аніж на власні зусилля щодо вирішення суспільних та економічних проблем у державі.

➤ Несприятливим для розвитку добровільних організованих ініціатив знизу є й інституціональне середовище та соціальні традиції, зокрема збереження та активне відтворення патронально-клієнтелістських відносин, особливо у взаєминах громадян з чиновниками або з особами, здатними розв’язати їх проблеми у “неформальний” спосіб (наприклад, відомий з радянських часів *блат*, “звичаєва” та системна корупція тощо). Такі деформовані соціальні відносини, що, як правило, виникають у суспільствах, в яких відсутнє дієве верховенство права, по-своєму компенсують недостатню громадянську активність у обстоюванні громадянами своїх законних прав та інтересів через генерування ерзаців соціальних капіталів (про що йшлося у розділі 3). До того ж корумпованим суспільством значно легше керувати й політично маніпулювати владним керманічам. Інституціональний клімат патерналізму підживлюється і соціально-економічними стратегіями виживання у кризовий період та соціокультурними тенденціями індивідуалізації життєвого простору людей до обмеженого кола родичів, друзів, знайомих.

➤ Соціально-економічний фактор може зумовлювати обмежену участь у громадських організаціях і в інший спосіб. Коли до початку 2000-х років експерти пояснювали низький рівень громадянської активності в країні, у тому числі повсякденною важкою боротьбою за існування більшістю пересічних громадян, а отже, нестачею вільного часу та сил для їх громадської активності, то з пожвавленням економічної ситуації у період 2004–2007 років виявилась інша проблема. Повна або часткова зайнятість у “третьому секторі”, яка до пори до часу була доволі фінансово привабливою для багатьох функціонерів громадських організацій і тим самим був забезпечений якщо не професійний, то принаймні напівпрофесійний адміністративний склад багатьох НУО, втратила

своє мотиваційне значення порівняно з іншими секторами економіки – не лише бізнесовим, а й бюджетним. Позначилась і гостра кадрова проблема через плінність професійних кадрів для багатьох НУО, особливо для тих, які сформувались з початку та середини 1990-х років. Водночас добровільні, волонтерські засади громадських ініціатив та навички самоорганізації не були ще сповна розвиненими в країні.

➤ Соціально-структурною основою патерналізму є складні процеси соціальної диференціації з доволі повільним і непослідовним формуванням самодостатнього “середнього класу” та демографічне старіння населення країни [Степаненко, 2012, 2014].

Проблеми “свободи неучасті” у членських, організаційних формах громадянського суспільства також не сповна компенсуються спонтанними, неорганізованими формами громадської активності, зокрема у суспільно-політичній сфері. Наприклад, за результатами досліджень Інституту соціології НАНУ у 2006 і 2007 роках, переважна більшість опитаних респондентів (до 80 %) упродовж року не брала участі в жодному з суспільно-політичних заходів і в ніяких формах громадської політичної участі, а пріоритетна суспільно-політична активність меншості респондентів-активістів зводилась до “переконування друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів”. Отже, питання низьких показників членства у громадських організаціях у країні є певним показником і більш суттєвої проблеми, а саме – все ще недостатньо розвинутої політичної культури громадської участі та активності, які б мали не епізодичний чи то ситуативний, а сталий та системний характер. І громадські організації та об’єднання могли б стати осередками формування такої культури. Однак наскільки ефективно та адекватно вони самі здатні репрезентувати громадські та соціальні інтереси та потреби людей? Значною мірою від відповіді на це запитання залежить і ступінь довіри громадян до неурядових організацій “третього сектору”.

Проблеми довіри до громадських організацій

Питання довіри у несприятливому соціальному середовищі інституціональної недовіри – одне із ключових для діяльності та розвитку громадських організацій та об’єднань. За даними досліджень Інституту соціології НАН України, на які я здебільшого тут посилаюся, менш ніж п’ята частина респондентів цілком і переважно довіряли діяльності благодійних фондів і громадських організацій

у дослідженнях періоду 2006–2014 років, а понад 40 % опитаних висловлювали щодо них різного ступеня недовіру і приблизно такої же частці респондентів важко визначитись щодо свого ставлення довіри чи недовіри щодо таких інституцій (табл. 4.3.4).

Таблиця 4.3.4

Рівень довіри благодійним фондам,
 громадським асоціаціям та об'єднанням (N=1800, %)

| Варіанти відповідей | Роки | | | | |
|------------------------------|------|------|------|------|------|
| | 2006 | 2010 | 2013 | 2014 | 2015 |
| зовсім не довіряю | 23,2 | 22,2 | 17,6 | 23,2 | 14,6 |
| переважно не довіряю | 26,8 | 25,2 | 24,0 | 23,6 | 19,0 |
| важко сказати, довіряю чи ні | 37,8 | 36,9 | 40,5 | 38,3 | 32,6 |
| переважно довіряю | 10,3 | 13,7 | 16,4 | 13,0 | 28,9 |
| цілком довіряю | 1,9 | 1,8 | 1,4 | 1,8 | 4,9 |

У дослідженні 2015 року бачимо сплеск довіри до громадських організацій – вже до третини респондентів їм довіряли (табл. 4.3.4). Переломним фактором зростання довіри до громадських організацій у цей період стало, очевидно, суспільне визнання важливої ролі волонтерського руху допомоги армії в особливих обставинах війни, у допомозі цих організацій щодо розв'язання соціальних проблем біженців та переселенців тощо (про це я буду говорити далі докладніше). Утім, тут зазначу, що навіть за таких позитивних зрушень, поки що зарано робити висновок про стабільну динаміку зростання довіри до громадських організацій – для цього необхідно простежити ці показники принаймні певний період часу.

Водночас, навіть спираючись на попередні (до 2015 року) показники довіри до громадських організацій, варто зазначити, що позитивними моментами є такі:

1) рівень довіри до громадських організацій був вищим, ніж рівень довіри щодо інших інститутів, особливо владних, а також вищим, ніж довіра до політичних партій: для порівняння: за результатами 2013 року, благодійним фондам і громадським організаціям довіряла майже п'ята частина респондентів, водночас лише 3,6 % довіряли уряду, 8,1 % – Верховній Раді, близько 14 % – місцевим органам влади, 6,7 % опитаних довіряли політичним партіям;

2) видається, що саме формулювання питання, яке поєднує благодійні фонди і громадські організації, не зовсім точно (чи

коректно) інформує про результат довіри саме до громадських організацій, до того ж в українській масовій свідомості термін “фонд” (чимось подібний до “траст”) може викликати якщо не негативні конотації, то принаймні насторожене ставлення.

Закономірним наслідком не зовсім помітної роботи вітчизняних НУО по інформуванню громадськості про свою діяльність або навіть й ігнорування цих аспектів (особливо коли йдеться про НУО проектно-менеджерського типу) є також і те, що люди часто не можуть висловити своє чітке ставлення щодо громадських організацій. А відтак – їм важко визначитись й у питанні довіри щодо них (від третини до 40 % респондентів це демонструє – *таблиця 4.3.4*). Адже все ще невизначене ставлення людей до громадських організацій пов’язано не лише із соціальною байдужістю громадян чи обережним ставленням до будь-яких організаційних утворень, а й також із недостатністю інформації щодо реально діючих та успішних громадських організацій, низькою результативністю та нестабільністю діяльності багатьох НУО, особливо щодо їх зусиль по залученню громадян у свою діяльність. У ширшому сенсі – це комплекс проблем ефективності та адекватності представництва громадськими організаціями та об’єднаннями всього спектра інтересів та захисту прав громадян. І тут для громадських організацій є доволі сприятливі можливості і перспективи розвитку.

Наприклад, щодо такої функції, як захист прав громадян варто зауважити й те, що це – не лише функція громадських організацій або принаймні не всіх. Тим не менше навіть у цій сфері громадські організації у вже згаданому опитуванні Інституту соціології НАН України 2013 року, на думку майже 10 % респондентів, були більш ефективними, аніж звернення до політичних партій (2,1 % респондентів), “тіньових” структур (4,6 %) та депутатів різних рівнів. Утім, тривожним симптомом для стану верховенства права в країні є інше: на думку більшості респондентів, найефективнішими засобами захисту власних прав є не спеціалізовані у цій сфері державні інститути справедливості, а родичі, знайомі та колеги (38,7 % відповідей), для порівняння – менш ніж п’ята частина опитаних респондентів (18,2 %) вважають правоохоронні органи і суд інституціями реального захисту прав громадян у разі їх порушення. А майже чверть опитаних взагалі не знають, які організації чи особи могли б зарадити у таких випадках.

Позитивним моментом для перспективи розвитку громадянського суспільства, зокрема мереж громадських організацій у країні,

є те, що респонденти опитування 2013 року все ж високо оцінювали важливість соціальної ролі громадських організацій у житті сучасного українського суспільства – 38,5 % опитаних вважали цю роль загалом важливою. Втім, видається, однак, що в цілому у високій оцінці респондентами ролі громадських організацій присутній і певний ефект масової проєкції щодо бажаної їх якості як корисних для суспільства, дієвих та ефективних. Цей ефект подібний до ставлення громадян до демократії – переважна більшість українських респондентів називають демократію найкращим суспільним устроєм, але й майже рівною мірою незадоволені станом її розвитку в країні.

Наскільки ж важливу роль, на думку респондентів, можуть відігравати громадські організації у різних конкретних сферах сучасного українського суспільства? Нас цікавили відповіді на це запитання як спроба окреслити орієнтири та потенціал розвитку громадського сектору саме з огляду на певний соціальний запит від самих людей, їх очікувань у реалізації своїх потреб та інтересів від діяльності громадських організацій (*табл. 4.3.5*).

Пріоритетні напрями розвитку та діяльності громадських організацій, на думку респондентів, повинні бути спрямовані передусім у соціальну сферу – соціальну допомогу та патронаж, здоров'я, екологію, дозвілля, благоустрій та культуру. Натомість сфера політичної діяльності та виборчі кампанії – традиційний напрям прикладання зусиль НУО, де українські громадські організації часто є найпомітнішими, особливо у виборчі періоди – поступаються тут своєю пріоритетністю у громадській думці. Така структура актуальних запитів щодо діяльності громадських організацій з боку суспільства не зовсім відповідає і наявній структурі напрямів діяльності громадських організацій, серед яких у 2010 році найбільша частка припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (16,7 %), об'єднання професійної спрямованості (10,4 %), молодіжні організації (9,6 %), об'єднання ветеранів та інвалідів (8,6 %), освітні та культурно-виховні організації (5,2 %) [Показники розвитку громадянського суспільства в Україні, 2012: с. 10].

Утім, не лише реальні соціальні запити з боку суспільства зумовлюють перспективу подальшого розвитку дієвих і ефективних мереж громадських організацій та об'єднань, зорієнтованих на реальні соціальні потреби людей. Загалом сприятливі перспективи розвитку громадянсько активної політичної культури та, зокрема, мереж громадських організацій у країні зумовлені такими двома обставинами.

Таблиця 4.3.5

Наскільки важливу роль можуть відігравати громадські організації у кожній з таких сфер українського суспільства?

(2013, N=1800, %)

| <i>Сфера суспільного життя</i> | <i>Важлива</i> | <i>Важко сказати</i> | <i>Не важлива</i> | <i>Не знаю</i> |
|---|----------------|----------------------|-------------------|----------------|
| Політика та виборчі кампанії | 37,3 | 25,5 | 27,6 | 9,6 |
| Контроль за владою та боротьба з корупцією | 42,6 | 19,1 | 30,0 | 8,3 |
| Надання допомоги бідним і соціально вразливим верствам населення | 58,5 | 19,8 | 15,3 | 6,5 |
| Захист природного середовища | 61,3 | 20,3 | 12,8 | 5,6 |
| Захист громадянських прав та свобод | 54,5 | 21,3 | 17,2 | 6,9 |
| Пропаганда здорового способу життя, профілактика наркоманії та алкоголізму | 64,9 | 17,7 | 11,1 | 6,4 |
| Дозвілля громадян – спорт, туризм, культурні ініціативи та клуби за інтересами | 60,4 | 20,1 | 13,2 | 6,3 |
| Благоустрій місць сумісного проживання, підтримка житлового фонду та помешкань, організація кондомініумів | 54,7 | 23,0 | 13,3 | 8,9 |
| Історична та культурна спадщина, просвіта та наука | 54,5 | 23,5 | 12,7 | 9,3 |

Перша пов'язана із потенційною, але все ще не реалізованою у вітчизняних умовах роллю добровільних громадських організацій як генераторів і каталізаторів визрівання позитивного соціального капіталу через розвиток солідаристських горизонтальних мереж та інституціоналізацію постматеріальних цінностей, сприятливих як для консолідації демократії в країні, так і для трансформації корупційно деформованого соціального середовища в домінуючий етос громадянського суспільства. Цей висновок підтверджується і результатами авторського дослідження 2003 року, проведеного на емпіричних матеріалах загальнонаціонального соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України [Степаненко, 2003d]. Зокрема, порівняльний аналіз цінісних орієнтацій респондентів – членів будь-яких громадських організацій чи об'єднань і респондентів, не залучених в активність громадських органі-

зації, показав, що цінності, які пов'язані з розвиненим соціальним капіталом (зрілою політичною культурою, громадянською активністю та компетентністю), тобто з цінностями та орієнтаціями, які асоціюються з успішністю утвердження демократії та формування цивілізованих ринкових відносин, більшою мірою репрезентовані серед соціально активної частини українського населення, членів громадських організацій. Громадська участь у спектрі цінностей таких респондентів сприймається та реалізується як природний розвиток і невід'ємний компонент їх орієнтацій на соціальну та особистісну активність. На українському матеріалі така кореляція підтверджує в цілому висновки про комплексний характер цінностей соціального капіталу, які об'єднують в інтерпретаціях таких дослідників, як Р. Інгларт і Р. Патнем соціально-творчу та громадянсько-політичну сфери активності особистості.

Друга сприятлива обставина щодо перспективи розвитку мереж справжніх добровільних громадських організацій зумовлена тим, що в суспільстві все ж визріває усвідомлення необхідності та важливості громадських самоорганізованих ініціатив, хоча і не обов'язково під “дахом” громадських організацій. І потенціал громадської самоорганізації, особливо щодо практичного досвіду та навичок щодо цього, вже не лише формується, а й проявляє вражаючі ефекти своєї результативності, зокрема в маніфестаціях громадської солідарності під час “революції гідності” 2013–2014 років та у потужному русі волонтерства в особливих обставинах військової агресії проти України. Втім, громадяни і в мирний час уже цілком усвідомлюють необхідність своєї участі у розв'язанні багатьох соціальних проблем і питань, особливо на місцевому рівні, своїми власними силами. Наприклад, у вже згаданому дослідженні 2013 року Інституту соціології за півроку до драматичних подій “революції гідності” близько 40 % респондентів висловлювали готовність (принаймні на рівні її декларування*) до безоплатної

* Декларації щодо готовності громадської участі, звичайно, не тотожні їх практичному втіленню. Це підтверджується, зокрема, тим, що у переліку основних занять людей у вільний від основної і домашньої роботи час громадська робота (участь у заходах партій, профспілок, громадських організацій, рухів, волонтерська робота тощо) займала, за результатами дослідження 2007 року Інституту соціології НАН України, останнє місце. У цьому дослідженні респонденти відмітили лише до 3 % згадувань щодо їх участі в громадській роботі у свій вільний час протягом року. Для зрівняння: перегляд телепередач та прослуховування радіопередач отримало 66,4 % згадувань, пасивний відпочинок – до 50 %, читання художньої літератури – 34,4 %, відвідування кафе, барів, дискотек – до 22 % згадувань, а робота за сумісництвом та додатковий заробіток – 11 %.

добровільної участі у таких повсякденних, але від того не менш важливих соціальних сферах, як допомога сиротам і нужденним, озеленення своїх міст і сіл, прибирання та упорядкування території за місцем проживання (табл. 4.3.6).

У таких соціальних сферах можливої громадянської активності, як “участь у забезпеченні правопорядку” або “організація дозвілля та відпочинку” готовність до участі респондентів є натомість порівняно невисокою – лише 12 % та 16,7 % респондентів відповідно позначили свою готовність до добровільної безоплатної участі. Хоча, зокрема, щодо забезпечення правопорядку респонденти можуть доволі справедливо вважати, що це – функція не громадськості, а радше правоохоронних органів. До того ж колишня радянська практика “народних дружин”, як і будь-яка організована владою громадська активність того часу, не була позбавлена вад і недоліків, а нові програми партнерства громадськості та поліції,

Таблиця 4.3.6

Умови участі у різних видах громадської діяльності
(2013, N=1800, %)

| Форми активності | Варіанти відповідей | | | | |
|--|---------------------------|------------------------|---------------------------|-------------------|------------------------|
| | Не згоден ні за яких умов | Згоден за повну оплату | Згоден за часткову оплату | Згоден без оплати | Не знаю/ важко сказати |
| допомога нужденним, сиротам та інвалідам | 15,0 | 6,3 | 11,7 | 42,8 | 24,1 |
| організація дозвілля та відпочинку | 23,1 | 16,9 | 16,8 | 16,7 | 26,5 |
| участь у забезпеченні правопорядку | 35,3 | 14,3 | 11,9 | 12,1 | 26,2 |
| участь в озелененні свого міста/села | 16,7 | 11,3 | 16,9 | 37,6 | 17,5 |
| участь у прибиранні території за місцем проживання | 16,7 | 11,6 | 13,8 | 39,5 | 18,3 |
| участь в об'єднанні співвласників багатокварт. будинків (ОСББ) | 28,5 | 11,2 | 10,3 | 14,3 | 35,7 |
| участь в органах самоорганізації населення (ОСН) | 8,3 | 9,7 | 9,8 | 0,1 | 42,2 |

поширені у багатьох демократичних країнах, ще не є розвиненими та популяризованими у нашій країні.

Деяко більше свідчать про все ще не розвинені навички до самоорганізації невеликі відсотки відповідей респондентів щодо добровільної участі у таких, порівняно нових формах самоуправління, як об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) та участь в органах самоорганізації населення (ОСН) (табл. 4.3.6). І хоча рух ОСББ наразі дійсно наражається на багато реальних проблем – від недосконалостей законодавства у цій сфері до суто практичних питань, коли ОСББ нав'язуються невластиві їм функції виконавця, а не замовника комунальних послуг, головна проблема в іншому. Будь-які, навіть найдосконаліші закони чи ініціативи у цій сфері комунального благоустрою не будуть результативними та ефективними без бажання та готовності громадян бути реальними власниками своїх будинків і нести повну відповідальність за свою власність. Цей висновок щодо потреби та відчуття власної відповідальності за організацію свого життя на всіх суспільних рівнях є справедливим і для інших сфер соціальної життєдіяльності, у які повинно бути залучене дієве та ефективне громадянське суспільство.

Отже, маємо доволі суперечливу картину. З одного боку, громадяни починають усвідомлювати важливість власної відповідальності, власних самоорганізованих ініціатив та зусиль у артикуляції та захисті своїх прав та інтересів і не обов'язково під “дахом” численних НУО. Приклади спонтанних суспільних ініціатив у широкому спектрі – від захисту співмешканцями своїх будинків проти нових забудов впритул і до різних масових маніфестацій (політичних демонстрацій, рухів на захист справедливості, акцій, спрямованих на захист соціально-економічних прав тощо) – стали вже звичним явищем суспільного розвитку країни. З другого боку, цим ініціативам часто бракує організаційного досвіду та послідовності, а бажання громадян об'єднуватись задля розв'язання нехай навіть конкретних локальних проблем, що їх турбують, ще не завжди досягає рівня практичної готовності це робити.

Власне, у такій ситуації і можуть проявити себе громадські організації, довести свою потрібність суспільству та ефективність у обстоюванні суспільних та соціальних інтересів, підвищити свій рівень довіри серед громадян. Основний вектор діяльності громадських організацій і об'єднань на сучасному етапі їх діяльності може бути спрямований на координацію й мобілізацію потенціалу

та ресурсів широкого, конвенційно визначеного “негромадянського” суспільства та різних соціальних груп у обстоюванні своїх прав та інтересів, у трансформації їх бажань до самоорганізації, яким, втім, ще не вистачає практичних навичок, до реальної готовності, практики та досвіду. Приклади такої ефективної роботи громадських організацій у країні вже є, зокрема в діяльності громадської мережі “Опора”, якій вдалося опанувати вдалу модель органічного поєднання адміністративного координування громадських, часто спонтанних зусиль з розвитком широкої всеукраїнської горизонтальної мережі волонтерів та партнерів – інших НУО.

Трансформація та адаптація мережі громадських організацій та об’єднань громадян до вимог часу і ситуації потребує також формування стратегій щодо наближення їх діяльності до реальних проблем громадян та окремих соціальних груп. Зокрема, перспективним шляхом розвитку громадянського суспільства в країні, що спирається на національні демократичні традиції та історичні практики, можуть бути зусилля НУО щодо формування суб’єктності місцевих громад та розвитку навичок ефективної самоорганізації людей. Цей напрям актуалізується і з перспективою децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, підвищення його повноважень та відповідальності у розв’язанні конкретних соціальних проблем та формування практичної громадської політики на місцевому рівні.

Адекватно зрозуміла інституціоналізація громадянського суспільства передбачає передусім формування ефективних горизонтальних зв’язків співпраці громадян, підвищення рівня їх правової культури, власної відповідальності та соціальної солідарності у зрозумілих та близьких їм практиках, таких, наприклад, як набуття та розширення навичок ефективного користування системою правозахисту, поширення практик контролю за владою у центрі та на місцях, ініціацію та координацію НУО національних і місцевих ініціатив щодо розв’язання конкретних суспільно-політичних та соціально-економічних проблем. Теза про те, що громадяни найчастіше об’єднуються для вирішення саме таких конкретних проблем чи завдань підтверджується і результатами опитування 2015 року Інституту соціології НАН України – так більш ніж п’ята частина опитаних респондентів зазначили, що упродовж року вони об’єднувались з іншими людьми для розв’язання проблем благоустрою місць сумісного проживання (ремонт під’їздів,

утеплення стін, озеленення тощо), кожний десятий респондент шукав спільників в організації культурного дозвілля та поліпшення умов навчання (виховання) своїх дітей, а 8 % опитаних респондентів об'єднала з іншими людьми волонтерська робота, підтримка переселенців, лікування та забезпечення воїнів АТО.

Отже, видається, що перспективним потенційним напрямом розвитку громадських організацій і може бути сприяння та координація формування моделей подібної низової горизонтальної співпраці громадян, передовсім у розв'язанні конкретних соціальних та повсякденних питань, зокрема через допомогу ініціативам житлово-комунальних кондомініумів та ОСББ, у сприянні розвитку місцевих громад та у налагодженні їх співпраці з органами місцевого самоврядування. Таким чином, актуальним викликом для існуючих вітчизняних громадських організацій та мереж є такий вибір: або бути клітинкою патерналістського суспільства з усіма його неформальними правилами гри, залишатись напівпрофесійними менеджерськими структурами “третього сектору” чи навіть бізнес-проектами у сфері соціального підприємництва, або своїм існуванням та реальною діяльністю стати катализаторами нових інституціональних змін через поширення вдалих практик самоорганізації громадян та представництва їхніх інтересів.

На прикладі всього комплексу проблем формування мережі громадських організацій як через призму проявилось і складне становлення громадянського суспільства в незалежній Україні, що повною мірою відображає також непослідовний та часто суперечливий процес посткомуністичної трансформації з усіма соціальними наслідками її структурних деформацій. Однак основне завдання початкового етапу трансформації – підготовка сприятливих суспільно-політичних, економічних і соціокультурних умов для успішної суспільної модернізації в Україні, на відміну від європейських країн успішних демократичних революцій кінця 1980 – початку 1990-х років, так і не було виконане. Історичною спробою завершення цього незавершеного характеру національно-демократичної революції в Україні і водночас важливим етапом становлення громадянського суспільства в країні стала “помаранчева революція” 2004–2005 років, соціальні фактори та наслідки якої у перспективі інституціоналізації практик та цінностей громадянського суспільства буде проаналізовано у наступному підрозділі.

4.4. “Помаранчева революція” 2004 року: досвід незавершеної суспільної модернізації

“Кольорові” революції, зокрема українська “помаранчева” 2004 року, стали не лише кошмаром автократичних режимів, а й стимулювали численні дослідження та реконцептуалізації багатьох аспектів у теоретичних студіях демократизації та суспільних рухів, поставторитарних трансформацій, глобального громадянського суспільства, студій сучасних соціальних медіа та інших напрямів сучасного суспільствознавчого дискурсу. Моя мета — окреслити ті аспекти “помаранчевої революції”, які були зумовлені особливостями посткомуністичної трансформації в Україні і стали важливим етапом у становленні вітчизняного громадянського суспільства у різних його проявах, зокрема, у формуванні соціального капіталу горизонтальних неформальних мереж, у практиках солідарності та мобілізацій із залученням технологій цифрової ери, врешті — в успішному досвіді низової суспільної мобілізації та самоорганізації й означенні нових масових форм громадянської активності.

Це — також спроба поглянути на “помаранчеву революцію” не лише з експертної точки зору з огляду вже десятирічної історичної дистанції, а й у історичній реконструкції стану масової суспільної свідомості щодо її оцінок природи та причин цих подій, а також у виявленні особливостей суспільно-політичної активності громадян у цей період.

Фабула розвитку і суспільна природа подій

Історична фабула подій і розгортання “помаранчевої революції” 2004 року в Україні є такою. Президентські вибори 2004 року знаменували завершення правління країною Л. Кучми, який намагався під демократичним антуражем виборчої процедури передати політичний спадок свого автократичного режиму єдиному висуванцю від влади прем’єр-міністру В. Януковичу. Політична опозиція на чолі з В. Ющенком, однак, здобуває перемогу в першому турі 31 жовтня 2004 року. У другому турі 21 листопада, який проходить з грубими та масштабними фальсифікаціями процедури та результатів виборів, переможцем оголошується В. Янукович.

3 22 листопада 2004 року – дня, який деякі спостерігачі тоді називали днем народження сучасної української політичної нації та громадянського суспільства, стрімко розгортається небачена в новітній історії України хвиля масових маніфестацій та мітингів протесту проти фальсифікації результатів виборів. Загальнонаціональна акція громадянської непокори переростає у “помаранчеву” (за політичними кольорами опозиції) багатомільйонну хвилю, яка охоплює Київ, західні та центральні регіони, де В. Ющенко здобув переконливу перемогу. Столиця України перетворюється на загальнонаціональний центр протестного “помаранчевого” руху. В центрі Києва з’являється наметове містечко, центральна площа столиці – Майдан Незалежності – стає грандіозною відкритою політичною трибуною опозиції, своєрідною сучасною “агорою” [Stepanenko, 2010]. Аудиторія та дійові особи Майдану – сотні тисяч громадян, які безпосередньо беруть участь у мирних акціях протесту та маніфестаціях. А телеаудиторія цього дійства завдяки прямим трансляціям опозиційного 5-го ТВ каналу – мільйони громадян. Демонстранти обкладають пікетами та фактично беруть в облогу будинки Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів та українського парламенту – Верховної Ради. Виконавча влада країни паралізована. Політична опозиція формує Комітет національного порятунку, який декларує свій контроль над ситуацією в країні. На фоні політичного протистояння сторін у країні стрімко розвивається глибока політична криза. Київ перетворюється на гарячу точку Європи. Сюди поспішають модератори переговорного процесу з Європейського Союзу, Польщі, Литви та Росії. Розв’язання політичної кризи переноситься у Верховну Раду, яка стає чи не єдиним легітимним центром діючої політичної влади в країні. Український парламент приймає постанову про визнання результатів другого туру виборів недійсними. Верховний Суд України після тривалого, майже тижневого розгляду справи приймає аналогічне рішення та призначає повторний тур виборів на 26 грудня 2004 року. Сторони політичного протистояння формально повертаються на вихідну точку передвиборчої боротьби, але опозиція має не лише моральну перевагу, а й суттєві політичні перемоги у прийнятих змінах до закону “Про вибори Президента України”, зміни складу ЦВК і місцевих виборчих комісій та винесення політичної недовіри уряду з прем’єром В. Януковичем. Вертикаль адміністративного ресурсу влади є зруйнованою. Призначене судом переголосування другого туру 26 грудня прино-

сить перемогу майже з 8 % відривом опозиційного кандидата В.Ющенко. “Помаранчева революція” досягла свого успіху, принаймні у цьому політичному вимірі боротьби за владу.

Суспільно-політичні причини та фактори “помаранчевої революції”

Українські події 2004 року після більш ніж десятирічного періоду після падіння комунізму у країнах Центральної та Східної Європи знову актуалізували проблеми складних посткомуністичних трансформацій. Адже на відміну від загалом успішної політичної демократизації в східноєвропейських країнах в Україні суспільна енергія революційного оновлення у період кінця 1980 – початку 1990-х років здебільшого була спрямована на здобуття та утвердження незалежної держави. Колишня комуністична номенклатура вдало “каналізувала” це споконвічне прагнення народу для збереження своєї політичної влади, а частина нової демократичної еліти була інкорпорована у владний симбіоз старої номенклатури та нової державницької бюрократії. Українська демократична революція залишилась незавершеною. І, у певному сенсі, “помаранчева революція” стала, по суті, другою історичною спробою суспільства забезпечити виконання базових завдань східноєвропейської посткомуністичної трансформації – таких, як формування цивілізованої та прозорої ринкової економіки, демократизація політичного процесу й утвердження верховенства права. Водночас це було не просто східноєвропейське дежавю більш ніж десятирічної давнини. “Помаранчева революція”, безумовно, мала свою специфіку та особливості – власну українську суспільно-політичну та соціокультурну ідіому й не лише вже згадуваний її аспект, що проявлявся у незавершеності національно-державного формування.

Ця особливість полягала у тому, що в українському суспільному бутті вже за ранній період посткомуністичної трансформації накопичились якісно нові системні деформації соціального розвитку. Державницький фасад фактично прикривав розвиток напівкримінального суспільного устрою, у якому кланово олігархічні групи та нова бюрократія приватизували та монополізували під своїм контролем як державні ресурси, так і сам державний апарат. Відмінними рисами цього суспільного устрою стали корумпована непрозора економіка, більша частина якої перебувала у “тіні”, корпоративне зрощення влади, політики та більш-менш успіш-

ного великого бізнесу, а також майже відсутність верховенства права в суспільному та політичному житті країни. Україна повільно, але неухильно рухалась до стану формально демократичного, а по суті – авторитарного політичного режиму та засмоктувалась до “сірої”, як здавалося (для таких спостерігачів, як Т. Карозерс) безнадійної для змін, зони контрольованого суспільно-політичного життя та масово поширеної системної корупції.

Переконлива перемога опозиції над традиційними пострадянськими фаворитами попередніх виборчих перегонів – комуністами на парламентських виборах 2002 року означила новий етап українського суспільно-політичного розвитку. Суть його полягала у зміні основних суспільно-політичних акцентів від декомунізації (гасла східноєвропейських революцій кінця 1980-х років) до “розмафіїзації” суспільства [Степаненко, 2005а; 2005h]. Йшлося не лише про кланово-підпорядковану державну машинерію, що діяла за принципами жорсткої ієрархічної залежності та особистої лояльності до верхівки своїх членів, а й про формування в посткомуністичній Україні мафіозно-клієнтелістського соціального порядку, що пронизує усе суспільство. І це – не публіцистичні афектації. За даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, більшість респондентів (40,2 %), відповідаючи на запитання про соціальні групи, які відіграють значну роль у житті українського суспільства, у революційному 2004 році (як, утім, і в попередніх, з 1994 року, опитуваннях)* із завидною стабільністю ставили на провідні місця за своїм впливом на суспільство “мафію і злочинний світ” та представників державно-бюрократичного апарату (*табл. 4.4.1*).

Наприкінці 2004 року відбулася спроба зламу цієї страшної інерції формування та укорінення мафіозно-корумпованого укладу всього суспільного життя в Україні. У політичному контексті ця інерція системної корупції в країні передбачала вже не вільні вибори без маніпуляцій та прозорим підрахунком голосів, а по суті – призначення спадкоємця під виборчим антуражем. І спроба зламу цієї інерції системи відбулася саме завдяки масовому бажан-

* У наступний період, після 2004 року, “мафія і злочинний світ” як узагальнений концепт корпоративно-кланового олігархічного укладу хоча і зберігає свої впливові позиції у громадській думці, але монополія її суспільного впливу була суттєво підірвана саме після “помаранчевої революції” – зокрема, показовими є показники 2005 і 2008 років (*табл. 4.4.1*).

Таблиця 4.4.1

Як Ви вважаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства? (N=1800, %)

| Соціальні групи | Роки | | | | | | | |
|------------------------------------|------|------|------|------|------|------|------|------|
| | 1994 | 1999 | 2002 | 2004 | 2005 | 2008 | 2011 | 2014 |
| робітники | 23,4 | 19,7 | 27,2 | 22,4 | 25,4 | 23,8 | 15,8 | 24,1 |
| селяни | 20,9 | 15,4 | 22,4 | 17,8 | 19,3 | 18,9 | 11,4 | 16,0 |
| інтелігенція | 16,3 | 11,3 | 17,3 | 13,2 | 18,1 | 15,3 | 8,7 | 15,4 |
| підприємці, бізнесмени | 24,2 | 30,7 | 28,0 | 27,0 | 31,9 | 33,4 | 36,1 | 36,9 |
| керівники держпідприємств | 16,2 | 14,7 | 13,9 | 13,8 | 15,4 | 14,7 | 10,6 | 13,1 |
| службовці держапарату (чиновники) | 29,1 | 33,3 | 23,9 | 23,6 | 25,7 | 29,4 | 27,6 | 25,4 |
| пенсіонери | 1,9 | 2,7 | 6,8 | 3,1 | 6,8 | 3,8 | 4,3 | 4,3 |
| керівники сільгоспідприємств | 10,7 | 8,1 | 8,6 | 5,8 | 7,5 | 9,1 | 4,5 | 5,9 |
| лідери політичних партій | – | – | 24,5 | 25,9 | 28,3 | 36,9 | 28,8 | 35,8 |
| військові | 6,6 | 5,3 | 8,1 | 4,8 | 7,5 | 7,2 | 4,1 | 10,4 |
| працівники міліції, служби безпеки | 7,9 | 9,9 | 14,5 | 12,6 | 12,8 | 12,8 | 11,2 | 12,5 |
| судді та працівники прокуратури | – | – | 11,3 | 9,8 | 10,7 | 13,7 | 11,0 | 14,5 |
| мафія, злочинний світ | 33,9 | 43,9 | 38,3 | 40,2 | 30,7 | 32,9 | 39,3 | 34,6 |
| інші | 0,7 | 1,3 | 1,1 | 0,8 | 1,6 | 1,5 | 1,9 | 1,8 |
| ніхто не відіграє | 4,2 | 3,6 | 2,3 | 2,8 | 2,3 | 2,9 | 6,4 | 4,3 |
| важко сказати | 17,4 | 13,1 | 13,1 | 12,6 | 14,2 | 9,7 | 11,6 | 12,3 |
| не відповідали | 0,2 | 0,1 | 0,4 | 0,1 | 0,2 | 0,1 | 0,0 | 0,1 |

ню людей її змінити. Симптоматичним є те, що в післяреволюційному опитуванні початку 2005 року “мафія і злочинний світ” втратили свій абсолютний соціальний вплив і займали вже другу позицію після підприємців та бізнесменів (табл. 4.4.1). До слова сказати, саме участь, а також організаційна та фінансова підтримка цієї революції представниками малого та середнього бізнесу, які чи не найбільше потерпали від мафіозно-корумпованих суспільних відносин у країні та чиновницьких зловживань, великою мірою забезпечили її успіх та ефективну організацію.

Якими ж, на думку самих респондентів загальнонаціонального опитування 2005 року Інституту соціології НАН України, були основні причини політичної активності громадян у період “пома-

ранчевої революції”? За результатами цього опитування 2005 року (респонденти могли обрати не більше трьох позицій у відповідях на це запитання), наявним був широкий спектр причин масових протестних акцій, а відтак – і мотивів громадянської активності у цей період [Степаненко, 2005а; 2005h]. Насамперед більшість респондентів (41,9 %) погоджувались, що це був протест проти влади, майже третина з опитаних убачали причини революції в надіях та очікуваннях громадян на покращення свого матеріального становища, чверть опитуваних схильні були пояснювати масову громадянську активність під час цих подій із неприйняттям кандидатури одного з претендентів на пост президента і доволі вагомими (близько 20 % відповідей респондентів на кожну позицію) були такі причини революції, як “турбота про майбутнє своїх дітей”, “емоційний протест проти несправедливості” та “пробудження української національної свідомості”.

Звичайно, таке позиціонування окремих причин “помаранчевої революції” є доволі умовним, адже в дійсності у масовій свідомості спрацьовують складна взаємодія та переплетіння причин і мотивацій різної природи (політичні, емоційні та раціонально-економічні фактори). До того ж у постреволюційний період (на час проведення дослідження у лютому–березні 2005 року) вже відбулася певна динаміка переоцінки цінностей та раціоналізацій, пов’язаних насамперед з можливим “охолодженням” психологічно-емоційних причин та артикуляцією суспільно-політичної прагматики.

Однак, видається, що *влада* в її узагальненому образі для масової свідомості втілювала всі гріхи та недоліки системи. Владні інституції, які часто є непопулярними у багатьох країнах, за даними наших та інших досліджень, мали серйозний дефіцит суспільної довіри та були позбавлені громадської підтримки в Україні. Зокрема, “касетний скандал” 2001 року та подальша політична криза, пов’язані з трагічною загибеллю журналіста Г. Гонгадзе та звинуваченнями щодо цього вищих посадовців країни, підірвали рештки моральної та суспільної легітимності існуючої президентської влади. Згідно з даними опитувань моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2005 року майже 40 % респондентів дали найнижчу оцінку попередній діяльності Л. Кучми на посту Президента України.

Очевидним є також і те, що “ручне” персоналізоване владне управління не за законами, загальними та рівними для всіх, а *по поняттях* (тобто у неформальний, нерегульований законами спо-

сіб) було вкрай неефективним і не задовольняло переважну більшість громадян. За даними згадуваного дослідження, майже половина респондентів у 2002–2004 роках були переважно не задоволені роботою органів місцевої (тобто в ідеалі максимально наближеної до людей) влади і більше ніж 40 % опитуваних у цей період були переконані, що обраний від виборчого округу депутат не здатен виразити інтереси виборців. Ефективне мобілізаційне гасло виборчої кампанії В. Ющенка та “помаранчевої революції” “жити за законами, а не по поняттях” у своєму конкретному контексті влучно актуалізувало цю проблему.

Накопичений протестний потенціал суспільства, традиційно спрямований проти влади та майже автоматично трансльований на “владного кандидата”, стали одними з вирішальних причин розгортання “помаранчевих” протестних акцій. Варто також згадати таку традиційну особливість масової свідомості українського суспільства, як персоніфіковане ставлення до влади. Персоніфікація влади є у певному сенсі зворотним боком її демонізації або, навпаки, ідеалізації. Майже чверть респондентів як причину протестів відзначили неприйняття одного з кандидатів як особистості на посаді президента. І хоча такий мотив персоніфікації занадто спрощував проблему деформованих суспільних відносин, саме зміна влади у масовій свідомості стала тим основним важелем, за допомогою якого громадяни сподівались на суспільно-політичні зміни на краще. Войовничий суспільно-політичний протест проти влади та можливість її зміни органічно поєднувався і з надіями для багатьох людей на покращення свого матеріального становища та зі сподіваннями на кращі перспективи для майбутнього своїх дітей.

Власне, сама логіка президентських перегонів передбачала можливість та перспективу зміни президентської влади в країні. Причому в зручний, мирний, а отже, прийнятний для переважної більшості громадян та частини далекоглядної української політичної еліти спосіб. І саме намагання українських владців передати владу як один із різновидів товару чи капіталу (подібно до кредитів, акцій, заводу чи санаторію) “своїм” людям надзвичайно загострили проблему вибору для багатьох громадян, а найбільш активних із них перетворили на палких прибічників та учасників “помаранчевої революції”. Сприйняття ж В. Януковича як “свого”, “земляка” та “господарника, що розуміє потреби простих людей” донбаськими виборцями, які, власне, і сподівались на економічні та соціальні

преференції для регіону з боку донбаського представника на українському владному олімпі, лише підтверджували деформований характер системних відносин, що сформувались в Україні.

Варто прокоментувати доволі вагомі, на думку респондентів, економічні пояснення причин “помаранчевої революції”, а саме — надії та сподівання багатьох громадян на покращення свого матеріального становища в результаті політичних змін. Економічна складова політичних програм кандидатів і політичних партій на виборах у будь-якій країні є важливим та універсально необхідним компонентом їх пропозицій щодо майбутнього контракту з суспільством. Політична логіка виборів за визначенням пов’язує цю перспективу саме зі зміною політичної влади. В Україні кінця 2004 року цей алгоритм класичного раціонального вибору “зміна влади = покращення матеріального становища громадян” мав, однак, свої особливості, які проявлялись у політичному акценті саме на першому компоненті цієї формули. Справа в тому, що українська революція не була революцією голодних. На відміну від масових суспільних мотивацій у поваленні політичного режиму С. Мілошевича в Сербії та усуненні від влади уряду Е. Шеварднадзе в “революції троянд” у Грузії на початку 2004 року в Україні кінця 2004 року був відсутній той фактор соціально-економічного відчаю, яким характеризувались зруйнована та спустошена війною Сербія та доведена до економічного колапсу Грузія. Навпаки, з початку 2000-х років українська економіка відзначалась, принаймні за офіційною статистикою, найвищими у Європі (та серед найвищих у світі) темпами економічного зростання та сприятливими макроекономічними показниками. Інша справа, що переважна більшість громадян країни, за найбільш правильним економічним “гаманцевим” індикатором, виразно відчувала невідповідність поміж рожевими офіційними макроекономічними реляціями та суттєвими покращаннями у власному добробуті. Відтак, несправедливий соціально-економічний розподіл суспільного багатства, освячений існуючими соціальними та владними відносинами в країні, і був, інтерпретуючи думки респондентів, характерним поєднанням політичних та економічних причин “помаранчевої революції”. Фактор масових надій і сподівань на краще, пов’язаних з можливістю зміни політичної влади, асоціюється також з такою вагомою для респондентів причиною громадянської активності, як “турбота про майбутнє своїх дітей”.

Результати експрес-опитувань колегами-соціологами жителів наметового містечка та власні спостереження безпосередньо під час цих подій свідчили про особливу роль емоційного фактору несприйняття несправедливості у лавиноподібному розгортанні “помаранчевих” протестних маніфестацій. Ці спостереження підтверджуються також результатами моніторингового дослідження, згідно з якими фактор особистого емоційного протесту як причину революції відзначили понад 20 % респондентів. Значною мірою завдяки насиченим і агресивним конфліктуючим політтехнологіям та активній політичній риторичі виборча кампанія 2004 року, як підтверджує опитування, набула також особливостей морально-есхатологічного вибору поміж добром і злом, правдою та кривдою, справедливістю та несправедливістю.

Натомість в оцінках масовою свідомістю значення такого фактору, як геополітичний вибір поміж Заходом та Росією виявилось досить незначним, особливо порівняно з інтенсивністю передвиборчої політичної риторики та численними коментарями політологів-публіцистів на цю тему. Це могло свідчити як про певну ситуативну маргіналізацію геополітичних проблем для масової свідомості українських громадян, так і про формування масової диспозиції певної соціокультурної “україноцентричності”, яка отримує розумне розв’язання проблеми геополітичного розподілу країни у формуваннях сенсів національної та територіальної належності “тут і зараз” та спокійному визнанні особливостей національної ідентичності.

Основні причини “помаранчевої революції”, зокрема “протест проти влади”, “сподівання на покращення свого матеріального становища”, “турбота про майбутнє своїх дітей” і особливо “пробудження української національної свідомості”, відзначались більшою інтенсивністю за частотою згадувань для респондентів заходу та центру країни – регіонів, які були основною електоральною базою опозиційного кандидата, а згодом – найактивнішими у цих подіях. Протестна активність заходу та центру майже у півтора раза перевищувала цей показник на півдні та сході, а такий чинник, як “пробудження української національної свідомості” майже утричі є більш вагомим для респондентів цих регіонів порівняно з представниками сходу та півдня країни (табл. 4.4.2).

Також симптоматичним є те, що для респондентів сходу та півдня країни – регіонів, які були основною електоральною базою провладного кандидата, було значно важче визначитись з пояснен-

Таблиця 4.4.2

Регіональний розподіл поглядів щодо причин
 “помаранчевої революції” (2005, N=1800, %)*

| Причини “помаранчевої революції” | Регіон | | | | Загалом по масиву |
|--|--------|-------|---------|------|-------------------------|
| | Захід | Центр | Південь | Схід | |
| протест проти влади | 53,7 | 47,5 | 37,8 | 32,8 | 41,9 |
| надія на покращення свого матеріального становища | 37,4 | 36,6 | 23,7 | 24,8 | 30,5 |
| неприйняття кандидатури одного з претендентів на пост президента | 23,9 | 23,5 | 22,2 | 27,0 | 24,7 |
| турбота про майбутнє своїх дітей | 31,1 | 29,0 | 14,4 | 13,9 | 21,7 |
| емоційний протест проти несправедливості | 26,6 | 22,8 | 16,7 | 15,7 | 20,1 |
| пробудження української національної свідомості | 33,2 | 24,7 | 11,9 | 9,1 | 18,8 |
| вибір поміж добром та злом | 24,7 | 13,2 | 7,4 | 8,9 | 13,2 |
| бажання брати участь у видовищному дійстві | 2,4 | 4,9 | 13,7 | 16,3 | 9,9 |
| вибір геополітичних орієнтацій поміж Заходом та Росією | 2,9 | 1,6 | 7,4 | 8,3 | 5,2 |
| інше | 0,5 | 1,2 | 1,9 | 3,6 | 2,1 |
| важко відповісти | 4,7 | 12,1 | 23,7 | 21,3 | 15,7 |

нями причин “помаранчевих” акцій порівняно зі значно активнішим у цих подіях населенням заходу та центру країни. Зокрема, відсоток респондентів на сході, яким було важко відповісти на запитання щодо причин протестів, більш як у чотири рази перевищував аналогічну частку респондентів на заході країни. Такі регіональні характеристики загалом підтверджують характерну регіональну політичну географію країни і згодом я докладніше спинюся на цих та деяких інших особливостях громадянської активності та політичної поведінки населення, які проявились

* Сума відповідей перевищує 100 %, оскільки респонденти відзначали до трьох відповідних причин “помаранчевої революції”.

під час “помаранчевої революції”, а також майже точно були відтворені через десять років, у подіях “революції гідності” 2013–2014 років. Тут же варто ще зазначити, що сплеск суспільно-політичної активності наприкінці 2004 року в Україні став також результатом повільних і непомітних, на перший погляд, внутрішніх суспільних процесів накопичення протестної енергії та певних позитивних трансформацій масових цінісних орієнтацій. До того ж визрівання цих змін збіглося у часі з політично сприятливим фактором президентських перегонів кінця 2004 року і реалізувалось у хвилі доволі масового суспільного прагнення до змін. Отже, внутрішня логіка “помаранчевих” подій, вбирала в себе дві взаємопов’язані тенденції розвитку українського суспільства того періоду – критичне накопичення системно-структурних патологій і визрівання внутрішньої здатності соціального організму до свого самоочищення та народження нових соціальних якостей.

Постмодерний coup d’etat чи національно-демократична революція?

Концептуальні питання десятирічної давнини з приводу того, чи була це справді революція, нехай не в її класичному розумінні, а хоча б у тих посткласичних неконвенційних значеннях, якими дослідники й досі визначають хвилі суспільно-політичних змін у Європі кінця 1980 – початку 1990-х років, як-от: “дивні”, “тихі”, “оксамитові” (але революції) *революції*, тобто поєднання реформ *згори* із коригуючим тиском *знизу*, конвергенція систем, трансформація політичного режиму через вичерпання ресурсів та колапс командно-адміністративної системи тощо – і тоді, ще у 2005 році, відзначались невизначеністю та обережністю. Більшість серйозних коментаторів цілком слушно чекали на потужнішу рефлексивну оптику, яка була б наявною з певної історичної дистанції, аби оцінити реальні результати декларованого “помаранчевого” проекту суспільного реформування. Тим паче невизначеним був навіть ступінь радикальності (або радше революційності) його розриву із гібридно проміжним режимом поміж автократією та демократією. Втім, уже через деякий час стали зримими такі “родові плями” колишнього українського соціального буття, як клієнтелізм та кумівство, вільна інтерпретація та вибіркоче застосування закону, непослідовність політичних рішень, елементи непрозорості та непублічності у діяльності вже нової влади. А вже з сьогоденної історичної дистанції є очевидним, що “помаранчева револю-

ція” не виправдала багатьох сподівань і була радше повстанням під проводом політичної опозиційної контреліти, тим не менш підтриманим у своїх кращих мотивах та очікуваннях масовим тиском знизу. І тут вже не концептуальні тонкощі важливі, а вирішальними доводами є реальні практичні результати в цілому втраченого другого шансу на реформування країни з 2004 року.

Втім, навіть і тепер можна оцінити доволі тверезий реалізм і суперечливість оцінок щодо “помаранчевої революції” у громадській думці за результатами вже згадуваного опитування Інституту соціології 2005 року. Для активних учасників і симпатиків цих подій (понад 20 % респондентів того опитування у тій чи іншій формі були задіяні у “помаранчевій революції”) вона була революцією та “свідомою боротьбою громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав”, а в оцінках інших — “путчем”, “державним переворотом”, “помаранчевим шабашем” чи то “заколотом”, спланованим та спланиваним із-за кордону. І хоча, з методологічної точки зору, оцінки респондентами природи та причин “помаранчевих” подій в Україні не були (і тим паче нині не є) істиною в останній інстанції, позаяк критерій істинності (тим більше суспільно-історичної) не завжди пов’язаний зі статистичною більшістю, принаймні три показники, які, на мою думку, відображають доволі реалістичні оцінки “помаранчевої революції” у громадській думці вже у 2005 році, є важливими для її розуміння.

По-перше, переважала точка зору респондентів, які вважали “помаранчеву революцію” організованою акцією, залучаючи такі різні смисли та конотації організованості, як “свідома боротьба громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав” та “організований державний переворот”, який відбувся чи то за підтримки Заходу, чи був ретельно підготовленим внутрішньою політичною опозицією. Отже, респонденти опитування 2005 року в своїх оцінках “помаранчевої революції” здебільшого схилились до думки про радше організований, аніж стихійний характер цих подій [Степаненко, 2005а; 2005h]. По-друге, відзначаючи доволі високий рейтинг у масовій свідомості теорії заколоту та зарубіжної режисури щодо “помаранчевих” подій, варто все ж зазначити, що більшість опитаних громадян дотримувалась думки про переважно внутрішні причини та рушійні сили цієї революції.

І, нарешті, по-третє, симптоматичним було те, що значній частці респондентів (18,3 %) було важко визначитись щодо природи “помаранчевих” подій. Можна припустити, що ці люди радше

схилялись до найбільш вірогідних “синтезованих” версій щодо частково внутрішніх та частково зовнішніх факторів суспільно-політичних протестів 2004 року, частково їх стихійності (за визнанням самих опозиціонерів, розмах та масштаб розгортання протестних акцій перевершили всі їх найбільш сміливі сподівання) і великою мірою їх планування та організації. Ця реалістична позиція, яка наближається до експертного погляду щодо українських подій кінця 2004 року, була також певним відображенням перебування масової свідомості у реальній інформаційній ситуації “часткових” істин щодо “помаранчевої революції” в контексті протистояння суперечливих та конфліктуючих революційних і постреволюційних дискурсів у різнобарвній політичній палітрі країни.

Громадська думка про природу “помаранчевих” подій щодо їх цілком внутрішнього походження, стихійності чи спланованої організації, включаючи фактор “експорту” революції з-за кордону, не відзначалась суттєвими коливаннями за такими соціально-демографічними характеристиками респондентів, як їх стать, вік чи освіта. На таке загальне ставлення також не впливав суттєво фактор належності чи неналежності респондентів до будь-яких громадських організацій, об’єднань чи рухів. Однак думки респондентів щодо природи “помаранчевих” подій доволі суттєво відрізнялись залежно від фактору особистої участі респондентів у будь-якій якості в цих подіях, а також залежно від регіональних та етнічних самоідентифікацій респондентів [Степаненко, 2005h; Stepanenko, 2005].

Особиста участь громадян у революції визначала їх домінуюче уявлення про неї як “свідому боротьбу громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав”. Тобто цілком природним буде припустити, що переважна більшість учасників протестних акцій свідомо та добровільно брала в них участь, а отже, аргументувала свій власний погляд (або раціоналізувала у такий спосіб) особисті мотиви своєї громадянської активності в цей період. Натомість особиста позиція дистанціювання чи неучасті респондентів саме у “помаранчевих” протестних акціях (а не у можливих політично-“блакитних” протидіях щодо них) найчастіше була пов’язана з невизначеним, критичним або негативним ставленням до суспільно-політичних подій кінця 2004 року. Таке ставлення більше асоціювалось із поглядами на ці події як на внутрішньо чи зовнішньо політичний організований заколот проти влади (табл. 4.4.3).

Таблиця 4.4.3

Ставлення до “помаранчевої революції”
 та особиста участь респондентів у ній (2005, N=1800, %)

| Ставлення до “помаранчевої революції” | Особиста участь у революції | | Загалом по масиву |
|---|--------------------------------|-------------------|----------------------|
| | Брав будь-яку участь | не брав участі | |
| свідома боротьба громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав | 64,3 | 25,3 | 33,3 |
| державний переворот, що був здійснений за підтримки Заходу | 8,0 | 28,2 | 23,9 |
| державний переворот, підготовлений політичною опозицією | 7,7 | 13,7 | 12,4 |
| стихійний протест населення | 15,5 | 10,9 | 11,8 |
| важко відповісти | 4,5 | 21,9 | 18,3 |
| не відповіли | | | 0,3 |

Представники заходу та центру країни – регіонів, які були найпослідовнішим електоратом політичної опозиції у президентських виборах 2004 року та найактивніше підтримали її під час “помаранчевої революції”, також більше схилились до оцінок цих подій як “свідомої боротьби громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав”. Натомість, погляд на “помаранчеву” активність як на внутрішньо чи зовнішньо організований заколот був більше притаманним респондентам, які проживають на півдні та сході країни (табл. 4.4.4).

Політичне позиціонування основних претендентів на президентську посаду у виборах 2004 року поміж основними українськими етнокультурними та геополітичними полюсами – з одного боку, переважно україномовним та політично національно орієнтованим заходом та центром та з другого – російськомовним сходом та півднем (за винятком політично поділеної навпіл Херсонщини), в яких здебільшого концентрується переважна частина етнічного російського населення в Україні (особливо в Криму), зумовили не лише характерний регіональний, а й відповідний етнокультурний розподіл у ставленні респондентів до “помаранчевої революції”. Пропорційна частка респондентів – етнічних росіян, які вважали її “державним переворотом, що був здійснений за підтримки Заходу”, більш ніж удвічі перевищував частку своїх

Таблиця 4.4.4

**Регіональний розподіл поглядів у ставленні
до “помаранчевої революції” (2005, %, N=1800)**

| Ставлення до “помаранчевої революції” | Регіон | | | | Загалом по масиву |
|--|--------|-------|---------|------|----------------------|
| | Захід | Центр | Південь | Схід | |
| свідома боротьба громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав | 58,2 | 41,9 | 23,0 | 17,3 | 33,3 |
| державний переворот, що був здійснений за підтримки Заходу | 5,8 | 12,0 | 34,2 | 39,1 | 23,9 |
| державний переворот, підготовлений політичною опозицією | 8,4 | 12,2 | 12,3 | 15,0 | 12,4 |
| стихийний протест населення | 17,4 | 15,7 | 6,7 | 7,9 | 11,8 |
| важко відповісти | 10,2 | 18,2 | 23,8 | 20,7 | 18,3 |
| не відповіли | - | - | - | - | 0,3 |

однодумців серед етнічних українців (45,8 % росіян і 18,6 % українців схилилися до такого погляду). Натомість ця етнокультурна пропорція була практично зворотною у погляді на революцію як “свідому боротьбу громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав” – 38,4 % усіх респондентів – етнічних українців і лише 13,5 % респондентів-росіян дотримувались цієї позиції.

Безперечно, чинник політичної мобілізації двох основних етнокультурних груп України відіграв важливу роль як у політичній передвибірній боротьбі основних претендентів на президентство, так і формування особливих національно-культурних смислів “помаранчевої революції”. У цьому сенсі події кінця 2004 року були не просто громадянським, а переважно ще і *національно-демократичним* громадянським повстанням. Поєднання ідей демократичного оновлення суспільства та влади і утвердження політики національних інтересів були органічно та ефективно поєднані в мобілізаційних “помаранчевих” гаслах. Більше того, в Україні, з її незавершеними процесами формування громадянської нації будь-які важливі політичні події, а особливо політичні вибори, неминуче формували особливі національно-культурні альтернативи у цих контекстах. Політична боротьба кінця 2004 року і “помаранчеві” події також загострили й актуалізували їх, а також питання ціннісно-цивілізаційного вибору країни. Однак саме з

подій 2004 року та безвідповідального політичного маніпулювання питаннями регіональних, етнокультурних і мовних відмінностей дискурс регіонального сепаратизму та розколу країни, що був спровокований і активністю російських політтехнологів провладного кандидата В. Януковича (згадаймо карту “регіональних сортів” України), став, на жаль, не лише постійно присутнім, а й радикально загостреним у політтехнологіях виборчих перегонів та у подальшому процесі політичного розвитку країни, зокрема, через відтворення штучно нав’язаних для все ще крихкого формування громадянської нації “помаранчевих” та “блакитних” політичних ідентитетів.

Отже, підбиваючи підсумки щодо сутності “помаранчевої революції”, відображеної у громадській думці країни того часу, можна констатувати певний реалізм масової свідомості щодо її внутрішніх причин, організованого характеру та ефективної технічної підготовки політичною опозицією за допомогою демократичної зарубіжної коаліції та глобального громадянського суспільства (залучення зарубіжних політичних акторів та посередників в українські події кінця 2004 року було особливо активним у фазі налагодження переговорного процесу з метою політичного примирення конфліктуючих сторін).

Українська політична опозиція та громадські організації, орієнтовані на політичні зміни в країні, ефективно застосовували міжнародний досвід політичної боротьби проти авторитарних режимів. Функціональні аналогії та технологічно-організаційні алгоритми дій української *Пори*, сербського *Отпору* та грузинської *Кмари* у відповідних “кольорових революціях” у цих країнах були фактично відтворені зі стратегій ненасильницьких мобілізацій та революцій, досліджених у популярному підручнику для менеджерів демократії американського дослідника Джіна Шарпа “Від диктатури до демократії” [Шарп, 2005]. Активісти *Пори* проходили тренінги щодо тактики та стратегії ненасильницьких повстань під керівництвом досвідчених зарубіжних експертів та революційних практиків, важливою була також роль міжнародних і вітчизняних громадських організацій у підготовці та організації акцій протесту. Втім, не технології окремих груп активістів, а саме масовий протестний рух знизу визначив масштаб та успіх “помаранчевої революції”. У “помаранчевому” протестному русі були також активно та успішно використані новітні постмодерні технологічні та комунікаційно-інформаційні засоби мобілізації. Техніч-

на організація чисельного наметового містечка (та феномен Майдану як своєрідного українського *know-how*), інформаційно-технологічне забезпечення протестних акцій та маніфестацій, постійно діюча сцена-трибуна народного віче у центрі столиці, формування карнавальної атмосфери свята завдяки майже безперервному музично-агітаційному шоу за участю популярних виконавців, “помаранчева” мода в одязі та атрибутиці, інформаційні репортажі та телевізійні трансляції “помаранчевого” дійства та розгортання політичних акцій у Києві та інших містах у режимі реального часу вдало формували ефект безпосередньої участі у подіях для мільйонів громадян, які навіть не були присутні на Майдані.

Водночас навіть тепер “помаранчеву революцію” навряд чи можна характеризувати як суто політико-технологічний постмодерний *coup d'etat*. Як зазначає більшість респондентів, у основі мотиваційного “вибухового запалу” протестного руху була ідея “свідомої боротьби громадян, що об’єдналися для захисту своїх прав”. Реалістична мудрість такого погляду полягає у тому, що будь-яка революційна технологія мобілізацій, рівно як зовнішня технічна, організаційна чи фінансова підтримка, є безглуздими та малоефективними без внутрішнього визрілого потенціалу суспільства та сприятливого суспільно-політичного настрою масового бажання змін, яке досягає певної критичної межі та забезпечене достатнім громадянським представництвом. Власне, такі оцінки масової свідомості цілком збігаються з переважною більшістю об’єктивних експертних поглядів на українські політичні події кінця 2004 року.

Тема “організованого і проплаченого американцями перевороту” щодо “помаранчевої революції” і згодом щодо “революції гідності” 2013 року є серед основних для критиків “кольорових революцій”, переважна більшість яких належить до експертних аналітичних кіл самих авторитарних режимів, зокрема російського. Однак важко не погодитись із думкою вже згаданого теоретика ненасильницького супротиву авторитарним режимам Д. Шарпа, який, начебто глузуючи з теорій привнесеного із зовні заклоту щодо “помаранчевої революції”, справедливо зазначає, що в будь-якій революції головний революційний компонент — не гроші, а саме зміна свідомості людей, визрівання їх віри у здатність досягти суспільних змін [Шарп, 2005]. Цю позицію підтримує й інший авторитетний дослідник пострадянської транс-

формації в Україні Е. Вільсон. Він, аналізуючи реальну організаційну та фінансову допомогу Заходу українському “третьому сектору”, зокрема перед і під час “помаранчевої революції” (що не є секретом і ця допомога завжди визнавалась), тим не менш, слушно зазначає: “Міжнародна допомога не може змінити базову “кореляцію сил”, особливо тоді, коли вона спрямовується через бюрократичні інституції. Доти, поки немає справжнього внутрішнього (*domestic*) масового руху, її ефект незначний” [Wilson, 2006: p. 31].

Особливості громадянської активності крізь призму “помаранчевого” протесту

Тема національних особливостей політичної активності, традицій політичної поведінки й політичної культури населення у різних суспільно-історичних і соціокультурних контекстах завжди була надзвичайно актуальною та плідною для дослідницьких розвідок, особливо щодо посткомуністичних та пострадянських країн. За оцінками масової свідомості “помаранчева революція” стала своєрідною призмою, крізь яку дослідник може аналізувати тенденції розвитку громадянської активності та масових форм протесту, якими характеризувались події в Україні кінця 2004 року. Такий погляд на динаміку громадянської активності та безпосередньої участі (а не лише готовності) громадян до соціального протесту певною мірою пояснює цілком закономірний характер начебто несподіваної “помаранчевої революції”.

Отже, якими особливостями характеризувалась громадянська активність у період “помаранчевих” подій? Передусім необхідно зазначити, що акції протесту 2004 року мали доволі масовий характер. За даними моніторингового дослідження 2005 року, понад 20 % респондентів, тобто п’ята частина дорослого населення країни, брали участь в тій чи іншій формі в цих подіях. Йдеться лише про “помаранчеву” громадянську активність. Коли ж згадати передвиборчу політичну мобілізацію на українському сході і головне — високі відсотки виборчої активності українських громадян протягом тривалого виборчого марафону 2004–2005 років, то не буде перебільшенням сказати, що більшість дорослого населення країни у цей період була залучена до активної політичної участі.

Сплеск масової громадянської активності у період “помаранчевої революції” можна порівняти з ефектом виштовхнутого корка під тиском латентної протестної енергії, яка накопичувалась упродовж останнього десятиріччя в країні. Соціологічні моніторингові

опитування, проведені з 1994 по 2004 рік, та експертні оцінки багатьох дослідників підтверджували суттєве наростання протестного потенціалу суспільства, який вбирав у себе багато факторів економічного, соціального та політичного невдоволення населення існуючим станом речей у країні. Так, відповідаючи на запитання моніторингу Інституту соціології НАН України *“Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у разі значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?”*, частина респондентів, які обирали шлях активного протесту, майже подвоїлась за десятиріччя порівняно з 1994 роком і становила у революційному 2004 році 42,1 %. Зростаюча динаміка протестних настроїв була особливо помітною з кінця 1990-х років. Як влучно зазначали у 2001 році Є. Головаха і Н. Паніна, за цей період часу *“потенціал миролюбства в Україні зменшується”* [Головаха, Паніна, 2001: с. 189]. Політична криза початку 2000-х років, пов’язана з *“касєтним скандалом”*, та масові акції протесту цього періоду не лише поставили на крайню межу політичну легітимність існуючої влади, а й значною мірою сформували соціально-психологічний прецедент самої можливості масових протестних акцій як законного способу демонстрації суспільного невдоволення та відкритого політичного тиску на владу.

Водночас ефективність масових акцій протесту проти влади початку 2000-х років (зокрема, під час загальноукраїнських політичних акцій *“Повстань, Україно!”* та *“Україна без Кучми”*) була, на думку громадян, доволі невисокою, оскільки вплив акцій протесту на владні структури був *“практично нульовим”* [Якименко, 2002]. Як відзначається в дослідженні громадянської активності цього періоду Центром Разумкова, найголовнішою причиною такої не-ефективності, яка *“гальмує розвиток громадянської активності населення”*, було *“відверте ігнорування владними структурами законних вимог громадян”*. На думку одного з авторів цього дослідження, *“влада, по суті, ігнорує “імпульси”, які йдуть від громадянського суспільства, сприймає їх як “ворожі випадки” проти себе і обирає відповідний варіант дій – ігнорування або придушення”* [Якименко, 2002]. Ці сентенції про *“нерозуміння владними структурами своєї справжньої ролі “найманих управлінців”, гальмування ними розвитку громадянської активності* [Якименко, 2002] та про роль громадянського суспільства як уже начебто розвиненого

в Україні соціального інституту могли б виглядати цілком наївно-романтичною риторикою, коли б не актуальний факт дивовижної негнучкості та нечутливості політичної влади в Україні цього періоду. Така нечутливість влади до критичних суспільних настроїв, відсутність в Україні механізмів суспільного діалогу та врахування громадської думки у формуванні політики мало своїм наслідком потужний суспільний контрефект, і в цьому сенсі “нечутлива” влада стала одним із суттєвих чинників зростаючого політичного подразнення та накопичення соціального невдоволення громадян, а отже, як не парадоксально, фактором розвитку їх суспільно-політичної активності.

Проблемна для політичної опозиції неефективність громадянської активності полягала також у тому, що українські громадяни у своїй переважній більшості, навіть у період політичної кризи початку 2000-х років, однозначно більше були зорієнтовані на мирні та неагресивні способи обстоювання своїх прав. Навіть у буремному 2004 році такі традиційно-конвенційні способи громадської політичної активності, як збір підписів під колективними петиціями і законні мітинги та демонстрації у виборі респондентів на порядок переважали такі радикальні політичні кроки, як погрози страйкуванню, бойкот, несанкціоновані мітинги, голодування, захоплення будівель чи блокування шляхів сполучень. А статистична більшість, що становила більш ніж третину респондентів цього опитування, взагалі вважала, що жоден із способів (мирних чи радикальних) не був настільки ефективним та допустимим такою мірою, аби вони брали у ньому участь.

Таким чином, особливістю української політичної ситуації періоду 1994–2003 років було те, що тенденції зростання протестного потенціалу суспільства до пори до часу ще не досягали рівня масової готовності та практичної здатності громадян обстоювати свої права та законним способом ефективно “тиснути” з цією метою на владу. В Україні зберігався стійкий посттоталітарний синдром неможливості захисту громадянами своїх прав перед державою та суспільного впливу на владу (частково, як зазначалось, свідомо сформований самою владною політикою). Дослідники фіксували доволі великий розрив поміж масовим невдоволенням у країні і порівняно низьким відсотком людей, які висловлювали свою готовність брати безпосередню участь у мітингах, демонстраціях та акціях протесту. Лише трохи більше 6 % відсотків

респондентів у згадуваному моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України у 2004 “помаранчевому” році вірили у свою здатність щось зробити проти можливого рішення центрального уряду, яке б утискало їхні законні права та інтереси. Напередодні виборів цей психологічний синдром зневіри та безсилля проявлявся у доволі поширеному та фіксованому феномені громадської думки про те, що опозиційний кандидат В. Ющенко реально перемаже, але президентом все одно стане провладний кандидат В. Янукович.

Звичайно, в реальній суспільній ситуації фактори протестного потенціалу з його особливостями формування в Україні не є ізольованими один від одного, а перебувають у складній взаємодії. Власне, який рівень цього потенціалу є критичним і таким, що може здетонувати у кризовій політичній ситуації? – це питання, відповідь на яке важко піддається будь-яким раціональним або математичним розрахункам саме через складність (а то й неможливість) врахування взаємодії багатьох, у тому числі суто випадкових чи суб’єктивних факторів. Зокрема, відносна тривалість і стійкість існуючої владної системи в країні під тиском зростаючого суспільного невдоволення могла б бути пояснена і такими обставинами, як рутинізація, тобто “озвичайнення” клієнтелістської соціальної системи та культури побутової корупції, адаптації багатьох людей у їх стратегіях повсякденного існування до такої системи. І це була по-своєму раціональна життєва стратегія виживання, яка до пори до часу підтримувала та відтворювала систему. Корупція й особиста залежність багатьох людей від влади стали зручними і, треба визнати, ефективними формами соціального та владного контролю над суспільством.

“Помаранчева революція” актуалізувала ще одну з проблем сучасної соціальної теорії, яка активно розробляється та досліджується в концепціях колективної соціальної дії (Е. Остром, М. Олсон, Ф. Фукуяма, Р. Аксельрод та ін.) [Степаненко, 2006а; 2006б]. Суть цього підходу полягає у взаємовідношенні індивідуальних, часто прагматично-еґоїстичних індивідуальних інтересів та дій і колективного блага. Свобода, демократія, права людини та інші в сучасному українському контексті вже не абстрактні категорії, які високо цінуються респондентами загальнонаціональних опитувань як загальноприйняті цивілізаційно-демократичні ідеали і є свого роду колективним благом, що не може належати будь-якій

окремій особистості. Водночас досягнення цього блага вимагає індивідуальних зусиль і часто самопожертви від багатьох потенційних “безбілетників”, які б розраховували на зусилля інших. Усвідомлення цього можливе в ситуаціях найвищого суспільно-політичного напруження, якими, власне, і є вибори. Крадіжка (та брехня щодо цього) не колись суспільної, а отже – *нічиєї* власності (скажімо – заводу), а *мого особистого* голосу, вторгнення у святий український світ *приватного* та *власного* спонукали багатьох громадян, приватність та окремішність яких іронічно підкреслювалась тим, що їх хата скраю, стати послідовними “помаранчевими” активістами. Долання остраху, соціальної безпорадності та інерції, апатії та цинізму у період “помаранчевої революції” мали в своїй основі конкретику особистого вчинку та ризику. І синергетика масового протесту формувалась з багатьох тисяч таких індивідуальних вчинків окремих громадян, в їх доланні не лише остраху та зневіри, а й у формуванні довіри один до одного та взаємної солідарності.

Аналіз соціально-демографічного складу учасників “помаранчевої революції” показує, що чоловіки за абсолютними показниками та у пропорційному представництві були більш активними під час цих акцій протесту. Наприклад, у акціях у Києві вони вдвічі переважали представниць прекрасної статі. Однак активність жінок у допомозі учасникам протестних акцій була майже співвідносною з “чоловічою роботою” у революції. Моніторингові дані опитування підтверджують також, що найбільш активними віковими групами “помаранчевого” протесту були молодь та люди середнього віку. Так, представництво молоді до 30 років в акціях протесту було майже втричі вищим, аніж людей похилого віку (старше 55 років) у Києві й майже вдвічі вищим в інших місцях країни [Степаненко, 2005h; Stepanenko, 2005].

Моніторингові дані щодо соціального статусу учасників протестних “помаранчевих” акцій підтверджують спостереження про вищу, ніж у середньому по масиву протестну активність таких соціальних груп, як студентська молодь, роботодавці, представники дрібного та середнього бізнесу, а також самозайняті індивіди. Цей висновок цілком збіжний з гіпотезою про те, що носіями демократичних цінностей та нових соціальних якостей (відповідальності, опори на власні сили тощо) є люди нової генерації, велика частина якої вже формувалась як особистості в умовах незалежної держави. Тож можна стверджувати, що якісні прояви

суспільного протестного потенціалу також пов'язані з формуванням нових цінностей та утвердженням на суспільно-політичній сцені нової генерації, що є їх носієм [Степаненко, 2005h].

Серед пояснень переконливості та успіху “помаранчевої революції” було сприятливе поєднання, своєрідна “констеляція” (використовуючи термін М. Вебера) багатьох передумов (передусім, як зазначалось, реальної можливості мирного, прийнятного для більшості громадян способу зміни політичної влади), чинників, у тому числі емоційно-психологічних та ідеологічних, та волі її дійових осіб. Як справедливо зазначили Є. Головаха та Н. Панина, у ситуації відносно стабільного, але крихкого балансу поміж наявним протестним потенціалом суспільства та міццю владної машини (подібно до передреволюційної ситуації в Україні 2004 року) ключову роль стимулюючих чинників готовності до протесту відіграють не так зміни матеріальних умов життя, як *ідеологічні регіональні* (курсив мій. – В. С.) особливості. Одним із таких важливих ідеологічних смислів, який великою мірою легітимізував революційні акції протесту, виявилась ідея українського національного відродження та утвердження політики національних інтересів в Україні.

Історично національна ідея була більш артикульованою та дієвою на українському заході і в центральних регіонах, населення яких відзначається також чітко окресленою українською національною ідентичністю. І коли український захід відіграв у “помаранчевій революції” роль традиційного пасіонарно-ідеологічного локомотива, то українські центральні регіони, і особливо столиця, стали головною політично-регіональною ареною “помаранчевої” громадянської активності. Ці національно-ідеологічні регіональні особливості громадянської активності у період “помаранчевої революції” підтверджуються і статистикою моніторингового опитування 2005 року, яке свідчить про переважну концентрацію громадської участі населення в західному та центральному регіонах країни, а також про переважне представництво населення цих регіонів у “помаранчевих” подіях (табл. 4.4.5).

Отже, громадянська протестна активність, що проявилась у “помаранчевій революції” (втім, як і в протестних маніфестаціях до неї), мала певні особливості, зокрема регіональні та етнокультурні. Ці особливості переважно збереглися і в подальший період розвитку країни, зокрема проявившись знову через десятиріччя у буремних подіях “революції гідності” 2013–2014 років.

Таблиця 4.4.5

Регіональний розподіл протестної активності
 (2005, N=1800, %)

| Участь/неучасть у “помаранчевій революції” | Регіон | | | | Загалом по масиву |
|---|--------|-------|---------|------|-------------------------|
| | Захід | Центр | Південь | Схід | |
| брав участь у акціях у Києві | 8,9 | 9,3 | 0,0 | 1,2 | 4,8 |
| брав участь у акціях в іншому місті (селі) | 31,1 | 11,5 | 3,0 | 7,4 | 12,8 |
| допомагав учасникам мітингів (харчами, речами, грішми тощо) | 13,9 | 5,8 | 1,9 | 1,2 | 5,2 |
| не брав участі | 51,1 | 76,7 | 95,6 | 90,6 | 79,0 |
| не відповіли | | | | | 0,3 |

**Підсумки “помаранчевої революції”
та її уроки для громадянського суспільства**

Історичні наслідки революції 2004 року є суперечливими. З одного боку, її масові громадянські акції завершилися успіхом — у результаті додаткового туру президентських виборів перемогу таки здобув опозиційний кандидат В. Ющенко, була сформована “помаранчева” парламентська коаліція і уряд. Влада змінилась, і з цією зміною були пов’язані сподівання і надії багатьох людей щодо реформування суспільства, утвердження в ньому справедливості та верховенства права, а також змін на краще відповідно з усіма “помаранчевими” деклараціями (“жити за законом, а не по поняттях”, “бандитам — тюрми!” та іншими привабливими гаслами). І в цьому сенсі, як слушно зазначає Є. Головаха, це дійсно була “революція очікувань” [Головаха, 2005].

З другого боку, “помаранчева революція” так і не стала початком суспільної модернізації країни, всі вади та деформації кланово-олігархічної системи та “дикого капіталізму” не лише збереглися, а й, як виявилось, пройшли свою адаптацію у численних маневрах і перегрупованнях політичних еліт, включаючи колишніх опозиціонерів, у нових проявах системної корупції як уже політичної, у численних декларативних обіцянках та програмах влади, які не мали практичного втілення, зокрема щодо корупції та верховенства права. Чи не єдиними досягненнями періоду президентства

В. Ющенко у 2005–2010 роках стала відносно розвинена свобода слова та певна лібералізація політичного та економічного життя країни. Цілком природно, що реальні результати “революції”, з якою були пов’язані сподівання щодо реформування країни та змін на краще, не виправдали, можливо, зависокої планки цих масових очікувань. І симптомом цього стало поширення розчарування та критичних настроїв вже до нової влади. До того ж критичні настрої громадської думки щодо “помаранчевої” влади* стали зростати на фоні її безпорадності та зрушень на краще у найбільш матеріально відчутній для людей сфері – соціально-економічній. Вітчизняний соціолог А. Ручка наочно продемонстрував цю “динаміку затухання позитивних відчущань” та зростання особистісних розчарувань “постпомаранчевого відлуння” на матеріалах опитувань Інституту соціології НАН України [Ручка, 2008] (табл. 4.4.6).

Зокрема, як видно із наведеної таблиці, соціологічний моніторинг вже навесні 2006 року фіксує різке зниження (удвічі) частки тих, хто відчував себе у “виграші” у результаті “помаранчевої революції” [Ручка, 2008: с. 271].

Одначе, незважаючи на всю суперечливість своїх результатів, непослідовність та відвертий опортунізм “помаранчевої” політичної еліти і бездарно розтрачений нею соціальний капітал популярної довіри, революція 2004 року стала важливим етапом становлення вітчизняного громадянського суспільства. Окреслю деякі пози-

Таблиця 4.4.6

Розподіл опитаних залежно від оцінок наслідків “помаранчевої революції” для них особисто (% , N=1800)

| <i>Роки</i> | <i>Ті, хто відчуває себе у “виграші”</i> | <i>Ті, хто відчуває себе не у “виграші”, але й не у “програші”</i> | <i>Ті, хто відчуває себе у “програші”</i> |
|-------------|--|--|---|
| 2005 | 32 | 56 | 12 |
| 2006 | 16 | 49 | 35 |
| 2008 | 12 | 51 | 37 |

* Утім, коли колишній політичний опонент президента В. Ющенко В. Янукович згодом у 2006 році очолив уряд, уже важко було називати нову владу “помаранчевою”. Такі політичні маневри, на думку багатьох людей, які підтримували “помаранчеву революцію”, були зрадою її ідеалів і взагалі ставили під сумнів її доцільність.

ції неоціненного набутого досвіду “помаранчевих” акцій та їх уроків для громадянського суспільства.

Досвід революції переконливо довів, що статистика громадських організацій, показники їх членства та організаційні структури громадянського суспільства є, звичайно, важливим, але недостатнім фактором, який сам по собі не робить громадянське суспільство дієвим та ефективним. До того, як уже було сказано, вітчизняним громадським організаціям з різних причин бракувало суспільної підтримки та довіри населення. І важливе значення “помаранчевої революції” для становлення громадянського суспільства та розвитку його практик полягало у тому, що це – не була революція агенцій з розвитку та численних професійних НУО. Хоча, очевидно, і те, що внесок таких організацій, як *Пора*, *За чисту Україну*, *Знаю як* та інших у підготовку “революційного ґрунту” та запуск механізмів громадянської мобілізації був безперечним і важливим. Варто нагадати також, що “спусковим гачком” протестної мобілізації та акцій стало оприлюднення результатів альтернативного екзит-полу, цифри якого заперечували офіційно проголошену електоральну перемогу провладного кандидата. Цей альтернативний екзит-пол був проведений професійними недержавними соціологічними центрами – по суті, недержавними громадськими експертними організаціями, які також були сегментом організаційних структур громадянського суспільства.

Однак, як засвідчував попередній досвід формування численних передвиборчих НУО-коаліцій, лише поверхове лобювання політичних змін, без залучення до широкої політичної участі тисяч звичайних людей не могло бути успішним. До того політична участь і громадянська активність багатьох громадян не була пасивно статистичною, але й привносила багато низових ініціатив і прикладів спонтанної суспільної самоорганізації в усіх аспектах “помаранчевих акцій” – від сплеску креативного народного гумору до побутових і мотиваційно політичних аспектів, які проявлялися поза наявними організованими структурами. Наприклад, сумський регіональний досвід самоорганізації та формування суспільної коаліції громадян за чесні вибори “Нічна варта” виявився ефективнішим, а головне – більш авторитетнішим серед місцевого населення, аніж деякі політичні штаби та організаційні структури професійних НУО.

“Помаранчева революція”, таким чином, актуалізувала більш важливі та фундаментальні засади громадянського суспільства, аніж його організаційні виміри. Адже громадянське суспільство

в адекватному розумінні – це не сфера політичних маневрів та взаємостосунків політичних еліт, принаймні не лише це. Це – передусім також повсякденні рутинні практики соціальної взаємодії громадян або, як сказав би П. Бурдьє, певні особливості “фабрик соціальності”, які дають змогу (чи не дають) оцінювати певне суспільство як громадянське. Або точніше, враховуючи важливу методологічну позицію, що обговорювалась раніше щодо української ситуації, – дає змогу зсувати умовну демаркаційну лінію між суспільством масовим “негромадянським” і громадянським на користь розширення публічного простору останнього.

Одним із потужних сучасних технологічних способів такого розширення публічної сфери та водночас ефективним засобом мобілізації стали сучасні електронні медіа, зокрема Інтернет і стільниковий зв’язок та їх активне використання у протестному “помаранчевому” русі. Інтернет і численні “помаранчеві” веб-сайти не лише одразу позбавили офіційні владні канали їх звичної монополії на інформацію, а й формували активні та численні соціальні горизонтальні мережі, які були дієвими у питаннях побутового розміщення учасників протестів, розв’язання проблем логістики та координації протестних акцій.

Не менш важливим, але все ще не сповна оціненим у наших теперішніх обставинах, проявом громадянського (цивільного) суспільства, який проявився у “помаранчевій революції” 2004 року, була реальна практика толерантного співіснування різних політичних та соціокультурних відмінностей. Українське суспільство продемонструвало тоді високий рівень цивільності та великий потенціал у цьому відношенні, на практиці втілюючи гасло “схід і захід разом!”. За напруженості гострих політичних протистоянь і непримиренності на вищих щаблях політичних угруповань саме так звана “вулиця” та Майдан (тисячі звичайних людей, непрофесійних політиків) своїм толерантним спілкуванням і братаннями “західників” та “східняків”, “помаранчевих” та “блакитних” на вулицях Києва демонстрували кращі зрізці толерантності та громадянської єдності країни.

Але те, що наслідки і результати “помаранчевої революції” не були реалізовані великою мірою, також відображало не лише особливості українського суспільства, зокрема його стійкий патерналізм і сподівання на сильного лідера, а й недостатньо зрілий рівень самих громадських організацій, які не спромоглися у пост-помаранчевий період адекватно виконувати функції громадських контролерів влади, надаючи перевагу іншій стратегії подальшого

розвитку. Як слушно зазначає П. Д'Аньєрі, “молодіжні групи, які так яскраво проявили себе у революції, тепер самі намагались трансформуватись у політичні партії, одначе переважно втратили свій вплив, політичні ж партії продовжували бути радше елітарними, аніж масовими, а корупція і надалі процвітала” [D'Anieri, 2010: p. 2].

Ці проблеми суспільного впливу громадських організацій також стосуються різних аспектів інституціоналізації громадянського суспільства — теми, яку я розгляну в наступному підрозділі.

4.5. Проблеми інституціоналізації громадянського суспільства у постпомаранчевій Україні

Як наголошувалось на початку цього розділу, я вирізнятиму дві умовні стадії розвитку вітчизняного громадянського суспільства у новітньому історичному контексті державної незалежності країни: 1) стадію становлення у період з кінця 1980-х років до “помаранчевої революції” 2004 року і 2) стадію інституціоналізації — від постпомаранчевого періоду до Євромайдану та “революції гідності” 2013–2014 років. Відмінність поміж поняттями “становлення” і “інституціоналізація” є доволі умовною і ці поняття й досі доволі часто вживаються як синоніми. Утім, як зазначалось у вступній частині, інституціоналізацію в соціологічному контексті слід розуміти не лише як становлення системи організаційних утворень, а також як продукування смислів і структурування дій, що визначають сталі соціальні патерни та моделі поведінки через формальні та неформальні практики, дискурси, конвенційні системи уявлень, цінностей та ідей, які сприймаються як норми організаційних утворень [Панина, 2008: с. 64].

Отже, важливі смислові нюанси поміж двома поняттями щодо розвитку громадянського суспільства є, на мою думку, вельми корисними саме для підкреслення відмінностей вихідних позицій поміж вітчизняним допомаранчевим та постпомаранчевим громадянським суспільством на користь останнього, зокрема щодо історичного досвіду успішної та активної громадської мобілізації, розвитку практик низової самоорганізації, формування горизонтальних соціальних мереж та солідарності великих груп людей. І головне — відмінними є історичні завдання громадянського суспільства на стадіях становлення та інституціоналізації. На стадії

свого становлення вітчизняне громадянське суспільство вирішувало первинні завдання правового забезпечення діяльності мереж громадських організацій, формувало свої організаційні структури та намагалось, з різним ступенем успішності, здобувати своє суспільне та владне визнання. На стадії інституціоналізації завданням громадянського суспільства стало вже не просто формальне існування доволі численної та розгалуженої мережі громадських організацій, а й перетворення громадянського суспільства та його аргументів на впливовий фактор публічної політики, розширення її простору, зміщення умовно демаркаційного розмежування поміж масовим “негромадянським” суспільством і суспільством активної громадянської участі на користь останнього та утвердження (вкорінення) практик та цінностей громадянського суспільства у норми повсякденної суспільної життєдіяльності, а отже, завдання трансформації інституціонального середовища від переважно патерналістського і патронально-клієнтелістського у домінуючий етос громадянського суспільства. Його характерними рисами є повага до закону та сприйняття громадянами верховенства права, відповідальність, солідарність, взаємодопомога, толерантність, визнання відмінностей та інші повсякденні поведінкові індикатори того, що в сучасній соціальній теорії позначається концептом цивільності. Далі я більш докладно проаналізую важливий практичний аспект інституціоналізації громадянського суспільства, а саме – його спроможність виконувати контрольні функції щодо влади. А тут продовжу цю тему окресленням деяких теоретичних аргументів щодо різних факторів та умов успішності такої інституціоналізації, яка в суспільствознавчій теорії часто ототожнюється із важливим аспектом суспільної модернізації та утвердженням політичного режиму консолідованої демократії. Ці теоретичні міркування почасти знову повертають нас до питань національно-культурних та суспільно-політичних особливостей розвитку різних країн, про що йшлося на початку цього розділу.

Концептуальні гіпотези щодо інституціоналізації громадянського суспільства

Логіку концептуальних аргументацій щодо теми інституціоналізації громадянського суспільства у поставторитарних країнах, до яких належали східноєвропейські посткомуністичні країни, а також Україна, можна звести до трьох основних інтерпретаційних гіпотез [Степаненко, 2006e].

Перша “економічна” гіпотеза, висловлена свого часу американським соціологом і соціальним теоретиком С. М. Липсетом та розвинена іншими дослідниками, полягає у тому, що ступінь розвитку громадянського суспільства (і більш широко – наявність і дієвість демократичних відносин та цінностей) у будь-якій країні – є похідними від рівня добробуту громадян цієї країни. Згідно з цим поглядом, чим вищий рівень життя країни, тим активніше її громадяни беруть участь у різних громадських організаціях, формують цінності та відносини громадянського суспільства. Іншими словами, люди повинні мати певний задовільний рівень економічного добробуту і не перейматися проблемами хліба насущного, аби мати час та можливості для громадянської активності.

Друга гіпотеза пов’язує фактори розвиненості громадянського суспільства та успішність його інституціоналізації з загальним рівнем розвитку демократичних інституцій, розвиненою та усталеною системою балансів та противаг різних гілок влади, практикою їх підзвітності громадськості, а також з незалежністю та дієвістю системи права та судочинства в країні. Цей погляд у своїй основі має ту істину, що недемократичні чи репресивні політичні режими з підозрою ставляться до будь-яких форм громадської активності та незалежної самоорганізації громадян, утискають та переслідують таку активність, цілком слушно вбачаючи у цьому “підрив устоїв”. І навпаки, чим більш відкритими та стабільними є демократичні інституції, чим більш усталеними та дієвими в країні є принципи верховенства права із забезпеченням реальних механізмів та інституцій громадської участі, тим сприятливішою для громадян є їх участь у громадських об’єднаннях, створених за інтересами їх членів чи для вирішення ними конкретних соціальних проблем та завдань місцевого чи національного характеру.

І, нарешті, третя гіпотеза щодо факторів інституціоналізації громадянського суспільства має основу в тих аргументах, які найбільш виразно артикульовані С. Гантінгтоном і можуть бути охарактеризовані “цивілізаційною” або “культурно-ціннісною” концепцією. За С. Гантінгтоном, “у світі після холодної війни найбільш важливими відмінностями між людьми є не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні відмінності” [Хантінгтон, 2003: с. 17]. І хоча американський теоретик розрізняє у своєму підході вісім окремих світових цивілізацій, він водночас наголошує на тому, що головним розподілом світу на макрорівні є розподіл

між “Заходом та рештою світу”. У руслі концепції С. Гантінгтона, яка в політико-прикладному та соціокультурному аспектах переважно відтворює аргументи американського політолога Люсьєна Пая про західний та незахідний політичні процеси (та типи політичної культури), інститути, практики та цінності громадянського суспільства можуть бути представлені як закономірний результат розвитку саме західної цивілізації.

Отже, виникає принципове питання – а чи можливе відтворення та формування етосу громадянського суспільства в контексті інших, відмінних від західної цивілізаційних парадигм, зокрема в Україні? Випереджаючи аргументи подальшої ствердної відповіді на це питання, коротко розгляну три вищезгадані гіпотези щодо українського випадку. Можна констатувати, що всі вони є вірогідними у поясненнях проблем та складнощів становлення та інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства.

Однак економічна та демократично-інституціональна гіпотези його становлення можуть бути також проінтерпретовані і зворотним чином: а чи не є високий рівень економічного добробуту демократичних країн та їх розвинені дієві демократичні інституції радше наслідками певних соціокультурних та ціннісних систем (зокрема, такого важливого аспекту цивільності, як верховенство права та повага до закону), аніж причинами та умовами розвинутого громадянського суспільства?

Приклади економічного благополуччя деяких країн Арабського Сходу та Південної Азії свідчать, що високий рівень життя не обов’язково зумовлює розвиненість громадянського суспільства та демократичних традицій. Соціальна політика держав загального добробуту (*welfare-states*) великою мірою є наслідком історичної практики соціальної та політичної активності громадян цих країн з обстоювання своїх економічних та громадянських прав. А успішні економічні модернізації таких країн колишнього радянського блоку, як Польща, Угорщина, Чехія, країни Балтії також вказують на користь первинності чинника громадянського суспільства. Адже передумовою цих економічних успіхів були потужний саморганізований процес знизу, який підтримував демократичні революції, та успішне демократичне політичне реформування цих суспільств, а не їх сталий економічний потенціал (приклад економічно занепакої Польщі початку 1980-х років та її суспільного прогресу є особливо показовим).

“Помаранчева революція” 2004 року також актуалізувала проблему концептуалізації розвитку громадянського суспільства. Адже

українське громадянське суспільство формувалось начебто за відсутності культурних та економічних передумов для свого виникнення. Але чи відбулося вже стале громадянське суспільство, чи можемо говорити про його інституціоналізацію, тобто вкорінення його норм і цінностей в Україні? І чи не були події “помаранчевої революції” радше лише епізодичним поривом громадянської активності, зумовленим поєднанням багатьох, уже почасти згадуваних вище, факторів? Утім, видається, що виокремлення окремих факторів щодо пояснення ступеня розвиненості громадянського суспільства, зокрема його сталості, не сповна розкриває всі умови та особливості його розвитку.

Такий факторний підхід до вивчення особливостей становлення та інституціоналізації громадянського суспільства, особливо в країнах, що трансформуються, повинен бути доповнений визнанням важливості ціннісно культурного виміру відносин цивільності та громадянського етосу, що лежать в основі інституціоналізованого громадянського суспільства. Подібний системний підхід спирається і на класичну соціологічну традицію. Не зайвим буде нагадати, що представниками цієї традиції можуть справедливо вважатись такі фундатори соціології, як М. Вебер з його студіями піднесення капіталізму в певних країнах завдяки наявним у них сприятливим культурно-релігійним факторам, Е. Дюркгайм, який приділяв особливу увагу дослідженню різних типів соціального зв'язку, солідарності та ролі релігії в суспільстві, та А. де Токвіль з його аналізом особливостей американської демократії, що проявились у формуванні громадянських традицій та звичаїв нової країни.

Саме з осмисленням труднощів та перепон суспільного розвитку та соціальної трансформації кінця ХХ століття і пов'язаний новий сплеск дослідницького інтересу до проблематики культурних цінностей та питань формування етосу громадянського суспільства [Степаненко, 1998]. Новий розвиток соціокультурного аналізу в теоретичній та політичній соціології асоціюється з іменами таких дослідників, як Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон, Л. Харрісон, Р. Каплан, Т. Соуел та Р. Патнем. Базуючись на вивченні широкого масиву емпіричного матеріалу (включаючи дані Всесвітнього опитування з дослідження цінностей у різних країнах), дослідники цього кола вважають, що визначальними чинниками успішної суспільної, а також і економічної модернізації в різних країнах є саме ціннісно-культурні домінанти тих чи інших суспільств [Степаненко, 2003а]. З логіки цього підходу щодо інтерпретацій успіху

чи невдач суспільного прогресу в різних країнах впливає важливий висновок, а саме: ті чи інші особливості культури можуть або сприяти, або ставати перепорою соціальної та економічної модернізації різних суспільств на етапі їх трансформації.

Отже, у широкому сенсі політичних стратегій завдання та роль політичної еліти, щиро зацікавленої в реформах, полягає в розвитку культурних переваг і нейтралізації культурних вад своїх суспільств. Проте з соціологічної точки зору виокремлення та ідентифікація особливих домінуючих культурних рис тих чи інших суспільств є складним завданням, адже культурні особливості дуже “неохоче” піддаються процедурам формалізації та статистичних вимірів. Такі культурні домінуючі набувають ролі аксіоматичних суспільних практик і відносин і сприймаються членами цих суспільств як само собою зрозумілі. Зокрема, певною проблемою аналізу соціокультурних особливостей українського суспільства, що трансформується, є накладання набутих в умовах специфіки комуністичного розвитку культурно-психологічних рис на особливості традиційної культури, а також розвиток нових типів універсальної культури, зокрема, демократичної культури громадянської участі. І “помаранчева революція” означила певний ціннісний та культурний зсув у співвідношенні цих трьох елементів української соціокультурної ідентичності умовно в трансформації у напрямі від *homo soveticus* до *homo democraticus*.

Особливо переконливо значення культурних особливостей суспільств для їх успішної суспільної трансформації та формування громадянського суспільства демонструється результатами Всесвітнього опитування з дослідження цінностей. Згідно з висновками цього опитування цивільний етос та “цінності самовираження” (такі як міжособистісна довіра, взаємна терпимість громадян, а також їх громадянська активність, як-от участь у прийнятті рішень, контроль за урядом, розвиток мережі неурядових організацій тощо) сприяють суспільному прогресу та діючій демократії. Демократія, за цими висновками, є найбільш придатним у контексті успішної суспільної модернізації політичними режимом. Отже, маємо такий ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків, який є особливо показовим для сучасної посткомуністичної трансформації (рис. 4.5.1). При чому в цьому ланцюжку причинно-наслідкових зв'язків радше культура сприяє становленню демократії та розвиненому громадянському суспільству, а не навпаки.

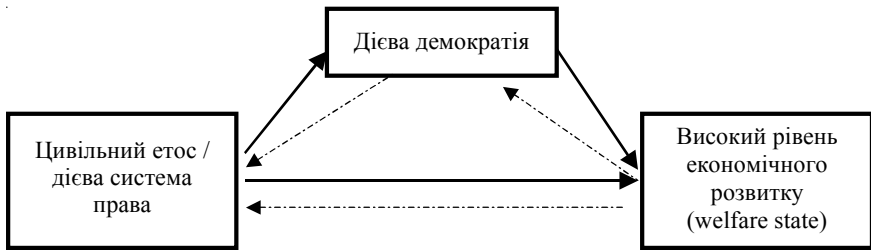


Рисунок 4.5.1. Причинно-наслідкові зв'язки суспільно-ціннісних кореляцій

Узагальнюючи висновки соціокультурної інтерпретаційної моделі [Степаненко, 2003а], зауважу, що згідно з цією моделлю “рецепт” суспільного благополуччя виглядає так: формування цивільного етосу, норм та цінностей громадянського суспільства у практиках навіть повсякденних цивільних інтеракцій та громадянської активності є важливою складовою успішної демократичної трансформації та розвитку ефективної економіки, а останні у свою чергу стимулюють відтворення громадянських чеснот у нових генераціях. Очевидно також і те, що дієвим регулятором формування цивільних суспільних відносин, особливо в контексті суспільств, що трансформуються, є ефективна та дієва система права та справедливе судочинство. Власне, розвинені інститути права і є формалізованою стороною цивільності.

Втім, досвід реальних суспільних трансформацій є набагато складнішим від будь-яких теоретичних узагальнень. І пострадянські трансформації особливо актуалізують цю проблемність. Однак, видається, що одна із причин складнощів суспільної модернізації пострадянських суспільств полягає у все ще деформованому їх ціннісному ядрі, головним дефіцитом якого є недостатній розвиток того, що Р. Інглгарт називає “цінностями самовираження”, а Р. Патнем – “індексами громадянськості”. Водночас аналіз даних загальнонаціонального опитування “Моніторинг українського суспільства”, що його з 1994 року щорічно проводить Інститут соціології НАН України, доводить, що ознаки громадянського суспільства (навіть такого, що перебуває на стадії становлення) сприяють успішній демократичній та економічній модернізації країни [Степаненко, 2004h].

Аналіз даних моніторингу також засвідчує, що цінності, які пов'язані з демократичною політичною культурою, громадянською компетентністю та самореалізацією, тобто з цінностями та орієнтаціями, які асоціюються з успішністю утвердження демократії, верховенством права та цивілізованими ринковими відносинами, більшою мірою репрезентовані серед соціально активної частини українського населення, зокрема членів громадських організацій [Степаненко, 2004h]. Очевидно, громадська участь в уявленні таких респондентів сприймається та реалізується як природний розвиток і невід'ємний компонент їх орієнтацій на соціальну та особистісну активність. На українському матеріалі загалом це підтверджує висновки про комплексний характер цінностей самовираження, які об'єднують соціально-творчу та громадянсько-політичну сфери активності особистості. Щоправда, у цьому дослідженні не було виявлено зв'язку між громадською активністю респондентів та довірою до інших*. Так, за даними моніторингу 2003 року, респонденти, які були членами громадських організацій, не виявили вищого, ніж більшість “не залучених” респондентів, ступеня довіри до таких “своїх інших”, як колеги по роботі. Більше того, респонденти – члени НУО, очевидно, усвідомлюючи свою роль суспільних активістів у впровадженні соціальних змін, більшою мірою, ніж “не залучені” громадяни, були схильні до думки про те, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії.

Отже, на тлі аналізу українського матеріалу загалом підтверджується гіпотеза про те, що суспільно-громадська активність, зокрема участь у добровільних організаціях, є соціально-позитивною практикою, що сприяє розвитку нових цінностей особистої відповідальності, самовираження, громадянської гідності, які у свою чергу сприяють розвитку громадянського суспільства. Суспільно активні громадяни відчувають більшу особисту відповідальність

* Порівняльний аналіз вітчизняної дослідниці Ю. Середи на масиві Європейського соціального дослідження 2010 року також не виявив зв'язку між громадянською активністю респондентів та довірою до людей вже на матеріалі європейського порівняльного дослідження [Середа, 2013: с. 95]. Утім, проблематика довіри у різних її вимірах та розуміннях – це окрема велика тема. Додам лише, що певний ступінь інституціональної недовіри може бути і аспектом раціонального критичного сприйняття соціальної дійсності, влади та політики і в цьому сенсі є, наприклад, певним запобіжником проти спокусу політичного популізму та патерналізму [Степаненко, 2003с; 2003е].

за стан справ у країні і в місцях свого поселення [Степаненко, 2009а]. І, як свідчить дослідження вітчизняного соціолога О. Резніка, залученість до громадянських учасницьких практик сприяє також формуванню оптимальних стратегій адаптації громадян до різного роду труднощів та накопичення моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають перевагу носіям цих практик для власної самоактуалізації [Резнік, 2011: с. 296].

У соціокультурній моделі інтерпретації саме цінності громадянського активізму та самоактуалізації закладають основу для успіху соціально-економічного та політичного реформування суспільства. І певний оптимізм для перспектив інституціоналізації громадянського суспільства в Україні викликає тенденція визрівання паростків постматеріальних цінностей у суспільстві через, зокрема, поступове усвідомлення громадянами цінності їх прав та свобод. Важливість цих цінностей для багатьох громадян була наочно продемонстрована в подіях “помаранчевої революції” 2004 року і через десятиріччя у “революції гідності”. Сприятливі тенденції в українському суспільстві намітились також і в процесі трансформації інституту громадської думки, яка, як засвідчили 2002 року парламентські та 2004 року президентські вибори, отримала більшу критичну самостійність, хоча й не набула ще значення інституту соціального контролю за владою. І головне, ці та деякі інші позитивні тенденції зростання критичного потенціалу суспільства вже досягли рівня масової готовності та практичної здатності громадян обстоювати свої права та законним способом “тиснути” з цією метою на владу.

Отже, можливо, найважливішим суспільно-політичним результатом та уроком “помаранчевих” подій стало практичне доведення широким суспільством теорема Конституції про народ як єдине джерело влади та демонстрація цим народом його практичної здатності ставити на місце владу. Це був загалом сприятливий контекст для інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства вже у постпомаранчевий період. І особливості цього контексту я розгляну далі докладніше.

Стан та тенденції розвитку громадянського суспільства у постпомаранчевий період

Після “помаранчевої революції”, під час якої мережі громадських організацій були доволі активними акторами й ефективними агентами громадських мобілізацій, вітчизняне громадянське суспільство мало доволі сприятливий період (принаймні

до 2010 року*) для подальшого розвитку та інституціоналізації. За цей період, щоправда, не відбулося суттєвих якісних змін у вітчизняному “третьому секторі”, зокрема щодо зростання суспільного впливу громадських організацій, помітних зсувів у розв’язанні проблеми сталості розвитку їх мережі та консолідації громадянського суспільства.

Однак суттєвою відмінністю цього періоду було те, що владні інституції вже вимушені були, принаймні декларативно, рахуватись з громадянським суспільством як важливим фактором суспільно-політичного життя країни. Про це свідчить низка декларацій різних гілок влади і спільних програмних (щоправда, також доволі декларативних) документів співпраці влади та представників громадянського суспільства. Зокрема, вже новий президент видає Указ “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 15 вересня 2005 року. І хоча подібні загравання влади щодо громадянського суспільства були, як зазначалось, і на початку 2000-х років, цей Указ все ж передбачав певні механізми забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень.

Варто згадати також такі владні заходи щодо впровадження політики публічності, як створення громадських консультативних рад при виконавчих органах центральної та місцевої влади, впровадження інтернет-технологій зворотного зв’язку, створення відділів “по роботі з громадськістю” у структурі виконавчих органів влади, зокрема Кабміні, усталені практики парламентських слухань, прецеденти реальних громадських слухань бюджетів і соціальної політики місцевої влади, зростання потоку продукції неурядових соціальних експертиз, а також бум опитувань громадської думки (втім, не завжди професійних та коректних), обговорення політичних і державних програм з боку експертів та громадськості тощо. Однак, з іншого боку, проблеми реальної участі громадянського суспільства у прийнятті рішень, а також використання існуючих законодавчих та інституціональних можливостей для цього самими НУО, зокрема щодо практики громадських рад, є й досі актуальними.

* Період з 2010 по 2013-й – час президентства В. Януковича – позначився згортанням демократичних прав і свобод, дедемократизацією політичного режиму та суспільного життя країни [Степаненко, 2011с]. Я буду аналізувати деякі аспекти цих суспільно-політичних змін далі, у контексті факторів виникнення та чинників розгортання “революції гідності” 2013–2014 років.

Особливість постпомаранчевого розвитку громадянського суспільства в країні у період 2005–2010 років можна було б охарактеризувати метафорою А. Грамші про “боротьбу за позиції” поміж державою та громадянським суспільством. Ця боротьба не припиняється, хоча вже і не у формі відкритого протистояння. Після 2004 року проявляється також відносно нова тенденція, а саме: активний взаємообмін (аж до різних форм конвертацій соціального капіталу) позицій громадянського суспільства і влади (втім, цей процес є характерним для будь-якої демократії). Владні структури в Україні вже досить ефективно брали на озброєння принципи громадянського суспільства, зокрема згадувану публічність, хоча часто деформуючи її суть через імітацію в популістській риторичі, клонування штучних НУО та громадських ініціатив як свій спосіб збереження соціального контролю, а також як засіб у конкуренції за ресурси (фінансові, організаційні, кадрові, ідейні тощо) з “третім сектором”. Водночас представники та лідери “помаранчевого” громадянського суспільства активно інкорпорувались у владу. Привабливість ідеї і формату “громадянського суспільства” для боротьби за владні повноваження підтверджувалась і тим, що такі претенденти президентських виборів 2009–2010 років, як А. Яценюк і А. Гриценко обрали своїми передвиборчими платформами не політичні партії, а саме громадські об’єднання – “Фронт змін” та “Громадянська позиція” відповідно.

“Боротьба за позиції” поміж державою і громадянським суспільством у зрілій ефективній демократії передбачає також не лише диспозицію взаємного протистояння та критики, а й водночас партнерство, здатність до консенсусу та порозуміння поміж сторонами. Тенденції розвитку українського громадянського суспільства у постпомаранчевий період 2005–2010 років свідчили про доволі сприятливі умови щодо його поступової трансформації (або радше – опанування ним) не лише “боротьбистської” стратегії, що майже вичерпала себе історично в успішних демократичних трансформаціях, а й політичної логіки співпраці й партнерства з владою та бізнесом.

Очевидно й те, що доволі розгалужена мережа НУО в постпомаранчевий період стала також перед низкою викликів, пошук адекватних відповідей на які сприяв би процесу інституціоналізації громадянського суспільства. Серед цих викликів були вже традиційні для вітчизняного “третього сектору” проблеми, які вже згадувались: розвиток системи представництва та участі громадян у

НУО (нагадаю, що переважна більшість населення – понад 80 % – не належить до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів) і пов'язана з цим – проблема завоювання довіри громадян, утвердження своєї ролі та функцій ефективних структур-посередників у системі взаємодії держави, бізнесу та широкого суспільства, а також потреба у формуванні нових стратегій і тактик розвитку НУО після певної “демобілізації” громадянського суспільства (як ідейної, так і кадрової) у постпомаранчевий період [Степаненко, 2009b].

Отже, у постпомаранчевий період 2005–2010 років політичний алгоритм функціонування мереж громадських організацій, зорієнтованих здебільшого на *боротьбу проти*, повинен бути доповнений і певною конструктивною програмою – *боротьбою за* в усіх сферах суспільного життя. Іншими словами, громадським організаціям та їх коаліціям необхідно було генерувати конструктивні загальнонаціональні консенсусні ідеї, спектр яких простягається від якісних змін щодо трансформації системно-корупційного інституціонального середовища у бік суспільної цивільності у всіх сферах суспільного життя та утвердження справжнього верховенства права в країні до формування цінностей та навичок громадян щодо взаємної толерантності, поваги до відмінностей та самоорганізації у розв'язанні їх конкретних проблем. Основний вектор діяльності громадських організацій на цьому етапі інституціоналізації громадянського суспільства міг би бути також спрямований на координацію та мобілізацію наявного, як свідчили вже згадувані соціологічні дослідження, достатньо високого потенціалу та зацікавленості суспільства у різного роду соціальної активності навіть на волонтерських засадах – від участі в озелененні місць безпосереднього проживання до обстоювання своїх прав та інтересів у різних сферах, а отже, у допомозі трансформації позитивних суспільних настроїв щодо самоорганізації громадян у здобуття ними практичних навичок та досвіду такої активності.

Фінансово-економічна криза, яку країна болісно переживала з початку 2009 року, загострила ще один, призабутий з початку 2000-х років, фактор, а саме: добровільна громадська активність обмежує свій соціальний маневр для громадян, які змушені більше концентруватись на своїх соціально-економічних проблемах та інтересах. Власне, у такій ситуації громадські організації і могли б доводити свою потрібність суспільству, насамперед через свою ефективність у обстоюванні суспільних, соціальних та еконо-

мічних інтересів різних груп населення. Для громадських організацій це був також перспективний шлях підвищення рівня довіри серед громадян та стимулювання ширшого громадянського залучення до своєї активності.

В умовах погіршення соціально-економічної ситуації в країні на фоні світової фінансової кризи позначились також деякі інституціональні вади розвитку вітчизняного громадянського суспільства, а саме – суттєві прогалини у досвіді НУО щодо захисту та лобювання соціально-економічних прав громадян, причому не лише перед державою, а й перед приватними власниками підприємств. Фактично і малодієві профспілки усіх форм організації (офіційні та альтернативні) тут показовий приклад – сфера захисту соціально-економічних прав та інтересів громадян у стратегіях розвитку НУО була і досі залишається занедбаною. Адже політичний посткомуністичний алгоритм їх розвитку і досі фокусується у площині здебільшого політичних, а не інституціональних змін. До того ж самі такі зміни, як уже зазначалось, часто розуміються як механічна зміна політичних еліт, зокрема, через конвертацію політичного капіталу лідерами “третього сектору” для забезпечення їх переходу у “велику” політику, що спостерігалось після “помаранчевої революції” 2004 року.

У постпомаранчевий період розвитку громадянського суспільства також позначився та актуалізувався ще один важливий аспект інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства, а саме – його спроможність і ефективність виконувати контрольні функції щодо влади та прийняття рішень. Адже причинами масового розчарування відсутністю реальної практичної реалізації декларацій “помаранчевого” проекту оновлення країни були не лише брак політичної волі “помаранчевої” влади, а й те, що суспільство у традиціях все ще стійкого патерналізму переклало на владу всю відповідальність у здійсненні завдань реформування країни. Поряд з тим дієвий громадський контроль за владою щодо виконання своїх обіцянок був майже відсутній, а конструктивний тиск на владу з боку громадянського суспільства, яке перебувало почасти у “демобілізованому” стані, щодо практичного втілення декларацій “помаранчевої” програми був у кращому разі малоефективним. Більше того, фактично енергія громадянського суспільства у цей період було використана здебільшого у технологічних розбірках, маневрах і боротьбі за позиції різних угруповань політичних еліт, а не для формування реформістського порядку денного щодо стратегічних завдань публічної політики.

Отже, як показав постпомаранчевий досвід розвитку країни, відсутність (або малоефективність) системи зовнішнього громадянського контролю за владою, реальних механізмів, які забезпечують її дієвість та вплив, а також брак режиму публічності щодо прийняття важливих рішень стали факторами, які почасти зумовили декларативність всього “помаранчевого” проекту. Водночас, як довів цей суспільний досвід, становлення і розвиток дієвої системи зовнішнього громадянського контролю за владою є важливим функціональним завданням громадянського суспільства, а боротьба громадянського суспільства за формування такої системи є також важливим аспектом його інституціоналізації. Далі я докладніше розгорну цей важливий аспект.

4.6. Контроль за владою – інституціональна ознака громадянського суспільства

Весь все ще відносно нетривалий період у новітній історії період державної незалежності України позначався актуальністю проблеми, яку країна успадкувала від радянських авторитарних практик “закритості” політики, а саме – проблеми громадського контролю за діяльністю всіх гілок влади (включаючи центральну виконавчу), її підзвітності суспільству та можливостей громадської участі у процесі прийняття важливих рішень державної політики [Степаненко, 2000b]. Ця проблема пов’язана не лише з рівнем розвитку та спроможністю громадянського суспільства щодо ефективної реалізації своєї функціональної ролі контролю за владою та розширення сфери публічної політики [Степаненко, 2008a], а й має глибший суспільно-політичний контекст, який стосується стану та якості представницької демократії в країні.

Йдеться також і про суттєву асиметрію впливів і представництва держави та суспільства в інституціональній конструкції і особливо в реальних практиках публічної політики в країні [Степаненко, Бойко, 2008d]. Ця асиметрія сил впливу та представництва у взаєминах “суспільство – держава (влада)” на користь останньої певним чином представлена навіть у Конституції країни. Про це свідчить не лише мінімальна частота згадувань та посилайнь у тексті Конституції щодо “суспільства” (зокрема, стаття 15, декларуючи принцип інституціонального плюралізму, говорить про “суспільне життя” в Україні, “що ґрунтується на засадах полі-

тичної, економічної та ідеологічної багатоманітності“) порівняно з численними референціями щодо держави (із докладним тлумаченням її ролі, функцій, структури, принципів функціонування різних гілок влади тощо). Щоправда, принципово важлива стаття 5 Конституції визнає “народ” “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні”, який “здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”. Конституція у тій же статті 5 також говорить, що “право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народу і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами”. Водночас саме певна розпливчастість таких положень, відсутність законів, які б забезпечували чіткі механізми їх реалізації, а також брак традицій ефективного демократичного самоврядування та контролю за владою, дають підстави говорити про здебільшого декларативний характер представницької демократії в Україні та все ще сталу інерцію одержавлення суспільного життя, характерну для колишнього радянського авторитарного режиму.

Неартикульованість суспільної суб’єктності пов’язана також із системно структурним фактором, зокрема з тим, що Україна все ще трансформується від колишнього, великою мірою уніфікованого соціального укладу, однорідної, принаймні формально, на рівні декларованих інтересів різних соціальних груп та зіставних рівнів доходів переважної більшості населення країни до іншого, більш соціально диференційованого та різноманітного соціуму і фактично все ще залишається проміжним суспільним станом поміж соціально та політично гомогенним суспільством комуністичної доби та плюралістичним демократичним суспільством [Степаненко, Бойко, 2008d]. На відміну від олігархічно-кланових угруповань і певних прошарків державної та політично-партійної бюрократії зі стійкими соціальними інтересами збереження своїх домінуючих суспільних позицій* соціальні групи широкого суспільства все ще формуються, а їхні соціальні інтереси все ще перебувають у процесі своєї артикуляції та репрезентації. Тому представництво соціальних інтересів не є артикульованим у своїй різно-

* Як зазначалось, моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України фіксують стабільність громадської думки щодо провідних позицій в оцінках суспільного впливу “мафії і злочинного світу” та представників державно-бюрократичного апарату серед інших соціальних груп (табл. 4.4.1).

манітності у представницьких інститутах. До того ж і самі представницькі інститути є все ще далекими від оптимальності та адекватності й перебувають у перманентному процесі свого реформування та змін, почасти з огляду на мінливість суспільно-політичних обставин у країні – зокрема, швидкоплинні зміни виборчого законодавства, зміни політичного режиму від президентської до парламентсько-президентської республіки, не завершену реформу місцевого самоврядування та інші чинники.

Власне, незадовільний стан демократії та не розв’язані проблеми представництва суспільних і групових інтересів у реалізації владної політики залишаються однією із особливостей вітчизняного політичного процесу, а також якості представницької демократії. Аргументом щодо такого висновку є результати моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, згідно з якими переважна більшість громадян висловлюють незадоволення тим, як розвивається демократія в країні (*табл. 4.6.1*).

Таблиця 4.6.1

Якою мірою Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні? (N=1800, %)

| Варіанти відповідей | Роки | | | | |
|----------------------------------|------|------|------|------|------|
| | 2006 | 2008 | 2010 | 2012 | 2014 |
| взагалі не задоволений | 17,7 | 24,8 | 18,8 | 25,3 | 24,7 |
| переважно не задоволений | 30,1 | 32,7 | 31,4 | 34,0 | 28,7 |
| важко сказати, задоволений чи ні | 35,7 | 24,1 | 31,2 | 26,0 | 25,8 |
| переважно задоволений | 14,7 | 15,8 | 16,4 | 11,6 | 17,1 |
| повністю задоволений | 1,6 | 1,7 | 1,4 | 1,2 | 2,4 |
| не відповіли | 0,2 | 0,9 | 0,7 | 1,9 | 1,3 |

Справа, звичайно, не в демократії як такій, а у її якості та ефективності діяльності її інститутів в Україні. Сама модель представницької демократії є найпоширенішою у світі. Однак вона, як і інші моделі демократії (“пряма”, учасницька, елітарна тощо) має свої вади і ризики, пов’язані, зокрема, з реальними можливостями громадського контролю за владою, її підзвітністю суспільству, публічністю та прозорістю політичного процесу. І необхідно визнати, що реалізації цих інституціональних практик, зокрема дієвої ролі громадянського суспільства у формуванні цілісної системи громадського контролю за владою, і нині конче бракує

навіть у законодавчому полі, не кажучи вже про реальну суспільно-політичну практику в Україні [Степаненко, 2000b; Бойко, 2007 та ін.]. Через суттєві деформації політичного процесу в країні з такими його особливостями, як патерналізм суспільних орієнтацій, системна корупція, яка охоплює й вищі щаблі влади та політики, та невідповідність влади громадянам, зокрема, через відсутність конституційно закріплених системних механізмів і нерозвиненість суспільно-політичних практик громадського контролю за нею, адекватна комунікація поміж владою та суспільством майже відсутні. Саме суттєві системні деформації публічної та відкритої комунікації поміж владою і суспільством, а також проблеми “нечутливості” влади до суспільних настроїв та очікувань і були однією з причин послідовних протестних Майданів у країні.

Навіть більше, в Україні (як і в деяких інших пострадянських країнах) у період 1994–2013 років сформувались нові інституціональні особливості режиму функціонування влади, поруч з якими навіть комуністичний авторитаризм видавався дещо спрощеною конструкцією – так звана “шантажистська держава” [Darden, 2001; Рябчук, 2005]. Основою здійснення влади в ній було відтворення корупції як сприятливого середовища такого правління, активне використання наглядово-карального державного апарату та вибіркове застосування законів для “своїх” та “чужих”. Утім, як засвідчила політична практика 2000-х років, ефективність такої влади виявилася слабкою, а її сила – ілюзорною. Державна бюрократія, як у радянські часи, вже була не здатна контролювати суспільство, водночас і громадянське суспільство ще не мало (та й досі немає) реальних важелів впливу на владу, особливо у періоди без виборів. Звідси, цілком доречним став публіцистичний вираз про владу і суспільство як два паралельні світи, що майже не перетинались у своїй взаємодії, або перетинались у специфічний спосіб здебільшого у періоди виборчих кампаній, які характеризувались доволі безвідповідальним потоком обіцянок і декларацій від як владної, так і опозиційної еліт, що час від часу змінювали одна одну. Тому “суспільство” (громадянське суспільство, народ, громадськість, різні соціальні, а не лише олігархічно-політичні групи інтересів) не мало своєї належної у формально демократичній державі суб’єктності не лише в конституційних деклараціях, а насамперед у реальній практиці прийняття рішень у країні. Проблема браку політичної суб’єктності суспільства й адекватного представництва суспільних інтересів різноманітних соціальних

(не лише олігархічних) груп у владі особливо проявляються у відсутності реальних механізмів для суспільства та громадян у їх впливі та контролі за владою.

Водночас упродовж усього періоду державної незалежності були (і досі залишаються актуальними) декілька обставин, які зумовлюють потребу активності громадянського суспільства у формуванні системи контролю за владою, утвердження режиму публічності та прозорого стилю політичних рішень, а також необхідність незалежних громадянських експертиз та ширше – підзвітності влади суспільству. Серед цих причин [Степаненко, 2000b], актуальність яких не зникає, а лише загострюється з часом, варто окреслити такі.

➤ Характерним наслідком владного маневрування у режимі “закритої політики” є виснаження ресурсів (економічних, політичних, психологічних) та можливостей (передусім ідеологічно-пропагандистських) для такого маневрування. Корупційне, патронально-клієнтелістське соціальне середовище зі стійкими патерналістськими суспільними настроями послаблює саму владу, адже влада у такому середовищі не має надійної суспільної підтримки, особливо за необхідності прийняття “непопулярних” рішень.

➤ Структурно системні деформації економічної приватизації, концентрація влади та контроль національного багатства невеликим соціальним прошарком все ще за відсутності значного та самодостатнього “середнього класу” є загрозливими для безпеки дотримання інтересів широкого суспільства, адже у форматах “закритої” політики виникають можливості “пакту небагатьох” з урахуванням лише власних корпоративних інтересів. Зокрема, йдеться про загрозливу негативну динаміку зовнішніх боргових зобов’язань країни, які використовуються непрозоро та неефективно, а розподіляються на все суспільство. Ідеологія та розвиток практик громадського контролю за владою передбачає також формування і суспільну затребуваність концепцій суспільного та національного інтересів (та їх практичного значення у всіх сферах державної політики), гармонізацію державних, суспільних та групових інтересів.

Втім, варто сказати, що постпомаранчевий період розвитку країни у 2005–2010 роках позначився певними досягненнями у напрямі формування системи громадського контролю за владою. З прийняттям цілої низки офіційних декларацій та правових регуляцій по розширенню участі громадян у прийнятті політичних

рішень (зокрема Указ Президента України “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 15 вересня 2005 року) дещо змінився, принаймні номінально, формат політичного процесу. Ці владні акти згідно з декларованим ще у 1996 році конституційним правом громадян “брати участь в управлінні державними справами” (ст. 38 Конституції) визначали певні конкретні механізми такої політики – консультації з громадськістю, у тому числі громадські слухання та соціологічні опитування громадської думки, створення громадських рад при виконавчих органах влади, громадські експертизи тощо. Втім, практика показала, що, попри ефективність діяльності деяких громадських рад при виконавчих органах влади, вдалі практики робочих груп і експертиз законодавчих актів та вироблення експертними групами альтернативних бачень державної політики, цей формат консультацій з громадськістю з боку урядових структур перетворився здебільшого на ритуальні акції, які широко не анонсувались і часто являли собою зібрання попередньо відібраних (невідомо за яким принципом) “представників громадськості”. Поряд з тим були створені принаймні формальні механізми забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень. Втім, це, звичайно, не була цілісна система суспільного контролю за владою, і, тим паче, її формування є завданням громадянського суспільства, а не самої влади*.

Однак у сукупності навіть із такими, доволі формальними і ритуальними здобутками у цій сфері у постпомаранчевий період позначились і певні проблеми, зокрема тенденції профанації самої ідеї громадського контролю та окреслилась політична експлуатація її затребуваності переважно лівим партійно-політичним спектром. У цей період в організаційних структурах громадянського суспільства відбувалися і свої зміни, пов’язані, як зазначалось, з певною політичною й організаційно-кадровою “демобілізацією” структур

* Ситуація щодо участі громадськості у прийнятті рішень, зокрема на рівні консультативних рад при виконавчих органах влади, докорінно змінилась у особливих обставинах після “революції гідності”, окупації Криму Росією та підтримки нею збройних сепаратистів у військовому конфлікті на Донбасі у 2014–2015 роках. Зокрема, йдеться про плідний партнерський формат співпраці волонтерських організацій із Міністерством оборони країни. Про ці особливі обставини, коли саме громадянське суспільство виявилось ефективнішим та дієвішим, аніж держава в реалізації функцій, притаманних державі, я буду говорити далі, у наступному підрозділі.

та організацій “третього сектору” щодо їх контрольних функцій після 2004 року (почасти через психологічний ефект перемоги і відчуття того, що буцімто “свої, демократи при владі”). Більше того, у період 2006–2008 років навіть позначились певні негативні зворотні тенденції щодо політики публічності та її складних пост-радянських трансформацій [Степаненко, 2008a] на несприятливому загальнополітичному фоні гострих конфліктів у середовищі самої “помаранчевої” політичної еліти, а також поміж владою та опозицією і різними гілками влади.

Політика публічності, яка була декларована “помаранчевою” владою і є невід’ємною складовою формування громадського контролю за владою, не отримала, однак, своєї реалізації у пост-помаранчевий період. Експерти цього періоду доходили висновку про те, що держава не забезпечила громадянам права на їх доступ до публічної інформації [Степаненко, Бойко, 2008d]. Згідно з результатами цих досліджень 2008 року найчастіше органи влади відмовлялися надавати інформацію про такі важливі для багатьох груп інтересів та окремих громадян питання, як рішення щодо виділення земельних ділянок, про стан виконання бюджету та державних програм і інформацію про рішення щодо відчуження комунальної та державної власності [Степаненко, Бойко, 2008d]. Подібні бюрократичні перешкоди, які виникали у громадян та особливо непривілейованих груп інтересів у їх доступі до інформації (наприклад, мешканців населеного пункту щодо власності на землю у місцевості, де вони проживають), нівелювало їх можливості не лише щодо контролю за владою, а й у захисті власних інтересів.

Отже, визнаючи певні, хоча й непослідовні, позитивні зрушення у впровадженні владної політики публічності у період 2005–2010 років, потрібно зауважити, що впровадження форматів “участі громадян” та інших форм демократизації прийняття рішень не може замінити необхідність розвитку практик дієвого та ефективного громадського контролю за владою. *Дозвіл* на участь ще не є тотожним *праву* на участь та на системний контроль громадськості за владою. І будь-які численні владні декларації щодо підзвітності різних гілок і рівнів влади не можуть бути реалізовані без цілеспрямованого, консолідованого тиску на владу з боку компетентного, критичного та вимогливого громадянського суспільства. Більше того, владні стратегії участі абстрактної “громадськості” (а не конкретних груп інтересів і не лише фінансово-олігархічних, заці-

кавлених у тому чи іншому сегменті державної політики) були (й досі залишаються) доволі вдалою маніпулятивною стратегією підміни понять, ідеологій та практик справді демократичного учасницького політичного процесу.

Одначе принциповим питанням тут є таке: а чи готове українське суспільство виборювати свої права на представництво інтересів та контролю за владою?

Брак реальних механізмів (та водночас часто незатребуваність або неефективне використання існуючих) для суспільства та громадян у їх контролі за владою були і залишаються одними із найактуальніших для сучасної української демократії. Про таку ситуацію свідчать результати моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України (рис. 4.6.1).

Як свідчать результати відповіді на запитання про можливість протистояти незаконним рішенням влади, лише до 10% респондентів цих опитувань давали ствердну відповідь. Вельми показовим є також і те, що саме після Майданів 2004 і 2013–2014 років відсоток респондентів, які вірили у свою здатність протистояти рішенням уряду, що утискають їхні права та інтереси, дещо

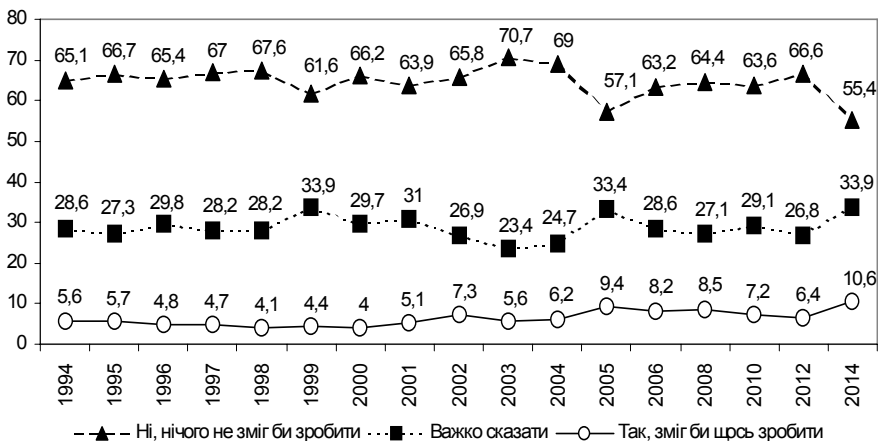


Рисунок 4.6.1. Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення? (N=1800, %)

збільшувався, а в опитуванні 2014 року частка таких громадян вперше перевищила 10 % загальної кількості респондентів. Водночас той факт, що впевненість громадян щодо своєї здатності протистояти рішенням влади дещо зростає лише після протестних протистоянь на майданах не є, звичайно, свідченням якісної представницької демократії із розвинутими механізмами контролю за владою та її чутливістю до суспільних настроїв. Щоправда, більш реальним обстоювання своїх законних прав та інтересів громадяни оцінюють у стосунках з місцевою владою у випадку її можливих незаконних рішень. Так, за результатами цих же моніторингових опитувань при відповіді на запитання щодо можливості рішення, яке утискає законні права та інтереси респондентів, прийнятого місцевою владою, майже вдвічі більше респондентів, аніж у випадку із центральним урядом, відчували свою здатність щось зробити проти такого рішення. А у 2005 та 2014 постреволуційних роках частка таких респондентів становила майже п'яту частину опитаних.

Отже, громадяни відчувають брак системних запобіжників проти можливості свавілля або рішень владних структур і посадовців, які порушують їхні права чи суперечать їхнім інтересам. Особливо проблемними для впливу суспільства на владу є періоди між виборами. А самі вибори залишаються чи не єдиною дієвою формою суспільного контролю за владою та комунікації суспільства з нею. Так, у постпомаранчевий 2007 рік переважна більшість опитаних у дослідженні Інституту соціології НАН України, а саме три чверті респондентів, не погоджувались із твердженням, що “у період між виборами наша країна керується відповідно до волі народу” [Степаненко, Бойко, 2008d]. Крім того, 70 % респондентів не вважали, що “вибори в нашій країні є вільними і чесними” [Степаненко, Бойко, 2008d] (табл. 4.6.2).

Таблиця 4.6.2

Вибори і контрольні можливості суспільства
(2007, N=1800, %)

| <i>Чи згодні Ви: “Вибори в нашій країні є вільними і чесними”?</i> | 2007 | <i>Чи згодні Ви: “У період між виборами наша країна керується відповідно до волі народу”?</i> | 2007 |
|--|------|---|------|
| так | 13,6 | так | 8,2 |
| ні | 69,5 | ні | 73,4 |
| важко відповісти | 16,8 | важко відповісти | 18,2 |

Помітний скепсис у громадян існує також і щодо адекватності представництва їхніх інтересів існуючими політичними партіями в Україні. У 2007 році, за даними цього ж опитування, майже третина респондентів зазначала, що жодна з політичних партій, представлених у Верховній Раді, не виражає інтереси населення країни, а 14 % респондентів вагалися з відповіддю на це запитання [Степаненко, Бойко, 2008d]. Функцію представництва політичними партіями суспільних інтересів у той період ще більше ускладнила існуюча тоді пропорційна система парламентських та місцевих виборів із “закритими” партійними списками. І маючи на увазі існуючу практику побудови багатьох впливових партій у країні *згори*, “під лідера” та для захисту політичних та економічних інтересів невеликої групи організаторів партії, цілком слушною видається іронічна характеристика таких особливостей партійної системи в країні та самих партій як “акціонерних товариств з обмеженою (щодо виборців) відповідальністю” [Степаненко, Бойко, 2008d].

Ці висновки про відсутність системи суспільного контролю за владою або принаймні суттєвий дефіцит щодо його ефективного виконання в межах наявних інституціональних структур українського суспільства підтверджується і результатом відповідей респондентів на пряме запитання: *“Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність центральної виконавчої влади (президент, уряд)?”* у опитуванні Інституту соціології НАН України 2006 року. Понад 70 % опитаних вказали, що у них немає ніякої можливості контролювати владні органи [Степаненко, Бойко, 2008d]. У цьому ж дослідженні я намагався з’ясувати і громадську оцінку щодо дієвості різних наявних інституцій у реалізації ними функцій суспільного контролю за владою. Результати опитування виявили, що оцінка можливостей суспільного контролю діяльності влади за всіма запропонованими позиціями (“міжнародні організації”, “громадські організації”, “політичні партії”, ЗМІ, “референдуми”, “участь у виборах”), окрім “участі у виборах”, не перевищувала 10-відсоткового рубежу [Степаненко, Бойко, 2008d]. І це підтверджує висновок про те, що вітчизняній формально демократичній системі бракує розвинених системних запобіжників щодо захисту прав громадян та реальних важелів суспільного впливу та контролю за владою. Зокрема, серед таких суспільних важелів могли б бути Закон про імпічмент президента, який і досі не прийнятий Верховною Радою, та законодавчо регламентована процедура відкликання депутатів, які зрадили виборців або не виправдали їхніх сподівань.

Фактично за браком системних інституціональних процедур і механізмів контролю суспільства за владою громадянин залишається сам на сам перед державою. Адже насамперед вибори, тобто індивідуальний канал впливу на владу, були і нині залишаються єдиним “мирним” способом суспільного контролю за владою. Залучення структур громадянського суспільства як можливість реалізації контрольних функцій практично не акцентувалось респондентами у дослідженні 2006 року. Втім, і загальна оцінка людьми можливості контролю за владою за допомогою інших, окрім виборів, механізмів, як-от міжнародні організації, політичні партії, ЗМІ і навіть референдуми, залишалась доволі невисокою [Степаненко, Бойко, 2008d].

Що ж стосується низької оцінки громадянами діяльності громадських організацій у сфері суспільного контролю у дослідженні 2006 року, то я все ж схильний вважати, що це значною мірою результат слабкої популяризації вже існуючого певного досвіду громадянського суспільства країни у цій царині діяльності. Знову ж таки не варто переоцінювати здатність і можливості “суспільства загалом” або “широкої громадськості” щодо контролю за діяльністю влади. Видається, що з огляду на реальність та ефективність результату це радше функція громадянського суспільства, тобто наявного в будь-якому суспільстві прошарку небайдужих та активних громадян, а також організацій “третього сектору”, які стоять на захисті різних сфер і проявів суспільного інтересу, зокрема таких, як незалежні медіа (наприклад, суспільне телебачення – ініціатива, яка й досі перебуває у процесі своєї реалізації), спеціалізовані громадські організації по захисту прав та громадських інтересів, недержавні експертно-аналітичні інституції тощо. І тут оптимізм викликають результати вже згадуваних досліджень 2013 року, згідно з якими респонденти в своїх оцінках суспільної ролі громадських організацій у різних сферах їх діяльності вважають “контроль за владою та боротьбу з корупцією” доволі важливим та потрібним (див. *табл. 4.3.5*).

Такий висновок про важливу роль громадських організацій і, що істотно, активну участь громадян у їх діяльності загалом підтверджує і нещодавнє опитування Інституту соціології НАН України на початку літа 2015 року, проведене у доволі складний пост-революційний період розвитку країни. Нас цікавила думка респондентів щодо, на їх розсуд, найефективніших способів громадської активності, які впливають на прийняття владою рішень

у актуальному виборі саме серед “мирних” (цивільних) практик у вже різноманітному для українського суспільства арсеналі свого впливу на владу (табл. 4.6.3). До цього варто зауважити, що результати моніторингових соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, проведені у попередні роки з наявними альтернативами легітимних та нелегітимних форм протесту, показували цивільне миролюбство українського суспільства, зокрема, його налаштованість здебільшого на конвенційні форми впливу на владу та переважно на ненасильницькі форми протесту, хоча і за усвідомлення їх доволі слабкої ефективності.

Таблиця 4.6.3

Які форми громадської активності, що впливають на прийняття владою рішень, Ви вважаєте найбільш ефективними? (2015, N=1800, %)*

| Форми громадської активності | % |
|---|------|
| участь громадян у громадських організаціях | 30,1 |
| участь громадян у добродійних акціях та волонтерських групах | 22,8 |
| участь громадян у політичних партіях | 16,1 |
| участь громадян у громадсько-політичних рухах | 17,0 |
| робота представницьких громадських рад при органах державного та місцевого управління | 17,5 |
| проведення громадських слухань суспільно значущих проблем | 20,0 |
| вивчення громадської думки та її врахування у прийнятті рішень | 21,7 |
| обговорення проектів рішень влади у ЗМІ та соціальних Інтернет-мережах | 18,3 |
| діючі “гарячі” телефонні лінії та Інтернет-сторінки органів влади | 20,0 |
| консультації органів влади з незалежними експертами | 12,7 |
| збір підписів під колективними петиціями | 13,8 |
| участь громадян у мітингах та демонстраціях | 21,1 |
| ніякі з зазначених форм не є ефективними | 18,6 |
| важко сказати | 9,3 |

* У відповіді на це запитання респонденти могли вибрати до 5-ти позицій, оригінальний порядок позицій збережено. Тут і далі для опитувань 2014–2015 років: загальнонаціональне, репрезентативне опитування Інституту соціології НАН України, проведене у травні–червні відповідного року. Репрезентативна вибірка 1800 респондентів представляє усі соціально-демографічні групи дорослого населення (старші 18 років) та всі регіони країни (за винятком Криму та частин Донецької та Луганської областей).

Результати опитування 2015 року, яке пропонувало лише “мирні” способи впливу на владу, виявились доволі обнадійливими для перспектив розвитку громадянського суспільства в країні. І тому варто висловити деякі коментарі щодо них. По-перше, майже третина респондентів погоджується з тим, що участь громадян у діяльності громадських організацій є доволі ефективним способом впливу громадян на прийняття владою своїх рішень. І тут є важливі відмінності порівняно зі згадуваним дослідженням 2006 року, коли громадяни у постпомаранчевий рік доволі низько оцінили можливості громадських організацій у контролі за владою. У майже десятирічний період часу, звичайно, змінилися суспільно-політичні обставини і громадські організації, які доволі стало асоціюються в громадській думці із громадянським суспільством, можуть поділяти із ним зростання свого суспільного впливу. До того ж, і це важливий нюанс, у нещодавньому опитуванні йшлося саме про *участь* громадян у громадських організаціях як форму їх впливу на владу, а не про можливості самих громадських організацій, як в опитуванні 2006 року. Високий рейтинг решти активно “учасницьких” позицій, які респонденти вважають ефективними для впливу на владу, а саме: участь громадян у добровільних акціях та волонтерських групах – 22,8 % респондентів, участь громадян у мітингах і демонстраціях – 21,1 % респондентів, робота представницьких громадських рад при органах державного та місцевого управління – 17,5 % респондентів, участь громадян у громадсько-політичних рухах – 17 % респондентів, підтверджує висновок про усвідомлення людьми важливості власної громадської активності.

По-друге, у опитуванні 2015 року респонденти виявили доволі високу обізнаність щодо широкого спектра сучасних засобів суспільного впливу на владу, про що, зокрема, свідчать високі рейтинги таких актуальних засобів суспільного контролю та розширення сфери публічності, як проведення громадських слухань суспільно значущих проблем, використання “гарячих” телефонних ліній та Інтернет-сторінок органів влади й обговорення проектів рішень влади у ЗМІ та соціальних Інтернет-мережах – кожен із цих засобів вважають ефективним до 20 % респондентів (нагадаю, респонденти могли обирати до 5-ти запропонованих позицій). І, звичайно, соціологів надихає громадське визнання важливості такого каналу впливу на владу та суспільної комунікації, як “вивчення громадської думки і її врахування у прийнятті рішень” –

21,7 % респондентів розглядають цей засіб ефективним. До того ж важливість громадської думки як інституту контролю за владою було доволі високо оцінене респондентами і в подібному дослідженні 2004 року [Степаненко, 2008а]. І, нарешті, не менш важливим для сприятливих перспектив інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства спостереженням щодо результатів дослідження 2015 року є те, що менш ніж п'ята частина опитаних респондентів у запропонованому переліку “мирних” форм впливу на владу не знайшли для себе жодного ефективного (*табл. 4.6.3*).

Одначе, і опитування 2015 року це підтверджує, за будь-яких обставин суспільний контроль за владою буде ефективнішим там і тоді, де і коли частка відповідальних, небайдужих та активних громадян у суспільстві не становить статистичну меншість. Питання власної відповідальності, особистої громадянської причетності до долі країни є не лише одним із важливих індикаторів стану громадянського суспільства. На мою думку, рівень відповідальності на всіх рівнях та в багатьох її проявах є також одним із ключових інституціональних показників якості суспільних відносин та певною ознакою розвитку громадянського етосу суспільства [Степаненко, 2009а]. За результатами опитування Інституту соціології НАН України більшість респондентів, відповідаючи на запитання, чи несуть вони власну відповідальність за стан справ у країні, не виявляють відчуття такої відповідальності. Хоча у цьому відношенні порівняно з опитуванням 2009 року є певні позитивні зрушення на період опитування вже 2015 року (*табл. 4.6.4*).

Як свідчить аналіз цих даних [Степаненко, 2009а], суспільна відповідальність респондентів є складовою взаємопов'язаного комплексу індивідуальної громадянської культури, інтересу до політики, національно-громадянської ідентифікації та активної життєвої позиції громадянина. Так, наявність суспільно відповідальної

Таблиця 4.6.4

**Чи несете Ви особисту відповідальність
 щодо стану справ у країні? (N=1800, %)**

| Варіанти відповідей | Роки | |
|----------------------------------|------|------|
| | 2009 | 2015 |
| так, повну відповідальність | 2,3 | 3,0 |
| так, часткову відповідальність | 21,2 | 30,1 |
| не несую жодної відповідальності | 63,0 | 56,1 |
| важко відповісти | 13,5 | 10,8 |

позиції частіше зустрічається у респондентів, які серед пропонованих соціальних ідентифікацій (локальна, регіональна, “громадянин колишнього Радянського Союзу” тощо) обирають українську національно-громадянську ідентичність (“громадянин України”). Показовим є також і те, що суспільно відповідальну позицію на рівні країни і свого поселення поділяє половина респондентів, які “могли б щось зробити”, якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає їхні законні права та інтереси. Серед респондентів, які у такому випадку “нічого не змогли б зробити”, лише п’ята частина відчуває свою особисту відповідальність щодо стану справ у країні та у містах свого поселення. Подібна прямо пропорційна залежність щодо суспільної відповідальності спостерігається також і серед респондентів, які вважають за можливе, принаймні рідко, реальний вплив людей на владу і ухвалення рішень. Так, в опитуванні 2009 року серед респондентів, які вважали за можливе, принаймні “дуже рідко”, реальний вплив на владу й ухвалення рішень, частка людей, що відчували власну відповідальність за стан суспільних справ у країні, була втричі більшою (37,6 %), ніж серед респондентів з подібною відповідальною позицією (13,8 %), які взагалі заперечували можливість будь-якого свого і подібних їм людей впливу на владу і прийняття рішень.

Отже, проблема браку суспільної відповідальності пов’язана також із якщо не цілковитою відсутністю, то принаймні недосконалістю та слабкою дієвістю громадських інститутів контролю за владою та прийняттям рішень: громадянин може не вважати себе відповідальним за процеси, які він/вона не здатний контролювати. Втім, асиметрія впливу у взаєминах “суспільство – влада” полягає не лише в недостатньому правовому забезпеченні рівнозначної суб’єктності суспільства поряд з державою. Варто визнати також і те, що у постпомаранчевий період більшість населення України, попри успішний досвід масової політичної мобілізації 2004 року, все ще не усвідомлювала себе суб’єктом політичного процесу та не вбачала інших, окрім радикальних, способів впливу на владу, особливо у періоди між виборами.

Таким чином, з багатьох об’єктивних причин, а саме: історичної традиції авторитарного псевдонародовладдя та патерналізму, складності й незавершеності процесів соціальної диференціації та слабкої артикуляції власних інтересів багатьма суспільними групами, недосконалих інститутів і практик демократичного представництва, сутнісною прикметою реального політичного процесу

в країні залишалось збереження авторитарних за своєю суттю та великою мірою формально-декларативних механізмів представництва суспільних і групових інтересів, а також відсутність цілісної та ефективної системи громадського контролю за владою. Зворотною стороною цих особливостей політичного процесу є його вузькокорпоративний характер, формування владних або кланових груп інтересів з їх доволі чітко артикульованими економічними та політичними інтересами у боротьбі за владу.

Така система політичного представництва сприяє реалізації інтересів обмеженого кола суспільних груп (зокрема, кланово-олігархічних об'єднань і державної бюрократії), а політичні інституції, які в ідеалі повинні виконувати роль представників інтересів широкого загалу суспільних груп (передусім політичні партії та громадські організації), функціонально поки що не спроможні адекватно виконувати такі ролі. Водночас у парадоксальний спосіб саме існування впливових груп політико-економічних кланових інтересів за неможливості будь-якій групі монополізувати політичну владу в країні було до певного періоду (приходу до президентської влади В. Януковича у 2010 році) чи не єдиною гарантією української демократії, принаймні у її відмінності від “керованої” або “суверенної” російської.

Перспектива формування суб'єктності суспільства пов'язана з процесами розвитку соціальної структури суспільства, поступового усвідомлення та артикуляції суспільних та соціально-групових інтересів та розвитком громадської компетентності людей. Це включає підвищення рівня поінформованості громадян щодо своїх законних прав та можливих засобів впливу і взаємодії з владою, набуття громадянськими осередками та організаціями навичок щодо залучення до прийняття управлінських рішень, а також розвиток громадянської та правової культури громадян у їх взаємодії з владою та державою.

Демократизація соціальних відносин, становлення громадянського суспільства зумовлює актуалізацію громадського контролю за владою. Адже відповідальність держави в особі влади і чиновників перед своїми громадянами та розвиток суспільної відповідальності самих громадян можливі тільки за умови формування комплексної системи громадського контролю, до якої входять політична опозиція, політичні партії, засоби масової комунікації, а також мережі громадських організацій, діяльність яких спрямована на захист суспільних інтересів та координацію громадянської

активності людей. Розвиток такої дієвої системи лобювання суспільних інтересів сприятиме у свою чергу підвищенню рівня громадської компетентності людей та розширенню повноважень і можливостей громадського контролю за владними інституціями. Це необхідно і самій владі та державі, адже влада тоді може максимально враховувати суспільні інтереси, інформувати та пояснювати іноді непопулярні реформаторські рішення у постійному діалозі з суспільством, спиратись у своїй політиці на компетентних та небайдужих громадян.

Отже, суспільна потреба (та широкий суспільний інтерес) у цілісній системі громадського контролю за владою, яка охоплювала б конструктивну політичну опозицію, мережу громадських *watch-dog* організацій зі спеціалізованою практикою незалежних експертиз та альтернатив публічної політики в усіх сферах та потужні критичні засоби масової комунікації та інформації, є актуальною в країні дотепер. До того ж тема захисту суспільного інтересу через формування незалежної громадської системи контролю за владою (та обстоювання права на існування такої системи на законодавчому рівні) може стати важливим аспектом інституціоналізації громадянського суспільства та конкретним порядком денним для формування коаліції громадських організацій в їх ініціації загальногромадянського діалогу (включаючи представників влади) щодо формування такої системи суспільного контролю та владних противажелів. Зокрема, сьогодні, метою такого діалогу могла б бути підготовка суспільного договору між новим урядом та представниками громадськості про базові суспільні інтереси, шляхи реального реформування країни та принципи політики щодо їх реалізації. Дієва й ефективна система суспільного контролю за владою, хоча і є спеціалізованою сферою та функцією громадянського суспільства (здебільшого його експертно-аналітичного організаційного сектору), потребує також сприятливого інституціонального середовища, яке формується через розвиток навичок громадянської активності та відповідальності, ініціативи та компетентності, критичного мислення та формування здатностей самоорганізації “широкого” суспільства.

Формування рівноправних, партнерських стосунків між громадянським суспільством та державою (владою) є однією з базових умов консолідованої демократії, становлення якої необхідне як можливість представництва багатоманітності соціально-групових інтересів у їх гармонійному та неконфліктному поєднанні з загально-

суспільним інтересом. І навпаки, системні деформації публічної комунікації, згортання крихких демократичних здобутків постпомаранчевого періоду, дедемократизація, обмеження прав та свобод громадян, а також нівелювання певних здобутків публічності політики з комунікативними можливостями суспільного впливу на владу, які стали проявлятися у вітчизняному суспільно-політичному процесі з 2010 року, початку президентства В. Януковича, позначили ті негативні фактори, які послугували катализаторами визрівання активних протестних настроїв, кульмінацією яких стало громадянське повстання “революції гідності” у 2013–2014 роках в Україні.

4.7. Громадянське суспільство як фактор деінституціоналізації пострадянського соціального порядку в “революції гідності” 2013–2014 років

Характеризуючи стан громадянського суспільства в Україні у постпомаранчевий період, американський дослідник Пол Д’Аньєрі вживає таку формулу: “Від відчаю до надії...і назад” [D’Anieri, 2010]. Ця формула циклічності розвитку вітчизняного громадянського суспільства є схематичним, але доволі точним концептуальним зліпком тієї суспільно-політичної ситуації, в якій перебувала країна у період 2010–2013 років за часів президентства Януковича. Начебто за іронією історії, а насправді цілком закономірно з огляду на непослідовність і суперечливість постпомаранчевого політичного процесу, упродовж якого не було виконане принципове завдання суспільно-політичної модернізації країни, провладний кандидат у президенти, якого переміг Майдан у 2004 році, не лише очолив країну у 2010-му, а й майже спромігся повернути процес її розвитку назад, у історичне та політичне минуле. Про це свідчили політичні кроки і рішення влади з 2010 року, а саме: концентрація влади та контроль різних її гілок однією політичною, а також і окремою регіональною кланово-корпоративною структурою – партією регіонів; рішення про пролонгацію перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі на 25 років, прийняте без публічних дискусій і експертних обговорень; скасування політреформи 2006 року провладною парламентською більшістю із супроводжуючим рішенням лояльного Конституцій-

ного Суду і як результат – зміна політичного режиму країни з парламентсько-президентської на президентську республіку; сумнівний щодо рівності можливостей участі політичних партій Закон про місцеві вибори, прийнятий напередодні їх проведення у жовтні 2010 року, сам перебіг цих виборів та підбиття їх результатів під уже підзабутих державно-адміністративним пресом; зростання утисків свободи слова, зокрема судові позови щодо права власності на частоти мовлення опозиційних інформаційних каналів, та інші приклади позначили демонтаж певних тенденцій демократизації суспільно-політичного життя країни – розпочався процес її дедемократизації [Степаненко, 2011с].

Відкинувши чіткі демократичні орієнтири в ідеологічній сфері, політичний режим Януковича активно відтворював проторадянську політично-культурну ідентичність і радянську історичну пам'ять, підживлюючи широкий спектр пропагандистських міфів, символізму та ритуалів радянського минулого. Важливим аспектом ідеологічної “советізації” став і курс деукраїнізації в освітній та культурній сфері, а також у інформаційній політиці. Видається, що ідеальною політичною конструкцією для влади того часу була імітація російської авторитарної системи з подальшою конвергенцією країни в нове наддержавне утворення “СРСР–2” з політичним центром у Москві. Однак для відтворення путінської авторитарної моделі в Україні режиму Януковича бракувало, принаймні, декількох складових, зокрема: 1) потужних фінансово-економічних ресурсів та 2) стійкої історичної традиції етатизму, включаючи особливості суспільно-психологічного ставлення до влади, аж до її сакралізації, чого ніколи не було в українській традиції. До того ж політична та культурна багатоскладовість України, а також інтереси регіональних політичних еліт навряд чи вже могли без подальшого конфлікту уніфікуватись до схематично авторитарної політичної монополії. І головне, вже якісно іншими стали і суспільний ресурс та рівень розвитку громадянського суспільства країни, і, що вельми важливо, на арені публічної політики з'явилась нова молода генерація, яка народилась вже у незалежній країні й не знала комуністичного минулого.

Водночас політичний реверс у бік політично-адміністративного авторитаризму з 2010 року не був, звичайно, наслідком лише суб'єктивних чинників, як-то “злої волі” однієї чи декількох осіб. Утім, моя мета тут не є докладно окреслювати увесь спектр концептуальних аспектів у формуванні комплексних траєкторій демокра-

тизації, що було глибоко проаналізовано, зокрема, у підходах Ч. Тіллі, та демонструвати корисність апікацій цих підходів до вітчизняного контексту [Степаненко, 2011с]. Вважаю, варто наголосити на головному. Авторитарний реверс суспільно-політичного розвитку країни з 2010 року мав під собою фундаментальні причини, пов'язані насамперед із непослідовним та суперечливим характером поліморфної пострадянської трансформації в Україні, незавершеністю процесів суспільної і політичної модернізації та наростанням нових системних деформацій, набутих уже у процесі самої цієї трансформації – аспекти, які ґрунтовно аналізувались у попередніх підрозділах. І повертаючись знову до корисної метафори циклічності, пов'язаної з непослідовністю та суперечливістю української суспільно-політичної трансформації, можна сказати і про об'єктивність, і навіть певну неминучість відповіді громадянського суспільства – нового Майдану та нового вибуху протестної енергії у 2013–2014 роках, десятиріччя поспіль “помаранчевої революції” 2004 року.

Значення, уроки та подальші наслідки історичного ефекту масового протестного Євромайданного руху та його кульмінації – громадянського повстання у лютому 2014 року в Україні все ще потребують повного та ґрунтового осмислення. Тим паче, що подальша швидкоплинна динаміка розвитку суспільно-політичних подій, сконцентрованих у короткому історичному проміжку часу – втеча колишнього президента Януковича, російська анексія Криму, позачергові вибори нового президента та Верховної Ради, радикальний сепаратизм та війна на Донбасі, жорсткий геополітичний та цивілізаційний вибір, гострий кризовий стан соціально-економічної та фінансової сфер – є й досі незавершеним процесом інституціональних зрушень з невизначеними для країни й суспільства наслідками. Рівень соціально-революційних потрясінь та нові, невідомі з часів проголошення незалежності у 1991 році історичні виклики – анексія частини території та війна за територіальну цілісність країни – підірвали консервативно-еволюційну трансформацію українського суспільства, що її вітчизняні дослідники характеризували “пролонгованою нестабільністю” [Злобіна, 2012: с. 21–22]. Зазнала краху і своєрідна модель половинчастої та непослідовної української еволюції, представленої у дискурсах “стабільності та порядку” і “покращення.” Утім, як і була поставлена під сумнів сама концепція посткомуністичної трансформації, зокрема у її пострадянській варіації, яка позначила своє переродження

у новий тип гібридного режиму. Останній зберігав лише суто формальні ознаки демократії.

Зрозуміло і те, що “вулиця” на київському та інших майданах починає говорити і діяти тоді, коли конвенційні механізми формально репрезентативного політичного процесу з багатьох причин відсутні чи суттєво деформовані [Stepanenko, 2015b]. І Євромайдан став не лише реакцією на кулуарну владну політику щодо стратегічного вибору моделі розвитку країни поміж євразійською й європейською перспективами. Глибинний смисл Євромайдану та подальшої “революції гідності” полягав у вже третій (після проголошення незалежності у 1991 році та “помаранчевої революції” 2004 року) спробі громадянсько активної частини суспільства завершити невиконані завдання української національно-демократичної революції щодо суспільної, політичної та економічної модернізації країни, утвердження її остаточного цивілізаційного вибору на користь європейської демократії, верховенства права та цивілізованого ринку. У цьому сенсі стратегічні завдання Євромайдану 2014 відрізнялись від характеру “електоральної революції” 2004 року, адже йшлося про очікування та вимоги саме фундаментальних системних змін у країні. Для багатьох громадян гарантією невідворотності модернізаційних змін убачався політичний курс євроінтеграції країни, першим кроком якої мав бути договір про асоціацію між Україною та ЄС. До слова сказати, перспектива вступу України до Європейського Союзу у громадській думці країни завжди була доволі привабливою, набираючи статистичну більшість (до 50 % респондентів, за результатами щорічних опитувань Інституту соціології НАН України) серед своїх прихильників. Щоправда, геополітична розщепленість української масової свідомості проявлялась і в тому, що одночасно, навіть дещо з більшим ентузіазмом, українці назагал підтримували ідею приєднання України до гіпотетичного союзу Росії та Білорусі. Поряд з тим політичний курс країни на євроінтеграцію був за всіх урядів офіційно декларованою державною стратегією розвитку країни.

Власне, проєвропейська орієнтація країни та договір про асоціацію з ЄС видавався для багатьох людей з проєвропейською орієнтацією тим вирішальним, уже зовнішнім інституціональним важелем, який би зобов’язував владу країни просуватись на шляху невідворотних модернізаційних реформ. І відмова уряду Януковича підписати асоціацію з ЄС, за крок до цього очікуваного багатьма рішення – відмова під політичним тиском та шантажем Росії, “підсолодженими” її, по суті, кредитним хабарем для уряду, по-

слугувала тим запалом, від якого розгорівся протестний Євромайдан. Знову ж таки, йшлося про більш сутнісні речі, аніж відмова від буцімто “технічної” асоціації з ЄС, – про вкрадену надію “нормального життя у нормальній країні”, яку ця асоціація символізувала для багатьох людей [Riabchuk, Lushnysky, 2015: p. 47]. Доволі точно характеризуючи суспільно-психологічний стан цих людей у розгортанні протестної хвилі у листопаді 2013 року, М. Рябчук і А. Лушницький, зокрема, зазначають: “Коли недобросовісний уряд Януковича вкрав надію людей на “нормальне життя”, вони відчули себе обдуреними не лише від такого безсоромного дійства, але й від всього свого життя в країні, яка на 22 роки застрягла у сірій зоні поміж пострадянськими автократіями на сході та своїми сусідами на заході, суспільства яких ставали все більш заможнішими та демократичнішими” [Riabchuk, Lushnysky, 2015: p. 47].

Таким чином, майданний протест проти відмови від Угоди про асоціацію з ЄС забезпечив свою потужність і тим, що увібрав у себе весь комплекс масових суспільних невдоволень і потенційних конфліктів, що акумулювались упродовж всієї пострадянської трансформації в Україні, не були розв’язані “помаранчевою революцією” та особливо загострились у період суспільно-політичного розвитку країни за часів президентства Януковича. Такий висновок загалом підтверджується і результатами опитування Інституту соціології НАН України, проведеного на початку літа 2014 року. Одне із запитань цього дослідження мало на меті з’ясувати, як у громадській думці характеризуються масові протести в Києві та регіонах у грудні 2013 – лютому 2014 року (табл. 4.7.1).

Таблиця 4.7.1

Як би Ви охарактеризували масові протести в Києві та регіонах у грудні 2013 – лютому 2014 року? (2014, N=1800, %)

| Варіанти відповідей | Регіони | | | | Всього по масиву |
|------------------------------------|---------|-------|---------|------|------------------|
| | Захід | Центр | Південь | Схід | |
| як народне повстання проти влади | 66,7 | 59,7 | 41,1 | 20,5 | 47,8 |
| як революцію | 29,9 | 26,9 | 15,6 | 13,9 | 21,9 |
| як політичний протест | 19,1 | 16,2 | 16,0 | 10,2 | 15,4 |
| як бунт | 4,1 | 6,6 | 9,3 | 10,5 | 7,6 |
| як незаконне захоплення влади | 2,0 | 3,8 | 17,7 | 33,2 | 13,4 |
| як військовий (збройний) переворот | 1,2 | 2,1 | 8,4 | 18,8 | 7,2 |
| Інше | 0,0 | 1,0 | 0,5 | 2,4 | 1,0 |
| важко сказати | 5,2 | 7,2 | 9,1 | 16,1 | 9,3 |

Результати цього опитування свідчать, що більшість респондентів (до 50 % опитаних) по загальнонаціональному масиву, схилившись в цілому до позитивних смислових конотацій у своїй оцінці подій Євромайдану та “революції гідності”, оцінюють ці протестні акції як народне повстання проти влади. При чому, як зазначалось, у “революції гідності” 2013–2014 років, а також відповідно – в її оцінках у громадській думці переважно відтворилось, як і у “помаранчевій революції” 2004 року, регіональне розмежування з його етнокультурними особливостями ставлення та участі громадян у цих подіях: більше позитивних конотацій у ставленні та вища активність у протестах мешканців столиці та Західно-Центрального макрорегіону порівняно зі ставленням до протестів та участю в них мешканців Південно-Східного макрорегіону [Резнік, 2014]. Окрім регіональних розбіжностей у ставленні до Євромайдану та протестних акцій, у громадській думці поміж позитивними смисловими конотаціями (“народне повстання проти влади”, “революція”, “політичний протест”) та негативними смислами (“бунт”, “незаконне захоплення влади”, “військовий/збройний переворот”) статистично значущою була також національна самоідентифікація респондентів: респонденти-українці більше, ніж у середньому по масиву, проявляли позитивне ставлення до цих подій, натомість респонденти-росіяни більше, ніж у середньому по масиву, схилились до негативних конотацій у своїх оцінках протестних акцій. І цілком природно, що особиста участь у протестних акціях і позиція щодо їх підтримки респондентами також відповідають загалом позитивним до них ставленням.

Отже, в оцінках протестних акцій Євромайдану для більшості респондентів, особливо для тих, хто брав яку-небудь участь у протестних акціях чи підтримував їх, саме влада увібрала в себе всі гріхи й недоліки системи і народ та суспільство повстали проти неї. Така логіка класичної диспозиції “суспільство проти влади” начебто відтворює ідеологічні легітимації періоду європейських антикомуністичних революцій, соціальним локомотивом яких виступило громадянське суспільство у всій багатогранності його проявів та інституціональних структур. І Євромайдан 2013–2014 років, представши своєрідним каталізуючим чинником інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства, у багатьох своїх маніфестаціях також демонстрував певні аспекти цієї історичної динаміки та її суспільні смисли.

Майдан як фактор інституціоналізації громадянського суспільства

Важливо підкреслити, що перша ініціатива та спонтанні протестні акції проєвропейських маніфестантів виходили не із партійно-інституціональних чи організаційних структур “третього сектору”, а були ініційовані активними громадянами та студентами. Одним із перших був заклик для збору небайдужих громадян на київському Майдані Незалежності журналіста Мустафи Найєма, що він його оприлюднив у соціальних мережах. І цей алгоритм та особливість радше переважно самоорганізованих ініціатив, аніж акцій, організованих і керованих політичними елітами, зберігався упродовж усього тривалого протестного руху, включаючи його найдраматичніші епізоди. До слова, ця особливість більшої спонтанності, гетерогенності та самоорганізації Євромайдану 2013 року відрізняла його і від більшої організованості, керованості та певною мірою “планового” характеру “помаранчевого” Майдану 2004 року. Адже у виборний 2004 рік політична опозиція та мережі громадських організацій заздалегідь готувались (кадрово, організаційно та медійно) до вірогідного сценарію фальсифікації виборів та акцій протесту щодо цього.

Значною мірою спонтанність і здебільшого самоорганізований характер громадянської активності Євромайдану відображали також і важливі особливості вітчизняного суспільно-політичного процесу в період 2010–2013 років, зокрема стало низький рівень суспільної довіри щодо державних і політичних інституцій, включаючи опозиційні політичні партії, та тенденції “департизації” (якщо не деполітизації) протестних маніфестацій громадянського суспільства. Останнє у цей період консолідувалось радше навколо соціально-економічних протестів середнього класу та підприємців (так званий податковий майдан) або в актуалізаціях тем верховенства права та справедливості, зокрема проти корупції та свавілля карально-репресивного апарату. Наприклад, показовим проявом такого свавілля та спроб уникнути покарання через існуючу корупційну систему став випадок жорстокого згвалтування жінки міліціонерами у селі Врадіївка та хвиля місцевих протестів щодо вимог справедливого суду та покарання винуватців улітку 2013 року.

Проявами цієї тенденції “департизації” громадянського суспільства під час Євромайдану було те, що активісти протесту (принаймні на його початковій стадії) намагались дистанціюва-

тись від існуючих політичних організаційних структур, а публічна критика щодо спроб монополізації Майдану партійно-політичними структурами була постійним трендом його тривалого функціонування. Суспільний скепсис і навіть недовіра до політичної опозиції були також певним історичним уроком, який вітчизняне громадянське суспільство винесло з досвіду “помаранчевого” Майдану 2004 року, та розчарування від невиконаних обіцянок у результаті діяльності “помаранчевої влади”. Цього разу протестувальники у своїх діях і закликах не раз апелювали до того невдалого досвіду перекладання відповідальності рішень на партійно-політичні структури і намагались не повторювати тих історичних помилок. Це спостереження про переважно не кадрово партійний контингент постійних та активних протестувальників Майдану підтверджувалось і декількома дослідженнями [Opuch, 2014 та ін.], зокрема опитуванням (методом інтерв’ю) учасників Майдану, проведеним 7–8 грудня 2013 року Фондом “Демократичні ініціативи” та Київським міжнародним інститутом соціології. Згідно з його результатами абсолютна більшість учасників Майдану (92 %) не належала ані до якоїсь з партій, ані до громадських організацій та рухів [Майдан–2013: хто стоїть, чому і за що?, 2013].

Повертаючись до теми відносин громади Майдану із партійно-політичними структурами, варто сказати, що подальша взаємна координація протестної активності на спільному публічному просторі мала у своїй основі й певні прагматичні зацікавлення обох сторін. Для успішного розгортання у загальнонаціональному масштабі протестна хвиля потребувала ресурсів (технічних, фінансових, організаційних тощо). Громадські протестні групи потребували також інституціоналізованих політичних каналів для формування своїх вимог, їх представництва та поширення. І парламентська політична опозиція та її три тогочасні лідери могли забезпечити або принаймні сприяти формуванню таких загальнонаціональних каналів комунікації, а також політичне представництво вимог протесту перед владою. У свою чергу партійна політична опозиція знайшла у Майдані найбільш ефективну та рішучу маніфестацію громадянського суспільства, що самоорганізувалась від низових ініціатив і могла бути використана у зміні політичної та владної конфігурації в країні на користь опозиції. Адже не відміну від “помаранчевої революції” 2004 року політична опозиція у 2013 році не мала тієї ресурсно-мобілізаційної бази, яка зазвичай формувалась нею у виборчий період.

Упродовж подальшого розгортання протестних маніфестацій і трансформації програми Майдану від вимог справедливості (зокрема, вимоги правосуддя щодо міліцейських підрозділів “Беркут” після жорстокого побиття ними студентів-протестувальників) до політичних вимог відставки уряду, імпічменту Президента, розпуску Верховної Ради і нових виборів, розходження між позиціями громади Майдану та політичними опозиційними партіями також виникали. Протестувальники вимагали від політиків чіткого плану дій, стратегічної візії, обрання єдиного лідера у своєму представництві й відкритого публічного обговорення всіх позицій у перемовинах із офіційною владою. Однак у поворотні та драматичні моменти розвитку протесту саме люди, а не політики приймали вирішальні за своїм впливом щодо розвитку ситуації, хоча часто і непередбачувані за своїми наслідками, рішення. Після двох місяців “стояння та розмов” на Майдані у комунікаціях із “нечутливою” владою не політики, а представники радикальних протестних груп ініціювали 19–20 січня 2014 року ходу по вулиці Грушевського до будинку Верховної Ради з вимогами протесту. Першими жертвами жорсткого протистояння із міліцейськими загонами стало двоє протестувальників, і саме з цього періоду відбувається радикалізація конфлікту та ескалація насильства з обох боків, а протестна хвиля поступово переростає у громадянське повстання проти влади. І у фінальній радикальній стадії конфлікту, після масових убивств протестувальників 20 лютого, не опозиційні політичні лідери, а сотник однієї із груп самооборони Майдану, висловивши масове незадоволення спробами політичного компромісу із Януковичем, висунув йому восьмигодинний ультиматум для офіційного оголошення своєї відставки. У цих та інших вирішальних епізодах саме Майдан приймав колективне рішення і формулював порядок денний, що визначав розвиток подальшої динаміки протесту.

Говорячи про Майдан як маніфестацію громадянського суспільства і його важливу роль суспільного актора у розгортанні протестної хвилі та в подальшому її переростанні у громадянське повстання проти влади, слід підкреслити, що Майдан не був гомогенною або ієрархічно організованою структурою. Це була радше відкрита громада, яка об’єднувала у своєму фізичному, а також і у віртуальному, публічному просторі різні групи протесту та людей, які з тих чи інших мотивів поділяли незадоволення станом та напрямом розвитку країни і вимагали кардинальних змін. Серед

протестувальників Майдану були студентство та молодь з її різними політичними і субкультурними маніфестаціями (від лібералів, націоналістів та анархістів до рокерів та футбольних фанів), люди середнього й похилого віку з різними світоглядними позиціями, життєвим досвідом і мотивами для протесту, представники дрібно-го та середнього бізнесу, інтелігенція, “афганці”, “чорнобильці” та інші соціальні групи. Результати уже згаданого вище опитування учасників Майдану наприкінці 2013 року заперечували маніпулятивний пропагандистський штамп, який активно тиражувався владою Януковича та російськими пропагандистами для дискредитації Євромайдану, представництво якого буцімто складалось переважно із соціальних маргіналів. Згідно з результатами цього опитування середній вік учасників Майдану був 36 років, а дві третини його учасників становили люди з вищою освітою [Майдан—2013: хто стоїть, чому і за що?, 2013]. Отже, Майдан, об’єднавши у своєму просторі різні соціальні групи та представників різних регіонів країни, — різноманіття, яке навіть візуально було репрезентоване його символікою, прапорами і гаслами наметів і барикад — представляв за своєю усередненою соціально-демографічною структурою найбільш активну та переважно високоосвічену частину українського суспільства.

Що ж об’єднувало цю масу різних людей у їх активній участі й підтримці Євромайдану та протестних акцій 2013–2014 років? Відповідь на це запитання лежить у площині цінностей і ширих людських сподівань на реальну можливість змін на краще в результаті докорінної зміни системних основ функціонування держави та суспільства. Євромайдан увібрав у себе, а також і формував особливий громадянський етос, ціннісні орієнтири якого відрізнялись від усередненого та переважно домінуючого в країні аномійно цинічного інституціонального середовища. Проявами цього деформованого нормативно-інституціонального середовища були, зокрема, такі характерні для більшості дорослого населення орієнтири, що їх фіксували соціологічні опитування, як недовіра до людей, підозри щодо інших у їх нечесності та здатності обманювати задля вигоди. Подібна суспільна самооцінка дала підстави вітчизняному соціологу Є. Головасі стверджувати про формування в країні феномену “аморальної більшості” [Головаха, 2014: с. 51]. І важливим є те, що Майдан як дієва й комунікативна спільнота виявив взірці інших цінностей і позначив певні перспективи розвитку громадянського суспільства щодо формування інституціонального клімату цивільності та громадянського етосу довіри, відповідаль-

ності й взаємопідтримки – завдання і перспектива не менш актуальні та значущі, аніж громадянська активність. За результатами дослідження Є. Головаха, ініціаторами й найактивнішими учасниками Євромайдану були представники тих соціально-демографічних груп населення, які мали нижчі рівні соціального цинізму порівняно із його середньостатистичним інтегральним індексом по країні, який обчислювався за даними соціологічних опитувань [Головаха, 2014: с. 52]. Отже, у цьому сенсі “революція гідності” – не лише метафорична назва протестів. Як слушно зазначає соціолог, “людська гідність і має протистояти соціальному цинізму, який допомагає людині пристосовуватись до ситуації інституціональної невизначеності та аномії, але позбавляє її перспективи жити в сучасному правовому та демократичному суспільстві [Головаха, 2014: с.54]. Утім, як свідчать результати загальнонаціонального соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, певною обнадійливою перспективою для інституціоналізації громадянського суспільства в країні та все ще збереженої віри людей у революційний фактор Майдану для можливостей модернізаційного реформування країни є підтримка більшістю респондентів протестних вимог Майдану у 2014 і, що важливо, також і в 2015 році (табл. 4.7.2).

Упродовж майже чотирьох місяців протестних акцій і навіть уже після втечі Януковича із країни Майдан переживав і свої власні структурні та функціональні трансформації – від Майдану-віче до Майдану-січі* та Майдану як спроби громадського контролю

Таблиця 4.7.2

Чи підтримували Ви в цілому вимоги учасників акцій протесту на Євромайдані? (N=1800, %)

| Варіанти відповідей | Роки | |
|--|------|------|
| | 2014 | 2015 |
| підтримував з самого початку | 41,3 | 37,4 |
| спочатку не підтримував, а зараз підтримую | 6,8 | 5,2 |
| спочатку підтримував, а зараз не підтримую | 8,4 | 10,9 |
| не підтримував тоді і зараз не підтримую | 28,0 | 27,9 |
| важко сказати | 15,6 | 18,6 |

* Корисні метафори трансформації Майдану знайдено у прес-релізі Фонду “Демократичні ініціативи” “Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилось?” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>

лю за владою. У перший період протестних акцій Майдан являв собою відкриту публічну арену, епіцентром якої були сцена та наметове містечко протестувальників на київському Майдані Незалежності. Тут же збирались на віче громадяни. У період від грудня 2013 до березня 2014 на Майдані пройшло більше десятка таких багатотисячних віче, де обговорювалась ситуація, формулювались вимоги та складався план дій. Як і в “помаранчевій революції” 2004 року, Майдан був і активним комунікаційним центром інформації та громадянської мобілізації, які здійснювались як безпосередньо з його сцени, так і через сучасні цифрові засоби масових комунікацій та соціальних мереж. Загалом, на перший погляд, це нагадувало до певного часу “помаранчевий” Майдан 2004 року, втім, звичайно, за інших суспільно-політичних обставин і вже з іншими метою, змістом та завданнями протесту.

Після брутального побиття студентів-протестувальників “Беркутом” та у подальшій радикалізації конфлікту Майдан актуалізував свою іншу, а саме – військово оборонну функцію, поступово перетворюючись також на Майдан-січ, із формуванням своїх загонів самооборони та спорудженням барикад, які виростили навколо наметового містечка. Окрім груп самооборони, складна самоорганізація Майдану охоплювала велику кількість різноманітних підрозділів, які забезпечували різнобічні аспекти його функціонування – координаційні органи самоорганізації та управління, зокрема, це Громадська рада Майдану, Автомайдан, медичний, інформаційний, логістичний, продовольчий та інші підрозділи. І варто зазначити, що основними принципами Майдану та його реальними повсякденними практиками, без яких він навряд чи так довго проіснував би, були самоорганізація, солідарність та волонтерство в їх кращих взірцях та в різних сферах проявів – ті соціальні якості, які й характеризують дієве громадянське суспільство.

І, нарешті, третя важлива функція Майдану, яка актуалізувалась уже на завершальній стадії громадського повстання та втечі Януковича з країни, була спроба інституціоналізації системи громадського контролю за владою. Новий склад тимчасового уряду не лише отримав символічне ухвалення, а й мав свою легітимність саме від Майдану, адже в ситуації тимчасового вакууму влади саме громадянське суспільство та Майдан як його представництво фактично реалізовували конституційну норму про “народ” як “носії

суверенітету і єдине джерело влади в Україні” (стаття 5 Конституції). До нового уряду увійшли й деякі активісти Євромайдану. Втім, нова влада лише частково виконала гасло Майдану: “Змінити систему, а не обличчя при владі”. І не лише тому, що основні керівні посади в новій владі очолили представники колишньої партійно-політичної опозиції. Головний виклик (і ризик) був у здоланні сильного тяжіння колишньої корумпованої політичної та управлінської системи, які були (й досі залишаються) під сильним впливом олігархічного злиття влади та великого бізнесу, та у стійкості корумпованих взаємин у державному апараті країни. І в постреволюційній країні, частини якої анексовано Росією, а на сході країни не припиняється військовий конфлікт зі збройними сепаратистами, виклик для нової влади – це також пошук неминучих компромісів без втрати гідності з різними впливовими групами інтересів, у тому числі регіональними кланами, орієнтації яких є часто доволі далекими від європейськи демократичних, а практики – від прозоро публічних та цивільних.

Отже, чому Євромайдан та “революцію гідності” 2013–2014 років можна вважати важливим фактором інституціоналізації громадянського суспільства в країні? Справді, у деяких своїх проявах і маніфестаціях, зокрема: регіональні та етнокультурні особливості протестної активності, активне застосування сучасних засобів масової комунікації для протестної мобілізації, використання публічного простору міста як своєрідного організаційного епіцентру протестів, Євромайдан 2013–2014 років нагадував “помаранчевий” Майдан 2004 року. Водночас були й різні відмінності між “помаранчевим” 2004 року та Євромайданом 2013–2014 років, а також і перебігом, характером та метою самих протестних акцій у ці періоди. Британська дослідниця О. Онуч підсумовує відмінності між двома Майданами так: 1) протестна активність 2013–2014 років була дещо ширше розповсюджена регіонально, аніж “помаранчева революція” 2004 року; 2) студентські протестні групи та організації громадянського суспільства були більш підготовленими у 2004 році, аніж у 2013 році; 3) на відміну від 2004 року у протестах 2013–2014 років не було єдиного політичного лідера, а радше “незручна коаліція” з партій ліберального, соціал-демократичного та правого політичного спектрів; 4) режим Януковича на відміну від попередньої політичної влади у 2004 році не вагався у застосуванні сили проти протестувальників; 5) для зарубіжних держав та організацій

було значно складнішим знайти будь-який компроміс поміж сторонами конфлікту [Onuch, 2014: р. 46].

Втім, зазначені О. Онуч розбіжності є хоча й актуальними, але мають здебільшого дещо поверховий, формальний характер. На мою думку, суттєвішими відмінностями поміж двома протестними Майданами є такі. По-перше, Євромайдан 2013–2014 років на відміну від електоральної “помаранчевої революції” 2004 року відбувався у незручний для масових протестних мобілізацій час — не у рік чергових президентських виборів. Тому основною його рушійною силою була енергія (та синергія) самоорганізованих ініціатив громадянського суспільства, а не партійно-організаційна коаліція політичної опозиційної еліти та громадських організацій. Громадська спонтанність Євромайдану пояснює і відсутність єдиного політичного лідера, і політичну та соціальну гетерогенність майданної спільноти, і те, що політично партійні структури радше вже підлаштовувались під процес, а не керували ним. По-друге, більшою мірою самоорганізований характер Євромайдану, громадянське суспільство як його основна рушійна сила, а також нечутливість і непоступливість влади спричинили наростаючу динаміку протестної активності та реагування щодо протестних вимог — від вимог справедливості щодо покарання винних у побитті студентів до політичних вимог повного “перезавантаження системи”. Фактично суспільство у 2013–2014 роках розірвало умовний контракт з владою Януковича щодо подальшого здійснення нею своїх повноважень, і це вже була суттєво відмінна спроба “перезавантаження системи”, аніж у період передачі все ще “нічийної” влади у 2004 році. І по-третє, учасники Євромайдану після уроків 2004 року були значно рішучіше налаштовані та максималістськи безкомпромісними щодо виконання владою своїх протестних вимог. З іншого боку, нечутливість та небажання влади щодо пошуку компромісу зумовили більшу тривалість, драматизм та насильство у розвитку конфлікту, в якому на відміну від безкровної “помаранчевої революції” не обійшлося без людських жертв. І, нарешті, підсумовуючи викладене, Євромайдан та “революція гідності” 2013–2014 років стали найрішучішою спробою завершення завдань української національно-демократичної революції та суспільної модернізації, розпочатих у 1991 році зі здобуттям державної незалежності країни.

*Системне значення Євромайдану в деінституціоналізації
пострадянського соціального порядку*

Політична перемога Майдану та громадянського повстання “революції гідності” як рішучої і почасти радикальної спроби перерізати системну “пуповину” пострадянської корумпованої політики та й усього соціального укладу обійшлася для країни трагічною ціною життя багатьох людей. Більше сотні загиблих на Майдані, тисячі людських жертв, у тому числі мирних жителів, у подальшому збройному конфлікті на Донбасі, територіальні втрати, глибока фінансова та економічна криза – все це тяжкі втрати революційної та постреволуційної України. І за своїм драматизмом та непримиренністю конфліктуючих сторін Євромайдан і громадянське повстання 2014 року мало нагадували масове оптимістичне піднесення та майже карнавальну атмосферу “помаранчевої революції” 2004 року (втім, і ті події насправді були за крок до кривавого конфлікту). Постають закономірні питання: а чи потребувала країна цього Майдану? І що громадяни отримали з Євромайданом та наступним за ним громадянським повстанням?

На мою думку, країна таки потребувала Майдану, адже, судячи з динаміки розвитку авторитарних тенденцій, які б ще більше посилились під геополітичним протекторатом російської автократії, суспільство повинно було б розпрощатись із перспективою будь-яких виборів, які хоча б віддалено нагадували навіть формально демократичні. І друге питання особливо важливе, адже відповідь на нього лежить у площині актуалізації таких соціальних цінностей і чеснот громадянського суспільства, як здатність до самоорганізації, солідарність, громадянська гідність, патріотизм і цінність прав та свобод громадян, масові прояви яких відбувались у щоденній рутині Євромайдану та є все ще наявними, як свідчать дослідники [Ручка, 2014], і у постреволуційних настроях у суспільстві. І можливо, для подальших перспектив розвитку країни визрівання та актуалізація цих цінностей є навіть більшим досягненням, аніж швидке зростання національного економічного потенціалу. У період 2013–2014 років українські громадяни довели, що незалежність країни, здобута у 1991 році, не є випадковим збігом обставин або наслідком інтриг радянських комуністичних еліт. Тепер українці як громадянська нація, що отримала потужний імпульс для свого подальшого утвердження, чи не вперше з 1991 року повинні виборювати саме право на існування незалежної суверенної держави

в її географічних кордонах, визнаних світом. І історичний відлік Майдану та нинішня боротьба за територіальну цілісність країни стали вже новим символічним капіталом громадянської нації.

Багато активістів Майдану, особливо серед молоді, були ентузіастами та певною мірою романтиками, які щиро вірили у можливість унікального історичного шансу країни до реальних змін та її демократичного європейського майбутнього. Як зазначалось і як засвідчують соціологічні дослідження [Головаха, 2014; Ручка 2014], активісти “революції гідності” дійсно поділяли чесноти людської гідності, прав і свобод, справедливості та патріотизму. Один із програмних текстів Майдану, написаний студентом Сергієм Кемським за день до його вбивства міліцейським снайпером, містить позиції щодо бачення багатьма учасниками протестів нової парадигми взаємин поміж суспільством та владою на основі реалізації конституційної декларації про народ як джерело державної влади. Цей “голос Майдану” аргументував необхідність нових правових механізмів для забезпечення прямої демократії, можливості якої б наділяли людей спроможністю не лише обирати владу на центральному та місцевому рівнях, а й у разі необхідності (втрата довіри, корупційні зловживання тощо) ініціювати її відставку. Формулюючи свого роду суспільну програму Майдану та його бачення, Кемський, зокрема, писав: “Вимога громади полягає в перетворенні держави з феодального батога на інструмент самоорганізації суспільства. Нам більше не потрібні пастухи – нам потрібні виконавці волі громади, які ефективно координуватимуть суспільні ресурси для досягнення спільних цілей” [Кемський, 2013].

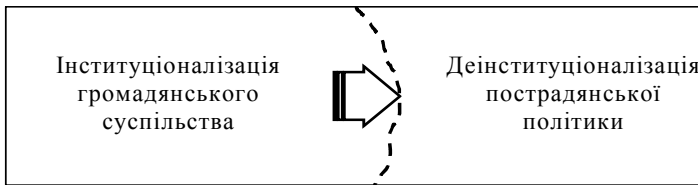
Євромайдан і громадянське повстання 2013–2014 років були радикальною і навіть відчайдушною спробою масового громадянського залучення у практичну та соціально уявну суспільно-політичну реконструкцію країни. Тепер, уже у постреволюційний період, перед активними громадянами стоять інші завдання – якщо не повністю втілити всі мрії та ідеали Майдану в реальну практику (що неможливо навіть з огляду на немуче розходження ідеалів та практик), то хоча б довести, що самопожертва сотень романтиків та патріотів не була марною. І ця повсякденна рутинна робота громадянського суспільства стосовно оцивілення країни є навіть важчим викликом, аніж скинути з трону диктатора.

Інше, більш фундаментальне і, так би мовити, “системне” значення Євромайдану та громадянського повстання 2014 року полягає в їх рішучості щодо деінституціоналізації пострадянсь-

кого соціального порядку. Я повертаюсь до цієї важливої теми і в аналізі протестного руху громадянського суспільства орієнтуватимусь на два ключових взаємопов'язаних концепти – “пострадянська політика” та “(де-)інституціоналізація”. Пострадянська політика – це способи, механізми та логіки прийняття та реалізації рішень, що обтяжені історичною пам'яттю та культурою (і репродукують їх) радянської державно-бюрократичної машини. Нині своєї найдосконалішої реалізації ця політика досягла в сучасній авторитарній Росії, яка офіційно і перебрала на себе спадкоємство колишнього Радянського Союзу. Концепт же “інституціоналізації” та його соціологічне значення, яке я послідовно використовую для аналізу розвитку громадянського суспільства, як не лише становлення системи організаційних утворень, а й як продукування смислів та структурування дій, що визначають сталі соціальні патерни та моделі поведінки через формальні й неформальні практики, дискурси, конвенційні системи уявлень, цінностей та ідей, які сприймаються як норми [Панина, 2008: с. 64], має і свою зворотню сторону, а саме – деінституціоналізацію. Остання є, відповідно, ерозією та руйнуванням звичних інституціональних утворень, зміною соціальних правил та смислів і відкритим (чи латентним) неприйняттям інституціональних вимог щодо соціальної поведінки [Панина, 2008: с. 64].

Основна теза, яку я висуюю, полягає у тому, що протестний рух і подальше громадянське повстання початку 2014 року стали одночасно виразним проявом інституціоналізації громадянського суспільства і найрішучішими в новітній вітчизняній історії спробами деінституціоналізації пострадянського соціального порядку і, зокрема, пострадянської політики як його аспекту. У широкій концептуальній перспективі цей взаємопов'язаний процес інституціоналізації громадянського суспільства та деінституціоналізації пострадянської політики полягав у трансформації окреслених вище асиметричних взаємин поміж владою і громадянським суспільством та у зсуві уявної демаркаційної лінії інституціональної архітекτονіки на користь останнього. Це можна окреслити схематично так (рис. 4.7.1).

Хвиля демонтажів пам'ятників Леніну, що прокотилася у період протестів по центральній частині країни, включаючи столицю Київ (у західних регіонах цей процес було переважно завершено ще у 1990-х роках), стали найелементарнішими, хоча й символічно важливими, маніфестаціями деінституціоналізації в ідеологічній



**Рисунок 4.7.1. Трансформація інституціональної архітектури
“громадянське суспільство – пострадянська політика”**

сфері – декомунізації, що й нині триває. Зміни ж суспільної ментальності та цінностей, а також інституціонального середовища – це набагато важчий і триваліший процес, тим паче з огляду на різноманітність смислів та суспільно-політичних орієнтацій, що конфліктують. У цьому сенсі київський та інші майдани виявились масовими соціальними практиками конструювання нових інститутів і цінностей, що вже не є, по суті, пострадянськими. Можна називати їх первинними формами демократії та такими, що нормативно зорієнтовані (принаймні декларативно) на верховенство права, дотримання індивідуальних прав і свобод, акцентують повагу щодо людської гідності, апелюють до справедливості тощо. У суспільно-політичному значенні “революція гідності” стала також масовим публічним досвідом пошуку нових форм як прямої, так і репрезентативної демократії, а також державності у їх майже ідеально-нормативному соціальному уявленні.

Однак внутрішня суперечливість і своєрідна інституціональна пастка, або, за термінологією Нільса Брунсона, “інституціональне лицемірство” [Brunsson, 1989], цих процесів полягає у неминучому розходженні між ідеальними суспільними уявленнями та прагненнями і способами, а також результатами їх практичних реалізацій. Тут на практиці виявляються також питання щодо пояснення умов і чинників сталості та зміни інституціональних середовищ. У методологічному контексті інституціональних інтерпретацій ці питання є чи не найактуальнішими [Степаненко, 2014b; Stepanenko, 2015b]. Аспекти проблеми сталості та зміни інститутів відображені у різних інституціональних підходах (соціологічний, історичний, дискурсивний) через такі концепти, як “стежа залежності”, “логіка прийнятності”, “інституціональний

ізоморфізм”, “інституціональна спадкоємність” та ін. При всіх варіаціях цих концептів дослідники звертають увагу на соціальну інертність інститутів, що є радше системно об’єктивною, а не суб’єктивно-особистісною їх особливістю. На рівні соціальної практики протестного руху в Україні такі інституціональні пастки вже проявилися, наприклад, у тому, що виконання вимог “повного перебалансування” влади та її “очищення” (люстрації) є принаймні не швидкими, хоча й бажаними акціями. Адже реалізація цих вимог пов’язана як мінімум з рядом інституціональних обмежень, таких, наприклад, як конституційний виборчий алгоритм, який запобігає стану некерованості та суспільної анархії через вакуум влади при одночасних виборах усіх її гілок, необхідність процедур прийняття відповідних законів колишнім, але тим не менш юридично легітимним парламентом, проведення парламентських виборів, втім, за старими суперечливими правилами (законом), які цей же парламент і встановлює, тощо. Це лише один приклад інституціональних пасток, пов’язаних із правилами та процедурами законодавства, а їх численне різноманіття включає в себе не лише явні формальні, а й набагато складніші латентно-інерційні та неформальні правила і настанови, що є доволі сталими, прояви соціальної психології та поведінки людей, особливості їх політичної культури тощо.

Інституціональний підхід у різних його варіаціях доволі давно і плідно застосовується дослідниками для аналізу та розуміння посткомуністичних трансформацій. Врахування інституціональних варіацій різних країн та їх суспільно-політичних контекстів дає пояснення щодо особливостей трансформаційних процесів, їх різних траєкторій та суспільних ефектів. Як зазначалось, українська модель посткомуністичної трансформації також має свої особливості, серед яких – повільність та непослідовність реформування країни, модернізації суспільних відносин. Ба більше, така інертність щодо реформаторських змін часто подавалась у вітчизняному політичному дискурсі “стабільності та порядку” як особлива цінність і досягнення країни, якій тривалий час дійсно вдавалось уникати революційних потрясінь та гострих соціальних збурень. Став формуватись своєрідний консенсус верхів – олігархічних кланів і доволі широкої частини політичної еліти у їх спільних корпоративних інтересах у небажанні щось радикально змінювати в країні. Поступово формувались своєрідні суспільно-політичні ефекти вже пострадянського застою або “нерухливості держави”

[Kuzio, 2011]. Щоправда, високою соціально-політичною платою за ці особливості української трансформації без економічної та суспільної модернізації стали засилля корпоративно-кланових інтересів у прийнятті рішень, політична корупція та популістська соціально-економічна політика, яка була тактично виправданою лише для короткотермінової виборчої кон'юнктури, але хибною для стратегічних перспектив динамічного розвитку країни. Корупція та популізм у державній політиці підживлювали соціальний патерналізм та ескалацію реально не забезпечених обіцянок, породжували зростаючі масові настрою апатії та цинізму щодо неможливості суттєвих змін при будь-яких результатах виборів, навіть формально демократичних.

Втім, Україна – не унікальна країна, яка переживає історичні виклики щодо здолання накатаної “стежі залежності” у своєму розвитку. Подібні історичні обставини були в країнах Східної та Південної Європи, Латинської Америки та Східної Азії. І більшість цих країн таки здійснили свої доволі успішні трансформації. Щодо України дослідники визначали три основні інституціональні важелі, які здатні були б зрушити країну зі стану малорухомої пост-радянської стагнації [Kuzio, 2011: р. 90]: 1) еволюція олігархів, які б прийняли у своїх же стратегічних інтересах правила гри, базовані на верховенстві права, та підтримали б суспільні зміни і як результат – бажана та часто декларована політиками трансформація від “дикого” до цивілізованого капіталізму; 2) потужний тиск на владу щодо модернізаційних змін акторами громадянського суспільства, середнім класом та молоддю; 3) політика зовнішніх акторів, зокрема Європейського Союзу, у заохоченні динамічних внутрішніх реформ через надання реальної перспективи членства країни у ЄС та відповідні обопільні зобов'язання щодо цього – шлях, який пройшли такі країни повільного реформування, як Словаччина, Румунія, Болгарія та Хорватія.

На моє переконання, перший із перелічених важелів – цивільна еволюція олігархату – є радше бажаним, але малоімовірним у своїй реалізації через низку факторів, передовсім через брак мотивацій найвпливовіших фінансово-промислових груп для своєї еволюції, острах конкуренції відкритого цивільного ринку і небажання руйнувати зручне та звичне патронально-клієнтелістське інституціональне середовище. Третій важіль – вплив зовнішніх акторів, зокрема ЄС, є доволі важливим, але все ж не вирішальним, передусім через сучасні внутрішні європейські проблеми та не-

сприятливі геополітичні фактори (зовнішній тиск Росії та конвенційні кордони Європи, що закінчується на країнах “близького зарубіжжя”).

Єдиним вирішальним і дієвим важелем долання пострадянської стагнації в Україні слід визнати активність та тиск різних акторів громадянського суспільства, підприємницького класу та молоді. Однак навіть такий тиск та активність можуть бути результативними за умов суспільного попиту на реформування країни і постійного та ефективного громадського контролю за владою з боку ефективного та дієвого громадянського суспільства. Як зазначалось, саме за недостатністю реалізації цих умов спалах масової громадянської активності, ентузіазм та сподівання мільйонів громадян на оновлення країни після “помаранчевої революції” 2004–2005 років змінились через деякий час масовим розчаруванням, недовірою та апатією. І суспільство знову повернулось у свій звичний стан інституціональної стагнації.

Євромайдан і громадянське повстання 2013–2014 років стали, як зазначалось, третьою історичною спробою “перезавантаження” держави, її демократичного та модернізаційного оновлення у новітній історії незалежності країни. Рішучість і драматизм цієї спроби характеризуються не лише сотнями жертв, втратою частини території країни, неоголошеною війною зі збройним та агресивним сепаратизмом на Донбасі, підтриманим Росією, а й деякими ознаками реальної деінституціоналізації пострадянського соціального порядку та звичного стагнаційного укладу. Характеризуючи ці, концентровані у доволі нетривалому історичному часі, події та їх динаміку, можна говорити про ефект “інституціонального вибуху” (порівняного з ефектом розпаду СРСР) – здійснення чи принаймні спроби, всеохопної інституціональної реорганізації у найкоротші терміни та прийняття нових законодавчих основ соціального буття [Панина, 2008, с. 65–66]. Показово, що і в громадській думці в цей період цілком природно домінують оцінки тривожності щодо політичної ситуації в країні: за результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України у 2014–2015 роках переважна більшість респондентів (до 95 % опитаних) оцінювали цю ситуацію як “напружену”, “критичну” та “вибухонебезпечну”.

Як уже зазначалось в аналізі інституціональних особливостей пострадянської трансформації в Україні, інституціональні фактори пострадянської стагнації великою мірою визначаються систем-

ними чинниками та обмеженнями, що їх країна історично успадкувала від свого буття як частини Російської імперії та свого недалекого радянського минулого. Спробуємо окреслити спектр цих різноманітних чинників, з одного боку, тих, що діють на збереження та репродукування пострадянського порядку та стагнації, а з другого – нових революційно “вибухових” інституціональних контрфакторів (табл. 4.7.3).

Таблиця 4.7.3

**Фактори інституціоналізації (репродукування)
та деінституціоналізації (руйнування)
пострадянського соціального порядку**

| <i>Фактори інституціоналізації</i> | <i>Фактори деінституціоналізації</i> |
|---|---|
| <p align="center"><u>Геополітичні аспекти:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> – географічне розташування країни вздовж цивілізаційних розломів поміж Європою та Євразією; – відсутність послідовної та артикульованої зовнішньої політики держави; – амбівалентні геополітичні орієнтації населення; – постійний геополітичний тиск Росії | <ul style="list-style-type: none"> – майданні протести розгорнулись після відмови підписання Угоди про асоціацію з ЄС; – чітка артикуляція проєвропейського вибору урядом та президентом, ратифікації Угоди про асоціацію з ЄС; – вплив анексії Криму та “гібридної” війни на консолідацію проєвропейських орієнтацій громадян; – законодавчі ініціативи про позбуття позаблокового статусу країни |
| <p align="center"><u>Структурно-економічні фактори:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> – екстенсивний характер розвитку економіки, основою якої є переважно стара індустріальна база колишнього СРСР; – енергозатратність та енергозалежність; – низька частка наукомістких та конкурентоспроможних виробництв; – “прив’язка” багатьох індустріальних підприємств, особливо сходу та півдня країни, до колишнього спільного радянського економічного комплексу та ринку; – корпоративно клановий і нецивільно “гіньбовий” характер ринкових відносин та приватизованих підприємств без чітких зобов’язань власників щодо її модернізації | <ul style="list-style-type: none"> – мотивація виживання щодо економічної модернізації у перспектив відкриття ринку та конкурентній боротьбі на висококонкурентному європейському та світовому ринках; – потреба енергозбереження, зниження енергомісткості виробництв, розвиток власної енергетичної інфраструктури у атомній енергетиці та розробках сланцевого газу; – зростаюча орієнтація на європейський та світові ринки через постійні торгові війни, розв’язані Росією; – зобов’язання щодо полегшення підприємницької діяльності та поліпшення інвестиційного клімату, потреба у реформах щодо ефективної та цивільної ринкової економіки |

Продовження таблиці 4.7.3

| <i>Фактори інституціоналізації</i> | <i>Фактори деінституціоналізації</i> |
|--|--|
| <p><u>Політико-культурні фактори:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> – незавершеність процесу формування громадянської нації; – електоральна рівновага поміж проєвропейськими модернізаційними та проєвразійськими стагнаційними орієнтаціями у контексті регіональних відмінностей; – соціальний патерналізм, історично успадкований та політично культивований; – брак демократичної політичної та правової культури; – системна корупція, включаючи повсякденний рівень її проявів; – державна незрілість великої частини політичної еліти та егоїстично корпоративні інтереси олігархічних бізнес-груп | <ul style="list-style-type: none"> – демократична консолідація переважної більшості країни після анексії Криму та проти російської військової агресії; – президентські вибори вперше в історії країни відбулися в один тур і засвідчили значний зсув електоральних орієнтацій у бік проєвропейського демократичного спектра, зменшення кількості виборців, зокрема проросійських Криму (понад 1 млн колишніх виборців), та самовиключення частини виборців (понад 2 млн виборців) Донбасу; – поява активної генерації, яка народилась уже у незалежній Україні; – масові практики активного громадянства; – закон про люстрацію, створення Антикорупційного бюро, інституціональні, у тому числі громадські, антикорупційні ініціативи як частина європейських зобов'язань української влади; – активний процес зміни та оновлення політичних еліт |
| <p><u>Структурні та демографічні фактори:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> – нечисленний середній клас; – скорочення та старіння населення, велика частка непрацюючих пенсіонерів, орієнтованих на соціальний патерналізм та ліво-політичний партійний вектор | <ul style="list-style-type: none"> – критеріями ефективності політичної модернізації будуть економічні реформи, зокрема у сфері оподаткування та дерегуляції, це сприятиме зміцненню та розширенню самодостатнього середнього класу |

Власне, у суперечливій і конфліктній взаємодії цих різноспрямованих факторів та чинників і визначатиметься успіх чи невдача чергового шансу модернізаційного реформування країни. Для розуміння перспектив щодо здолання пострадянського шляху залежності у розвитку країни необхідні також відповіді на такі поки що відкриті питання: 1) чи буде деінституціональний вибух майдан-

ного протестного руху, “революції гідності” та триваючої війни за територіальну цілісність на Донбасі супроводжуватись одночасною інституціоналізацією нових цивільних правил, норм та цінностей та 2) наскільки дієвим буде суб’єктний фактор, а саме конструктивний громадський тиск на владу та реальний попит на суспільну модернізацію та реформування країни з боку громадян? І, на мою думку, саме цей останній фактор є вирішальним. Стосовно оцінки суспільних настроїв щодо подальшого розвитку країни після Майдану характерним є те, що, за результатами опитування Інституту соціології НАН України, у 2014 році значна частина респондентів (до 41 %) все ж відчувала себе у “виграші” внаслідок падіння режиму Януковича, при тому, що майже така ж частка респондентів (42 % опитаних) у цьому році не могли визначитись, “виграли” вони чи “програли” внаслідок тих подій (табл. 4.7.4). Тривожним симптомом подальшої динаміки цих настроїв, зокрема через наростання втоми та розчарування декларативністю реформ або й відсутністю змін, є те, що в опитуванні 2015 року (з дещо відмінними позиціями для відповідей) сукупна частка респондентів, які відчують себе тією чи іншою мірою у “виграші” внаслідок падіння режиму, значно скоротилась (до 11 % опитаних) за вже доволі значної частини розчарованих — тих, хто відчуває себе різною мірою у “програші” (понад 40 % опитаних), та тих, хто не відчуває ніяких змін на краще (майже третина респондентів) (табл. 4.7.4).

Одним із припущень щодо причин такої динаміки суспільних настроїв є наростання втоми та апатії через розчарування здебільшого декларативністю проголошених владою реформ на фоні різкого

Таблиця 4.7.4

Чи відчуваєте Ви особисто себе у “виграші” чи в “програші” внаслідок падіння режиму В. Януковича? (N=1800, %)

| 2014 | | 2015 | |
|--------------------------------------|------|---|------|
| Варіанти відповідей | % | Варіанти відповідей | % |
| безперечно, у виграші | 21,4 | безперечно, у виграші | 3,1 |
| скоріше у виграші | 19,4 | скоріше у виграші | 8,0 |
| важко сказати, у виграші чи програші | 42,0 | не програв і не виграв, нічого не змінилося | 31,1 |
| скоріше у програші | 10,4 | скоріше у програші | 27,4 |
| безперечно, у програші | 6,8 | безперечно, у програші | 19,2 |
| | | важко відповісти | 11,3 |

падіння життєвого рівня та реальних доходів людей, відсутність реальних змін, зокрема щодо подолання глибокої соціально-економічної кризи та реальних результатів боротьби із корупцією – показово, що з думкою про відсутність змін через майже два роки після Майдану погоджуються до третини респондентів (табл. 4.7.4). До того ж нікуди не зникли і не розчинились за короткий час і особливості патерналістської політичної культури, притаманної тій конформістській більшості, що її дослідники в різних аспектах своїх інтерпретацій характеризують як “аморальна більшість” (Є. Головаха) та “негромадянське суспільство” (В. Полохало).

Ця більшість, яка перебуває у стані очікувань і переважно невизначеності щодо свого чіткого ставлення до зміни влади, власне чекає на зримі та відчутні позитивні зрушення в країні, передовсім у соціально-економічній сфері. Так, за результатами опитування 2015 року Інституту соціології НАН України, у відповіді на запитання щодо власної життєвої стратегії у нинішній ситуації до третини респондентів “живуть як доведеться та чекають змін на краще”. І в цілому це може бути не лише відсторонена реакція “негромадянського” суспільства, “хата” якого завжди скраю [Полохало, 2000], а й також по-своєму раціональна стратегія людей в оцінках того, чи вдалося, як прагнув Майдан, змінити не лише обличчя при владі, а й саму систему. До того ж така конформістська позиція більшості – це й результат масового суспільного щеплення від попереднього хворобливого досвіду очарування та завищених очікувань від суперечливих наслідків “помаранчевої революції” 2004 року. Одначе суттєвою вадою цієї начебто раціональної стратегії є в цілому хибна посилка про те, що хтось інший (влада, політики, підприємці тощо) повинен щось змінювати і це буцімто лише їх сфера відповідальності – власне, знову відтворюється та ж сама суспільна помилка, яка трапилась і після 2004 року.

Натомість, як свідчать результати соціологічного опитування 2015 року Інституту соціології НАН України, зокрема відповіді на запитання за шкалою оцінок “*Як Ви вважаєте, сьогодні кожна людина має робити все від неї залежне, щоб допомогти країні вийти з кризи, чи окрема людина нічого не може зробити задля цього?*”, активна учасницька позиція та якості громадянського етосу притаманні більшою мірою тим громадянам, які патріотично налаштовані, передусім пишаються тим, що вони є громадянами України, та відчувають власну відповідальність за долю країни (див. табл. 4.6.4).

Власне, це частина громадян-патріотів, яка активно налаштована на суспільні модернізаційні зміни і, що важливо, вбачає власну відповідальність за ці зміни і за долю країни загалом і є справжнім громадянським суспільством країни. Постреволюційним викликом для цього громадянського суспільства, яке не зводиться лише до організаційних рамок мережі НУО, є потреба не лише налагодження контролю за владою та лобіювання якісних модернізаційних змін, а й розширення поля активної громадянської участі та формування громадянського етосу в решті суспільства, зокрема у рутиній діяльності по оцивільненню суспільного буття в країні. Нехай навіть у таких повсякденних, але насправді важливих вправах, доступних кожному, як утримуватись від дачі хабарів, дотримуватись чистоти у місцях спільного мешкання, дбати про чистоту довкілля, по можливості допомагати знедоленим та немічним і бути ввічливим та толерантним у повсякденному спілкуванні та інтеракціях з людьми.

4.8. Громадянське суспільство між війною і політикою: нові виклики та перспективи постмайданного періоду

Розв'язати, та ще й швидко, клубок накопичених проблем і завдань модернізації країни, яка не реформувалась понад 20 років, — завдання складніше, ніж скинути з трону диктатора. І виклики оцивільнення повсякденної рутини суспільного життя є не менш важкими, ніж героїчна протестна активність громадян проти авторитарного режиму. В останній принаймні було зрозуміло хто ворог і що робити. Отже, чи збереглися потенціал та активність вітчизняного громадянського суспільства після Майдану щодо вже нових завдань європейської модернізації країни? В які сфери суспільної життєдіяльності спрямована тепер його соціальна енергія? І чи є вона ефективною? У ширшому контексті йдеться також про відмінності стратегій громадянського суспільства у протестному русі й у його інших суспільно-політичних завданнях, серед яких — лобіювання реформ, реальні кроки щодо здолання корупції, утвердження верховенства права та системи громадського контролю за владою, суспільно-комунікаційна активність у здоланні регіональних розбіжностей щодо відновлення єдності країни та інші важливі виклики. Втім, нові суспільно-політичні обставини, які

склалися в постреволуційній країні і в яких потрібно розвивати ці стратегії, мають свої сучасні особливості, які варто, хоча б стисло, окреслити.

*Втома від війни та виживання
як суспільний контекст реформування країни*

Після “революції гідності” Україна опинилась у зоні тривожної інституціональної турбулентності, коли йдеться вже не лише про розвиток політичних здобутків Євромайдану, а й про подальше існування країни, принаймні у територіальних кордонах, визнаних світом. Драматизм ситуації зумовлений насамперед негативними зовнішніми політичними факторами, а саме – агресією Росії проти країни, анексією нею Криму, сепаратистськими заворушеннями на Донбасі, появою за воєнної та політичної підтримки Росії самопроголошених сепаратистських анклавів – так званих ДНР і ЛНР та війною, що навіть і в періоди політичних рішень про перемир’я не припиняється. Справді, коли і в мирний час реформування країни стикалося б із безліччю інституціональних “пасток” колишнього укладу, то виклики щодо реформ стали набагато проблемнішими в умовах “гібридної” війни. І в новій владі виникає спокуса перекласти всі невдачі або й виправдати відсутність чи крах реформ на війну та інші несприятливі чинники та обставини. А таких чинників дійсно немало. Економіка країни та її фінансова система, розграбована колишнім режимом, потерпають від гострої фінансово-економічної кризи. До того ж криза поглиблюється втратою до 20 % економічного потенціалу країни через окупацію територій та підприємств індустріального сходу країни та Криму, руйнування життєво-побутової, індустріальної та енергетичної інфраструктури Донбасу. На економіку країни тисне і важкий тягар потреб облаштування й соціального забезпечення понад півтора мільйона вимушених мігрантів (переселенців) із зони військового конфлікту та великі вимушені витрати на оборону та забезпечення Збройних Сил. Через значну девальвацію національної грошової одиниці з одночасним “замороженням” зарплат та соціальних виплат суттєво погіршився і рівень життя людей та їх життєві стандарти. Це той тяжкий і кризовий соціально-економічний контекст, у якому опинилась країна у період 2014–2015 років.

Нова влада вимушена вести боротьбу принаймні на два фронти. Завдання “першого”, військово-політичного, фронту полягає у захисті територіальної цілісності країни, включаючи боротьбу за

повернення анексованого Росією Криму, і пошуку якщо не військового, то хоча б політичного шляху розв'язання збройного конфлікту на Донбасі та досягнення миру, який необхідний для усталеного розвитку країни. Завдання іншого фронту, який лише за переліком, а не за значенням умовно може бути названий “другим”, полягає у необхідності відповідей на численні внутрішні виклики та проблеми розвитку країни. Це передовсім викорінення системної корупції та необхідність проведення докорінних реформ ледве не в усіх сферах державного управління та суспільного життя, а також нейтралізація небезпек і ризиків негативних тенденцій, насамперед у сфері економічного розвитку країни та соціальному самопочутті громадян.

Реальні досягнення та здобутки на цьому “другому” фронті реформування країни є не менш важливими і навіть складнішими, ніж розв'язання вузла збройного конфлікту на Донбасі. Більше того, саме цей “другий” фронт завдань асоціюється із вимогами та прагненнями Майдану щодо оновлення країни. Адже виникнення “першого” військового фронту для України через військову агресію Росії та окупацію нею територій мало хто міг уявити ще у січні-лютому 2014-го. Завдання агресивно імперської путінської політики очевидне — через дестабілізацію внутрішньої ситуації в країні, руйнування її соціальної та економічної інфраструктури та формування критичного вибухонебезпечного порогу настроїв розпачу й розчарування серед населення країни довести, що Євромайдан був політичною помилкою, нав'язати Україні сценарій боротьби за виживання замість стратегії її розвитку і тим самим дискредитувати будь-які суспільні прагнення щодо європейської модернізації країни та її прикладу вже для російського народу.

Варто визнати, що нова влада, що чи не вперше в новітній історії країни консолідована навколо її європейського вибору, також визнає, принаймні декларативно, необхідність одночасної боротьби на двох фронтах розвитку постмайданної України. Є розуміння і того, що конфлікт на сході не є приводом відкладати реформи в країні. Тим паче, що на цьому наголошують і геополітичні партнери України — ЄС та США, а також вимагають міжнародні фінансові донорські інститути — Світовий банк і МВФ, без фінансової підтримки яких економіка й фінансова система країни дійшла б до колапсу. Водночас суспільство все ще сподівається на рішучі й конкретні дії та рішення, які б мали наслідком реальні зміни в країні.

Якщо позитивні соціально-економічні зрушення дійсно потребують певного часу і багато у чому залежать від мирного сталого розвитку країни, то низка реформ та кроків влади залежить лише від її волі, бажання й рішучості. Йдеться насамперед про такі напрями, як реформа судової системи та прокуратури, дерегуляція в економічній діяльності – радикальне скорочення бюрократичних інстанцій та контролерів підприємницької активності, децентралізація державного управління і найголовніше – реальні кроки у боротьбі з корупцією. Реального прогресу тут, на жаль, обмаль. Люди, які героїчно боролись на Майдані чи всіляко підтримували його, можуть за адекватної та аргументованої комунікації влади із суспільством зрозуміти нинішні економічні проблеми та падіння власного життєвого рівня. Але вони не можуть зрозуміти, чому вже другий рік після Майдану не встановлені винуватці сотень жертв, чому до бюджету країни не повернуті мільярди коштів корумпованих чиновників режиму Януковича та його самого, чому у владних кріслах, незважаючи на прийнятий Закон про люстрацію, залишаються чи повертаються колишні скомпрометовані політики та корумповані бюрократи? І, власне, чому політичне багатослів'я щодо реформ так і не обертається реальними послідовними діями?

Як наслідок цього тривожного суспільно-політичного фону в країні, за результатами соціологічних досліджень 2014–2015 років, у громадській думці зростає масова суспільно-психологічна втома від війни та зтяжної соціально-економічної кризи, а почуття певних надій на позитивні зрушення поєднуються із невдоволенням важким соціально-економічним станом переважної більшості громадян, їх тривогою та страхом щодо власного майбутнього та майбутнього країни. За результатами загальнонаціонального опитування Інституту соціології НАН України 2015 року, громадянський патріотизм є поки що домінантною об'єднуючою ідеєю для українського суспільства, але традиційна невдоволеність владою як об'єднуючий фактор вже мало поступається йому своєю суспільною значущістю. І варто визнати, що об'єктивних соціальних причин щодо невдоволення владою у цих складних обставинах є немало.

Критика влади зростає не лише з боку її політичних опонентів, а й від людей, які щиро вірили у її дієздатність, рішучість та послідовність. Наприклад, вітчизняний економіст Андрій Новак

вважає причиною неефективності та непослідовності влади те, що люди, які її очолили після Майдану, здебільшого належать до того самого політичного класу, який є творцями сучасної глибоко корупційної системи, а отже, вони не зацікавлені у зміні її правил, тому ці люди “не хочуть справжніх змін, а лише займаються імітацією і численними розмовами про реформи” [Новак, 2015]. Військова та політична агресія Росії у цьому сенсі – зручне прикриття та виправдання власної бездіяльності, а також спосіб “списати” корупційні зловживання на війну. Втім, швидке і послідовне проведення реформ впирається не лише в актуальну проблему нестачі нової чесної демократичної і патріотично налаштованої політичної еліти, а й пов’язане з означеними вище інституціональними особливостями системної корупції, корпоративно-кланового та патронально-клієнтелістського середовища, сформованих в українському суспільстві. Основними структурними акторами цієї системи є олігархат і державно-адміністративна бюрократія зі своїми власними інтересами щодо збереження цієї системи. Фактично наразі вирішальними стимулами реформування країни є два фактори тиску на владу: зовнішній – тиск геополітичних партнерів країни – ЄС і США та міжнародних донорських фінансових інституцій, зокрема Світового банку і МФВ, та внутрішній – тиск з боку активного громадянського суспільства з вимогами реальних кроків реформування країни та боротьби з корупцією. І, як слушно зауважують експерти, у влади немає ні історичних амбіцій, ні особливого бажання втілювати непопулярні реформи, ні тим паче готовності до власної політичної самопожертви заради цього, вимогу реформ “стимулює лише острах, тільки тиск, тільки критика, тільки публічність, і ніяких індульгенцій (на війну. – В. С.)” [Трибушная, 2015].

До того ж новій владі варто також пам’ятати, що українське суспільство навіть після радикальних потрясінь кінця 2013 – початку 2014 років і в постмайданний період зберігає доволі високий рівень свого протестного потенціалу. А коли зважити на випробувані практики та досвід масових радикальних протестів, зокрема вже усталену традицію майданів, то перспективи подальших масових протестів для будь-якої влади завжди виглядають цілком можливими. Навіть тоді, коли люди згодні терпіти і як ніколи розуміють ціну порядку, миру та спокою в країні, вони повинні хоча б розуміти, заради чого вони терплять, а влада – усвідомлювати, що це терпіння

не безмежне. Так, за даними загальнонаціональних опитувань Інституту соціології НАН України, частка людей, які у 2015 році погоджуються з тим, що “жити важко, але можна терпіти” (42,7 % опитаних) вже статистично дещо поступається частці тих, хто вважає, що “терпіти наше тяжке становище вже неможливо” (45,6 % опитаних), а третина опитаних респондентів готові активно протестувати, зокрема коли соціально-економічні умови їх життя погіршуватимуться (табл. 4.8.1).

Таблиця 4.8.1

Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом? (N = 1800, %)

| Варіанти відповідей | Роки | | | | |
|--|------|------|------|------|------|
| | 1998 | 2005 | 2012 | 2014 | 2015 |
| потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій | 29,4 | 35,2 | 32,1 | 42,4 | 46,1 |
| важко сказати | 32,0 | 19,3 | 23,4 | 21,6 | 20,0 |
| потрібно активно протестувати | 38,5 | 45,4 | 44,2 | 35,8 | 33,9 |
| не відповіли | 0,1 | 0,2 | 0,3 | 0,2 | 0,0 |

Така хитка ситуація суспільних очікувань, невизначеності й тривоги, а також накопичення суспільного невдоволення має два наслідки. По-перше, люди чекають від влади реальних змін і актуальних дій щодо покращення соціально-економічного становища та оновлення країни. І по-друге, владі треба доводити свою ефективність усьому суспільству реальними позитивними зрушеннями в економіці, зримими досягненнями у боротьбі з корупцією та реформуванні багатьох сфер суспільної життєдіяльності і водночас вибудовувати партнерські стосунки з мережами найбільш активних громадян – тим прошарком, який і називається “громадянським суспільством”. Побудова містків довіри між владою й громадськими активістами, їх залучення до обговорення і прийняття рішень на центральному та місцевому рівнях і ширше – розвиток і ефективне використання соціальної енергії Майдану та навичок самоорганізації людей у нових умовах – це одна з ключових умов успішної модернізації країни.

***Громадянське суспільство у постмайданній Україні:
нові виклики та тенденції розвитку***

Насамперед для характеристики основних тенденцій розвитку постмайданного громадянського суспільства і нових викликів, що постали перед ним, варто означити дві методологічні позиції.

1. Будь-який протестний рух (і Євромайдан не є винятком) є лише одним із проявів чи маніфестацій громадянського суспільства, однією із його тактик. Утім, для дієвого та сталого громадянського суспільства завжди залишаються стратегічними питання “протест заради чого?” і “що далі після протесту?” Іншими словами, протест для демократичного громадянського суспільства є радше засобом, аніж метою. А його мета-стратегія – дотримання нормативного балансу цивільності у взаємовідносинах між суспільством і державою та між різними групами інтересів самого суспільства. В українському контексті прагнення щодо цивільності включають потребу реформування, або, використовуючи термінологію Д. Александера, “ремонт”, безлічі соціальних пошкоджень та структурно системних деформацій суспільно-державного комплексу, насамперед здолання ефектів та причинних факторів відтворення системно корупційного інституціонального середовища.

2. Взаємовідносини держави (влади) та громадянського суспільства можна охарактеризувати, за термінами А. Грамші, як постійну “боротьбу за позиції”, і диспозиції сторін є особливо мінливими та суперечливими в умовах демократичних трансформацій. Масовий протестний рух Євромайдану та його перемога привели до неординарного ефекту домінації сильного громадянського суспільства над слабкими та недієздатними державними інституціями. Більше того, саме суспільний ефект та інерція протестної хвилі Майдану забезпечили легітимність владі, новообраній у період 2013–2014 років. Утім, “боротьба за позиції” у постмайданній Україні не припиняється, хоча вже й не у формі відкритого протистояння між державою і громадянським суспільством. Проявляється і вже згадувана тенденція, яка позначалась після “помаранчевої революції”, а саме: активний взаємообмін (аж до різних форм конвертацій соціального капіталу) позицій громадянського суспільства і влади. Нові владні структури в Україні ефективно використовують деякі принципи громадянського суспільства, зокрема, публічність (хоча часто лише декларовану) та формування нових суспільних ініціатив партнерства. Водночас представники громадянського постмайданного суспільства ак-

тивно інкорпоровувались у владу, конвертувавши свій політичний капітал, здобутий у період Євромайдану, у посади в державному апараті та парламенті. Сам парламент за результатами виборів 2014 року суттєво оновлено: вперше в українській політичній історії кількість уперше обраних депутатів (236 осіб) перевищує кількість депутатів, які вже обирались (185 осіб). Серед нових депутатів – громадянські активісти Майдану, лідери НУО та командири добровольчих загонів війни на Донбасі.

Драматичний розвиток подій у постмайданній країні, зокрема анексія Криму та збройний конфлікт на Донбасі, скоригували мирні умови, за яких можна було б спостерігати, як і яким чином трансформується суспільна енергія Майдану та й сам його фактор. Однак вітчизняне громадянське суспільство опинилось перед викликами не лише реформування країни, а й захисту її суверенітету і незалежності. Можна виокремити принаймні три напрями, в які за цих обставин трансформувалась суспільна протестна енергія Євромайдану та спрямувалась активність громадянського суспільства: 1) добровольчі військові формування; 2) волонтерство та філантропія і 3) лобіювання та супроводження реформ. Варто докладніше розглянути кожен із цих напрямів.

Добровольчі військові формування

Одним із напрямів трансформування енергії майданного громадянського суспільства стала участь активістів у добровольчих військових формуваннях, які зі зброєю в руках захищають територіальну цілісність країни на Донбасі. Для багатьох активістів Євромайдану, зокрема тих, які входили до його загонів самооборони, це було цілком природним рішенням. Для багатьох цих людей захист країни від озброєних сепаратистів, підтриманих Росією, сприймався як продовження “революції гідності” і великою мірою як захист вже великого українського Майдану в географічних межах всієї країни від ворога. У цьому сенсі показовим є те, що, за результатами опитування Інституту соціології НАН України 2015 року, учасники протестних акцій “революції гідності”, а також громадяни, які підтримували та допомагали протестувальникам, виразніше проявляють свій патріотизм та усвідомлення свого громадянського обов’язку, висловлюючи значно більшу готовність свого кола друзів та знайомих щодо участі у можливій загальній мобілізації у випадку поновлення воєнних дій на Донбасі, аніж респонденти, які не брали ніякої участі у протестних акціях (*табл. 4.8.2*).

Таблиця 4.8.2

Участь у “революції гідності” та готовність до військової мобілізації (2015, N=1800, %)

| “Що робитимуть Ваші знайомі, якщо воєнні дії поновляться і буде оголошена загальна мобілізація?” | Участь/неучасть у протестних акціях | | | | Загалом по масиву |
|--|-------------------------------------|-------------------------------------|----------------------------|----------------|-------------------|
| | Брав участь в акціях в Києві | Брав участь в акціях в іншому місті | Допомагав мітингувальникам | Не брав участі | |
| більшість із них обов'язково підуть до армії і будуть воювати | 47,7 | 48,0 | 49,3 | 23,4 | 28,5 |
| більшість із них спробує ухилитися від мобілізації | 28,0 | 27,5 | 28,5 | 41,2 | 38,6 |
| важко відповісти | 24,3 | 24,5 | 22,2 | 35,4 | 32,9 |

Як видно з таблиці, наведеної вище, до 50 % учасників протестних акцій “революції гідності” та її симпатиків підтримують думку, що більшість їх знайомих обов'язково підуть до армії і будуть воювати у разі оголошення загальної мобілізації. У респондентів, які не брали участі у протестних акціях, готовність до можливості загальної мобілізації кола їх знайомих удвічі нижча (23,4 %) і більшість з них (41,2 %) спробує ухилитись від такої мобілізації. Згідно з результатами цього опитування третина респондентів, які були учасниками протестних акцій у Києві чи інших містах країни, також готові особисто зі зброєю в руках битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України. Готовність цієї групи респондентів утричі перевищує цей показник загалом по масиву (10,3 %) і значно перевищує таку готовність респондентів, які не брали участі у протестних акціях – лише 6,5 % з них готові зі зброєю у руках повертати частини Донбасу під контроль України.

Отже, у період 2013–2014 років громадські ініціативи по створенню добровольчих військових об'єднань по захисту територіальної цілісності країни були важливим та природним напрямом трансформації протестної енергії громадянського суспільства, але й також необхідною вимушеною відповіддю на низький стан боєздатності професійної армії та силових структур, який не відпо-

відав новим актуальним загрозам державної безпеки та захисту країни.

Добровольчі батальйони почали виникати навесні 2014 року. Тоді на основі внутрішніх військ уже за підтримки та заохочення державних структур почалось формування з добровольців перших двох батальйонів новоствореної Національної гвардії. Але охочих захищати країну виявилось значно більше. Так, уже за ініціативи знизу почали активно виникати добровольчі військові формування. Ядром більшості добровольчих формувань стали активісти Майдану. Згодом до них приєдналися люди, які з різних причин не могли або ж не хотіли служити у регулярних частинах. Водночас добровольчі батальйони територіальної оборони почали формуватись і під егідою Міністерства оборони. Всього у війні на Донбасі у період 2014–2015 років брали участь понад 30 добровольчих батальйонів, найвідоміші з яких – “Айдар”, “Дніпро-1”, “Донбас”, “Шахтарськ” та “Азов.” На початок 2015 року сукупна чисельність добровольців, які воювали на Донбасі у складі добровольчих батальйонів, становила близько 5 тисяч осіб, або майже десята частина всіх українських військових, задіяних у збройному конфлікті на сході країни.

На думку експертів, саме частина високомотивованих та патріотично налаштованих добровольців з цінним бойовим досвідом може скласти ядро майбутньої високопрофесійної української армії [Шурхало, 2014]. Утім, гострою проблемою стала адаптація добровольчих батальйонів у повноцінній структурі збройних сил, зокрема, небажання офіційних структур щодо їх озброєння важкою зброєю. Як зазначають деякі коментатори, існували й певні перестороги з боку Міністерства оборони та влади щодо керованості цих батальйонів і навіть острахи того, що озброєні патріоти можуть підняти бунт або здійснити військовий переворот [Бутусов, 2014]. Можна, звичайно, вважати це проявами застарілої недовіри влади до ініціатив громадянського суспільства, нехай і в такій екстремальній формі, як військові дії та добровольчі військові батальйони. Але водночас, як довів досвід використання озброєних військових формувань у корпоративно-кланових конфліктах у Мукачевому влітку 2015 року та в інших подібних випадках, проблема є реальною. І вона стосується певних аспектів класичної теми історичного розвитку цивільності, яку було докладно розглянуто у 1 розділі, а саме – монополії держави на насилля. Вимушене виконання невластивих для громадянського суспільства функцій

захисту територіальної цілісності країни та дотримання суспільної безпеки в умовах недієздатності держави, принаймні у перший період збройного конфлікту на Донбасі, мали і той негативний ефект, що монополія на насильство була порушена. Втім, варто визнати і те, що ця монополія була свідомо порушена саме державною владою на чолі з Януковичем ще під час Євромайдану, коли держава почала озброювати “тітушок” та інші незаконні формування, спрямовуючи їх проти протестувальників (загони самооборони Майдану не були озброєні вогнепальною зброєю, принаймні до часу “гарячої” фази конфлікту). Власне, і витoki саме озброєного й агресивного сепаратизму на Донбасі беруть свій початок саме від цієї політики свідомого порушення монополії на насильство державою проти громадянського суспільства. Водночас, і це позитивна ознака цивільності, суспільство, особливо після подій 2015 року в Мукачевому, дуже критично та з природною пересторогою ставиться до перспективи зняття монополії на насильство державою. Як свідчать результати загальнонаціонального репрезентативного (за винятком Криму та окупованих частин Донбасу) соціологічного опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” та соціологічною службою Центру Разумкова у липні 2015 року, переважна більшість респондентів (78 % опитаних) висловились проти можливості існування у державі недержавних збройних організацій. Утім, як і стабільна абсолютна більшість (81,5 % респондентів) налаштована проти дозволу вільного продажу зброї громадянам [Громадська думка населення України: Протестні настрої в період кризи, 2015].

Громадські добровільні ініціативи щодо захисту територіальної цілісності країни внаслідок анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі важливі не лише як приклад трансформації суспільної енергії громадянського суспільства, щоправда, не у властивих для себе функціях захисту країни в надзвичайних обставинах. Ці події актуалізували й широкий спектр проблем патріотизму та громадянського обов’язку щодо захисту країни не у гіпотетичний, а у практичний спосіб для всього суспільства. І тут не зайвим буде наголосити, що розвинене почуття патріотизму є однією із важливих складових етосу громадянського суспільства і, як свідчать результати соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України 2015 року, цінності патріотизму, як правило, тісно пов’язані із активною учасницькою позицією та відчуттям суспільної відповідальності громадян.

Волонтерство та філантропія

Нові виклики постреволюційного розвитку країни та боротьба за збереження її територіальної цілісності надали подальшої потужної динаміки розвитку практик волонтерства та філантропії, які проявились у протестному русі Євромайдану. Фактично у перший період збройного конфлікту на Донбасі держава з різних причин виявилась неспроможною щодо сучасного матеріального забезпечення армії. З весни 2014 року, початку активних бойових дій на сході країни, звичайним громадянам вдалося практично повністю взяти на себе тилове забезпечення українського війська. По суті, у перший період розгортання збройного конфлікту армія отримувала від державних структур лише зброю, набої та накази. Все інше – від амуніції й обладнання до складної логістики – лягло на плечі волонтерів і громадян, які своєю працею і коштом фактично створили нову українську армію. Так, більша частина балістичних шоломів, у які споряджено військових, була надана волонтерами. Рахунок бронжилетів, доправлених у цей період волонтерами, йшов на тисячі (проти сотень поставлених Міністерством оборони) [Дротенко, 2014]. Серед найбільш відомих загальнонаціональних волонтерських мереж допомоги армії – “Крила Фенікса”, “Армія SOS”, “Повернися живим”, “Волонтерська сотня.” З анексією Криму та військовими діями на Донбасі понад півтора мільйона громадян стали вимушеними переселенцями в інші регіони країни. Волонтерські організації беруть також активну участь у допомозі щодо розв’язання численних соціальних проблем адаптації вимушених переселенців, допомагаючи їм із пошуком житла, місця роботи, забезпечення харчами та речами повсякденного вжитку, надаючи соціально-психологічну допомогу дорослим і дітям. Серед найвідоміших загальнонаціональних волонтерських мереж, що є активними у цій сфері – Ресурсний центр для внутрішньо переміщених осіб, “Донбас SOS”, “Восток SOS”, Координаційний центр допомоги вимушеним переселенцям, “Карітас України” та багато інших.

Без перебільшення можна сказати, що потужний сплеск волонтерського руху – один із найкращих проявів не лише соціальної відповідальності народу, а й виразна ознака тенденцій інституціоналізації громадянського суспільства в країні. Власне, саме волонтерство та самоорганізація періоду Майдану та постмайданного розвитку, їх ефективність і жертовність значно розвинули сферу

суспільної солідарності та формування позитивного соціального капіталу, ствердили суспільне та владне визнання фактору громадянського суспільства, актуалізувавши його автентичні і, так би мовити, “ідеально типологічні” ознаки – самоорганізацію, добровільність участі, суспільну відповідальність. І врешті-решт, як зазначалось, ці якісні зсуви значно підвищили суспільну довіру до громадських організацій в українському суспільстві (див. *табл. 4.3.4*). Самі ж волонтери, за результатами загальнонаціонального опитування Інституту соціології НАН України 2015 року, мають безпрецедентно високий порівняно з іншими інституціональними утвореннями рівень суспільної довіри – майже дві третини (58,9 %) респондентів довіряють їм. Цей рівень довіри у 2015 році є навіть вищим, аніж до такого традиційно високого за рівнем довіри інституту, як армія з довірою до неї 41,2 % опитаних (для порівняння: такі інститути, як політичні партії, владно урядові структури, суд та прокуратура не мають навіть 20 % сукупного рівня довіри респондентів).

За даними дослідження Gfk Ukraine на замовлення ООН, в Україні у листопаді 2014 року майже щочетвертий українець був залучений чи брав участь у волонтерстві, 62 % опитаних вважали, що без волонтерів не були б можливі політичні зміни у період 2013–2014 років, і, що особливо важливо, переважна більшість опитаних (81 %) вважали волонтерський рух обов’язковою складовою громадянського суспільства*. Суспільне визнання та ефективність волонтерського руху підтверджують і результати вже згаданого опитування Інституту соціології НАН України 2015 року. Так, за результатами цього опитування, на думку 38 % опитаних респондентів, саме волонтери “реально врятували країну, і не відомо, що було б, якби не вони”, а 42,7 % опитаних у цілому по загальнонаціональному масиву вважають, що волонтери “багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше”.

Поряд з тим у цей період переважна більшість громадян не лише позитивно ставляться до волонтерського руху та висловлю-

* Дослідження Gfk Ukraine на замовлення ООН в Україні проведене 20–26 листопада 2014 року, репрезентативна вибірка 1000 респондентів, опитування по всій території України, за винятком Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gfk.com/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf

ють довіру волонтерам, а й у міру можливостей, передовсім фінансово-матеріальних, самі доволі активно долучаються до допомоги волонтерським організаціям, беруть участь у волонтерській діяльності або роблять пожертви. Майже половина всіх опитаних респондентів у дослідженні Інституту соціології НАН України 2015 року тією чи іншою мірою долучились до волонтерського руху або акцій фінансово-матеріальної допомоги армії чи біженцям в країні (табл. 4.8.3).

За результатами опитування 2015 року, найбільш поширеними практиками залучення до волонтерства та філантропії у цей період для громадян були допомога ліками, харчами, одягом з передачею їх через волонтерів або безпосередньо воякам, у госпіталі чи біженцям (15,5 % респондентів) та фінансові пожертви у волонтерські скриньки (14 % респондентів). Залучення до волонтерської активності та до різних видів допомоги має також і свої регіональні особливості: ці практики є більш поширеними та підтримуваними (як за участю, так і у ставленні) для жителів Західного та Центрального регіонів, натомість позицію, що “все це має робити держава” більшою мірою, аніж у середньому по масиву, поділяють респонденти півдня та сходу країни (табл. 4.8.3).

Водночас саме волонтерська допомога армії та у сфері соціальної адаптації вимушених переселенців стала одним із переконливих прикладів дієвості та ефективності мереж громадянського суспільства порівняно з державним апаратом у швидкому розв’язанні кризових проблем. Державні структури з багатьох об’єктивних і суб’єктивних причин (тривале адміністрування процедур закупівель, складні адміністративні регуляції, факти корупції тощо) виявились, за оцінками людей, не такими ефективними і, головне, оперативними щодо цього. Свідчення впливу волонтерського руху як важливого фактору громадянського суспільства проявились також у визнанні державою ефективності волонтерства у допомозі армії та у сфері соціальних проблем адаптації вимушених переселенців. Це визнання проявилось у встановленні партнерських відносин між державою та громадянським суспільством (створення Ради волонтерів при Міністерстві оборони країни) та у адаптації законодавчого поля, зокрема Податкового кодексу, для сприяння волонтерській діяльності в країні. Якісним поліпшенням законодавчого поля для волонтерської діяльності й у ширшому контексті — важливим кроком інституціоналізації громадянсь-

Таблиця 4.8.3

Зараз багато пересічних людей долучилися до волонтерської діяльності. Якщо це стосується і Вас, то яким чином долучалися до цього Ви? (2015, N=1800, %)

| Варіанти відповідей | Регіони | | | | | Всього по масиву |
|---|---------|-------|---------|------|--------|------------------|
| | Захід | Центр | Південь | Схід | Донбас | |
| Я регулярно переказую гроші на банківські рахунки, що їх називають волонтери, або передаю їх знайомим волонтерам особисто | 7,3 | 4,4 | 4,2 | 3,5 | 0,0 | 4,4 |
| Я переказую гроші на банківські рахунки, але роблю це лише зрідка | 11,6 | 7,5 | 6,3 | 6,0 | 2,5 | 7,4 |
| Я даю гроші волонтерам зі скриньками, що зустрічаються в метро та на вулицях | 21,5 | 17,8 | 8,4 | 8,5 | 1,9 | 14,0 |
| Я сам є волонтером і постійно буваю у зоні АТО, у госпіталі чи на пунктах допомоги біженцям | 2,2 | 0,3 | 0,0 | 1,0 | 1,9 | 1,0 |
| Я надаю волонтерську допомогу шляхом безоплатних професійних консультацій | 2,7 | 1,8 | 0,5 | 1,8 | 0,0 | 1,7 |
| Я допомагав ліками, харчами, одягом, передаючи їх через волонтерів чи безпосередньо воякам, у госпіталі, біженцям | 27,2 | 19,0 | 5,8 | 7,8 | 4,3 | 15,5 |
| Я час від часу чергую у госпіталах, допомагаючи пораненим, працюю на пунктах допомоги біженцям | 0,0 | 1,1 | 0,5 | 1,3 | 0,0 | 0,7 |
| Я переказував гроші не волонтерам, а на рахунок Міністерства оборони на смс 595 | 10,2 | 6,2 | 9,4 | 4,8 | 6,2 | 7,1 |
| Я перераховував на підтримку армії частину власної зарплати, інших доходів | 7,0 | 9,9 | 12,0 | 10,8 | 4,3 | 9,2 |
| На жаль, я не маю змоги допомагати, бо сам потребую допомоги | 16,7 | 16,3 | 22,0 | 21,8 | 24,7 | 19,0 |
| Жодної допомоги не надавав, бо вважаю, що все це має робити держава | 13,7 | 28,5 | 41,4 | 37,6 | 35,2 | 29,4 |
| Важко сказати | 5,4 | 7,9 | 5,2 | 11,8 | 25,9 | 9,6 |

кого суспільства в країні стало також прийняття Верховною Радою у березні 2015 року Закону про внесення змін до закону щодо волонтерської діяльності. Нове законодавство про волонтерську діяльність якщо не скасувало зовсім, то принаймні суттєво обмежило бюрократичні перепони для волонтерів. Зокрема, волонтери вже не повинні отримувати дозвіл у Міністерстві соціальної політики та обов'язково укладати угоду з волонтерською організацією. Закон містить також і інші сприятливі для розвитку волонтерської діяльності новації, зокрема, можливості зарахування волонтерської діяльності до навчально-виробничої практики та відшкодування витрат, пов'язаних із волонтерством, тощо.

Звичайно, волонтерство не може і не повинно повністю замінити державу в ефективному виконанні нею своїх прямих функцій, тим паче, що фінансово-матеріальний ресурс збіднілого суспільства (п'ята частина респондентів опитування 2015 року зазначила, що вони не мають змоги допомагати, бо самі потребують допомоги) не є достатнім для компенсації неефективності держави ефективним волонтерством. Власне, це визнають і самі волонтерські організації. І в цьому сенсі позиція 13,7 % опитаних у 2015 році респондентів про те, що “волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити”, має певну слушність. Характеризуючи подібні особливості відносин волонтерського руху із державою, а також неефективність державної бюрократії, один із активістів-волонтерів зазначив: “Нам дісталася система державного управління, яка фактично не працює, щоб отримати рішення, кожна проблема повинна пройти п'ять–шість рівнів, а волонтери виконують роль ліфта: послухавши начальника департаменту, ми можемо через 5 хвилин зайти до міністра, озвучити проблему й отримати карт-бланш на її розв'язання” [Українці стали менше допомагати армії, 2015].

Отже, волонтерський рух і різні форми допомоги багатьох громадян армії та вимушеним переселенцям стали у період 2014–2015 років не лише важливим напрямом трансформації соціальної активності після “революції гідності”, а й означили один із принципових аспектів інституціоналізації громадянського суспільства у таких його перспективах, як розвиток культури громадянської активності та участі і зростання довіри громадян до громадських організацій та волонтерів.

Лобіювання та супровід реформ

Третім, не менш важливим напрямом трансформації енергії громадянського суспільства у постмайданній Україні є активність громадських мереж і недержавних аналітичних центрів у розробці та впровадженні реформ, утвердженні верховенства права, боротьбі з корупцією та налагодженні громадського контролю за владою. Ця сфера активності є важливою тому, що вона позначає основний напрям зміни стратегії громадянського суспільства від протесту *проти* до конструктивної активності *за*, зокрема, модернізаційне оновлення країни. І, аби не особливі обставини зовнішньої агресії проти країни, саме у цій сфері могли б зосередитись основні зусилля громадських активістів після Майдану. Водночас лобіювання та впровадження реформ – це діяльність, яка здебільшого потребує фахових експертних знань, активність у цій сфері не передбачає масовості та широкої участі всіх небайдужих громадян. Роль громадських організацій, активістів та експертів тут може полягати не лише в пропозиції альтернатив публічної політики, а й у формуванні містків довіри поміж державою та суспільством, у просвітницькій роботі пояснення перспектив та результатів часто непопулярних реформ для широкого суспільства. Не менш важливий спектр завдань для громадянського суспільства полягає у необхідності налагодження конструктивних соціальних комунікацій у зусиллях щодо подолання регіональних розбіжностей задля збереження єдності країни, зокрема, через формування таких спільних програм, які підтримуються переважною більшістю громадян у всіх регіонах країни, як стратегії здолання бідності, розвиток малого та середнього підприємництва, боротьба з корупцією та утвердження верховенства права, розвиток місцевого самоврядування та активності місцевих громад.

Однією з успішних громадських мереж, що працюють у напрямі лобіювання реформ у країні, є об'єднання “Реанімаційний пакет реформ” (РПР). Ідея об'єднання виникла ще в січні 2014 року на Майдані. Активісти вирішили спрямувати енергію протесту мільйонів людей у творче русло – реформування країни. Навколо РПР об'єдналося понад 300 експертів, активістів, журналістів, науковців, правозахисників з 50-ти найвідоміших українських аналітичних центрів та громадських організацій. Учасники РПР разом розробляють законопроекти, домагаються їхнього ухвалення та контролюють втілення реформаторських законів. Ця громадська

коаліція лобіювання реформ має своє представництво у новообразованому парламенті – до його складу ввійшли лідери об'єднання, створена також парламентська група “Платформа реформ” із 24 депутатів різних фракцій, які підтримують і лобіюють законодавчі ініціативи, розроблені експертами РПР. У квітні 2014 року було створено також громадський Центр підтримки реформ при Кабінеті Міністрів.

Активісти об'єдналися навколо конкретних напрямів реформ. Серед першочергових з них – судова реформа, реформа органів правопорядку, децентралізація та реформа місцевого самоврядування, антикорупційна реформа, реформа освіти, податкова реформа. Громадське об'єднання РПР і його представники у владі мають уже й вагомі досягнення у сфері зміни законодавства та лобіювання нових законодавчих ініціатив. З-поміж важливих законів, розроблених РПР, що вже прийняті або розглядаються Верховною Радою, такі, як зміни до Закону про доступ до публічної інформації, Закон про відновлення довіри до судової системи (про люстрацію суддів), Закон про прокуратуру, Закон про засади державної антикорупційної політики (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки та інші.

Однак традиційною проблемою суспільно-політичного розвитку країни була не лише відсутність якісних законів, а радше – їх суперечливість, а також брак механізмів щодо їх імплементації та дотримання. Поряд з тим уже те, що постмайданне громадянське суспільство намагається змінювати інституціональне середовище та політичний посткомуністичний алгоритм свого розвитку, який полягав у площині здебільшого *політичних* (часто як зміна політичних еліт при владі), *а не інституціональних* змін, є позитивним поворотом та сприятливою умовою перспектив суспільної модернізації країни.

Отже, підсумовуючи бачення тенденцій і перспектив розвитку постмайданного громадянського суспільства, можна сказати, що нові стратегії його розвитку та інституціоналізації пов'язані з адаптацією мережі громадських організацій та об'єднань громадян до вимог часу і викликів модернізаційного розвитку країни, використанням їх можливостей у адекватному представництві суспільних інтересів і у ефективній координації, культивуванні та спрямуванні на нові завдання рутинного повсякденного оцивілення навичок та досвіду самоорганізації громадян, здобутих, зокрема, у період масової громадянської активності, участі та волонтерст-

ва у період “революції гідності” та у подальшому постреволюційному розвитку країни. Таке громадянське (цивільне) суспільство, максимально наближене до реальних, зокрема повсякденних соціально-економічних та інших проблем громадян і соціальних груп, буде здатне долати у своєму розвитку умовну демаркаційну лінію поміж організованим громадянським і спонтанним (у конвенційному уявленні) “негромадянським” суспільством, постійно розширювати публічне поле громадянської участі та тим самим формувати цивільний суспільний етос у країні. У цьому напрямі розвитку самоорганізованих мереж громадської участі буде корисним використання всіх надбань світового (і тут діяльність партнерських донорських організацій в Україні залишається актуальною), а також національного демократичного досвіду, комунальної культури та вітчизняних історичних практик самоорганізації громад.

ВИСНОВКИ

Сучасні комплексні процеси громадянської активності, самоорганізації, протестних та інших суспільних рухів у світі та в Україні зумовлюють нагальність дослідницького завдання щодо реконцептуалізації класичного історичного поняття суспільствознавчого дискурсу “громадянське суспільство”. У цьому дослідженні засадова науково-практична позиція окреслена як суперечність поміж наявним ступенем концептуалізації громадянського суспільства, особливо у вітчизняній соціальній науці, і новими актуальними проявами та маніфестаціями реальних практик добровільної самоорганізованої активності. Зокрема, у сучасному глобальному контексті практики громадянського суспільства занурені у нові умови та можливості сучасних цифрових технологій та комунікацій, які були відсутні або принаймні не розвинені ще тридцять років тому, у період східноєвропейських національно-демократичних революцій, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності його колишніх республік. Сучасна доступність та масовість цифрового мобільного зв'язку, масові соціальні Інтернет-мережі, такі як *Twitter* та *Facebook*, стали потужним глобальним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадських мобілізацій та самоорганізованих акцій на всіх континентах, включаючи Східну Європу і Україну зокрема. Іншою обставиною сучасного контексту розвитку громадянського суспільства, аналіз якої здійснено у цьому дослідженні, є актуалізація не лише масового протестного активізму, але передовсім проблематики цивільності у різних її вимірах, цінностей толерантності, справедливості та доброчесності, тобто тих семантичних смислів, які містились і в історичній концепції громадянського суспільства, але не були сповна актуалізовані, особливо у посткомуністич-

ному контексті. У процесі дослідження встановлено, що сучасний дискурс громадянського суспільства розвивається, поєднуючись із дискурсом добродесного, справедливого суспільства. У цих обставинах особливо актуалізується соціальна мета та спрямованість громадських самоорганізованих ініціатив та рухів, їх сутнісна орієнтація на концепцію суспільного блага. На прикладах аналізу східноєвропейських та української посткомуністичної трансформації доведено, що сучасний дискурс також долає схематичне та спрощене уявлення про громадянське суспільство як лише діяльність мережі неурядових організацій (НУО) та асоціацій. Самоорганізований громадський активізм, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані із формальними критеріями належності чи формального членства громадян у НУО. Для функціонування сучасного громадянського суспільства доволі характерною є парадигма “зсунутого залучення” (термін А. Гіршмана), яка відзначається спонтанністю громадянської участі та мобілізаційної активності, дедалі більше орієнтованої щодо потреб розв'язання конкретних проблем, часто місцевого характеру.

Обґрунтовано методологічну доцільність системного соціологічного підходу, який поєднує теоретично дискурсивну історичність та соціально практичну конкретику, щодо громадянського суспільства як багатоскладового соціального феномену, і здійснено перше у вітчизняній соціологічній науці комплексне соціологічне дослідження феномену громадянського (цивільного) суспільства. Це дослідження здійснено у трьох взаємопов'язаних напрямках, які відповідно об'єднують концептуальні та соціально-практичні смисли громадянського суспільства: 1) теоретичні дискурси та концептуально-нормативні моделі громадянського суспільства, які у класичному вигляді були сформовані в річищі західної історичної та теоретичної, зокрема соціологічної, традиції; 2) сучасні ідеологічні дискурси громадянського суспільства, тобто його політико-ідеологічні інтерпретації, та 3) соціальні практики громадянського суспільства й особливості етосу суспільної життєдіяльності, які характеризуються самоорганізацією та цивільністю. Методологічно доведено, що саме обраний соціологічний підхід до актуалізації проблематики громадянського (цивільного) суспільства не лише відновлює сутність та традицію розуміння цього суспільного феномену, а й заповнює прогалину його системного соціологічного дослідження у вітчизняній літературі. У частині дослідження соціальної практики у дисциплінарних межах теоре-

тичної соціології здійснено аплікацію аналітичних конструктів концепції громадянського суспільства до оцінки та аналізу реального стану інституціоналізації громадянського суспільства в Україні. Як методологічний орієнтир подальшого ходу дослідження сформульоване комплексне соціологічне визначення громадянського суспільства, яке синтезує його важливі аспекти та смисли. Громадянське (цивільне) суспільство визначене як теоретичний дискурс, історична концепція, а також практика суспільно солідарного життя, яка реалізується у публічній сфері громадських інтеракцій і комунікацій, поза державно-адміністративними, ринковими та родинно-приватними відносинами і репрезентована мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою та цивільною.

У процесі систематизації й аналізу історичного дискурсу громадянського суспільства вироблено концептуально-структурну мапу поняття громадянського суспільства, окреслено та досліджено історично-смысловий та структурно-функціональний топос цієї концепції, основною характеристикою якого є суспільна самодіяльна життєдіяльність, відокремлена від держави. Встановлено, що нормативна ідеалізація є однією із важливих характеристик цього поняття. Іншими особливостями теоретичного дискурсу громадянського суспільства, які виявлені й обґрунтовані в дослідженні, є історичність та контекстуальність як самого поняття, так і відповідних практик громадянського суспільства. Через аналітичне розмежування поміж ідеально-нормативним та історично контекстуальним конкретним громадянським суспільством була обґрунтована методологічна можливість концептуальних аплікацій та актуалізацій різних аспектів дискурсу громадянського суспільства для подальшого аналізу та дослідження вітчизняного громадянського суспільства, його становлення та процесу інституціоналізації. Важливим результатом дискурсивної реконцептуалізації “громадянського суспільства” стала також актуалізація концепції цивільності, яка ще не позначена відповідним чином ані в публічному вітчизняному дискурсі громадянського суспільства, ані в його практиках, які й досі здебільшого розглядаються та оцінюються в парадигмі громадянського активізму.

Актуальним питанням дослідження історичної трансформації дискурсу громадянського суспільства було виявлення структурно інституціональних факторів, які впливають на трансформацію смислів громадянського суспільства та їх актуалізацій у різних

національно-культурних контекстах. Окреслено та проаналізовано шість таких факторів, а саме: демократизація, темпоралізація, можливість ідеологізування, політизація (Р. Козелек), а також націоналізація та секуляризація концепту громадянського суспільства. Зокрема, секуляризація та націоналізація як інституціональні фактори дискурсивної інтерпретації є важливими методологічними орієнтирами щодо соціологічного дослідження сучасного українського громадянського суспільства, адже ці дослідницькі алгоритми здатні нейтралізувати політизацію, фетишизацію, телеологізацію та інші деформуючі впливи на дискурс та практики громадянського суспільства у конкретному суспільному контексті. Так, завдання секуляризації зумовлює необхідність трансформації громадянського суспільства від революційного гасла та політичної міфології у культуру та практики повсякденної цивільності. Секуляризація передбачає також деполітизацію та деміфологізацію цього нормативного ідеалу, тобто сприйняття громадянського суспільства не як політичної ідеології або кінцевої мети або як проекту, який можна “розбудувати” згори або з боку, а радше як принципово незавершеного розвитку щодо якісного стану цивільності в усіх сферах суспільної життєдіяльності (економіці, політиці, соціальних відносинах, приватній сфері, культурі тощо).

В аналізі розвитку історичного теоретичного дискурсу громадянського суспільства, представленого соціологічними концепціями англо-шотландського просвітництва, А. де Токвіля, К. Маркса та неомарксистською концепцією А. Грамші простежена трансформація значень і різних аспектів розуміння громадянського суспільства, виявлена та окреслена актуалізація деяких евристичних аспектів цих концепцій для розуміння та інтерпретацій дискурсивних особливостей та практик громадянського суспільства в Україні. Наприклад, у теоретичному аналізі концепції громадянського суспільства А. де Токвіля простежені методологічні аспекти подальших неотоквіліанських інтерпретацій, зокрема в розвитку сучасних та актуальних концепцій соціального капіталу. А методологічна корисність концепції А. Грамші, скажімо, щодо “боротьби за позиції” поміж державою та громадянським суспільством актуалізується у подальшому аналізі як методологічний орієнтир у концептуальній інтерпретації взаємовідносин влади та громадянського суспільства в українській посткомуністичній трансформації.

У дослідженні сучасних теоретико-соціологічних дискурсів громадянського суспільства, а саме — концепцій Ю. Габермаса, Р. Пат-

нема, Д. Александера, дискурсів громадянської нації та глобального громадянського суспільства основну увагу сфокусовано на використанні концепту громадянського суспільства в масових демократичних рухах і його значенні як нормативного соціокультурного проекту суспільної модернізації. Завдання теоретичної концептуалізації східноєвропейського та латиноамериканського досвіду “третьої хвилі” демократизації, зокрема східноєвропейські демократичні революції кінця 1980-х років, зумовили трансформацію акцентів і значень історичного поняття громадянського суспільства, його проблематизацію та актуалізували активний теоретичний та суспільно-практичний інтерес до цієї концепції на Заході, у посткомуністичній Європі та Латинській Америці. Як підтвердження зв’язку поміж дискурсом і практиками цілісного та багатоскладового феномену громадянського суспільства окреслені особливості розвитку сучасного дискурсу громадянського суспільства, що відбувався під значним впливом посткомуністичних трансформацій, а з іншого боку – показано як теоретичні концептуалізації громадянського суспільства реалізовувались у практиках посткомуністичної трансформації, зокрема, Габермасів дискурс ідеальної публічної сфери у історичному досвіді польської “Солідарності” та почасти у практиках українських Майданів. Обґрунтовано висновок про те, що масові протестні рухи двох історичних Майданів в Україні – “помаранчевого” 2004–2005 років та Євромайдану 2013–2014 років були серед іншого суспільною реакцією на сутнісні деформації політичної публічності, відсутність повноцінного зворотного зв’язку поміж владою і суспільством в обставинах слабкості медіативних інститутів і структур, які є характерними для розвинутих демократій та сталих громадянських суспільств. В аналізі концепції соціального капіталу окреслені й досліджені теоретико-методологічні виклики посткомуністичних (у т. ч. пострадянських) трансформацій для цієї концепції, наприклад, щодо можливості формування соціального капіталу в нестабільних суспільствах, в яких відсутня або радше перервана історична традиція громадянської співпраці, та у визначенні якості, соціальної спрямованості й ефективності соціального капіталу в посткомуністичних суспільствах, зокрема українському.

Тісний зв’язок сучасних дискурсів громадянського суспільства та його практик, передусім у контексті вітчизняної посткомуністичної трансформації, також обґрунтовано та простежено в аналізі концепцій громадянської нації та глобального громадянського

суспільства. В аналізі концепції громадянської нації як етнокультурного виміру громадянського суспільства обґрунтовано висновок про те, що стратегія модернізації української громадянської нації полягає в суспільно-практичному формуванні сенсів демократичного та громадянського патріотизму, використанні його конструктивно мобілізаційних функцій у реформуванні країни та поступі щодо відкритості суспільства, а вирішальною умовою успішності цієї стратегії є взаємозв'язок реалізації цього завдання із процесом інституціоналізації громадянського (цивільного) суспільства в країні як одного із важливих акторів структурних змін. У процесі аналізу сучасного дискурсу глобального громадянського суспільства окреслені його особливості, які є релевантними для українського досвіду посткомуністичної трансформації, а саме: актуалізація дискурсу справедливості у різних її конотаціях і національних контекстах та намагання активістів, протестних і лобістських груп формувати якомога ширшу й універсальну соціальну основу кампаній та уникати будь-яких жорстких афіліацій з конкретними політичними чи ідеологічними платформами. Остання характеристика виразно проявилась, зокрема, у протестному русі Євромайдану 2013–2014 років.

У соціологічному аналізі проблем та актуальних питань, пов'язаних зі становленням та інституціоналізацією практик і цінностей громадянського суспільства в Україні, обґрунтована доцільність виокремлення двох умовних стадій розвитку вітчизняного громадянського суспільства у новітньому історичному контексті державної незалежності України: 1) стадію становлення у період з кінця 1980-х років до “помаранчевої революції” 2004–2005 років і 2) стадію інституціоналізації – від постпомаранчевого періоду до Євромайдану та “революції гідності” 2013–2014 років і подальший розвиток та сучасні виклики громадянського суспільства. Вихідним методологічним орієнтиром цього аналізу у його історико-соціологічних аспектах було дослідження теоретико-ідеологічних витоків східноєвропейських суспільних трансформацій, передусім у окресленні їх ідеологічного забезпечення через концепцію громадянського суспільства, а у структурно-інституціональних аспектах – у дослідженні структурних складових громадянського суспільства як фактору та актора суспільних змін. Відповідно до цього методологічним орієнтиром простежено характер взаємодії соціального нормативного ідеалу та соціальної практики через аналіз особливостей загалом успішного східноєвропейського до-

свіду суспільно-політичних трансформацій у їх порівнянні з суперечливим, непослідовним характером та історично затягнутою тривалістю суспільної модернізації в Україні. Як встановлено у процесі аналізу, основною причиною відмінностей східноєвропейського досвіду посткомуністичних трансформацій і їх пострадянських, включаючи Україну, варіацій є чинники інституціональних особливостей та відмінностей інституціонального спадку цих суспільств. Важливою відмінністю, яка якісно відрізняла посткомуністичну трансформацію в Україні і визначала її більшу складність, поліморфність і проблемність порівняно з європейськими країнами колишнього “соціалістичного табору” було й те, що тривалий історичний період Україна була позбавлена власної державності і процес її посткомуністичної трансформації розпочинався у квазідержаві, колишній союзній радянській республіці, яка не мала реальних самоврядних інституцій, власної державницької еліти та практичного досвіду своєї незалежної політики. Цей висновок зумовив і подальший аналіз особливостей становлення громадянського суспільства в Україні. Однак уже в перші роки державної незалежності був здійснений важливий крок для становлення громадянського суспільства в Україні, а саме – його легітимація і забезпечення правових основ подальшого розвитку громадянського суспільства як мережі добровільних, неурядових організацій та об’єднань громадян. На цій ранній стадії становлення громадянське суспільство являло собою доволі розгалужений і численний, принаймні статистично, “третій сектор”, який здебільшого складався із неурядових організацій напівпрофесійного менеджерського типу, основна активність яких була зосереджена на лобюванні суспільно-політичних та модернізаційних змін у країні.

У процесі аналізу історії становлення громадянського суспільства в Україні реконцептуалізовано конвенційний і загальний висновок про його “слабкість”. Натомість обґрунтована актуалізація та здійснено дослідження таких проблем становлення громадянського суспільства, як неповна відповідність суспільним очікуванням практичних ефектів його діяльності, проблеми довіри та представництва в практиці громадських організацій інтересів і потреб широкого “негромадянського” суспільства, а також часто неадекватність та суперечливість розуміння цінностей і практик громадянського суспільства в різних формах посткомуністичного дискурсу. На основі аналізу емпіричного матеріалу статистики

розвитку громадських організацій та їх суспільного впливу й довіри до них доведено тезу про те, що громадянське суспільство як цілісна багатоскладова концепція суспільної цивільності та громадянської активності не зводиться до кількісних показників громадських організацій та формального членства громадян у них. Обґрунтовано тезу, що лише реальні соціальні запити з боку суспільства зумовлюють перспективу подальшого розвитку дієвих і ефективних мереж громадських організацій та об'єднань, орієнтованих на реальні соціальні потреби людей. Окреслені такі позитивні обставини для сприятливих перспектив розвитку громадянсько-активної політичної культури в цілому та мереж громадських організацій зокрема, виявлені на основі аналізу соціологічних емпіричних досліджень: 1) перша пов'язана з роллю добровільних громадських організацій як генераторів і каталізаторів визрівання позитивного соціального капіталу через розвиток солідаристських горизонтальних мереж та інституціоналізацію постматеріальних цінностей, сприятливих як для консолідації демократії в країні, так і для трансформації корупційно деформованого соціального клімату в домінуючий етос громадянського суспільства і 2) визрівання в самому суспільстві усвідомлення необхідності та важливості добровільних громадських ініціатив, хоча і не обов'язково під “дахом” громадських організацій.

У соціологічному аналізі “помаранчевої революції” як досвіду незавершеної суспільної модернізації окреслені такі особливості становлення громадянського суспільства, як формування соціального капіталу горизонтальних неформальних мереж у практиках солідарності та мобілізацій із залученням технологій цифрової ери та в цілому успішному досвіді низової суспільної мобілізації та самоорганізації в нових масових формах громадянської активності. На основі аналізу емпіричних соціологічних досліджень виявлені також особливості громадянської активності цього протестного руху, зокрема регіональні та етнокультурні, які в цілому були здебільшого відтворені у досвіді “революції гідності” 2013–2014 років.

Аналіз постпомаранчевого етапу розвитку громадянського суспільства в Україні спирається на методологічне обґрунтування концепції інституціоналізації. Завданням громадянського суспільства стало вже не просто формальне існування доволі численної та розгалуженої мережі громадських організацій, а й перетворення громадянського суспільства та його аргументів на впливовий

фактор публічної політики, розширення її простору, зміщення умовно демаркаційного розмежування поміж масовим “негромадянським” суспільством і суспільством активної громадянської участі на користь останнього та утвердження (вкорінення) практик та цінностей громадянського суспільства у норми повсякденної суспільної життєдіяльності, а отже, завдання трансформації інституціонального середовища від переважно патерналістського та патронально-клієнтелістського в домінуючий етос громадянського суспільства. Виявлено, що характерними ознаками останнього є легальність, повага до закону та сприйняття громадянами верховенства права, відповідальність, солідарність, взаємодопомога, толерантність, визнання відмінностей та інші повсякденні поведінкові індикатори того, що в сучасній соціальній теорії позначається концептом цивільності.

Як важливий практичний аспект процесу інституціоналізації громадянського суспільства проаналізовано проблематику громадського контролю за владою. На основі аналізу емпіричного матеріалу результатів опитування громадської думки зроблено висновків про відсутність системи суспільного контролю за владою або принаймні суттєвий дефіцит щодо його ефективного виконання в межах наявних інституціональних структур українського суспільства, включаючи громадські організації. Водночас низька оцінка громадянами спроможності громадських організацій щодо суспільного контролю за владою в дослідженнях 2006–2008 років може бути також результатом слабкої популяризації вже існуючого певного досвіду громадянського суспільства країни у цій царині діяльності. Цей висновок підтверджується тим, що в подальших дослідженнях 2013 та 2015 років респонденти у своїх оцінках важливості ролі громадських організацій у різних сферах їх діяльності вважають контроль за владою та боротьбу з корупцією доволі важливими та потрібними. Отже, нагальним є висновок про те, що суспільна потреба (та широкий суспільний інтерес) у цілісній системі громадського контролю за владою є актуальною в країні і дотепер. До того ж тема захисту суспільного інтересу через формування незалежної громадської системи контролю за владою (та обстоювання права на існування такої системи на законодавчому рівні) може стати важливим аспектом інституціоналізації громадянського суспільства та конкретним порядком денним для формування коаліції громадських організацій в їх ініціації загальногромадянського діалогу (включаючи представ-

ників влади) щодо формування такої системи суспільного контролю та владних противажелів.

Соціологічний аналіз протестного руху громадянського суспільства в подіях Євромайдану та “революції гідності” 2013–2014 років проінтерпретовано як третю, найбільш рішучу, спробу суспільної модернізації країни (після проголошення її незалежності у 1991 році та “помаранчевої революції” 2004 року). Розкриті соціально-структурні та суспільно-політичні фактори “революції гідності”, окреслені та проаналізовані її подібності та відмінності порівняно з “помаранчевою революцією” 2004 року, процес і наслідки “революції гідності” досліджено як фактор деінституціоналізації пострадянського соціального порядку. Зроблено висновки про те, що у ході “революції гідності” взаємопов’язаний процес інституціоналізації громадянського суспільства та деінституціоналізації пострадянської політики полягав у трансформації асиметричних взаємин поміж владою і громадянським суспільством і у зсуві уявної демаркаційної лінії інституціональної архітекτονіки на користь останнього. У процесі аналізу цього протестного руху та його наслідків у зміні політичної влади в країні систематизовані різноманітні чинники, з одного боку, ті, що діють на збереження та репродукування пострадянського порядку та стагнації, а з другого – нові революційно “вибухові” інституціональні контрафактори. Власне, у суперечливій та конфліктній взаємодії цих різноспрямованих факторів і визначатиметься успіх чи невдача чергового шансу модернізаційного реформування країни. Для розуміння перспектив щодо здолання пострадянського шляху залежності у розвитку країни необхідні також відповіді на такі, поки що відкриті питання: 1) чи буде деінституціональний вибух майданного протестного руху, “революції гідності” та триваючої війни за територіальну цілісність на Донбасі супроводжуватись одночасною інституціоналізацією нових цивільних правил, норм і цінностей та 2) наскільки дієвим буде суб’єктний фактор, а саме – конструктивний громадський тиск на владу та реальний попит на реформи з боку громадян? Саме цей останній фактор є вирішальним.

Наприкінці роботи проаналізовані сучасні виклики та перспективи розвитку постмайданного громадянського суспільства. Зокрема, трансформація суспільної енергії Майдану проаналізована у трьох напрямках: 1) участь у добровольчих формуваннях; 2) волонтерський рух і філантропія та 3) участь громадянського суспільства у

лобіюванні й супроводі реформ у країні. На основі аналізу соціологічного матеріалу зроблено висновок про те, що волонтерство стало не лише одним із найкращих проявів соціальної відповідальності народу, а й виразною ознакою інституціоналізації громадянського суспільства в країні. Саме волонтерство та самоорганізація періоду Майдану та постмайданного розвитку, їх ефективність і жертвовність значно розвинули сферу суспільної солідарності та формування позитивного соціального капіталу, ствердили суспільне та владне визнання фактору громадянського суспільства, актуалізувавши його автентичні і “ідеально типологічні” ознаки – самоорганізацію, добровільність участі, суспільну відповідальність. І врешті-решт, ці якісні зсуви значно підвищили суспільну довіру до громадських організацій в українському суспільстві.

Чи не найважливішим висновком дослідження є обґрунтування тези про загалом сприятливі перспективи інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства, нові стратегії розвитку якого повинні бути пов’язані з адаптацією мережі громадських організацій та об’єднань громадян до вимог часу і викликів модернізаційного розвитку країни, використанням можливостей громадських об’єднань у адекватному представництві суспільних інтересів і в ефективній координації, культивативації та спрямуванні на нові завдання рутинного повсякденного оцивільнення навичок та досвіду самоорганізації громадян, здобутих, зокрема, у період масової громадянської активності, участі та волонтерства у період “революції гідності” та у подальшому постреволюційному розвитку країни.

Не менш важливий спектр завдань для інституціоналізації громадянського суспільства позначається у необхідності налагодження конструктивних соціальних комунікацій у зусиллях громадських організацій щодо подолання регіональних розбіжностей задля збереження єдності країни, зокрема через формування таких спільних програм, які підтримуються переважною більшістю громадян в усіх регіонах країни, як стратегії здолання бідності, розвиток малого та середнього підприємництва, боротьба з корупцією й утвердження верховенства права, розвиток місцевого самоврядування та активності місцевих громад.

ЛІТЕРАТУРА

- Александр Д.* Парадокси громадянського суспільства / Д. Александр // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 27–42.
- Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Андерсон Б. – К. : Критика, 2001. – 270 с.
- Андерсон Б.* Введение / Б. Андерсон // Нации и национализм. – М. : Праксис, 2002. – С. 7–25.
- Андрійчук Т.С.* Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності / Т.С. Андрійчук // Вісник НТУУ “КПІ”. – 2013. – Вип. 1. – С. 7–12. – (Серія : Політологія. Соціологія. Право).
- Апресян Р.Г.* Понятие “надлежащее” в “Теории нравственных чувств” Адама Смита / Р.Г. Апресян // Историко-философский ежегодник / гл. ред. Н.В. Мотрошилова, отв. ред. О.В. Голова. – М. : Наука, 2005. – С. 88–107.
- Арато Э.* Возрождение, упадок и реконструкция концепции гражданского общества / Э. Арато, Д. Коген // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 25–31.
- Аристотель.* Политика / Аристотель. – М. : АСТ, 2002. – 393 с.
- Арон Р.* Этапы развития социологической мысли / Арон Р. – М. : Прогресс, 1993.
- Арсеенко А.* Глобалізація: сучасні теорії, ідеологія, практика / А. Арсеенко // Структурні виміри сучасного суспільства / за ред. С. Макеєва. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 7–44.
- Бауман З.* Глобалізація. Последствия для общества и человека / Бауман З. – М. : Весь мир, 2004. – 185 с.
- Бек У.* Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Бек У. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 302 с.
- Бекешкіна І.* Відносини влади і соціологічної спільноти як колізія громадянського суспільства / І. Бекешкіна // Соціологічне знання і влада / за ред. В. Танчера, В. Степаненка. – К. : Стило, 2005. – С. 188–204.
- Бойко Н.* Социальный контроль и демократизация общества / Бойко Н. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 271 с.
- Бурдые П.* Практический смысл / Бурдые П. – СПб. : Алетей, 2001. – 562 с.
- Бурлачук В.* Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира / Бурлачук В. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 263 с.
- Бутусов Ю.* Добровольчі батальйони: структура, страхи, проблеми бойового застосування / Ю. Бутусов // Дзеркало тижня. – 2014. – 29 серп.
- Вирилю П.* Информационная бомба. Стратегия обмана / Вирилю П. ; пер. с франц. – М. : Гнозис, 2002. – 192 с.
- Вишняк О.* Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / Вишняк О. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2000. – 308 с.

Войтенко Т. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання : наук. зб. / Т.О. Войтенко, О.С. Гончарук, Ю.О. Привалов [та ін.] ; відп. ред. Ю. Саєнко. — К. : СтилоС, 2002. — 368 с.

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / Габермас Ю. — Львів : Літопис, 2000а. — 318 с.

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Передне слово до перевидання 1990 року / Габермас Ю. // Структурні перетворення у сфері відкритості. — Львів : Літопис, 2000б. — С. 9–41.

Гегель Г.В.Ф. Філософія права / Гегель Г.В.Ф. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.

Голенкова З. Гражданское общество в России / З. Голенкова // Социологические исследования. — 1997. — № 3. — С. 25–36.

Головаха Е. Трансформуючеся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Головаха Е. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 143 с.

Головаха Е. Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–2003 років / Е. Головаха // Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 107–112.

Головаха Е. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування / Е. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство: десять років незалежності. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. — С. 188–201.

Головаха Е. Революція очікувань / Е. Головаха // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори-2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / за ред. С. Макеєва. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. — С. 32–40.

Головаха Е. Национальная толерантность и идентичность в Украине / Е. Головаха, Н. Панина // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации ; ред. Л. Дробижева, Е. Головаха. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 43–69.

Головаха Е. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни / Е. Головаха // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. — Т. 1. — 2014. — С. 49–57.

Головаха Е. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011–2013 / Е. Головаха, А. Горбачик. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. — 95 с.

Грашии А. Тюремные тетради. Часть первая. — М. : Изд-во полит. литературы, 1991. — 224 с.

Грицак Я. 26-й процент, або як здолати історію / Грицак Я. — К. : Фонд Порошенка, 2014. — 136 с.

Громадська думка населення України: Протестні настрої в період кризи [Електронний ресурс] : прес-реліз дослідження // Фонд “Демократичні ініціативи”. – 2015. – Липень. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/gromadska-dumka_1439554738.htm.

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. Рудича. – К. : Парламент. вид-во, 2006. – 412 с.

Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України / Регіональне представництво Світового банку. – К. : Вид. дім “Козаки”, 2003. – 64 с.

Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49–57.

Демків О. Соціальний капітал: теоретичні основи дослідження та операціональні параметри / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–112.

Демків О. Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 104–119.

Демків О. Соціальний капітал українського суспільства: сильні та слабкі капіталогенерувальні структури / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 3–21.

Дротенко В. Постачання армії: Система проти волонтерів [Електронний ресурс] / В. Дротенко // Спільнобачення. – 2014. – 21 лип. – Режим доступу : <http://spilnotv.com/archives/20557>.

Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія / Єрмоленко А. – К. : Лібра, 1999. – 487 с.

Задорожнюк Э. Украинские регионы и украинская политика / Э. Задорожнюк, Д. Фурман // Украина и Россия: общества и государства. – М. : Права человека, 1997. – С. 88–129.

Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України / Зеленько Г. – К. : Критика, 2003. – 215 с.

Злобіна О. До визначення програмних засад дослідження регуляції соціальної поведінки в ситуаціях суспільної нестабільності / О. Злобіна // Соціальні виміри суспільства ; вип. 4 (15). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 16–26.

Инглхарт Р. Культура и демократия / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М. : Моск. шк. полит. исследований, 2002. – С. 106–129.

Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М. : Новое изд-во, 2011. – 464 с.

Капустин Б. Что такое “гражданское общество”? [Электронный ресурс] / Б. Капустин // Центр изучения современности. – 2009. – 18 февр. – Режим доступа : <http://modernity-centre.org/2009/08/03/kapustin-101/>.

Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / Карась А. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.

Кемський С. Чуеш, Майдане? [Електронний ресурс] / С. Кемський // Українська правда. – 2013. – 19 груд. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/12/19/7007716/>.

Кин Д. Демократия и гражданское общество / Кин Д. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 398 с.

Козеллек Р. Введение / Р. Козеллек // Словарь основных исторических понятий : избр. статьи в 2 т. / пер. с нем. К. Левинсона ; [сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле]. – М. : Новое лит. обозрение, 2014. – Т. 1. – 2014. – С. 23–44.

Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / Колодій А. – Львів : Червона калина, 2002. – 276 с.

Колодій А. Національний вимір суспільного буття / Колодій А. – Львів : Астролябія, 2008. – 386 с.

Комуністи вимагають заборонити недержавні організації [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2004. – 21 трав. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2004/05/21/3000037/>.

Кононов И.Ф. Взаимодействие украинской и русской составляющих в культурной жизни Донбасса / И.Ф. Кононов // Диалог украинской и русской культур : науч.-практ. конф. – К., 1997. – С. 197–202.

Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку [Текст] / Упоряд. І. Підлуська та ін. – К. : Фонд “Європа XXI”, 2003. – 285 с.

Костенко Н. Место и время социологии / Н. Костенко, С. Макеев. – Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 11–32.

Коэн Д.Л. Гражданское общество и политическая теория / Д.Л. Коэн, Э. Арато. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.

Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М. : Моск. шк. полит. исследований, 2002. – 314 с.

Кутуев П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Кутуев П. – К. : Сталь, 2005. – 500 с.

Куценко О. Фазы и пути системных трансформаций: подобия и различия в бывших странах государственного социализма / О. Куценко // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание ; под ред. О.Д. Куценко. – Харьков : Изд. Центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н.Каразина, 2004. – С. 11–83.

Лациба М. Державне регулювання та стан розвитку громадянського суспільства в Україні / М. Лациба // Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД). – 2007. – Груд. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/print.php?sid=6032348>.

Леденева А. Блат и рынок: трансформация блага в постсоветском обществе / А. Леденева // Неформальная экономика. Россия и мир / под ред. Т. Шанина. – М. : Логос, 1999. – С. 111–124.

Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство / Д. Лейн. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2006. – 255 с.

Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование / Лейпхарт А. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

Лінець Х. “Державність”, націоналізм і демократизація / Х. Лінець, А. Штепан // Демократія. Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 662–687.

Локк Д. Два трактата о правлении / Д. Локк // Сочинения : в 3 т. – М. : Мысль, 1998. – Т. 3. – 1998. – С. 137–405.

Майдан–2013: хто стоїть, чому і за що? [Електронний ресурс] : прес-реліз опитування підготовлено Фондом “Демократичні ініціативи” (7–8 грудня 2013 р.) // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=216&page=1>.

Макеєв С. Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення / С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 5–20.

Макінтаір А. После добродетели / Макінтаір А. – М. : Академ-проект, 2000.

Малюк А. Дискурс глобалізації з точки зору світ-системного аналізу / А. Малюк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 176–197.

Маринович Л., Кошеленко Г. Становление афинской демократии / Л. Маринович // Античная демократия в свидетельствах современников / [сост. Л. Маринович, Г. Кошеленко]. – М. : Ладомир, 1996. – С. 5–27.

Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1978а. – Т. 1. – 1978. – С. 414–429.

Маркс К. К еврейскому вопросу / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1978б. – Т. 1. – 1978. – С. 382–413.

Мартинюк І. Особливості функціонування солідаритетів за умов загострення суспільно-політичної кризи / І. Мартинюк, Н. Соболева // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : в 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Т. 1. – 2014. – С. 173–186.

Матусевич В. Громадянське суспільство в Україні: передумови становлення / В. Матусевич // Україна–2002: Моніторинг соціальних змін /

за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 204–208.

Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы) / под ред. Н. Костенко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 218 с.

Мілер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. – К. : КІС, 2004. – 328 с.

Муханова М. Гражданское общество как элемент западной культурной традиции в инациональном контексте (на примере Калмыкии) / М. Муханова // Гражданское общество: теория, история, современность / отв. ред. З. Голенкова. – М. : Рос. акад. наук, Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 151–165.

Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. : Ин-т социологии НАН Украины ; Ин-т социологии РАН, 2007. – 280 с.

Нікітін В. Ресурсний потенціал становлення громадянського суспільства в Україні. – Харків : Магістр, 2006. – 248 с.

Новак А. Поки що йдуть спекуляції на війні [Електронний ресурс] / А. Новак // Від і до. – 2015. – 13 лют. – Режим доступу :http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/ekonomist_andrii_novak_poki_o_idut_spekuljacii_na_viini/.

Основи демократії / за ред. А. Колодій. – К. : Ай Бі, 2002.

Панина Н.В. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Н.В. Панина // Избранные труды по социологии : в 3 т. – К. : Факт, 2008. – Т. 1. – 2008. – С. 63–87.

Пасхавер А. Кем быть? / Пасхавер А. – К. : Фонд Порошенка, 2014. – 112 с.

Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея / І. Пасько, Я. Пасько. – Донецьк : Схід. вид. дім, 1999. – 184 с.

Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. – К. : Основи, 2001. – 302 с.

Показники розвитку громадянського суспільства в Україні / Вінніков О.Ю., Красносільська А.О., Лациба М.В. ; УНЦПД. – К. : Агентство “Україна”, 2012. – 124 с.

Полянський К. Велика трансформація. Политические и экономические истоки нашего времени / Полянський К. – СПб. : Алетейя, 2002. – 288 с.

Полохало В. У хаті, яка завжди скраю. “Середній українець” – соціальною основою негромадянського суспільства / В. Полохало // День. – 2000. – № 29, 18 лют.

Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін / І. Прибиткова // Українське суспільство:

моніторинг соціальних змін : в 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Т. 1. – С. 196–210.

Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні / А.В. Єрмолаєв, Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський [та ін.]. – К. : НІСД, 2012.

Радаєв В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. Радаев // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 2. – С. 5–17.

Резнік В. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / Резнік В. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 512 с.

Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / Резнік О. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 181 с.

Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / Резнік О. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 336 с.

Резнік О. Структурні виміри участі в Помаранчевій революції та Революції гідності / О. Резнік // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : в 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Т. 1. – 2014. – С. 64–75.

Ридель М. Общество, гражданское (Gesellschaft, bürgerliche) / М. Ридель // *Словарь основных исторических понятий* : избр. статьи в 2 т. / пер. с нем. К. Левинсона ; [сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле]. – М. : Новое лит. обозрение, 2014а. – Т. 2. – 2014. – С. 93–220.

Ридель М. Общество, общность (Gesellschaft, Gemeinschaft) / М. Ридель // *Словарь основных исторических понятий* : избр. статьи в 2 т. / пер. с нем. К. Левинсона ; [сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле]. – М. : Новое лит. обозрение, 2014б. – Т. 2. – 2014. – С. 220–322.

Рубл Б. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Рубл Б. – К. : Критика, 2007. – 335 с.

Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні : середина 1950-х початок 1990-х рр. / Русначенко А. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.

Ручка А. Постпомаранчеве ехо: динаміка затухання позитивних відчужань / А. Ручка // *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 267–274.

Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. / А. Ручка // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : в 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Т. 1. – 2014. – С. 117–124.

Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави” / Рябчук М. – К. : Критика, 2000. – 271 с.

Рябчук М. Чи можна змінити “шантажистську державу”? / М. Рябчук // *Агора: Часопис Київського проекту Інституту Кеннана*. – 2005. – Вип. 1. – С. 61–71.

Савоскул С.С. Этнические аспекты постсоветской гражданской идентичности / С.С. Савоскул // *Общественные науки и современность*. – 1999. – № 5. – С. 91–104.

Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Селеньи И., Эял Г., Тоунсли Э. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – 319 с.

Селигмен А. Проблема доверия / Селигмен А. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.

Середа Ю. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту / Ю. Середа // *Український соціум*. – 2013. – № 4. – С. 81–97.

Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Сміт Е.Д. – К. : Основи, 1994. – 222 с.

Смит А. Теория нравственных чувств / Смит А. – М. : Республика, 1997. – 351 с.

Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2010 роки : Звіт за даними дослідження / Творчий Центр ТЦК. – К. : Вид. дім “КуПол”, 2010. – 214 с.

Стегній О. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз / Стегній О. – К. : ВД “КМ Академія”, 2001. – 243 с.

Степаненко В. Постиндустріалізм и “жизненный мир”. Концепция образа жизни в социальной философии США 70–80-х годов / Степаненко В. – К. : Наук. думка, 1992. – 92 с.

Степаненко В. До проблеми посткласичної концептуалізації соціальних змін / В. Степаненко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 1998. – № 4–5. – С. 76–93.

Степаненко В. Концепція громадянського суспільства в посткомуністичному контексті / В. Степаненко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2000а. – № 3. – С. 5–21.

Степаненко В. Влада та незалежний громадський контроль. Проблеми демократизації в Україні / В. Степаненко // *Віче*. – 2000b. – № 6. – С. 8–21.

Степаненко В. Від закритості до прозорості: до нового імперативу у відношеннях “влада–суспільство” / В. Степаненко // *Влада і політика*. – 2000с. – 14–20 берез.

Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, цінності, практики / В. Степаненко // *Українське суспільство: десять років незалежності / за ред. В. Ворони*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2001а. – С. 169–183.

Степаненко В. Образи “громадянського суспільства” у вітчизняному соціологічному теоретизуванні та політикумі / В. Степаненко // *Проблеми розвитку соціологічної теорії : I Всеукр. соціолог. конф. : наук. доп. і повідом. / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України*. – К., 2001b. – С. 252–256.

Степаненко В. Громадянська нація / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001с. – № 1. – С. 191–193.

Степаненко В. Гражданская нация в перспективе формирования гражданского общества в Украине / В. Степаненко // Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность / под ред. И.Ф. Кононова. – Луганск ; Женева : Альма матер, 2002а. – С. 176–204.

Степаненко В. Громадяни чи піддані? : самоідентифікаційні практики населення України / В. Степаненко // Україна–2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002b. – С. 194–204.

Степаненко В. Перспективи громадянської нації в Україні / В. Степаненко // Віче. – 2002с. – № 5. – С. 62–67.

Степаненко В. Етнос – демос – поліс: проблеми соцієтальної трансформації в Україні / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002d. – № 2. – С. 102–121.

Степаненко В. Кому потрібне громадянське суспільство? : соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності / В. Степаненко // Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання : наук. зб. / Т.О. Войтенко, О.С. Гончарук, Ю.О. Привалов [та ін.] ; відп. ред. Ю. Саєнко. – К. : Стилос, 2002е. – С. 334–341.

Степаненко В. Громадянське суспільство та концепція звітності / В. Степаненко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Харків : Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2002f. – С. 44–47.

Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003а. – № 4. – С. 89–110.

Степаненко В. Концепція звітності: від владного контролю до рефлексивної відповідальності / В. Степаненко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. ; вип. 6. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003b. – С. 14–23.

Степаненко В. Неконтрактні відносини та їх деклієнтизація як стратегія формування громадянського суспільства / В. Степаненко // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології, 2003с. – С. 167–179.

Степаненко В. Громадянське суспільство в Україні: проблеми інституціоналізації / В. Степаненко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. ; вип. 7. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003d. – С. 320–342.

Степаненко В. Неконтрактні відносини і громадянське суспільство / В. Степаненко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства : III Всеукр. соціол. конф. : наук. доп. і повід. / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАНУ. – К., 2003е. – С. 152–156.

Степаненко В. Від виживання до цінностей самовираження в Україні: проблеми соціокультурної трансформації / В. Степаненко // Якість життя в Україні: час жити і час виживати : Круглий стіл Центру соціального прогнозування. — К. : Віра “Інсайт”, 2003f. — С. 25–37.

Степаненко В. Vox populi: від “одобрямса” до контролю над владою / В. Степаненко // День. — 2003h. — 13 трав.

Степаненко В. Суспільство громадянське і “негромадянське”: дискурси та моделі взаємодії / В. Степаненко // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004a. — С. 198–212.

Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004b. — № 2. — С. 24–42.

Степаненко В. Соціологічна теорія на тлі суспільних трансформацій. Передне слово / В. Степаненко, В. Танчер // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. Танчера, В. Степаненка. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004c. — С. 5–13.

Степаненко В. Концепція громадянського суспільства в осмисленні посткомуністичних суспільних трансформацій / В. Степаненко // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. Танчера, В. Степаненка. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004d. — С. 73–99.

Степаненко В. Громадянське суспільство і громадянська нація: проблеми й перспективи формування в Україні / В. Степаненко // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. Танчера, В. Степаненка. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004e. — С. 73–99.

Степаненко В. Громадянське суспільство в Україні: від практик “агенції впливу” до політики громадянської участі / В. Степаненко // Національна безпека України : Конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 16–19 верес. 2004 р. — К. : Стилос, 2004f. — С. 106–121.

Степаненко В. Коррупція — удобная форма контролю за обществом / В. Степаненко // Вечерние вести. — 2004g. — 11 авг.

Степаненко В. Громадянське суспільство в Україні: проблеми інституціоналізації / В. Степаненко // Соціальні виміри суспільства ; вип. 7. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004h. — С. 320–342.

Степаненко В. Причини та чинники помаранчевої революції / В. Степаненко // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори—2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / за ред. С. Макеєва. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2005a. — С. 7–16.

Степаненко В. До громадянського суспільства / В. Степаненко // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори—2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / за ред. С. Макеєва. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2005b. — С. 78–86.

Степаненко В. Громадянське суспільство в Україні. “Помаранчева” стадія становлення / В. Степаненко // Віче. – 2005с. – № 2. – С. 49–55.

Степаненко В. Українська суспільна трансформація крізь призму помаранчевої революції / В. Степаненко // Політичний портрет України : Часопис Фонду “Демократичні ініціативи”. – 2005d. – № 32. – С. 34–46.

Степаненко В. “Чи повернеться джин у пляшку?": особливості національної громадянської активності / В. Степаненко // Політичний портрет України : Часопис фонду “Демократичні ініціативи”. – 2005е. – № 33. – С. 15–28.

Степаненко В. Ідіоми української трансформації крізь призму помаранчевої революції / В. Степаненко // Агора : Часопис Київського проекту Інституту Кеннана. – 2005f. – Вип. 1. – С. 34–61.

Степаненко В. “Краще менше, але міцніше...” – парадокси державотворення та врядування у XXI столітті, або Нотатки для реформаторів та їхніх радників від Ф. Фукуями / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005g. – № 3. – С. 207–213.

Степаненко В. “Оранжевая революция” – природа событий и особенности национальной гражданской активности / В. Степаненко // Вестник общественного мнения. – 2005h. – № 6 (80), ноябрь–декабрь. – С. 25–39.

Степаненко В. Публичность власти как модус социального знания: миф или возможность постсоветской демократии / В. Степаненко // Соціологічне знання і влада / за ред. В. Танчера, В. Степаненка. – К. : Стило, 2005i. – С. 19–36.

Степаненко В. Глобалізація: суспільні процеси, дискурс, політика / В. Степаненко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. ; вип. 8. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005k. – С. 126–144.

Степаненко В. Глобальне громадянське суспільство: концептуалізація та посткомуністичні варіації / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005l. – № 2. – С. 156–176.

Степаненко В. Помаранчева революція: логіки колективних дій та паростки громадянського етосу / В. Степаненко // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід / за ред. А. Єрмоленка, О. Кисельової. – К. : Етна-1, 2006а. – С. 171–192.

Степаненко В. Помаранчева революція як проблема колективної дії та соціального капіталу / В. Степаненко // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни і світу : науковий альманах. – К. : Укр. всесвіт. координаційна рада : Ін-т місцевої демократії, 2006b. – С. 122–132.

Степаненко В. Нація як “уявлена” та “плебісцитна” спільнота: історичні алгоритми націєтворення та українські виклики / В. Степаненко // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України імені І.Ф. Кураса, 2006с. – Т. 2. – 2006. – С. 411–422.

Степаненко В. Слова і справи: проблеми інституціоналізації суспільних ідеалів в Україні / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006d. – С. 324–337.

Степаненко В. Громадянське суспільство: теорія, інститути та моделі розвитку / В. Степаненко // Структурні виміри сучасного суспільства / за ред. С. Макеєва. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006е. – С. 44–74.

Степаненко В. Звітність як передмова дискусії: соціальна проблема рефлексивного актора / В. Степаненко // Українські інтелектуали: погляд із сьогодення : зб. стат. – К. : Дельта, 2006f. – С. 144–149.

Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александера / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006g. – № 2. – С. 5–24.

Степаненко В. Правова культура в українських регіональних вимірах / В. Степаненко // Агора : Часопис Київського проекту Інституту Кеннана. – 2006h. – Вип. 4. – С. 18–34.

Степаненко В. Національні закони та регіональні етоси: правова культура в українських регіональних вимірах / В. Степаненко // НаУКМА : Наукові записки. – 2006i. – Т. 58. – С. 48–58. – (Серія : Соціологічні науки).

Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній теорії / В. Степаненко // Соціологічна теорія: традиції та сучасність / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007a. – С. 290–313.

Степаненко В. Секуляризація нормативного ідеалу “громадянське суспільство” та проблеми його інституціоналізації в Україні / В. Степаненко // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови / за ред. А. Єрмоленка. – К. : Ін-т ліберального суспільства, 2007b. – С. 54–73.

Степаненко В. Политическая публичность в трансформации: дискурсы, символизации и практики в Украине в 2000-х гг. / В. Степаненко // Постсоветская публичность: Беларусь, Украина : сб. науч. трудов / под ред. В. Фурса. – Вильнюс : ЕГУ, 2008a. – С. 56–76.

Степаненко В. Нормативний ідеал “громадянське суспільство” та секуляризація його практик в Україні / В. Степаненко // Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики / за ред. С. Рябова. – К. : НаУКМА, 2008b. – С. 123–143.

Степаненко В. Глобалізація в українському політичному дискурсі / В. Степаненко // Глобальна модернізація і сталий розвиток: соціальні імперативи і економічні стратегії: міжвід. наук.-теорет. конф. : матеріали конф. ; відп. ред. О.Г. Білорус. – К. : Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2008с. – С. 134–140.

Степаненко В. Проблеми представництва суспільних інтересів у контексті конституційної реформи / В. Степаненко, Н. Бойко // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008d. – С. 343–360.

Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009а. — С. 358–371.

Степаненко В. Коментар до статті С. Стюарт “Розвиток недержавних організацій в Україні після Помаранчевої революції” / В. Степаненко // Україна на шляху до Європи / за ред. Ю. Бестерс-Ділгер. — К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2009б. — С. 239–244.

Степаненко В. Демократія в етнокультурних вимірах / В. Степаненко // Основи демократії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. А. Колодій. — Львів : Астролябія, 2009с. — С. 629–655.

Степаненко В. Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку / В. Степаненко, О. Рибциун // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009d. — № 2. — С. 23–46.

Степаненко В. Експертне соціальне знання: поміж владою і суспільством? / В. Степаненко // Філософська думка. — 2010. — № 2. — С. 32–35.

Степаненко В. Глобальне громадянське суспільство: новий соціальний актор? / В. Степаненко // Глобалізація в соціологічному вимірі / за ред. В. Степаненка, В. Бурлачука. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011а. — С. 149–188.

Степаненко В. Глобалізація в українському політичному дискурсі та громадській думці країни / В. Степаненко // Глобалізація в соціологічному вимірі / за ред. В. Степаненка, В. Бурлачука. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011б. — С. 297–318.

Степаненко В. (Де-)демократизація / В. Степаненко // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011с. — Т. 1 : Аналітичні матеріали. — 2011. — С. 179–193.

Степаненко В. Демографічна трансформація і демократія / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. — С. 89–96.

Степаненко В. Громадські організації у патерналістському суспільстві / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2013. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2013а. — С. 120–127.

Степаненко В. Громадянське суспільство та держава в неомарксистській концепції А. Грамші / В. Степаненко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2013б. — С. 25–39.

Степаненко В. Громадянське суспільство та громадські організації: особливості соціального контексту розвитку в Україні / В. Степаненко // Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2014а. — С. 224–254.

Степаненко В. Громадянське суспільство і деінституціоналізація у постмайданній Україні / В. Степаненко // Українське суспільство: моні-

торинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2014b. — Т. 1. — 2014. — С. 75–85.

Степаненко В. Демографический фактор в контексте общественного развития / В. Степаненко // Социологический альманах ; вып. 5. — Минск : Беларуская навука, 2014. — С. 411–420.

Степаненко В. Алексис де Токвиль / В. Степаненко // Теоретики світової соціології: життя та творчий спадок / за ред. В. Ворони. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2015a. — С. 19–25.

Степаненко В. Ірвінг Гофман / В. Степаненко // Теоретики світової соціології: життя та творчий спадок / за ред. В. Ворони. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2015b. — С. 218–225.

Степаненко В. Влада, соціальне знання та громадянське суспільство: конфігурація взаємин у кризовій трансформації / В. Степаненко // Соціальні та політичні конфігурації і політична влада в Україні та світі : IV міжнар. наук.-практ. конф., (3–4 черв. 2015 р., Київ). — К. : Університет Київська політехніка, 2015с. — С. 82–83.

Тамаш П. Социальный капитал и гражданское общество в условиях постсоциализма (на примере России). Вопросы для будущих исследований / П. Тамаш // Проблемы розвитку соціологічної теорії : III Всеукр. соціол. конф. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 25–34.

Тейлор Ч. Мультикультуралізм і “політика визнання” / Чарльз Тейлор. — К. : Альтерпрес, 2004. — 172 с.

Терборн Г. Неопределенные идеалы и неясные результаты: демократия, гражданское общество, права человека и социальная справедливость / Г. Терборн // Социологическое обозрение. — 2003. — Т. 3, № 3. — С. 18–40.

Токвиль А. Демократия в Америке / Токвиль А. — М. : Прогресс, 1992. — 554 с.

Трибушная Е. Игра в имитацию по-украински. Следите за их руками [Электронный ресурс] / Е. Трибушная // Новое время. — 2015. — 26 февр. — Режим доступа : <http://nv.ua/opinion/tribushnaya/igra-v-imitaciyu-po-ukrainski-sledite-za-ih-rukami-36377.html>.

Україна: поступ у XXI столітті. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки : послання Президента України до Верховної Ради України 2000 року (фрагмент статті) // Урядовий кур’єр. — 2000. — № 34, 23 лют.

Українці стали менше допомагати армії: волонтери [Електронний ресурс] // ICTV. — 2015. — 10 берез. — Режим доступу : <http://ranok.ictv.ua/ukrayintsi-stali-menshe-dopomagati-armiyi-volonteri/>.

Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Фергюсон А. — М. : РОССПЭН, 2000. — 391 с.

Федотова В.Г. Хорошее общество / Федотова В.Г. — М. : Прогресс-Традиция, 2005. — 544 с.

Фукуяма Ф. Социальный капитал / Ф. Фукуяма // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному про-

грессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. — М. : Моск. шк. полит. исследований, 2002. — С. 129—149.

Фурман Д. Русские и украинцы: трудные отношения братьев / Д. Фурман // Украина и Россия: общества и государства. — М. : Права человека, 1997. — С. 3—18.

Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность / Хабермас Ю. — М. : Academia, 1995. — 417 с.

Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Хабермас Ю. ; пер. с нем. ; пер. под ред. Д.В. Складнева. — СПб. : Наука, 2001. — 417 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. — М. : АСТ, 2003. — 603 с.

Ховард М.М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / Ховард М.М. — М. : Аспект-Пресс, 2009. — 190 с.

Чернецький Ю. Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування / Ю. Чернецький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 2. — С. 33—45.

Черниш Н. Соціокультурний підхід у соціогуманітарних науках: обмін сенсами / Н. Черниш, О. Ровенчак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 92—103.

Шарп Д. От диктатуры к демократии / Шарп Д. — Екатеринбург : Ультра-культура, 2005. — 221 с.

Шубин А. Преданная демократия. СССР и неформалы 1986—1989 / Шубин А. — М. : Европа, 2006. — 344 с.

Шульга А. Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ / Шульга А. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2012. — 205 с.

Шурхало Д. Добровольчі батальйони — між війною та політикою [Електронний ресурс] / Д. Шурхало // Радіо Свобода. — 2014. — 30 серп. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26531775.html>.

Що вкладають урядовці у термін громадянське суспільство? [Електронний ресурс]. — 2007. — 11 груд. — Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/11772>.

Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования : в 2 т. / Элиас Н. — М. ; СПб. : Университет. книга, 2001a. — Т. 1. — 2001. — 331 с.

Элиас Н. Предисловие во второму изданию. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования : в 2 т. / Элиас Н. — М. ; СПб. : Университ. книга, 2001b. — Т. 1. — 2001. — С. 5—45.

Якименко Ю. Громадянська активність в Україні: чи приречені ми мати те, що маємо / Ю. Якименко // Дзеркало тижня. — 2002. — 26 жовт.

Albrow M. Globality and the Absence of Justice / M. Albrow, H. Seckinelgin // Global Civil Society 2011 ; ed. by M. Albrow, H. Seckinelgin. — Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2011. — P. 1—22.

Alexander J. Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society / J. Alexander // Where Culture Talks:

Exclusion and the Making of Society / ed. by M. Fournier, M. Lamont. — Chicago : University of Chicago Press, 1992. — P. 289–308.

Alexander J. The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies / J. Alexander, Philip Smith // Theory and Society. — 1993. — Vol. 22, No 2. — P. 151–207.

Alexander J. Collective Action, Culture and Civil Society: Secularizing, Updating, Inverting, Revising and Displacing the Classical Model of Social Movements / J. Alexander // Alain Touraine / ed. by M. Diani, J. Clarke. — N.Y., 1996. — P. 205–234.

Alexander J. After Neofunctionalism: Action, Culture, and Civil Society / J. Alexander // Neofunctionalism and After ; ed. by J.C. Alexander. — N.Y. : Basil Blackwell, 1997. — P. 210–233.

Alexander J. Introduction. Civil Society I, II, III. Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / J. Alexander // Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization ; ed. by J. Alexander. — L. : SAGE Publications Ltd, 1998a. — P. 1–21.

Alexander J. Civil Society Between Difference and Solidarity: Rethinking Integration in the Fragmented Civil Society / J. Alexander // Theoria : Journal of Social and Political Theory. — 1998b. — No 92. — P. 1–14.

Alexander J. Theorizing the Good Society: Hermeneutic, Normative and Empirical Discourses. — The Canadian Journal of Sociology / J. Alexander // Cahiers canadiens de sociologie. — 2000a. — Vol. 25, No 3. — P. 271–309.

Alexander J. Contradictions: The Uncivilizing Pressures of Space, Time, and Function / J. Alexander // Soundings. — 2000b. — No 16. — P. 96–112.

Alexander J. The Past, Present, and Future Prospects of Civil Society / J. Alexander // Civil Society, Citizenship and Learning / ed. by A. Bron, M. Schemmann. — Hamburg, Munster : Lit Verlag, 2001a. — P. 15–25.

Alexander J. The Long and Winding Road: Civil Repair of Intimate Injustice / J. Alexander // Sociological Theory. — 2001b. — Vol. 19, No 3. — P. 371–400.

Almond G.A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G.A. Almond, S. Verba. — Princeton, NJ : Princeton University Press, 1963. — 562 p.

Anheier H. Organizational Forms of Global Civil Society: Implications of Going Global / H. Anheier, N. Themudo // Global Civil Society 2002 / ed. by M. Glasius, M. Kaldor, H. Anheier. — Oxford : University Press, 2003. — P. 191–216.

Anheier H. The Global Civil Society Yearbook: Lessons and Insights 2001–2011 / H. Anheier, M. Kaldor, M. Glasius // Global Civil Society 2012: Ten Years of Critical Reflection / ed. by M. Kaldor, S. Selchow, H.L. Moore. — London : Palgrave Macmillan, 2012. — P. 2–26.

Arato A. Civil Society against the State: Poland 1980–81 / Andrew Arato // Telos. — 1981. — No 47, Spring. — P. 23–47.

Arrow K. Observations on Social Capital / K. Arrow // Social Capital. A Multifaceted Perspective / ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. — Washington : The World Bank, 2000. — P. 3–6.

Banfield E. The Moral Basis of a Backward Society / Banfield E. – Chicago : The Free Press Glencoe, 1958. – 204 p.

Barber B. The Discourse of Civility / B. Barber // Citizen Competence and Democratic Institutions / ed. by S.L. Elkin, K.E. Soltan. – University Park : Pennsylvania State, 1999. – P. 39–47.

Bauman Z. After the Patronage State: a Model in Search of Class Interest / Z. Bauman // The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe / ed. by C. Bryant, E. Mokrzycki. – London : Routledge, 1994. – P. 14–36.

Beck U. The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the Second Age of Modernity / U. Beck // British Journal of Sociology. – 2000. – Vol. 51, Iss. 1, January–March. – P. 79–106.

Beck U. The Analysis of Global Inequality: From National to Cosmopolitan Perspective / U. Beck // Global Civil Society 2003 / ed. by M. Kaldor, H. Anheier, M. Glasius. – Oxford : University Press, 2003. – P. 45–55.

Berman S. Civil Society and the Collapse of Weimar Republic / S. Berman // World Politics. – 1997. – Vol. 49. – P. 401–429.

Berman S. Civil Society and Political Institutionalization / S. Berman // Beyond Tocqueville. Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective / ed. by B. Edwards, M. Foley, M. Diani. – Hanover, NH : University Press of New England, 2001. – P. 32–42.

Bellah R.N. Habits of the Hearts. Individualism and Commitment in American Life / Bellah R.N. [et al.]. – N.Y. : Harper and Row, 1986.

Berger P. Introduction. The Cultural Dynamics of Globalization / P. Berger // Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World / ed. by P. Berger, S. Huntington. – Oxford : University Press, 2002. – P. 1–16.

Beyond Tocqueville. Civil Society and the Social Capital in Comparative Perspective / ed. by B. Edwards, M. Foley, M. Diani. – Hanover, NH : University Press of New England, 2001. – 324 p.

Bourdieu P. Forms of Capital / P. Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. by J.G. Richardson. – N.Y. : Greenwood, 1986. – P. 241–258.

Bourdieu P. Reproduction in Education, Society and Culture / P. Bourdieu, J.-C. Passeron. – 2-nd edition. – London : Sage, 1990. – 288 p.

Brubaker R. Civic and Ethnic Nations in France and Germany / R. Brubaker // Ethnicity / ed. by J. Hutchinson, A. Smith. – Oxford : Oxford University Press, 1996a. – P. 168–173.

Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe / Brubaker R. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996b. – 216 p.

Brunsson N. The Organization of Hypocrisy. Talk, decisions and actions in organizations / Brunsson N. – Chinchester ; New York : John Wiley & Sons, 1989. – 242 p.

Bryant C. Social Self-Organisation, Civility and Sociology: a Comment on Kumar's 'Civil Society' / C. Bryant // *The British Journal of Sociology*. – 1993. – Vol. 44. – P. 397–401.

Bryant C. Civic Nation, Civil Society, Civil Religion / C. Bryant // *Civil Society. Theory, History, Comparison* / ed. by J.A. Hall – Cambridge : Polity Press, 1995. – P. 136–157.

Buttigieg J.A. Gramsci on Civil Society / J.A. Buttigieg // *Boundary 2*. – 1995. – Vol. 22, No 3. – P. 1–32.

Calhoun C. Introduction: Habermas and the Public Sphere / C. Calhoun // *Habermas and the Public Sphere* ; ed. by C. Calhoun. – Cambridge, Mass : MIT Press, 1994. – P. 1–48.

Calhoun C. Nationalism / Calhoun C. – Buckingham : Open University Press, 1997. – 164 p.

Carothers T. Introduction. The Burgeoning World of Civil Society Aid / T. Carothers, M. Ottaway // *Funding Virtue. Civil Society Aid and Democracy Promotion* / ed. by T. Carothers, M. Ottaway. – Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 2000. – P. 3–9.

Casanova J. Ethno-linguistic and Religious Pluralism and Democratic Construction in Ukraine / J. Casanova // *Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building* / ed. by B.R. Rubin, J. Snyder. – L. ; N.Y., 1998. – P. 81–103.

Chambers S. Bad civil society / S. Chambers, J. Kopstein // *Political Theory*. – 2001. – Vol. 29, No 6. – P. 837–865.

Chandhoke N. The Limits of Global Civil Society / N. Chandhoke // *Global Civil Society 2002* / ed. by M. Glasius, M. Kaldor, H. Anheier. – Oxford : University Press, 2003. – P. 35–52.

Cohen J. Trust, Voluntary Association and Workable Democracy: The Contemporary American Discourse of Civil Society / J. Cohen // *Democracy and Trust* / ed. by M. Warren. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – P. 208–249.

Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital / J. Coleman // *Social Capital. A Multifaceted Perspective* / ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. – Washington : The World Bank, 2000. – P. 13–40.

Dahrendorf R. Reflections on the Revolutions in Europe / Dahrendorf R. – London : Chatto & Windus, 1994. – 179 p.

D'Anieri P. Introduction: Civil Society in Ukraine – From Despair to Hope ... and Back / P. D'Anieri // *Orange Revolution and Aftermath. Mobilization, Apathy, and the State in Ukraine* ; ed. by P. D'Anieri. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 2010. – P. 1–23.

Darden K. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma / K. Darden // *East European Constitutional Review*. – 2001. – Vol. 10, No 2–3. – P. 4–7.

Dasgupta P. Social Capital. A Multifaceted Perspective / ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. – Washington : The World Bank, 2000. – 424 p.

DiMaggio P.J. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields / P.J. DiMaggio, W.W. Powell // American Sociological Review. — 1983. — Vol. 48. — P. 147–160.

DiMaggio P.J. Introduction / P.J. DiMaggio, W.W. Powell // The New Institutionalism in Organizational Analysis ; ed. by W.W. Powell, P.J. DiMaggio. — Chicago : University of Chicago Press, 1991. — P. 1–38.

Emerson M. Ethno-Religious Conflict in Europe. Typologies of Radicalisation in Europe's Muslim Communities ; ed. by Emerson M. — Brussels : Centre for European Policy Studies, 2009. — 194 p.

Englehart N. What Makes Civil Society Civil? The State and Social Groups / N. Englehart // Polity. — 2011. — Vol. 43, No. 3, July. — P. 337–357.

Falk R. On Human Governance: Toward a New Global Politics / Falk R. — Cambridge : Polity, 1995. — 234 p.

Falk R. Global Civil Society: Perspectives, Initiatives, Movements / R. Falk // Oxford Development Studies. — 1998. — Vol. 26, Iss. 1, February. — P. 39–45.

Falk R. The Making of Global Citizenship / R. Falk // Global Vision: Beyond the New World Order / ed. by J. Brecher, J.B. Childs, J. Culter. — Boston : South End Press, 2003. — P. 39–52.

Florini A. What the World Needs Now? / A. Florini, P.J. Simmons // The Third Force. The Rise of Transnational Civil Society / ed. by A. Florini. — Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 2000. — P. 1–16.

Florini A. The Coming Democracy. New Rules for a Running a New World / Florini A. — Washington : Island Press, 2003. — 273 p.

Fukuyama F. State-Building, Governance and World Order in the 21-st Century / F. Fukuyama // Ithaca ; New York, 2004. — 286 p.

Fukuyama F. Identity, Immigration and Liberal Democracy / F. Fukuyama // Journal of Democracy. — 2006. — Vol. 17, No 2, April. — P. 5–20.

Fulbrook M. Germany for Germans? Citizenship and nationality in a divided nation / M. Fulbrook // Citizenship, Nationality and Migration in Europe / ed. by D. Cesarani, M. Fulbrook. — London ; New York, 1996. — P. 88–105.

Habermas J. Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe / J. Habermas // Theorizing Citizenship ; ed. by R. Beiner. — Albany, 1995. — P. 252–264.

Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy / Habermas J. — Cambridge, MA : MIT Press, 1996. — 631 p.

Hall B. Global Civil Society: Theorizing a Changing World / B. Hall // Convergence. — 2000. — Vol. 33, Iss. 1–2. — P. 10–16.

Halperin S. Effective Resistance to Corporate Globalization / S. Halperin, G. Laxer // Global Civil Society and Its Limits ; ed. by S. Halperin, G. Laxer. — Houndmills, 2003. — P. 1–25.

Havel V. The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe / Havel V. [et al.] ; ed. by John Keane. — Armonk, NY : M. E. Sharpe, 1985.

Hirschman A. Shifting Involvements / Hirschman A. — N.J. : Princeton University Press, 1982. — 138 p.

Howard M. Free not to Participate: the Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe / Howard M. — Glasgow : University of Strathclyde, 2000.

Howard M. The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe / Howard M. — Cambridge : University Press, 2003. — 222 p.

Howell J. Civil Society and Development. A Critical Exploration / J. Howell, J. Pearce. — Boulder : Lynne Rienner Publishers, 2001. — P. 13–39.

Ikegami E. A Sociological Theory of Publics: Identity and Culture as Emergent Properties in Networks / E. Ikegami // *Social Research*. — 2000. — Vol. 67, No 4. — P. 989–1029.

International Encyclopedia of Civil Society / ed. by H. K. Anheier, S. Toepfer. — N.Y. : Springer Science & Business Media, 2010. — 789 p.

Gellner E. Nations and Nationalism / Gellner E. — Oxford : Basil Blackwell, 1983. — 208 p.

Gellner E. Condition of Liberty. Civil Society and Its Rivals / Gellner E. — London : Penguin Books, 1996. — 224 p.

Giddens A. The Consequences of Modernity / Giddens A. — Cambridge : Polity Press, 1990. — 188 p.

Giddens A. Foreword / A. Giddens // *Global Civil Society 2002* ; ed. by M. Glasius, M. Kaldor, H. Anheier. Oxford : University Press, 2003. — P. i–iv.

Goffman E. Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behaviour / Goffman E. — Harmondsworth : Penguin Book, 1972. — 270 p.

Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life / Goffman E. — L. : Penguin Book, 1990. — 251 p.

Golding S. Gramsci's Democratic Theory. Contributions to a Post-Liberal Democracy / Golding S. — Toronto : University of Toronto Press, 1992. — 221 p.

Gouldner A.W. The Sociologist as Partisan: Sociology and the Welfare State / A.W. Gouldner // *The American Sociologist*. — 1968. — Vol. 3, No 2, May. — P. 103–116.

Gouldner A.W. The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in the Development Theory / Gouldner A.W. — L. : Macmillan, 1980. — 448 p.

Kaldor M. Global Civil Society in an Era of Regressive Globalization / Kaldor M., Anheier H., Glasius M. // *Global Civil Society 2003* ; ed. by M. Kaldor, H. Anheier, M. Glasius. — Oxford : University Press, 2003. — P. 3–33.

Keane J. Global Civil Society? / Keane J. — Cambridge : University Press, 2003. — 236 p.

Keck M. Activists Beyond Borders: Transnational Advocacy Networks in International Politics / M. Keck, K. Sikkink. — Ithaca ; N.Y. : Cornell University Press, 1998. — 224 p.

Kim S.H. "In Affirming Them, He Affirms Himself". Max Weber's Politics of Civil Society / S.H. Kim // *Political Theory*. — 2000. — Vol. 28, No 2, April. — P. 197–229.

Kumar C. Transnational Networks and Campaign for Democracy / C. Kumar // *The Third Force. The Rise of Transnational Civil Society* ; ed.

by A. Florini. – Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 2000. – P. 115–120.

Kumar K. Civil society: an enquiry into the usefulness of an historical term / K. Kumar // *The British Journal of Sociology.* – 1993. – Vol. 44. – P. 375–392.

Kuzio T. Political Culture and Democracy. Ukraine as an Immobile State / T. Kuzio // *East European Politics and Societies.* – 2011. – Vol. 25, No 1, February. – P. 88–113.

Kymlicka W. Minority Nationalism within Liberal Democracies / W. Kymlicka // *The Rights of Nations. Nations and Nationalism in a Changing World* / ed. by D.M. Clarke, C. Jones. – N.Y., 1999. – P. 100–126.

Kymlicka W. Education for Citizenship / W. Kymlicka // *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship.* – Oxford : Oxford University Press, 2001. – P. 293–316.

Ledeneva A. Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange / A. Ledeneva // *The Slavic and East European Journal.* – 1999. – Vol. 43, No 3. – P. 578–579.

Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. – Baltimore ; London, 1996. – 504 p.

Lipschutz R. Reconstructing World Politics: The Emergence of Global Civil Society / R. Lipschutz // *Millennium : Journal of International Studies.* – 1992. – Vol. 21. – P. 389–420.

Lutsevych O. How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine. Briefing paper / Lutsevych O. – London : Chatham House, 2013. – 20 p.

Martin J. Cramsci's political analysis. A Critical Introduction / Martin J. – Houndmills : Macmillan Press Ltd, 1998. – 286 p.

Matynia E. The Lost Treasure of Solidarity / E. Matynia // *Social Research.* – 2001. – Vol. 68, No 4. – P. 917–936.

Mbembe A. On the Postcolony / Mbembe A. – Berkeley, CA : University of California Press, 2001. – 274 p.

Nash K. Contemporary Political Sociology. Globalization, Politics, and Power / Nash K. – L. : Blackwell Publishers, 2000. – 286 p.

Onuch O. Who were the protesters? / O. Onuch // *Journal of Democracy.* – 2014. – Vol. 25 (3), July. – P. 44–51.

Oz-Salzberger F. Civil Society in the Scottish Enlightenment / F. Oz-Salzberger // *Civil Society. History and Possibilities* / ed. by S. Kaviraj, S. Khilnani. – Cambridge : University Press, 2002. – P. 58–83.

Paxton P. Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assesment / P. Paxton // *American Journal of Sociology.* – 1999. – Vol. 105, No 1. – P. 88–127.

Plattner M. Globalization and Self-Government / M. Plattner // *Journal of Democracy.* – 2002. – Vol. 13 (3). – P. 54–67.

Putnam R. The Prosperous Community. Social Capital and Public Life / R. Putnam // *The American Prospect.* – 1993. – Vol. 4, No 13. – P. 35–42.

Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / R. Putnam // Journal of Democracy. — 1995. — Vol. 6, No 1. — P. 65–78.

Putnam R. Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community / Putnam R. — New York : Simon and Schuster, 2000. — 541 p.

Pavlyuk L. Vocabularies of Colliding Realities: A Representation of Conflict and War in the Ukrainian Media / L. Pavlyuk // Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes / ed. by V. Stepanenko, Y. Pylynskyi. — Bern : Peter Lang, 2015. — P. 241–257.

Pérez-Díaz V. The Public Sphere and a European Civil Society / V. Pérez-Díaz // Real Civil Societies ; ed. by J.C. Alexander. — L. : Sage, 1997. — P. 211–238.

Pérez-Díaz V. Civil society: a multi-layered concept / Pérez-Díaz V. // Current Sociology. — 2014. — Vol. 62, No 6. — P. 812–830.

Riabchuk M. Ukraine's Third Attempt / M. Riabchuk, A. Lushnycky // Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes / ed. by V. Stepanenko, Y. Pylynskyi. — Bern : Peter Lang, 2015. — P. 47–59.

Ricoeur P. The Model of a Text: Meaningful Action Considered as a Text / P. Ricoeur // Social Research. — 1971. — No 38. — P. 529–562.

Risse T. The Socialization of Human Rights Norms into Domestic Practices: Introduction / T. Risse, K. Sikkink // The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Changes ; ed. by T. Risse [et al.]. — Cambridge : University Press, 1999. — P. 4–26.

Risse T. The Power of Norms versus the Norms of Power: Transnational Civil Society and Human Rights / T. Risse // The Third Force. The Rise of Transnational Civil Society / ed. by A. Florini. — Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 2000. — P. 177–207.

Rose R. Toward a Civil Economy? / R. Rose // Studies in Public Policy ; No 200. — Glasgow : University of Strathclyde Centre for the Study of Public Policy, 1992.

Rose R. Getting things done in an antimodern society: social capital networks in Russia / R. Rose // Social Capital. A Multifaceted Perspective / ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. — Washington : The World Bank, 2000. — P. 147–172.

Schechter D. Gramsci and the Theory of Industrial Democracy / Schechter D. — Aldershot : Avebury, 1991. — 235 p.

Schmidt J. Civility, Enlightenment, and Society: Conceptual Confusion and Kantian Remedies / J. Schmidt // The American Political Science Review. — 1998. — Vol. 92, No 2, June. — P. 419–427.

Schnapper D. Beyond the Opposition: Civic Nation versus Ethnic Nation / D. Schnapper // Rethinking Nationalism / ed. by J. Couture [et al.]. — Calgary, 1998. — P. 219–234.

Scholte J. Civil Society and Democracy in Global Governance / J. Scholte // Global Governance. — 2002. — Vol. 8, Iss. 3, July–Sept. — P. 281–304.

Schöpflin G. Nation, Identity, Power. The New Politics of Europe / Schöpflin G. – London : C Hurst & Co Publishers Ltd., 2000. – 447 p.

Shaw M. The Global Transformation of Social Sciences / M. Shaw // Global Civil Society 2003 / ed. by M. Kaldor, H. Anheier, M. Glasius. – Oxford : University Press, 2003. – P. 35–44.

Seligman A. The Fragile Ethical Vision of Civil Society / A. Seligman // Citizenship and Social Theory / ed. by B.S. Turner. – London : Sage, 1993. – P. 139–161.

Shills E. The virtue of civility: Selected essays on liberalism, tradition, and civil society / E. Shills. – Indianapolis : Liberty Fund, 1997. – P. 395.

Silver A. Friendship in Commercial Society: Eighteenth-Century Social Theory and Modern Sociology / A. Silver // American Journal of Sociology. – 1990. – Vol. 95, No 6. – P. 1482–1483.

Silver A. Two Different Sorts of Commerce / A. Silver // Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy / ed. by J. Weintraub, K. Kumar. – Chicago : University of Chicago Press, 1997. – P. 43–74.

Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China / Skocpol T. – Cambridge : University Press, 1979. – 426 p.

Smelser N. The Public Representation of Culture and History. Introduction / N. Smelser, J. Alexander // American Behavioral Scientist. – 1999. – Vol. 42, No 6. – P. 913–921.

Stepanenko V. How Ukrainians View Their Orange Revolution: Public Opinion and the National Peculiarities of Citizenry Political Activities / V. Stepanenko // Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2005. – Vol. 13, No 4, Fall. – P. 595–619.

Stepanenko V. Civil Society in Post-Soviet Ukraine: Civic Ethos in the Framework of Corrupted Sociality? / V. Stepanenko // East European Politics and Societies. – 2006. – Vol. 20, No 4, Fall. – P. 571–598.

Stepanenko V. Kyiv: Reinventing the Agora? Public Space as Political Arena / V. Stepanenko // Urban Diversity. Space, Culture, and Inclusive Pluralism in Cities Worldwide / ed. by C. Kihato, M. Massoumi, B. Ruble [et al.]. – Washington : Woodrow Wilson Center Press; Baltimore : The John Hopkins University Press, 2010. – P. 51–77.

Stepanenko V. Ukraine's Farewell to post-Soviet Politics / V. Stepanenko // Religion and Society in East and West. Special issue "Upheaval in Ukraine. Shape and Significance of a Revolution". – 2014. – Vol. 42, No 5–6. – P. 26–29.

Stepanenko V. Ukraine's Revolution as De-Institutionalisation of the Post-Soviet Order / V. Stepanenko // Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes / ed. by V. Stepanenko, Y. Pylynskyi. – Bern : Peter Lang, 2015a. – P. 29–47.

Stepanenko V. One year after the Maidan: between war and politics / V. Stepanenko // Religion and Society in East and West. Special issue "The Culture of Protest in Eastern Europe". – 2015b. – No 4–5. – P. 8–10.

Stepanenko V. The post-maidan civil society: between the war and the challenges of reforms / V. Stepanenko // Українське суспільство: моніторинг

соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015с. – P. 62–72.

Szalai E. The Power Structure in Hungary after Political Transition / E. Szalai // The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe / ed. by C. Bryant, E. Mokrzycki. – London : Routledge, 1994. – P. 120–143.

Sztompka P. Trust. A Sociological Theory / Sztompka P. – Cambridge : University Press, 1999.

The Gramsci reader. Selected Writings 1916–1935 / ed. by D. Forgans. – New York : University Press, 2000. – 448 p.

Trentmann F. Introduction. Paradoxes of Civil Society / F. Trentmann // Paradoxes of Civil Society. New Perspectives on Modern German and British History ; ed. by F. Trentmann. – 2-nd ed., revised. – New York : Berghahn Books, 2003. – P. 3–47.

Volpi F. Introduction. Invoking Political Civility in the Middle East / F. Volpi // Third World Quarterly. – 2011. – Vol. 32, No 5. – P. 801–806.

Vos L. Nationalism, Democracy, and the Belgian State / L. Vos // Europe's New Nationalism. States and Minorities in Conflict / ed. by R. Caplan, J. Feffer. – N.Y. : Oxford, 1996. – P. 85–100.

Wallace C. Xenophobia in Post-communist Europe / Wallace C. – Glasgow : Centre for the Study of Public Policy : University of Strathclyde, 1999. – 72 p.

Walzer M. Civility and Civic Virtue in Contemporary America / M. Walzer // Social Research. – 1974. – Vol. 41. – P. 593–611.

Walzer M. The Civil Society Argument / M. Walzer // Group Rights. Perspectives since 1900 / ed. by J. Stapleton. – Bristol : Thoemmes Press, 1995a. – P. 299–319.

Walzer M. The Concept of Civil Society / M. Walzer // Towards a Global Civil Society ; ed. by M. Walzer. – Providence : Berghahn Books, 1995b. – P. 7–25.

Way L. Civil society and democratization / L. Way // Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25 (3), July. – P. 35–43.

Weber E. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914 / Weber E. – Stanford : Stanford University Press, 1976. – 615 p.

Wiarda H.J. Civil Society: The American Model and Third World Development / Wiarda H.J. – Boulder, CO : Westview Press, 2003. – 234 p.

Wilson A. Ukraine's Orange Revolution, NGOs and the Role of the West / A. Wilson // Cambridge Review of International Affairs. – 2006. – Vol. 19, No 1, March. – P. 21–32.

White M. An Ambivalent Civility / M. White // Canadian Journal of Sociology. – 2006. – Vol. 31, No 4. – P. 445–460.

2006 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. – USAID 10-th Anniversary Edition, 2007. – 278 p.

Наукове видання

Віктор Петрович Степаненко
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
ДИСКУРСИ І ПРАКТИКИ
(українською мовою)

Наукові рецензенти:

О.Г. Стегній, доктор соціологічних наук
О.Д. Куценко, доктор соціологічних наук
О.С. Резнік, доктор соціологічних наук

Відповідальна за випуск *Л.Леценко*
Редактор *О. Кузьміна*
Комп'ютерна верстка *О.Соколова*

Підписано до друку 10.12.2015 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 26,25. Зам. № _____. Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ “НВП “Інтерсервіс”.
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9